

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE ISTORIE

MISCELLANEA IN HONOREM

RADU MANOLESCU

EMERITO

ZOE PETRE & STELIAN BREZEANU EDITA

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
1 9 9 6

465595
804248

CUVÂNT ÎNAINTE

Tradiția ca și logica cea mai larg acceptată cer ca un volum omagial să se deschidă cu câteva pagini care să înfățișeze cititorului „Omul și Opera”. Pe cât de uzuală, pe atât de dificilă distincție, de vreme ce rareori inspiră omagiul contemporanilor cei a căror operă poate fi prea lesne deosebită de biografia lor. Nici în întreprinderea de azi separarea nu-i mai ușoară. Omul s-a dăruit operei, ca profesor și ca istoric: într-atât încât, dacă ar trebui, cu o singură sintagmă, să surprindem ceea ce este esențial ca prezență și imagine a profesorului Radu Manolescu în viața facultății căreia i s-a dedicat atâția ani, ca și în cea a comunității mai largi a istoricilor — dintre care atât de numeroși, venerabili sau tineri, au ținut să-i exprime, prin paginile care urmează, omagiul lor respectuos — dacă, așadar, ar trebui să reducem la câteva, încă și mai puține decât vom scrie în aceste pagini liminare, cuvintele care îl pot evoca în cel mai înalt grad pe recipiendarul volumului de față, am spune că îl caracterizează o discretă exemplaritate.

Format la severa școală a erudiției niciodată autosuficiente, și urmând exemplul măestrilor care, de la Gheorghe Brătianu și Andrei Oțetea la Virginia Sacerdoțeanu, i-au îndrumat primii pași, profesorul Radu Manolescu a dus, într-adevăr, mai departe lecția de laborioasă și atentă reconstituire a trecutului, cu respect deopotrivă pentru demnitatea istoricului și pentru răspunderea lui față de adevărul faptelor de el cercetate. Personalitatea lui astfel modelată de studiu și pentru studiu a transmis generațiilor succesive de studenți, dintre care unii am avut norocul de a-i fi apoi respectuoși colegi, dincolo chiar de numeroasele fapte și idei pe care cursurile lui le conțineau totdeauna, o etică a seriozității fără crisperie, o amabilă acribie, o exactitate care nu s-a opus niciodată adevărului, ci l-a slujit mereu, și care nu a încetat să-i domine în egală măsură și personalitatea, și opera. Pasiunea detaliului elocvent care întregește și luminează ansamblul, răbdarea de benedictin cu care a cercetat mereu documentul, dar și pe cei din preajmă, studenți sau colegi, combinația rară de inocență, calmă detașare și severitate: toate aceste trăsături aparțin în măsură aproape egală nu doar operei, ci și omului.

Încă din anii studenției, știam cât sunt de temeinice, de erudite și de utile cursurile tânărului, pe atunci, savant. Faptul că, într-o sistematică contraselecție, titlul oficial de profesor i-a fost conferit relativ

târziu nu surprindea pe nimeni — și, oricum, departe de a ne determina să acceptăm ierarhiile oficiale, ne-a îndemnat, mai degrabă, să i-l conferim noi, cu o stimă care a sporit mereu.

Am învățat foarte multe de la profesorul Radu Manolescu, și ca studenți, și ca mai tineri colegi: metode de cercetare, fapte și argumente, o întreagă lume, cea a veacurilor de mijloc, ne-a devenit tot mai apropiată; am învățat de asemenea și să observăm tenacitatea mută, dar cu atât mai elocventă, cu care profesorul Radu Manolescu nu va înceta să apere esența ireductibilă a demersului său profesional. Fapte, concretul despuiat de orice demagogie, de orice sofism pseudo-interpretativ, soliditatea compactă a realului, au format totdeauna o platoșă cu care se apăra și de impostură, și de compromisul dezonorant. În țesătura deasă a timpului și spațiului, încăpea prea puțină vorbărie. Într-o eră a istoriilor distorsionate și calpe, „factologia“ pe care el o practica era mai mult decât salutară.

Există mulți istorici, și între ei nume ilustre, a căror operă științifică datorează imens unei cărți. Cel mai adesea tezei de doctorat. Este și cazul profesorului Radu Manolescu cu a sa teză Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XV—XVI), a cărei pregătire s-a întins pe un deceniu. O carte cu o dublă semnificație pentru cariera profesorului Radu Manolescu: politică și științifică.

Politic, a aborda o atare temă în anii '50 era un act de temeritate din partea autorului, într-o vreme când, la Moscova, ori la Lenin-grad, colegii de generație își promovau doctoratul cu subiecte ce dădeau măsura degradării lor morale și a cercetării istorice românești a vremii. Și nu a lipsit mult ca profesorul Radu Manolescu să plătească cotezanta sa. Pentru că în anii '50 această temă constituia, implicit, un act de atașament la marile valori ale generației de istorici formați în deceniile interbelice, unii aruncați sau chiar exterminați în închisorile comuniste, alții destituiți din Universitate și marginalizați.

Științific, lucrarea ocupă un loc excepțional în formația istoricului. În explorările de arhivă și ale marilor colecții de documente medievale latine și slavone și prin lectura studiilor de erudiție necesare elaborării tezei sale, prof. Radu Manolescu și-a însușit o metodă și instrumentele de lucru proprii unui cercetător autentic. Istoricul practica un criticism pozitiv, pragmatic, preocupat de factorii materiali ai vieții umane, în care reconstituirea faptelor este indisolubil legată de interpretarea lor. El refuza astfel crezul lui Leopold von Ranke, îmbrățișat de mulți reprezentanți ai generațiilor trecute de istorici, la care reconstituirea istorică deține un primat incontestabil. Dar în interpretarea faptelor, istoricul, lipsit de vanitatea adevărului absolut, este conștient de limitele și incertitudinile științei pe care o practică.

Această carte este importantă și pentru că, direct sau indirect, din ea își trage substanța aproape întreaga operă istorică a profesorului. Prin studiile exemplare ce au precedat apariția tezei, risipite prin mai multe publicații ale urmii. Prin preocupările majore din deceniile următoare, consacrate rolului factorului material din istoria românească și europeană. De aproape sau de departe, aici își află originea monografiile relative la economia rurală europeană, la viața urbană ori la

elaborarea fundamentelor materiale ale lumii moderne. În sfârșit, prin faptul că pregătirea acestei lucrări l-a modelat și pe dascălul de la catedră, aplecat asupra exactității detaliului, dar și asupra locului acestuia în înfățișarea liniilor de forță ale istoriei europene, asupra relației — mereu prezentă în prelegerile sale — dintre istoria națională și cea europeană.

De aceea vorbeam, la începutul acestor rânduri, de discreta exemplaritate a conduitei sale profesionale și personale. De aceea, omagindu-i nu numai opera, ci întreaga personalitate, ne bucurăm că se află printre noi, chiar dacă un legalism mai mult decât riguros l-a făcut să refuze cu o implacabilă statornicie continuarea mandatului integral de profesor titular. Dar calitatea fundamentală de profesor nu are cum depinde, în esența și în determinările ei, de această formalitate — dincolo de care se află o viață de om, dăruită integral, cu o abnegație lipsită de orice emfază, cercetării istorice și formării generațiilor succesive de continuatori ai acestei opere. Nu putem răspunde acestui dar decât cu un antidoron omagial, care, sperăm, îi va oferi recipiendarului (și tuturor cititorilor) — într-o expresie suficient de discretă și de mediată pentru a fi acceptată chiar și de o natură severă și amical rezervată — dovada certă a desăvârșitei noastre stime.

ZOE PETRE
STELIAN BREZEANU

BIBLIOGRAFIA Prof. dr. RADU MANOLESCU

- 1952 *În legătură cu problema specificului și a sarcinilor științei istorice*, „Revista de istorie“, 5, 1952, nr. 1, p. 149—151.
- 1953 *Atlas pentru istoria evului mediu* (recenzie), în „Revista de istorie“, 6, 1953, nr. 3, p. 198—201.
- 1955 Ștefan Pascu : *Meșteșugurile în Transilvania până în secolul al XVI-lea* (recenzie), în „Revista de istorie“, 8, 1955, nr. 5—6, p. 168—173.
Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiu la începutul veacului al XVI-lea, în „Analele Universității București“, seria istorie, 1955, nr. 5, p. 207—260.
Unele date referitoare la exportul de pește al Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVI-lea, în „Buletinul Institutului de cercetări piscicole“, XIV, 1955, nr. 1, p. 87—94.
- 1956 *Viața științifică în Facultatea de istorie a Universității „C. I. Parhon“ în anul 1956*, în „Analele Universității C. I. Parhon“, 1956, nr. 5, p. 323—328.
- 1957 *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie“, II, 1957, p. 117—204.
- 1959 *Aspecte din istoria negoțului bucureștean în secolul al XVI-lea*, în „Revista de istorie“, 12, 1959, nr. 5, p. 25—69.
- 1960 *Le rôle commercial de la ville de Brașov dans le sud-est de l'Europe au XVIe siècle*, în „Nouvelles études d'histoire“, 2, publiées a l'occasion du XIe Congrès des sciences historiques, Stockholm, 1960, p. 207—220.
- 1961 *Aspecte ale societății feudale oglindite în colecția „Pagini de istorie universală“*, în „Analele Universității București“, seria istorie, X, 1961, nr. 20, p. 185—196.
Evoluția schimbului de mărfuri al Țării Românești și Moldovei cu Brașovul în secolele XIV—XVI, București, Universitatea „C. I. Parhon“, 1961, 43 p.
Istoria universală în 10 volume, vol. III sub redacția N. A. Sidorova — redactor responsabil (recenzie), în „Revista de istorie“, 14, 1961, nr. 5, p. 1299—1304.
Lot, Ferdinand; Foutier, Robert : Histoire des institutions françaises au Moyen Age, tome II (recenzie), în „Revista de istorie“, 14, 1961, nr. 1, p. 194—200.
Sesiunea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie a Universității din București din 21—25 mai 1961, în „Analele Universității București, seria istorie, X, 1961, nr. 20, p. 197—201.

- 1962 *Dezvoltarea social-economică a Țării Române în vremea feudalismului dezvoltat* (în colaborare), în „Studii“, 15, 1962, nr. 6, p. 1458—1477.
Cu privire la cercetarea științifică în domeniul istoriei universale (în colaborare), în „Analele Universității București“, seria istorie, XII, 1962, nr. 30, p. 191—200.
- 1963 *Istoria României, vol. II* (recenzie), în „Revista de istorie“, 16, 1963, nr. 3, p. 710—720.
- 1964 *Călătorie de studii în R. P. Ungară*, în „Revista de istorie“, 17, 1964, nr. 5, p. 1159—1160.
Cultura orășenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în vol. „Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare“, București, Editura Academiei, 1964, p. 47—95.
- 1965 *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, în „Revista de istorie“, 18, 1965, nr. 5, p. 1157—1159.
Nicolae Iorga ca istoric al comerțului românesc și universal, în „Probleme economice“, 8, 1965, p. 91—105.
L'importance économique et militaire de villes portuaires de la Valachie et de la Moldavie aux XVe et XVIe siècles, în vol. „Le pouvoir central et les villes d'Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle au début de la Révolution industrielle des portuaires“, Sofia, 1965, p. 171—180.
Nicolae Iorga, historien du commerce roumain et universel du Moyen Âge, în „Revue roumaine des sciences sociales“, Serie de sciences économiques, 9, 1965, no. 2, p. 259—275.
- 1966 *Andrei Oțetea : Renașterea* (recenzie), în „Revista de istorie“, 19, 1966, nr. 1, p. 155—161.
Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395), în „Analele Universității București“, seria istorie, 15, 1966, p. 59—74.
Al XII-lea Congres internațional de științe istorice, Viena, 29 august—5 septembrie 1965 (în colaborare), în „Revista de istorie“, 19, 1966, nr. 1, p. 129—144.
Scrierea latină în Moldova și Țara Românească în evul mediu, în „Revista Arhivelor“, IX, 1966, nr. 2, p. 67—83.
Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe—XIXe siècles (însemnări), în „Revista de istorie“, 19, 1966, nr. 4, p. 839—840.
- 1967 *Urmările marii migrațiuni a popoarelor pentru Europa Apuseană*, în „Studii și articole de istorie“, IX, 1967, p. 273—291.
Lucien Musset : Les invasions : le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe—XIe siècles) (însemnări), în „Revista de istorie“, 20, 1967, nr. 6, p. 1256—1257.
Lucien Musset : Les invasions. Les vagues germaniques (însemnări), în „Revista de istorie“, 20, 1967, nr. 1, p. 209.
- 1968 *Prelegeri de istorie universală medie*, fascicula III, București, 1968, 177 p.
Unitatea economică a țărilor românești în evul mediu (secolele XIV—XVI), în vol. „Unitate și continuitate în istoria poporului român“, București, Editura Academiei, 1968, p. 135—152.
- 1969 *Cultura orășenească în Țara Românească în secolele XV—XVI*, în „Analele Universității București“, seria istorie, XVIII, 1969, nr. 2, p. 37—53.
Geneza feudalismului în Europa Apuseană, în „Studii și articole de istorie“ XIII, 1969, p. 241—267.

Istorie universală medie, București, Academia „Ștefan Gheorghiu“, 1969, 411 p.
Prelegeri de istorie universală medie, fascicola IV, București, 1969, 109 p.
Societatea feudală în Europa Apuseană în secolele IX—XV, în „Studii și articole de istorie“, XIV, 1969, p. 261—283.

Contribution a l'histoire de la formation de la culture médiévale urbaine en Valachie, în „Revue Roumaine d'Histoire“, 8, 1969, nr. 3, p. 531—536.
Leopold Genicot: Le XIIIe siècle européen, (însemnări), în „Revista de istorie“, 20, 1969, nr. 6, p. 1236—1238.

1970 *Cu privire la problema patriciatului în orașele Țării Românești și Moldovei (secolul al XV-lea — prima jumătate a secolului al XVI-lea)*, în „Cumidava“, IV, 1970, p. 91—101.

Prelegeri de istorie universală medie, fascicola V (în colaborare), București, 1970, 81 p.

Preocupări de istorie universală medie, modernă și contemporană în istoriografia românească în ultimii 25 de ani, în „Analele Universității București“, seria istorie, 19, 1970, nr. 1, p. 27—40.

Reabilitarea Ioanei d'Arc, în „Magazin Istoric“, 4, 1970, nr. 8, p. 88—95.
Le commerce sur le littoral ouest de la Mer Noir (à partir du milieu du XVIIIe siècle jusqu'au milieu du XVIe siècle), în „Etudes d'histoire maritime présentées au XVIIIe Congrès International des sciences historiques“, Moscou, 16—23 Août 1970“, Paris, 1970, p. 237—278.

1971 *Cultura orășenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, în „Analele Universității București“, seria istorie, XX, 1971, nr. 1, p. 51—77.

Istoria României — Compendiu (recenzie), în „Studii“, 1971, nr. 1, p. 167—174.

Prelegeri de istorie universală medie, vol. IV, București, 1971, 83 p.

Scrierea latină în evul mediu (în colaborare), București, Editura Științifică, 1971, 184 p. + album 40 p. și 52 planșe.

Guy Fourquin: Seigneurie et féodalité au Moyen Âge (însemnări), în „Revista de istorie“, 24, 1971, nr. 1, p. 196—197.

1972 *Bibliografia istorică a României*, vol. II (în colaborare), București, Editura Academiei, 1972, XXXVI + 512 p.

Ev mediu și feudalism, în „Studii și articole de istorie“, 19, 1972, p. 29—40.

Istoria evului mediu, vol. I (în colaborare), București, 1972, 300 p.

Mina lui Jacques Bonhomme, în „Magazin Istoric“, 6, 1972, nr. 2, p. 38—47.

Procesele Ioanei d'Arc (studiu introductiv, note și îngrijire științifică: Radu Manolescu), București, Editura Științifică, 1972, 456 p.

1973 *Cercetarea în domeniul istoriei medievale a României și universale* (în colaborare), în „Analele Universității București“, XXII, 1973, nr. 1, p. 17—35.
Prelegeri de istorie universală medievală, vol. III (în colaborare), București, 1973, 315 p.

„Să nu mai fie șerbi în Anglia“, în „Magazin Istoric“, 7, 1973, nr. 1, p. 39—47.

1974 *Bibliografia istorică a României*, vol. III (în colaborare), București, Editura Academiei, 1974, 372 p.

Declinul relațiilor feudale și pătrunderea relațiilor capitaliste în agricultură în Europa Apuseană, în „Studii și articole de istorie“, 25, 1974, p. 17—28.

Istoria evului mediu, vol. II, partea I (în colaborare), București, 1974, 475 p.

Unele probleme privitoare la șerbia din Anglia în ultimele secole ale feudalismului dezvoltat, în vol. „Sub semnul lui Clio. Omagiu academicianului prof. Ștefan Pascu“, Cluj, 1974, p. 577—581.

- 1975 *Societatea feudală în Europa Apuseană* (recenzie), în „Revista de istorie“, 28, 1975, nr. 1, p. 127—128.
- Capitularul despre domenii* (în colaborare), în „Studii și articole de istorie“, 29, 1975, p. 64—68.
- Formarea Imperiilor coloniale portughez, spaniol și olandez*, în „Studii și articole de istorie“, 30—31, 1975, p. 49—60.
- Istoria evului mediu*, vol. I, București, 1975, 300 p.
- Istoria evului mediu*, vol. II, partea a doua (coordonator), București, 1975, 251 p.
- Războinicii stăpîni ai castelelor*, în „Magazin Istoric“, 9, 1975, nr. 2, p. 43—47.
- A latin iros a Kozepkari Havasalfoldon es Moldvaban*, în „Revista Arhivelor“, 46, 1975, nr. 1, p. 49—57.
- Sur la participation des marchands de la Peninsule Balkanique au commerce avec la Valachie et la Transylvanie dans la première moitié du XVIe siècle*, în „Revue des Etudes du Sus-Est Européen“, 13, 1975, nr. 3, p. 403—405.
- 1976 *Legăturile economice între țările române în secolele XIV—XVI*, în vol. „Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România. Naționalitatea germană“, vol. I, București, Editura Politică, 1976, p. 202—220.
- Orașul medieval. Culegere de texte* (coordonator), București, 1976, 304 p.
- Le probleme du patriciat dans les villes de la Valachie et de la Moldavie (XVe siècle — première moitié du XVIe siècle)* în „Revue Roumaine d'Histoire“, 15, 1976, nr. 1, p. 29—37.
- Die Wirtschaftsbeziehungen der rumänischen Lander von XIV bis XVI Jahrhundert*, în vol. „Studien zur Geschichte der mitwohnenden Nationalitäten in Rumänien und ihrer Verbrüderung mit der rumänischen Nation. Die deutsche Nationalität“, Bd. I, București, Editura Politică, 1976, p. 222—254.
- 1977 *Activitatea științifică a cadrelor didactice din Facultatea de Istorie în 1976*, în „Revista de istorie“, 30, 1977, nr. 6, p. 1160—1165.
- Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie în anul 1976* (în colaborare), în „Analele Universității București“, seria istorie, 26, 1977, p. 125—132.
- Colocviul internațional de istorie maritimă și de istorie a orașelor de la Varna*, în „Revista de istorie“, 30, 1977, nr. 8, p. 1542—1544.
- Limba germană. Texte de specialitate — Istorie*, vol. II, București, 1977, 494 p.
- Practica productivă la Facultatea de Istorie a Universității din București*, în „Forum“, 19, 1977, nr. 1, p. 62—64.
- Situația economică și structura socială a țăranimii din Anglia în secolele XIII—XV*, în „Revista de istorie“, 30, 1977, nr. 9, p. 1625—1647.
- 1978 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1977*, în „Revista de istorie“, 31, 1978, nr. 5, p. 907—911.
- Călătorie de documentare științifică în Marea Britanie*, în „Revista de istorie“, 31, 1978, nr. 7, p. 1278—1279.
- Istoria evului mediu*, vol. III (coordonator), București, 1978, 495 p.
- Profesorul Mihai Berza*, în „Studii și articole de istorie“, 37—38, 1978, p. 223—224.
- Le colloque international d'histoire maritime et d'histoire des villes (Varna, 7—10 mai 1977)*, în „Revue des Etudes du Sud-Est Européen“, 16, 1978, nr. 2, p. 375.

- 1979 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1978*, în „Revista de istorie“, 32, 1979, nr. 5, p. 957—960.
- Lupta antifeudală a țăranimii din Anglia în secolele XIII—XIV*, în „Revista de istorie“, 32, 1979, nr. 3, p. 505—520.
- 1980 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1979*, în „Revista de istorie“, 33, 1980, nr. 5, p. 975—978.
- Cercetările românești de istorie universală din ultimele trei decenii și jumătate*, în „Revista de istorie“, 33, 1980, nr. 7—8, p. 1441—1488.
- Formarea feudalismului și societatea feudală timpurie în Europa apuseană (Evoluție și tipologie)*, în „Revista de istorie“, 33, 1980, nr. 6, p. 1161—1178.
- Istoria medie universală* (în colaborare), București, Editura Didactică și Pedagogică, 1980, 568 p.
- C. A. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire, 1600—1800*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 29, 1980, p. 164—165.
- J. A. Van Houtte, *An economic history of the Low Countries, 800—1800*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 29, 1980, p. 163—164.
- L'environnement social des villes portuaires de la région du Bas-Danube aux 13-ème—16-ème siècles*, în „Seamen in society — Gens de mer en société, Bucarest, 11—12 août 1980“, Perthes, 1980, p. 20—25.
- L'environnement social des villes roumaines du Bas-Danube aux XV-ème—XVI-ème siècles*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 29, 1980, p. 79—83.
- 1981 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1980*, în „Revista de istorie“, 34, 1981, nr. 5, p. 973—977.
- Trăsăturile mișcărilor țăărănești în Europa apuseană în evul mediu*, în „Studii și articole de istorie“, XLIII—XLIV, 1981, p. 182—190.
- Bulletin of the Institute of Historical Research, LII, nr. 125—126, 1979, 210 p.*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 30, 1981, p. 154.
- Les villes portuaires roumaines au Moyen Âge (milieu du XIVe siècle — milieu du XVIe siècle)*, în „Festschrift für Hermann Kellenbenz“, Stuttgart, Klett-Cotta, 1981, p. 47—63.
- 1982 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1981*, în „Revista de istorie“, 35, 1982, nr. 7, p. 844—847.
- Bibliografie selectivă privind activitatea de cercetare științifică a cadrelor didactice și de cercetare, 1976—1980*, în vol. „Bibliografie selectivă privind activitatea de cercetare științifică a cadrelor didactice și de cercetare, 1976—1980“, București, 1982, p. 151—212.
- Ev mediu și feudalism (concept, obiective, metode de cercetare)*, în „Revista de istorie“, 35, 1982, nr. 7, p. 835—843.
- La structure sociale de la Gaule mérovingienne reflétée dans l'oeuvre historique de Gregoire de Tours*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 31, 1982, p. 25—28.
- Mutations sociales et économiques, intervention la: IV. Section Chronologiques. Moyen Age*, în vol. „Actes du XVe Congrès International des Sci-

- ences Historiques, Bucarest, 10—17 aout 1980", vol. IV, partea I, București, Editura Academiei, 1982, p. 597—598.
- Rapport entre l'Est et l'Ouest*, intervenție la: IV. Section chronologique. Moyen Age, în vol. „Actes du XVe Congres International des Sciences Historiques, Bucarest, 7—10 août 1980", vol. IV, partea I, București, Editura Academiei, 1982, p. 613—614.
- 1983 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1982*, în „Revista de istorie“, 36, 1983, nr. 6, p. 637—640.
- Statul feudal. Evoluția istorică în Europa apuseană*, în „Studii și articole de istorie“, XLVII—XLVIII, 1983, p. 256—274.
- 1984 *Legăturile economice între Țările române în feudalism (secolele XIV—XVIII)*, în „Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan“, București, Editura științifică și enciclopedică, 1984, p. 253—277.
- Orașul medieval în Europa Apuseană*, în „Studii și articole de istorie“, XLIX—L, 1984, p. 230—243.
- 1944—1984. Realizări istoriografice la Universitatea din București*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 33, 1984, p. 3—8.
- 1985 *Orașele — factor de creare și de răspândire a culturii în Europa Apuseană (din secolul al XII-lea până la Renaștere)*, în „Studii și articole de istorie“, LI—LII, 1985, p. 178—189.
- Die rumänischen Länder 1350—1650 (în colaborare)*, în „Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozial-geschichte“, Bd. 3, hrsg. von Hermann Kellenbenz, Stuttgart, Klett-Cotta, 1985, p. 1111—1127.
- L'importance économique et militaire des villes portuaires de la Valachie et de la Moldavie aux XVe et XVIe siècles*, în „La pouvoir central et les villes d'Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle au debut de la Revolution industrielle. Les villes portuaires“, 1985, p. 171—180.
- Les villes — centres de diffusion de la culture dans l'Europe Occidentale (du XVIIe siècle à la Renaissance)*, în „Analele Universității București, seria istorie, 34, 1985, p. 37—49.
- 1986 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1985*, în „Revista de istorie“, 39, 1986, nr. 5, p. 501—503.
- Antoine Monti, Les chroniques florentines de la première révolte populaire à la fin de la Commune (1354—1434) (recenzie)*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 35, 1986, p. 102—103.
- L'écriture latine en Valachie et en Moldavie au Moyen Age*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XXV, 1986, nr. 1—2, p. 59—68.
- 1987 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1986*, în „Revista de istorie“, 40, 1987, nr. 4, p. 431—432.
- Orașele în Europa Apuseană în evul mediu timpuriu*, în „Revista de istorie“, 40, 1987, nr. 3, p. 274—287.
- La structure sociale des villes de l'Europe occidentale aux XIe—XVe siècle*, în „Analele Universității București“, seria istorie, 36, 1987, p. 9—16.
- 1988 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1987*, în „Revista de istorie“, 41, 1988, nr. 4, p. 445—450.

Condițiile istorice ale formării și evoluției relațiilor capitaliste în Europa Apuseană (secolele XIV—XVII), în „Studii și articole de istorie“, LV—LVI, 1988, p. 72—85.

- 1989 *Activitatea științifică a cadrelor didactice de la Facultatea de Istorie-Filozofie (secția istorie-filozofie) în anul 1988, în „Revista de istorie“, 42, 1989, nr. 4, p. 415—432.*

Relațiile capitaliste în Europa Apuseană în secolele XIV—XVII: curs special, București, Facultatea de Istorie și Filozofie, 1989, 205 p.

- 1990 *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII—XV, în „Revista istorică“ (seria nouă), 1, 1990, nr. 6, p. 545—570.*

Mișcarea comunală în Europa Apuseană în secolele X—XIII, în „Revista istorică“ (seria nouă), 1, 1990, nr. 2, p. 165—176.

Orașul medieval în Europa Apuseană: curs special, București, Facultatea de Istorie, 1990, 342 p.

Le commerce et le transport des produits de l'économie agraire au Bas-Danube et en Mer Noir aux XIV—XVe siècles in „Nouvelles études d'histoire“, VIII, 1990, p. 29—37.

Les villes portuaires roumaines au Bas-Danube aux XIIIe—XVe siècles, in „Nouvelles études d'histoire“, VIII, publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences historiques, Madrid, 1990, p. 38 sq.

- 1991 *Teorie, metodologie și terminologie în istorie (cu referire la medievistică), în „Revista istorică“ (serie nouă), 2, nr. 11—12, p. 615—623.*

- 1993 *Istoria evului mediu: curs pentru studenți, vol. I: Europa Apuseană, partea I: Secolele V—XV, București, 1993, 216 p.*

Istoria evului mediu; curs pentru studenți, vol. I, partea II-a: Sfârșitul evului mediu și începutul epocii moderne (secolele XVI—XVII), București, 1993, 144 p.

Marea Mediterană și Marea Neagră în evul mediu (Schită a evoluției lor ca arii de supremație navală și comercială), în „Revista istorică“ (serie nouă), 4, 1993, nr. 1—2, p. 43—54.

Tendințe sincretice în opera lui Pico della Mirandola (Teologie și filosofie creștină, filosofie clasică și arabă, Cabala ebraică), în „Revista istorică“ (serie nouă), 4, 1993, nr. 3—4, p. 231—233.

- 1995 *Monografia istorică a unei așezări rurale (proiect de lucrare științifico-metodică pentru obținerea gradului didactic I), în „Studii și articole de istorie“, LXII (serie nouă), 1995, p. 94—96.*

Relații economice și demografice între orașe din Țările române și din Europa Centrală în prima jumătate a secolului al XV-lea, în vol. „Puterea modelului“ (coord. David Prodan), Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1995, p. 37—40.

Notă: Coordonatorii volumului mulțumesc în mod deosebit personalului Bibliotecii Facultății de Istorie pentru redactarea bibliografiei; asist. Manuela Dobre a asigurat tehnoredactarea acesteia.

TRADIȚIE ȘI MEMORIE ISTORICĂ ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

STELIAN BREZEANU

Printre noile teritorii ale științei istorice, reprezentările colective și savante asupra timpului pe parcursul marilor etape ale evoluției umanității ocupă un loc privilegiat. Noțiunea de timp, familiară istoricului, a fost descompusă de aceste cercetări în mai multe planuri, ce corespund ritmurilor în care curge istoria. În *Mediterrana* sa, Fernand Braudel surprinde trei paliere diferite ale timpului istoric. La nivelul inferior se situează timpul geografic, ce corespunde unei „istorii quasiimobile, aceea a omului în raporturile sale cu mediul înconjurător; o istorie care se scurge, care se transformă lent, alcătuită adesea din reveniri stăruitoare ale ciclurilor mereu reîncepute”¹. Deasupra acestui nivel este timpul social, ce interesează istoria grupurilor și colectivităților umane, „economii, statele, societățile, civilizațiile”². În sfârșit, la nivelul superior se află timpul individual, „o istorie cu oscilații scurte, rapide, nervoase... o istorie încă fierbinte, așa cum au simțit-o și au trăit-o contemporanii ei, în ritmul vieții lor, scurtă ca și a noastră”³. În viziunea eminentului savant, aceste decupaje ale timpului nu sunt decât „modalități de expunere” a discursului istoric, modalități ce nu ne interzic nici un drum care ne duce de la unul la altul⁴.

Are omul medieval conștiința netă a timpurilor istorice, pe care le trăiește pe toate trei deodată? Ori, cu alte cuvinte, care sunt reprezentările omului asupra celor trei timpuri istorice?

Din tripticul lui Braudel trebuie să eliminăm planul inferior, din motive lesne de înțeles. Timpul geografic a rămas în afara percepției umane. În consecință, rămân în discuție celelalte două planuri, timpul social și timpul individual. Asupra lor, sursele medievale românești ne oferă suficiente date pentru a surprinde reprezentările colective asupra lor.

Vom porni, în căutarea reprezentărilor omului medieval asupra timpului social, de la etajul cel mai de jos, de la lumea celor simpli, o lume a oralității prin excelență, în care imaginea ne apare în forma ei cea mai elementară, pentru a încheia drumul prin a ne opri la reprezentarea „profesioniștilor”, dintre care am ales pe autorul introducerii la „Istoria Țării Românești”.

Cercetările din ultima vreme relative la noțiunea de „descălecat“ în perspectiva medievală românească au pus în lumină, pentru Țara Românească în special, un mare număr de acte ce se referă la titlurile de proprietate ale țărânimii și boierimii muntene și care se raportează, de cele mai multe ori, la „descălecatul“ sau „întemeierea“ țării. Ele datează din secolul al XVI-lea și din primele două decenii ale următorului. Așadar, sunt toate anterioare domniei lui Matei Basarab, când a fost precizat momentul „descălecatului“ lui Negru Vodă. Astfel, Neagoe Basarab întărește moșnenilor din Stoenesti și Drajna-Prahova o ocină pe care o aveau „de moștenire, de strădedină de la întemeierea țării“⁵. La 1547, Mircea Ciobanu afirma că mănăstirea Tismana deținea moșii de la „întemeierea Țării Românești“⁶. După cum o altă mănăstire, Govora, ne apare într-un act din 1551 ca proprietară de sate încă de la „începutul Țării noastre Românești“⁷. Într-un document din 1569, referitor la o proprietate a mănăstirii Tismana ce data „de la întemeierea Țării Românești, întâi de la Negrul Vodă“⁸, ne apare pentru întâia oară și numele descălecătorului. Numele lui revine și într-un document din 1620, prin care Gavriil Movilă întărește unor locuitori din Clăcești-Gorj o ocină pe care numiții locuitori o dețineau „de la întemeierea țării, din zilele răposatului Negru voievod“⁹. În alte documente, întemeierea țării nu este legată de numele enigmaticului Negru Vodă ci de domni ca Mircea cel Bătrân și Dan Voievod¹⁰, ori evenimentul este contemporan cu Vlad Țepeș și Basarab cel Bătrân (Laiotă)¹¹. În sfârșit, locuitorii satului Șopârliga Țiganului din județul Saac susțin în 1614 că ei dețin ocinele „din zilele altor domni bătrâni de demult, de la facerea lumii“¹².

Lăsăm la o parte falsa problemă a raportului dintre noțiunile de „întemeiere“ și „așezare“, pe de o parte, și termenul de „descălecat“ pe de alta¹³. În legătură cu aceste documente o problemă se ridică. Ne aflăm, cumva, în fața unui act conștient, universal prezent în Veacul de Mijloc — și nu numai atunci — de legitimare a prezentului prin trecut? Șirul unor atari situații din viața societății medievale europene este nesfârșit. Ab *antiquo* este leit-motivul ce străbate mii de documente medievale, de la actele de proprietate la statutele de breaslă, și de la tradiția originii popoarelor și a orașelor până la genealogiile familiilor nobiliare. Caracterul tendențios al acestor documente, inclusiv al celor la care ne-am referit mai sus, este prea lămurit pentru a face din ele exclusiv produsul spontan al minții omului medieval. Din toate transpare intenția de a legitima situația prezentă sau aceea revendicată prin apelul la trecut. Dar ele nu sunt mai puțin semnificative pentru imaginea omului medieval asupra timpului social. Putem conchide, dacă luăm aceste documente în litera lor, că vechimea titlurilor de proprietate este egală cu aceea a țării, ca să nu ne referim și la acel document singular în care autorii săi pot crede că titlul lor de proprietate datează „de la facerea lumii“!

Dar, paralel cu acest act conștient de a împinge într-un trecut cât mai îndepărtat vechimea titlurilor de proprietate — „descălecatul“ țării

sau „facerea lumii“ fiind argumente supreme de autoritate — ne apare și tendința opusă de a da contururi mai precise acestui trecut, legat, în cazul nostru, probabil și de numele voievozilor de la care ei dețineau actele de proprietate. Așa se face că „descălecatul“ țării este adus într-un trecut apropiat, contemporan cu Mircea cel Bătrân și Dan voievod, ori chiar cu Vlad Țepeș și Laiotă Basarab. O confirmare a acestei ipoteze este adusă de documentul din 16 iunie 1602, prin care Simion Movilă întărește unor boieri proprietate asupra mai multor sate, pe care bunicul lor, Vârjoaghe sluger, o deținea „de când s-a așezat toată Țara Românească“¹⁴. Trei secole de istorie a Țării Românești erau reduse la răstimpul a două generații! Aceste reprezentări naive aruncă lumină asupra imaginii pe care omul medieval și-o face asupra timpului. Numărul secolelor timpului social era în memoria lumii Evului de Mijloc, egal cu acela al generațiilor ori chiar al deceniilor. Evenimentele lui erau aduse, astfel, într-un trecut sesizabil, perceptibil.

Să trecem acum la reprezentarea timpului social în lumea „profesioniștilor“, așa cum ne apare ea în amintita introducere la cronica Țării Românești. Această introducere este prea bine-cunoscută, pentru a intra în toate detaliile ei. De aceea, în cele ce urmează ne vom opri asupra primei sale părți, ce ne interesează în problema de față. „Însă dintâi, își începe autorul anonim narațiunea sa, izvodindu-să de Rumâni cari s-au despărțit de Romani și au pribegit spre mieazănoapte. Deci trecând apa Dunării, au dăscălicat la Turnul Severinului, alții în Țara Ungurească pre apa Mureșului și pre apa Tisii, ajungând și până la Mare-moruș. Iar cei ce au discălicat la Turnul Severinului s-au tins pre supt poalile munților până în apa Oltului, alții s-au pogorât pă Dunăre în jos și apa umplându-să tot locul dă ei au venit până în marginea Nicopoi. Atuncea s-au ales dintr-înșii boierii care au fost dă neam mare și puseră banoveți, un neam ce le zicea Basarabi să le fiie lor cap, adică mari bani și așazără întâi să le fie scaunul la Turnul Severinului. Al doilea scaun s-au pus la Strehaia, al treilea scaun s-au pogorât la Craiova. Și așa fiind multă vreme au trecut tot ei oblăduind acea parte de loc. Iar când a fost cursul anilor dă la Adam 6798 fiind în Țara Ungurească un voivod ce l-au chemat Radul Negru Voivod, mare herțeg, pre Amlași și pre Făgăraș rădicatu-s-au dă acolo cu toată casa lui și cu mare mulțime de noroade Rumâni, Papistași, Sași și dă tot felul de oameni. Pogorându-să pre apa Dîmboviții, început-au a face țară nouă“¹⁵. Și autorul relatează așezarea succesivă a scaunelor descălecătorului la Câmpulung și Argeș, în vreme ce „noroadele ce pogorâse cu dânsul, unii s-au tins pe supt podgorie, ajungând până în apa Sinetului și până la Brăila, alții au fondat târguri și sate până la Dunăre și până la Olt“¹⁶. Introducerea menționează apoi recunoașterea de către Basarabii din Oltenia a autorității lui Negru Vodă și dă titlul acestuia și al urmașilor săi.

În legătură cu textul introducerii cronicii muntene au apărut în literatura de specialitate vii controverse, în legătură cu momentul redactării lui, cu funcția sa propagandistică și conținutul său. Vom reține din această literatură că introducerea cronicii, consacrată formării poporului român și genezei Țării Românești, a fost elaborată în secolul al XVII-lea, sub domnia lui Matei Basarab, după unii specialiști, în perioada lui Șerban Cantacuzino, după alții¹⁷. P. P. Panaitescu, care a consacrat o

substanțială analiză începuturilor istoriografiei muntene, în care aduce argumente convingătoare pentru elaborarea introducerii cronicii sub domnia lui Matei Basarab, sublinia, cu profunzimea-i recunoscută, caracterul naiv al introducerii, din care lipsește orice mențiune relativă la poporul dac ori la moldoveni ca parte constitutivă a poporului român. Autorul ei gândește încă în termenii mentalității medievale, preocuparea lui fiind istoria provinciei și a principilor ei, fapt ce contrastează cu „luminile culturii” umaniste din vremea lui Miron Costin și a Stolnicului Cantacuzino¹⁸. Am adăuga, în legătură cu mentalitatea tipică medievală a autorului introducerii, faptul că la el românii „descălecă” la nord de Dunăre ca popor deplin constituit, după ce s-au despărțit de romani. Acest detaliu a găsit ecou la istorici cu un spirit critic recunoscut, ca D. Onciul și Gh. I. Brătianu, care au putut vedea în el dovada unei admigrări a unui element românesc din dreapta în stânga Dunării în secolele VII—VIII, la cel dintâi, și în secolul al XI-lea, la cel din urmă, pentru a nu mai vorbi de adversarii continuității care, începând cu Fr. Sulzer, au invocat această introducere ca unul dintre argumentele de căpetenie în sprijinul tezei imigrației românilor în spațiul nord-dunărean în secolele XII—XIII.

Introducerea ne propune, așa cum au remarcat cercetările de până acum, scenariul a două „descălecate”. Cel din urmă, precis datat în introducere în 1290, asupra căruia specialiștii s-au aplecat de un secol încheiat, este legat de numele lui Negru Vodă, identificat aici cu Radu Negru, care, potrivit tradiției, ar fi plecat din Făgăraș pentru a pune bazele Țării Românești. Din acest „descălecat”, cercetarea noastră istorică a reținut mai puțin figura nebuloasă a unui „Negru Vodă” venit din interiorul arcului carpatic pentru a crea Țara Românească, născută din prefacerile societății românești dintre Dunăre și Carpații Meridionali în secolul al XIII-lea, cât aporturile demografice ale societății transilvane la colonizarea ținuturilor de la sud de Carpați și integrarea unor vârfuri ale lumii românești din Făgăraș noii clase feudale din tânărul principat muntean al Basarabilor. Cele două fenomene sunt precis atestate de acte ale cancelariei maghiare și pontificale din veacul al XIII-lea și sunt sugerate de cazul formării celui alt principat românesc de pe latura exterioară a Carpaților, Moldova. Dacă a doua secvență a scenariului introducerii ne propune „descălecatul” Țării Românești, prima secvență care ne interesează în cele ce urmează are drept obiectiv formarea poporului român prin „descălecatul” roman în Dacia. O atare interpretare a pasajului relativ la despărțirea românilor de romani și la colonizarea de către aceștia a ținuturilor de la apus de Olt și din Transilvania, până la Tisa, se sprijină pe argumente suficiente pentru a mai vedea în el dovada unei admigrări târzii sud-dunărene sau a imigrării românilor în secolele XII—XIII în spațiul carpto-dunărean. Mai întâi, unele manuscrise ale cronicii, după ce vorbesc despre „priebegirea românilor la miazănoapte”, adaugă „și fiind lor căpetenie mare Traian și fiul său Siverie”¹⁹. Această interpretare este întărită de Miron Costin care în mai multe rânduri se referă la cele două „descălecate”; „după ce au descălecatu Traian aice și peste munți, pentre dachi au descălecatu râm-leni”, „s-au descălecat al doilea rându de Dragoș vodă țara noastră și de Negrul Vodă Țara Muntenească”²⁰. În sfârșit, s-a remarcat și faptul

că noii veniți, care, în viziunea naivă a autorului introducerii, erau constituiți deja ca popor neolatin după despărțirea de romani, coloniizează exact teritoriul vechii Dacii, popularea ținuturilor de la răsărit de Olt fiind opera celui de al doilea „descălecat“.

Când are loc acest prim „descălecat“ în viziunea autorului introducerii? Să observăm că dacă cronistica noastră medievală a propus date pentru „descălecatul“ lui Negru Vodă în Țara Românească și al lui Dragoș în Moldova, momentul „descălecatului“ lui Traian în Dacia rămâne, din punct de vedere cronologic, o necunoscută nu numai pentru generația autorului anonim al acestei introduceri, ci și pentru generațiile următoare, ale lui Miron Costin, Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir. Revenind la chestiunea noastră, remarcăm faptul că, în introducere, primul „descălecat“ este contemporan cu crearea băniei în Oltenia, ce și-a avut scaune, succesiv, la Turnu Severin, Strehaia și Craiova. Autorul, interpret al intereselor familiei Craioveștilor, care încă din vremea lui Neagoe Basarab anexase și patronimul de Basarab, familie din care descindea pe linie maternă și Matei Basarab, face din Basarabi, confundați cu boierii Craiovești, fondatorii băniei oltene. Funcția propagandistică a introducerii cronicii, ce vrea să dovedească vechimea și drepturile Craioveștilor a căror bănie a fost anterioară „descălecatului“ țării, este limpede și a fost semnalată deja de P. P. Panaitescu²¹. Dincolo de această funcție propagandistică a documentului, aici interesează cronologia evenimentelor: mai întâi „descălecatul“ nord-dunărean al românilor, contemporan la autorul medieval cu crearea de către Basarabi a băniei la Turnu Severin, urmate, la mare distanță — „și așa fiind multă vreme au trecut...“ ne previne cronică — de „descălecatul“ Țării Românești. Fapte reale în această succesiune de evenimente, cunoscute autorului, sunt crearea băniei cu centrul la Severin înainte de nașterea Țării Românești — e mai puțin important că instituția apare către 1230 ca o marcă de graniță a regalității arpadiene, pentru a deveni mai târziu o instituție românească — și succesiunea scaunelor băniei oltene Turnu Severin, Strehaia și Craiova. În schimb, colonizarea romană a Daciei, identificată de autor cu nașterea poporului român, petrecută într-un trecut greu de imaginat pentru omul medieval, este adusă într-un trecut apropiat ale cărui date îi sunt mai familiare autorului. Un mileniu și jumătate de istorie sunt reduse, în perspectiva societății românești de la mijlocul veacului al XVII-lea, la patru secole. Așadar, la nivelul „profesioniștilor“, ca și în întreaga societate medievală românească, dimensiunea socială a timpului istoric este greu dominată de om, astfel încât ea este comprimată și adusă într-un trecut ale cărui evenimente îi sunt mai apropiate.

*
*   *

Să trecem acum la reprezentarea timpului individual în viziunea omului medieval. Ne vom opri la un caz limită: vârsta omului. Sau, mai precis, modul în care omul medieval apreciază propria vârstă sau vârsta contemporanilor săi. Am ales două cazuri pe care documentele medievale le pun în lumină.

Primul apare într-un hrisov al lui Vladislav II din 1452 acordat boierilor din familia Mailat din Făgăraș. Publicat de Ion Pușcariu²², el

a fost transcris și în caractere latine de Timotei Cipariu. Apariția vârstei membrilor sfatului domnesc în dreptul numelor lor dă caracterul insolit al documentului. Mai ales că toți dregătorii domnului, aduși ca martori în act, au o vârstă venerabilă, ceea ce l-a făcut pe Gh. Brătianu să vorbească, cu referire la caracterul sfatului domnesc, de „cea mai desăvârșită gerontocrație”²³. Pentru a ilustra acest fapt dăm mai jos vârsta tuturor membrilor sfatului; cum în anumite cazuri diferă vârsta lor de la o ediție la alta, trecem în paranteză pe cea din ediția Cipariu acolo unde ea nu este aceeași. În fruntea listei membrilor sfatului se află Manea Udriște de 80 (70) ani. El este urmat de Don Todor Stanesul de 87 ani, Pahul Stan vistier de 89 (99) ani, Neagoe Stan de 86 ani, Luca Marincul de 97 ani, Ion Manea comisul de 101 (107) ani, Ivan Bucur spătariul de 110 ani, Don Duca Supil de 88 ani, Stancea Vlad vornicul de 79 ani, Mihai Don secretar de 100 ani, Dumitru Bucur spătar de 89 ani, Stoian Negreș de 99 (103 1/2) ani, Cosan Sahalod vornic de 103 ani, Oprea Oriski vistier de 109 ani și Pahula Stupici vistierul, fără vârstă²⁴.

Pe marginea actului se impun câteva observații. Mai întâi se poate observa vârsta rotundă — 80, 100, 110 — a unor dregători, ceea ce ne lasă să bănuim o aproximare a ei, fenomen frecvent în documentele medievale românești și europene. În al doilea rând, aproape toți acești mari boieri revin, cu puține excepții, în documentele domniei lui Vladislav II ca membri ai sfatului său, fapt ce putea pleda în sprijinul autenticității hrisovului. Câțiva dintre ei apar și în sfatul voievozilor munteni de dinainte de Vladislav II (Alexandru Aldea și Basarab II). Ceea ce este mai important pentru chestiunea de față este apariția unora și sub domni de după Vladislav II (Vlad Țepeș, Radu cel Frumos și chiar Vlad Călugărul). Aceasta înseamnă că unii dregători au atins vârste și mai mari decât cele din documentul din 1452. Cel mai semnificativ este cazul vornicului Cazan Sahacov — în act numele lui este Cosan Sahalod — care apare în zeci de documente ale veacului al XV-lea, pe parcursul a aproape cinci decenii: prima oară într-un hrisov al lui Alexandru Aldea din 1434²⁵, ultima în 1482, sub Vlad Călugărul²⁶. Dacă am considera reală vârsta lui de 103 ani din hrisovul din 1452, fostul vornic din 1482 ar fi trebuit să atingă la moartea sa cel puțin 133 ani, dacă ea ar fi survenit în chiar anul ultimului document în care apare. Ion Bogdan înlătură dificultatea presupunând că ar putea fi vorba de mai mulți boieri cu același nume ca membri ai sfatului domnesc al Basarabilor din veacul al XV-lea²⁷. Ceea ce este puțin probabil dacă ținem seama de poziția înaltă pe care personajul o ocupă permanent în sfatul domnesc și că el apare mai ales sub domni din ramura Dăneștilor.

Documentul este, din analiza tuturor elementelor sale, o contrafacere a boierilor din familia Mailat din Făgăraș, pentru a-și afirma boieria și drepturile asupra proprietății lor din Țara Făgărașului printr-un document din vremea stăpânirii voievozilor munteni asupra ducatului^{27 bis}. Să remarcăm însă abilitatea falsificatorului de a prelua întocmai componența sfatului domnesc al lui Vladislav II, utilizând un document autentic al domniei acestuia, pentru a da credibilitate actului lor. Mai prezintă, în acest caz, importanță hrisovul pentru chestiunea noastră? Nu mai putem, lua în seamă vârsta membrilor sfatului dom-

nesc al lui Vladislav așa cum apare în document. Dar importanța lui rămâne întreagă în privința aprecierii de către oamenii timpului a vârstei lor și a contemporanilor lor. După cum se știe orice tranzacție medievală trebuia întărită de „oameni buni și bătrâni“. Și membrii sfatului domnesc, ca fruntași ai boierimii, întruneau în concepția timpului în cel mai înalt grad calitate de „oameni buni“. Ei trebuiau însă să fie și „oameni bătrâni“. Or, tocmai aici constă însemnătatea actului de față. Vârstele împrumutate — la întâmplare, desigur, cum o dovedește cazul lui Cazan Sahac — boierilor sfatului domnesc reflectă viziunea medievală asupra „bătrâneței“ omului.

Al doilea caz luat în considerație este cel al unei comunități rurale muntene aflată în pragul epocii moderne. Este vorba de satul Valea Leurzii, de la poalele Carpaților Meridionali, pe atunci cătun al satului Bezdead, din plaiul Ialomița, județul Dâmbovița. La începutul secolului al XIX-lea, comunitatea moșnenilor din Bezdead, cei mai mulți dintre ei transformați către 1820 în clăcași ai familiei Belu, rămâne încă o lume a oralității, dominată din aproape toate punctele de vedere de o mentalitate tipic medievală, în care putem privi imaginea asupra dimensiunii individuale a timpului istoric.

Un document din 1802, cuprins în „Condica moșiei Bezdead“, ne introduce în reprezentările colective ale moșnenilor asupra timpului individual. Actul, ce se referă la un litigiu de proprietate, aduce în scenă între martori pe Radu Ciorobea, în dreptul căruia este trecută și vârsta: „om în vârstă de 100 ani“!²⁸ Dar personajul revine apoi în alte zeci de documente ale condicii, ultima oară în 1817²⁹, când el apare și ca „moșul Ciorobeștilor“, unul dintre cele 14 „neamuri“ ale comunității. Dacă e să dăm credit informației din documentul din 1802, Radu Ciorobea ar fi trebuit să depășească vârsta de 115 ani. Mult mai numeroase informații ne furnizează catagrafia Țării Românești din 1838. Adevărat monument al cantitativului, ea cuprinde recensământul locuitorilor țării, cu date asupra averii lor mobile, condiției sociale, vârstei oamenilor. Pătru Mortu, unul dintre eroii litigiului din 1802, apare în catagrafie în vârstă de 105 ani, soția sa, Maria, are 95 ani, în vreme ce fiul lor cel mic, Radu, are numai 35 ani^{29 bis}, astfel încât la nașterea sa părinții trebuiau să fi avut 70 și, respectiv, 60 ani. Banu Mortu, un al erou al amintitului litigiu, are 100 ani și soția sa Ilina, 95³⁰. Un pomelnic al bisericii din sat, păstrat în arhivele din Târgoviște, ne indică data exactă a morții lui Banu Mortu: 26 septembrie 1846. La această dată el trebuia să aibă 108, dacă vârsta din catagrafie este reală. Să adăugăm că cel mai mic fiu al soților Banu și Ilina Mortu, Toma, avea în 1838 numai 28 ani, ceea ce înseamnă că la nașterea sa părinții aveau 72 și, respectiv, 67 ani. În catagrafie apar mai multe văduve, lângă care sunt trecute și numele copiilor necăsătoriți. Astfel, Maria, văduva lui Tudose Drăghici, în vârstă de 80 ani, avea o fiică în vârstă de 8 ani, iar Bucura, văduva lui Ignat Mortu, de 76 ani, avea o fiică de numai 6 ani. Voica, văduva lui Gheorghe Brezeanu, în vârstă de 82 ani, avea un fiu, Coman, de 25 ani, în timp ce cumnata ei, Uța, văduva lui Duță Brezeanu de 84 ani, avea un fiu, Ignat, tot de 25 ani³¹. Și lista lor poate continua.

Ce constatări se impun din luarea în considerație a vârstei locuitorilor din satul de la poalele Carpaților Meridionali? Cazuri excepționale de longevitate au existat totdeauna, chiar dacă oamenii nu atingeau 133 de ani. Să remarcăm și aici cifrele rotunde ale vârstei de peste 70 de ani, 80, 90, 95, 100, 105, 110, ceea ce trădează o aproximare a lor. Dar ceea ce surprinde în acest caz este spulberarea barierei biologice a nașterii de către numeroase femei care apar în catagrafie. În mai mult de zece cazuri, femeile au născut la o vârstă între 60 și 70 ani, în unele cazuri chiar superioară acestei ultime cifre. Natural, vârsta persoanelor luate în considerație este mult „dilatată” și dovada o aduce un alt caz din catagrafie. Preotul satului, Dumitru Drosu, apare în documentul nostru în vârstă de 62 ani³². În catagrafia din 1810, care ne dă numai numărul caselor, al locuitorilor satului — în treacăt fie spus între 1810 și 1838 satul Valea-Leurzii cunoscuse o adevărată explozie demografică, de la 99 locuitori la 457! — și preoții cu familiile lor, Dumitru Drosu avea 26 ani³³. Dacă luăm această ultimă vârstă apropiată de cea reală, cum e și firesc, în 1838 el trebuia să aibă numai 54 ani și nu 62. Dar în legătură cu același preot, mai avem și un alt detaliu semnificativ. În catagrafia din 1810, în familia lui apare un singur fiu, Stoica, în vârstă de un an. În catagrafia din 1838 numele lui Stoica nu mai apare; în schimb, un alt fiu al preotului, Ion Dumitru Drosu, are 40 ani³⁴. Cum acest fiu, a fost născut după 1810, el trebuia să aibă cel mult 28 ani, presupunând că a fost născut în chiar anul primei catagrafii. Așadar, vârsta acestuia din urmă a fost sporită cu cel puțin 12 ani, aproape cu jumătate din vârsta lui reală. Am stăruit asupra acestui ultim caz, întrucât el ne dă măsura „dilatării” dimensiunii individuale a timpului istoric, luată în această situație-limită. „Dilatarea” merge de la 1/4 până la 1/3 din vârsta reală a persoanelor luate de noi în considerație. De aceea, putem admite ca vârstă reală pentru Pătru Mortu și Banu Mortu, în loc de 105 și 100 ani, cel mult 80 ani, iar pentru soțiile lor și văduvele din sat între 60 și 70 ani, în loc de 80 și 95 ani³⁵.

*

*   *

Timp social-timp individual, două dimensiuni ale timpului istoric, ce suferă în memoria omului medieval deformări care merg în direcții divergente. Timpul social suferă o contracție, fiind adus în prezent sau replindu-se pe aliniamente familiare omului medieval. Astfel „descălecatul” lui Traian devine contemporan cu crearea instituției băniei oltene (1230) ori descălecatul lui Negru Vodă este adus de boierii din secolul al XVII-lea în veacul precedent.

Dimpotrivă, timpul individual se „dilată”. Evenimentele trăite de om se refugiază într-un trecut greu sesizabil, ale cărui contururi sunt cu atât mai vagi cu cât ele sunt mai depărtate în timp. În cazurile luate de noi în considerație, cei 115 ani ai moșneanului dâmbovițean nu pot fi puși alături de cei 950 ani ai lui Noe, dar vârsta lui nu este departe de cea a lui Carol cel Mare — 200 de ani — din eposul francez Chanson de Roland. Dar atât într-un caz, cât și în celălalt, interesează fenomenul în sine și mai puțin proporțiile lui³⁶.

¹ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I, Paris, 1966, p. 16.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 17.

⁵ *Documenta Romaniae Historica*, B., Țara Românească, II, p. 300—301.

⁶ *Documentele istoriei României*, B., Țara Românească, sec. XVI, vol. II, p. 354.

⁷ *Ibidem*, III, p. 3—4.

⁸ *Ibidem*, p. 303.

⁹ *Ibidem*, B., sec. XVII, vol. III, p. 568

¹⁰ *Ibidem*, B., sec. XVI, vol. IV, p. 464.

¹¹ *Ibidem*, p. 136.

¹² *Ibidem*, B., sec. XVII, vol. II, p. 332—333.

¹³ Pentru distincție vezi N. Stoicescu, „Descălecat“ sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 97—164. Teză opusă la St. Gorovei, *Tradiția descălecatului. Înțelesuri și confuzii*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol, Iași“ XX, 1938, p. 89—105.

¹⁴ *Documentele istoriei României*, B., sec. XVII, vol. III, p. 568.

¹⁵ *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ediție critică C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 1.

¹⁶ *Ibidem*, p. 2.

¹⁷ P. P. Panaitescu, *Inceputurile istoriografiei în Țara Românească*, „Studii și materiale de istorie medie“, V, 1962, p. 1—2. S. Iosipescu, *Letopisețul Cantacuzinesc și tradiția istorică a originilor principatului Țării Românești*, „Revista de istorie“, 33, 1980, p. 1875—1890.

¹⁸ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 201.

¹⁹ *Istoria Țării Românești*, p. 1.

²⁰ Miron Costin, *Letopisețul Moldovei*, București, 1979, p. 213, 215, 222, 223. Pentru alte exemple, vezi St. Gorovei, *op. cit.*, p. 94—95.

²¹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 198—200

²² I. Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, IV, 1892, p. 59—62; D.I.R. B, I, p. 277—279, DRH, B. I, p. 512—514.

²³ Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, București, 1995, p. 73.

²⁴ G. I. Florescu, *Divane domnești din Muntenia în secolul al XV-lea. Dregători și boieri 1389—1496*, „Revista Arhivelor“, II, 1927—1929, nr. 4—5, p. 80—81.

²⁵ *Ibidem*, p. 67.

²⁶ *Ibidem*, p. 100.

²⁷ Ion Bogdan, *Documente și regeste relative la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolele XV și XVI*, București, 1905, p. 278.

^{27 bis} Cf. D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în secolele XVI—XVII*, în Idem, *Din istoria Transilvaniei*, București, 1991, p. 18.

²⁸ Arh. St. Buc., mss, *Condica Moșiei Bezdead*, doc. 570.

²⁹ *Ibidem*, doc. 609.

^{29 bis} Arh. St. Buc., *Cartagrafia 1838*, Jud. Dâmbovița, Plasa Ialomița, f. 133.

³⁰ *Ibidem*, f. 135.

³¹ *Ibidem*, f. 131, 132, 134, 137.

³² *Ibidem*, f. 139.

³³ A. Popescu-Runcu, *Catagrafia jud. Dâmbovița — 1810*, Târgoviște, 1936, p. 17.

³⁴ Arhivele St. Buc. Catagrafia 1838, f. 139.

³⁵ S-ar putea crede că „dilatarea” vârstei locuitorilor din Valea Leurzii se poate explica prin motive de ordin fiscal. În adevăr, mulți dintre cei menționați mai sus sunt scutiți de impozit, dar nu din pricina vârstei cât a faptului că sunt lipsiți de avere mobilă. Explicația este îndreptățită de cazul altui membru al comunității Gheorghe Găgiu, de 95 ani, și soția sa Stanca, de 90 ani (*Ibidem*, f. 135), impozabili deoarece ei dispun de avere mobilă.

³⁰ Dilatarea vârstei în catagrafia din 1838 apare în mai multe alte cazuri în satele Țării Românești. Ea este semnalată în Evul Mediu în diferite țări europene (*Temps, mémoire, tradition au Moyen Age*, Paris, 1983, p. 49—50, 110, 118).

IGIENA, MORALA ȘI REVOLUȚIA. DIMENSIUNILE ISTORIEI MENTALITĂȚILOR

ALEXANDRU DUȚU

În 1990, când studenții și noua conducere a Facultății de Istorie mi-au dat prilejul să intru în clasă și să predau un întreg curs, mi s-a părut că tinerii așteptau să li se dezvăluie domeniile care fuseseră interzise învățământului și să le fie redată în adevărata lor lumină evenimente istorice deformate de manipularea propagandistă. Am pornit în continuarea cărților pe care le publicasem în 1982 și 1986, sub titluri destul de convenționale pentru a nu stârni cenzura¹, și am spus lucruri pe care nu avusesem permisiunea să le exprim înainte de 1989. În asemenea condiții, sub privirile pline de simpatie ale tinerilor și încurajat de ochii lor mari care doreau să cuprindă întregul adevăr, am început să fac o incursiune în istoria europeană, selectând o serie de momente grăitoare pentru evoluția mentalităților și raportul dintre eveniment și durată lungă. Din discuțiile cu studenții mi-am dat seama că o prezentare pe teme ar fi fost mai profitabilă și de aceea, în anul următor, am schimbat complet cursul: aprofundând temele, am ajuns la alte dimensiuni ale istoriei mentalităților decât cele propuse de Școala de la Annales. Aceste noi dimensiuni care mi s-au părut a fi cele autentice, întrucât permiteau înțelegerea oamenilor din trecut și a dramaticelor fenomene recente care ne obsedau pe noi, nu fuseseră decât arareori abordate de profesorii francezi. Mai întâi, datorită faptului că se urmărise o deschidere spre științele sociale, dar fără a repune în discuție premisele istoriei sociale; în al doilea rând, datorită faptului că deschiderea fusese făcută în direcția câte unei discipline și mai puțin în vederea unei îmbinări pluridisciplinare a datelor. Aici, analiza întreprinsă cu categorii mentale rigide ajunsese să fie frânată de specializarea excesivă a istoricilor occidentali. Dar frâna se afla în adâncime.

În istoriografia occidentală în care se aflau reperele cursului meu, mai ales în producția Școlii de la Annales, mentalitatea apărea frecvent ca o „realitate secundară”, ca o reflectare a faptelor economice, sociale și politice; mai mult, mentalitatea se înfățișa ca o latură densă și greoaie a realității, care se deplasa anevoios în urma „realităților socio-economice”. Braudel lansase formula, care fusese rapid îmbrățișată, a unor „mentalități — închisori ale duratei lungi”.

Sub imboldul studenților și în urma reconsiderării experienței pe care o făcusem cu toți în timpul dictaturii comuniste, am ajuns firesc la concluzia că mare parte din istoricii de la „Annales” priveau mentalitățile sub influența directă sau difuză a marxismului. Or, noi cei din Est știam bine că marxismul deformează realitatea, datorită reducționismului său : accentul excesiv pus pe fenomenul economic, artificiala dependență a vieții intelectuale de „existența economică”, instaurarea în practica politică a tezei violenței ce trebuia să ducă fatal la dictatura proletariatului, toate aceste idei inspiraseră un regim politic nu atât anti-intelectual, cât incapabil să mai iasă din colivia în care intrase singur. Mentalitățile nu aveau de ce să fie considerate un produs derivat, care atunci când prinde consistență acționează ca o frână, decât dacă se accepta o viziune filosofică aplicată doar asupra unei părți de realitate. Față de abundența de articole publicate în revista „Annales” despre sexualitate ca formă de intimidare, sistemul gentilic, triburile africane și evoluția umanității, sub influența tezelor lui Friedrich Engels, se impunea o atitudine mai puțin „profesionistă”, nu pentru că ar fi preferat eseurile sau textele lejere, ci pentru că s-ar fi îndreptat hotărât spre depășirea limitelor impuse de abundența materialelor și de scrupulozitate fiecărei profesii în parte. Era normal ca datul politic să fie alăturat celui artistic, așa cum făcuse Victor-Lucian Tapié ; ca textul să fie privit nu numai ca produs al unui autor, ci și ca un bun ce este înșușit de cititor, după cum recomanda Roger Chartier ; ca existența umană să nu mai apară ca o desfășurare de episoade impulsionate de nevoia de hrană și îmbrăcăminte, ci ca un proces de împlinire a persoanei umane care duce existența pe care și-o reprezintă, după cum susțin aproape toți istoricii mentalităților (chiar atunci când nu întrevăd altă formă de civilizație decât cea contemporană — a corpului?).

Pentru cei care se apropiiau de substratul mental al faptelor istorice, existența umană dobânda noi dimensiuni de îndată ce era depășită axiomă istoricilor contemporani, anume că „totul este social”, totul se petrece în societate, unde pot fi surprinse manifestările oamenilor („tout est social”). Deși se recunoaște faptul că viața publică reprezintă doar un mic procent din existența fiecăruia dintre noi, atunci când este analizată „viața privată” ea este întrevăzută tot din unghiul relațiilor omului cu ceilalți.

Cine parcurge *Istoria vieții private*, care pune clar în evidență un nou mod de abordare a trecutului, nu întâlnește, totuși, aspecte esențiale, cum sunt credințele, sistemele de gândire, formele de devoțiune, adică relația omului cu Dumnezeu și cu marile întrebări. Capitolul despre Bizanț, scris de Evelyne Patlagean, cuprinde date incitante despre „eul și el însuși”, dar fără nici o referință elementară la problema fundamentală ortodoxă — a formării personalității umane³. Recunoaștem aici, mai clar ca în alte părți, amprenta pe care civilizația corpului o lasă asupra multor istorici contemporani și urmările procesului de intensă socializare din societățile europene care a deformat însuși teritoriul intimității. Confortul pe care progresul igienei, al organizării sociale, al perfectării polisului l-a instaurat în secolele recente ale istoriei europene⁴, ne împiedică să vedem cu claritate modul în care

era structurată viața privată a oamenilor în mileniile dinaintea secolelor 18—20.

Pentru noi, cei care fusesem siliți să ne punem problemele grave ale relației cu ceilalți și ale conștiinței noastre, violentată tot timpul de uneltele dictaturii, ecranul trecutului trebuia mărit. Dar pentru a lărgi ecranul istoriei, era necesar ca cei care abordau mentalitățile să nu se limiteze la „profesionalism“, doar la ceea ce impunea spiritul didactic dintr-o societate „de loisirs“, ci să caute permanent să înțeleagă o altă lume. Departate de o societate a confortului și a permisivității, nu numai datorită dificultăților ce apăsau viața noastră cotidiană, ci mai ales datorită experienței dramatice a constrângerilor prin care trecusem și care era amplificată de efortul disperat al susținătorilor regimului comunist de a deforma, în continuare, istoria românilor și istoria universală, noi am privit altfel decât colegii occidentali coordonatele istoriei mentalităților.

Istoria mentalităților, fie că era privită ca o disciplină, fie ca un nou gen de abordare istorică, avea merite incontestabile. Peter Burke vorbise, într-un articol incitant, despre „punctele forte și slăbiciunile istoriei mentalităților“⁵. Dar istoria aceasta avea dreptul să se impună nu numai datorită faptului că arunca lumini asupra unor fenomene ce rămăneau neînțelese în fața istoricilor vieții politice sau economice (P. Burke cita documente în care „gabela“ era considerată o ființă vie de către țărani revoltați); istoria aceasta putea mai mult și anume să opereze o dublă extindere atât a câmpului „realității“ istorice, cât și a modului de a gândi al istoricului. De aceea, istoria mentalităților ducea firesc la o reconsiderare a conceptului de „realitate“ care nu mai îmbrățișa doar datul economic, social și politic, ci și felul în care omul își reprezenta toate aceste date⁶. O istorie autentică a epocii lui Filip al II-lea al Spaniei nu se putea reduce doar la acțiunile politice, la existența economică și socială, aseasonate cu enumerarea operelor culturale elaborate acum. Era necesar ca sinteza să îmbrățișeze toate palierele existenței, să reliefeze acțiunea duratei lungi, a conjuncturii și a evenimentelor asupra oamenilor din epocă, așa cum a procedat Fernand Braudel⁷. Dar pe lângă jocul nivelelor temporal, era necesar ca să nu fie privilegiat un grup de date istorice, anume cele economice și sociale. În sinteza lui Braudel surprinde faptul că barocul nu intră în acțiune alături de modul în care se definește puterea absolutistă. În poezile literare și plastice se află încrustată, cu puternic relief, viziunea despre lume a oamenilor, aceea care i-a făcut să privească într-un anume fel datul economic, politic sau social și să acorde o anumită pondere duratei lungi, conjuncturii sau evenimentului. Istoria mentalităților aspiră spre totalitate, întrucât se apropie de miezul istoriei.

Investigarea substratului mental⁸ ne introduce în intimitatea oamenilor, fără să neglijeze acțiunea lor publică: dar acțiunile pornesc întotdeauna din interior, din convingeri, credințe, atitudini. Iar această extindere considerabilă a câmpului cercetării favorizează atât surprinderea legăturii firești dintre acțiune și sensibilitate, faptă și inteligență, cât și modificările intervenite în destinul oamenilor care nu sunt purtați de firțe obscure, de o „legitate“ care confundă natura umană cu

lumea vegetală, ci se află permanent prinși în jocul „provocării” și „răspunsului” (cum spunea Toynbee : „challenge” and „response”). Istoria mentalităților nu ignoră vulgaritățile, servituțile, obtuzitățile, erorile, căderile omului, dar nu ca un mers fatal, ci ca neputințe și ca insuficiente manifestări de inteligență și voință. Este o istorie care, direct sau indirect, vorbește despre libertatea omului.

Ceea ce istoricii mentalităților afirmă la unison, anume că această nouă istorie se află la un punct de convergență necesită un plus de profunzime. Astfel, pornind de la contribuția majoră a istoricilor Alphonse Dupront, Philippe Ariès, Jean Delumeau și alții care au vorbit despre istorie ca știință socială, dar fără să piardă din vedere natura religioasă a omului și atitudinea lui în fața morții, care-i definește atitudinea în fața vieții, este necesar să fie adăugată dimensiunii sociologice (descrise de un G. Bouthoul⁹⁾ o dimensiune religioasă, aceea care a fost neglijată datorită faptului banal că teologia a fost despărțită de științele societății, iar bunul „profesionalism” impunea să nu abordezi aspecte legate de dogmatică sau devoțiune dacă nu aveai o licență în teologie.

Or, omul politic nu poate fi separat de omul religios decât într-o viziune care supune interpretarea trecutului exigențelor spiritului didactic. Omul este ființă politică, dar și ființă preocupată de soarta sa proprie care se joacă alături de ceilalți și prin prisma răspunderii personale. Aici principiul creștin, conform căruia Dumnezeu trebuie iubit din tot sufletul, iar aproapele cu măsura pe care o folosești iubindu-te pe tine însuși, permite o bună înțelegere a societăților care au fost și sunt creștine. Tendința istoricilor marxisti de a accepta „mentalitatea colectivă” se cere contrabalansată de principiul acceptat de majoritatea istoricilor britanici care cercetează socialul fără să piardă din vedere indivizii. Dacă afirmația „history is just chaps” pare o frondă la adresa mentalului colectiv, ea ne face să recunoaștem că istoria se desfășoară prin intermediul oamenilor și nu al unei forțe oarbe care în loc să se numească „infrastructura economică” ia un chip mai cosmetizat și se prezintă drept „mentalitatea colectivă”. Istoria mentalității își află teritoriul la întretăierea vieții publice cu viața privată și a individualului cu colectivul.

De asemenea, omul nu trăiește numai în imediat, ci și într-o perspectivă pe care i-o oferă proiectul social, precum și propriul model de existență. Mult discutata problemă a relației dintre eveniment și durată lungă are drept corolar relația dintre imediat și permanență, dintre momentul care impune o reacție din partea individului și a grupului, și eternitatea care dă semnificației și durată reacției de moment, în perspectiva faptului că omul rezolvă problemele ridicate de fiecare clipă, angajându-și demnitatea, răspunderea, grija față de soarta sa viitoare. Omul este ființă „sub vreme”, sub ceea ce îi impune momentul și conjunctura : este un fapt care l-am învățat toți cei care am trăit sub comunism, sub presiunea forței care dorea să ne transforme în unelte mânuite de guvernanți. În același timp, omul reacționează în fața presiunii în calitate de ființă care aspiră la nemurire, la trecerea cu succes a marelui prag. Răspunderea fiecăruia nu este numai în fața societății, dar și a conștiinței proprii și a lui Dumnezeu.

Ființă socială, omul este înzestrat cu nemurirea pe care o dorește sau împotriva căreia, datorită libertății de care dispune, luptă în speranța că ar putea să profite mai intens de clipă. Or, acest „homo religiosus”¹⁰ care se află în fiecare ființă umană, obligă o autentică istorie a mentalității să nu se ocupe doar de o parte a mentalului, ci să îmbrățișeze totul, atât ființa politică, cât și ființa care aspiră spre Eternitate, dincolo de social. O istorie văzută dinăuntru, pornind de la intimitate, poate arunca noi lumini asupra trecutului și asupra prezentului¹¹. Pentru aceasta trebuie depășită separarea netă a istoriei politice și sociale de istoria religioasă: istoria mentalităților aici își află terenul privilegiat de studiu, explicându-ne raportul permanent dintre sacru și profan, chiar într-o lume secularizată, precum și atitudinile fundamentale față de timp, spațiu, natură umană.

Un caz clar în acest sens ni-l oferă Anglia de la mijlocul secolului trecut care, după o industrializare rapidă, o urbanizare aproape spectaculoasă și o intervenție tot mai activă în viața cotidiană a rezultatelor atinse de științele medicale și ale naturii, nu izbutise să ocolească gravele probleme sociale. Mizeria din rândul muncitorilor cu brațele, atât sub raportul alimentației, cât și al igienei, făcuse din Anglia un teren propice revoluției politice. Karl Marx și Friedrich Engels și-au bazat profețiile pe cazul englez și au vestit victoria proletariatului pornind de la analiza raporturilor sociale și ale vieții economice în Anglia. Or, în anul revoluționar 1848 Anglia nu s-a mișcat, iar profeția marxistă s-a dovedit „a wishful thinking”.

O bună explicație ne-o oferă E. N. Williams într-o analiză magistrală a *Raportului asupra condiției sanitare a populației muncitoare* din 1842, care a declanșat o serie de măsuri politice și de consecințe economice care au dizolvat spiritul revoluționar¹². Un aristocrat care credea în necesitatea formării unui nou tip de solidarități, după ce individualismul Luminilor atomizase societatea britanică, Lordul Ashley (mai târziu Conte de Shaftesbury) și un burghez generos și foarte întrepid, Edwin Chadwick, au pornit o campanie de transformare radicală a modului de trai al muncitorilor. Raportul lui Chadwick înaintat Parlamentului afirma că: „promiscuitatea, mizeria, viciul și crima se află în strânsă legătură”. Raportul dezvăluia mizeria în care se zbăteau oamenii din marginile orașelor și care își vindeau forța brațelor marilor și micilor întreprinderi industriale. Decăderea morală pe care o reprezentase în tablouri celebre William Hogarth și o surprindea în romanele sale Charles Dickens nu era provocată de viciu, sublinia raportul lui Chadwick. Urbanizarea adusesese cu sine dizolvarea legăturilor personale din sate și presiunea numărului: către 1851 jumătate din populația Angliei fusese urbanizată, ceea ce schimba radical condițiile de trai. A menține un proletariat needucat, în orașe, se dovedea a fi o primejdie socială: ca atare Raportul a cerut Parlamentului o intervenție directă în ceea ce secolul 18 considera a fi sfera vieții private. Oamenii trebuiau educați în spiritul normelor sociale și ale igienei: măsuri edificatoare trebuiau să aducă apa curentă pe străzi și în casele cele mai ăsrace. Primejdia era creșterea birocrăției, dar Anglia n-a atins per-

formanțele franceze : față de 21.305 funcționari publici în Anglia anului 1833, Franța dispunea, în 1846, de 932.000 funcționari publici¹³.

Nu numai intervenția Statului a schimbat condiția de trai a muncitorilor săraci. Utilitarismul lui Jeremy Bentham a fost acceptat de gândirea oamenilor politici și în numele lui au fost declanșate acțiunile publice și private care-și propuneau să ofere acces spre fericire celor apăsați de suferință. Mizeria și durerea nu au fost justificate de teoriile dominante, dimpotrivă ele au fost privite ca inamici publici. Un nou curent de pietate a venit, în al doilea rând, să modifice trăirea valorii religioase mereu pândită de conformism social și rutină. Metodistii și alte secte au învățat pe oameni să lupte pentru demnitate, dar fără violența recomandată de revoluționari, acea declanșare de forță care nu făcea altceva decât să schimbe un grup de privilegiați cu alții. Ca și franciscanismul sau paisianismul, mișcarea evanghelistă a fost un protest împotriva religiei „călduțe” oficiale și o reîntoarcere la trăirea intensă, chiar dacă au fost obturate principii majore ale creștinismului. Pietatea populară a consolidat, în primul rând, morala : a fost condamnat jocul de noroc, beția, formele de aservire a aproapelui. Igiena și morala a transformat condiția celor săraci care nu au mai ascultat de îndemnurile celor care visau un paradis terestru realizat cu mijlocele infernului.

Diagnosticul marxist s-a dovedit fals. O atentă investigație a mișcării intelectuale și a vieții religioase explică fenomenul pe care marxismul l-a privit doar prin prisma economică și social-politică. Marx și Engels anunțaseră, alături de alți revoluționari, că Anglia este în pragul răsturnărilor sociale și politice. „Și cu toate acestea, când a sosit momentul 1848, nu s-a întâmplat nimic. Peste tot pe continent dominanții au fost dați jos de pe tron de insurecții populare. Când Chartistii s-au adunat la Kennington Common, guvernul a ordonat apărarea Londrei sub comanda Ducelui de Wellington. Dar când clasele de sus și-au luat mâinile de pe urechi, au constatat că nu explodase nimic”¹⁴.

NOTE

¹ În 1982 a apărut *Literatura comparată și istoria mentalităților* la Editura Univers (unde nu am putut realiza o versiune străină pentru a intensifica dialogul cu specialiștii străini), iar în 1986 Editura Meridiane m-a ajutat să dau formă cărții *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*.

² Mai pe larg în studiul nostru *La civilisation du corps et les symboles*, sub tipar.

³ *Istoria vieții private*, Editura Meridiane, 1994, vol. 2. O abordare a mentalităților bizantine din punctul de vedere al omului secolului 20 și în cartea lui Cyril Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Weidenfeld and Nicolson, 1980.

⁴ Observația aparține lui Jean Delumeau, *Leçon terminale* au Collège de France faite le 9 février 1994, p. 16 : „sentimentul de securitate s-a laicizat (în secolul 18), în timp ce formele de asigurare se multiplicau”.

⁵ Peter Burke, *Strength and Weaknesses of the History of Mentalities* in : *History of European Ideas*, VII, 1986, p. 439—451.

⁶ Vezi Roger Chartier, *Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. Trajectoires et questions*, in *Revue de synthèse*, 1983, 111—112, p. 303—304.

⁷ În sinteza *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, Editura Minerva, 1985, 6 vol.

⁸ Mai pe larg în articolul nostru *The Mental Substratum of the Cultural Activity*, in: „*Revue des études sud-est européennes*“, 28, 1990, 1—4, p. 3—10.

⁹ Un fragment din cartea *Les Mentalités* a apărut în traducerea Alinei Andreea Duțu-Ionescu în „*Viața Românească*“, 1993, 1.

¹⁰ Despre „*homo religiosus*“ a vorbit Mircea Eliade. De văzut și volumul care i-a fost dedicat de către American Romanian Academy of Arts and Sciences, în 1990: *Homo religiosus. To honour Mircea Eliade*. Despre dimensiunea religioasă a istoriei mentalităților comentarii la Ulrich Raulff în introducerea la *Mentalitäten-Geschichte*, Berlin, 1987, și la Annette Rieks, *Die französische Sozial- und Mentalitätsgeschichte als Basis einer Geschichte der glaubenden Menschen*, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 101, 1990, 1, p. 58—79.

¹¹ Vezi și comentariile lui Alexandru Zub, *În orizontul istoriei*, Iași, Institutul European, 1994, p. 181—184.

¹² E. N. Williams, *A Documentary History of England*, vol. 2 (1559—1931), Penguin Books, 1965, p. 202—243.

¹³ E. N. Williams, p. 216.

¹⁴ *Idem*, p. 207.

ISTORIA IMAGINARULUI SAU DINAMICA ARHETIPURILOR

LUCIAN BOIA

De la bun început, istoria imaginarului se confruntă cu dificila problemă a definirii ei. Se poate pune întrebarea — aparent paradoxală — dacă există cu adevărat. Este în discuție ansamblul domeniului și nu temele sale particulare, care au parcurs o frumoasă carieră din momentul când istoricii greci au început să se intereseze de interpretarea miturilor și până la acest sfârșit de secol, atât de tentat de latura invizibilă a lucrurilor. Marginalizarea imaginarului, consecință a înclinărilor scientiste, raționaliste și materialiste ale ultimelor secole — căror marxismul le-a conferit formula cea mai elaborată, dar nu singura — aparține deja trecutului. Istoricii redescoperă dimensiunea spirituală a istoriei. Imaginarul invadează toate domeniile: cercetarea științifică sau proiectele politice nu sunt mai puțin „atinse” decât creația artistică sau extazul mistic.

Dar unde se află istoria imaginarului? Istoricii lucrează asupra unor segmente, a unor probleme izolate. Li se datorează nenumărate istorii ale imaginarului (la plural), dar nici o istorie a imaginarului (la singular). Contrastul este frapant față de *istoria mentalităților*, domeniu autonom și bine delimitat. Aceasta a fost una dintre contribuțiile specifice ale școlii de la *Annales* sau ale *Noii istorii* franceze. O încercare similară vizând promovarea imaginarului nu a avut nici un efect. În 1978, *Noua istorie* și-a prezentat bilanțul în volumul *La Nouvelle histoire*, lucrare enciclopedică apărută sub direcția lui Jacques Le Goff (împreună cu Roger Chartier și Jacques Revel). Le Goff, căruia i se datorează contribuții remarcabile la definirea formelor medievale ale imaginarului, a rezervat un spațiu semnificativ acestei dimensiuni a istoriei. Redactate de bizantinista Evelyne Patlagean, cele 20 de pagini ale eseului *L'Histoire de l'imaginaire* înscriu acest domeniu printre zece concepte-cheie considerate caracteristice pentru curentul *Analelor*. Câțiva ani mai târziu însă, în *Dictionnaire des sciences historiques* (1986), editat de André Burguière (în numele aceluiasi curent istoriografic, reprezentat prin *Annales* și *Ecole des hautes études en sciences sociales*), imaginarul strălucea prin absență, chiar în momentul când studiile privitoare la diversele lui compartimente se înmulțeau an de an. Apoi, contrastul nu a făcut decât să se accentueze între multitudinea cercetărilor și lucrărilor privitoare la imaginar și absența unui domeniu

coerent și global care să dispună de un statut istoriografic recunoscut. Pentru moment, istoricul abordează imaginarul oarecum empiric, precum burghezul lui Molière proza.

Mai multe motive se află la originea acestui relativ eșec sau cel puțin a unei evidente ezitări. În primul rând, vastitatea și aparenta eterogeneitate a teritoriului. Prin natura sa, imaginarul este solicitat de diverse discipline care au de multă vreme drept de cetate în istoriografie și în viața intelectuală în genere. Istoria religiilor, a artei și a literaturii, a ideologiilor, a mentalităților (pentru a aminti numai câteva) își împart vastul domeniu al imaginarului, descurajând orice tentativă de „decolonizare“. Succesul însuși al *mentalităților* a plasat *imaginarul* într-o poziție delicată, numeroase zone de contact putând lăsa impresia unei aproximative identități între cele două discipline.

Specializarea inevitabilă a studiilor istorice este de asemenea una dintre cauze. O teorie generală a imaginarului presupune aruncarea unor punți între epoci și culturi, ceea ce depășește formația tradițională a istoricului. Potrivit „decupajelor“ în vigoare (care își au, desigur, virtuțile lor), medievalistul va cerceta imaginarul medieval, elenistul imaginarul grecesc, sinologul imaginarul chinez, iar contemporaneistul, eventual, imaginarul contemporan (dacă nu va lăsa această grijă în seama sociologului, ceea ce se întâmplă de obicei).

Esențial pentru imaginar este însă caracterul său universal și într-o anumită măsură „trans-istoric“. Psihologul, antropologul, filozoful sunt mai aproape de o asemenea înțelegere. Imaginarului dezmembrat al istoricilor, ei îi opun un imaginar global, un imaginar cristalizat de asemenea, foarte diferit de imaginarul fluid căruia istoricii îi sondează din loc în loc adâncimile. Antropologii și sociologii au scris poate mai puțin decât istoricii despre imaginar, dar au teoretizat fără îndoială mai mult. Spre deosebire de majoritatea istoricilor, au tratat imaginarul ca un domeniu autonom.

Prima dificultate a imaginarului este pur și simplu aceea de a-l defini. Cum să susții drepturile unei discipline care nu dispune cel puțin de o definiție convingătoare?

După Evelyn Patlagean, „domeniul imaginarului este constituit de ansamblul reprezentărilor care depășesc limita pusă de constatările experienței și de înlanțuirile deductive pe care acestea le autorizează“¹. Apartine deci imaginarului tot ce se situează în afara realității concrete, incontestabile, a unei realități percepute fie direct, fie prin deducție logică sau experimentare științifică. Imaginarul ar fi astfel domeniul falsului sau al „inverificabilului“.

Definiția menționată presupune un *pariu raționalist*, respectabil, fără îndoială, în sine. Din nefericire, fragilitatea unei asemenea caracterizări sare în ochi. Pe unde trece frontiera dintre *realitate* și *imaginar*? De la un individ la altul și cu atât mai mult de la o epocă la alta sau de la o cultură la alta, aprecierile vor fi mereu diferite. Fiecare cultură posedă propria sa înțelegere asupra imaginarului și a raporturilor dintre acesta și realitatea tangibilă. Ar fi arogant și imprudent să opunem *știința* noastră simplelor *credințe* ale celorlalți. Să recunoaștem mai curând că propria noastră cunoaștere a lumii, rațiunea și știința cu care ne mândrim, se hrănesc din imaginar la fel ca orice

superstiție „primitivă“. Odată ce esența ultimă și finalitatea Universului ne rămân ascunse, orice proiect uman și orice cunoaștere se înscriu, la limită, în sfera imaginarului; acesta se află pretutindeni sau nicăieri.

În lucrarea sa despre *Imaginarul medieval*, Jacques Le Goff evită pur și simplu să propună o definiție, specificând mai curând ce nu este decât ce este imaginarul; în ciuda unor suprapuneri parțiale, acesta nu ar trebui confundat nici cu *reprezentarea* realității exterioare, nici cu *simbolicul*, nici cu *ideologia*². Limitarea ni se pare prea drastică; noi credem că simbolurile sunt parte a imaginarului, după cum și ideologiile îi pot fi subordonate, ca mitologii secularizate (mitologii politice). Le Goff cercetează categoriile medievale de „merveilleux“, „miraculeux“ și „magique“, transfigurarea spațiului și timpului, visele, concepția asupra vieții de apoi... Toate acestea aparțin imaginarului, dar, încă odată, ce înțelegem prin imaginar?

Considerăm că un prim pas spre o soluție constă în depășirea dihotomiei real—imaginar și în renunțarea la utilizarea Rațiunii noastre ca măsură a tuturor lucrurilor. Imaginarul este un produs al spiritului. Concordanța sau neconcordanța sa cu ceea ce se găsește în afară este o chestiune secundară, deși nu lipsită de importanță pentru istoric. *Sacrul* aparține evident imaginarului, dar faptul că oamenii *cred* în Dumnezeu, nu este un argument împotriva existenței lui Dumnezeu! Nu este de altfel un argument nici în favoarea existenței sale. Anumite persoane cred în extraterestrii, una dintre expresiile cele mai pitorești ale imaginarului contemporan. Această credință nu are nici un raport cu existența sau inexistența extraterestrilor. Chiar vizita unei delegații cosmice nu ar modifica cu nimic caracterul său pur imaginar. Imaginarul se amestecă cu „realitatea exterioară“ și se confruntă cu ea, găsește în aceasta puncte de sprijin sau, dimpotrivă, un mediu ostil: poate fi confirmat sau repudiat. Acționează asupra lumii și lumea acționează asupra lui. Dar, în esență sa, constituie o realitate independentă, dispunând de propriile sale structuri și de propria sa dinamică.

Raportul *image—imaginație—imaginar* pune, de asemenea, dificultăți de interpretare. Potrivit lui Jean-Jacques Wunenburger, „cuvântul *imaginație* desemnează o producție mentală de reprezentări sensibile, distinctă de percepția senzorială a realităților concrete și de conceptualizarea ideilor abstracte“³. Pornind de la triada: *percepție, imaginație, conceptualizare*, problema este dacă lăsăm sau nu imaginarul cantonat în zona exclusivă a imaginației. O definiție restrictivă l-ar reduce la o colecție de imagini fictive fabricate de imaginație în afara oricărei operații intelectuale mai elaborate. Faptul este că produsele imaginarului se dovedesc adesea de o mare complexitate, uneori chiar de o rigoare teoretică incontestabilă. Ce poate fi mai complex și mai riguros decât o utopie sau o religie? Pentru a se constitui în imaginar (cel puțin în expresiile sale cele mai precis structurate) imaginația se aliază cu raționamentul. Imaginarul depășește astfel câmpul exclusiv al reprezentărilor sensibile, cuprinzând în aceeași măsură imagini percepute, imagini elaborate și idei abstracte servind de liant acestor imagini.

Pentru a tăia nodul gordian, trebuie să facem apel la *arhetipuri*, ca elemente constitutive ale imaginarului. Istoria imaginarului poate fi definită ca o *istorie a arhetipurilor*. Fără a zăbovi asupra controverselor iscate în jurul acestui concept — însuși Carl G. Jung, cel care l-a teoretizat, propunând interpretări destul de diferite, iar Jung fiind contestat la rându-i — să definim în modul cel mai simplu și mai succint arhetipul drept o *constantă* sau o *tendință esențială* a spiritului uman. Desigur, istoricul se află mereu în căutarea diferențelor, a particularităților, dar este totuși obligat să constate că, indiferent de epoci și culturi, ființa umană și comunitățile reacționează oarecum similar în fața vieții, a lumii, a istoriei. Diferențele — chiar dacă ele ne frapază în primul rând — sunt minime în raport cu unitatea fundamentală a spiritului, structurat în sensul arhetipurilor. Acestea țin în același timp de *instinct* (de fondul biologic) și de un nivel mai înalt deschis spre *imagini* și *idei*. Istoria imaginarului este o istorie structurală căci, în cele din urmă, chiar cele mai sofisticate construcții ale spiritului pot fi simplificate, descompuse și reduse la arhetip. Este însă totodată o istorie foarte dinamică, dat fiind faptul că arhetipurile sunt structuri deschise, care evoluează, se combină între ele și se adaptează fără încetare mediului social schimbător. *Istorie a arhetipurilor, structurală și dinamică*, între acești termeni nu există nici o contradicție. Orice dezechilibru în favoarea sau în defavoarea unuia dintre termeni ar falsifica perspectiva.

În acest punct, ostilitățile rămân deschise între structuraliștii puri și duri și partizanii metodei istorice. Gilbert Durand afirmă categoric, în lucrarea sa clasică *Les Structures anthropologiques de l'imaginaire* (1960): „Orice explicație evoluționistă sau istorică a miturilor ni se pare că trebuie respinsă... Istoria nu explică conținutul mental arhetipal, istoria însăși fiind de domeniul imaginarului. În fiecare fază istorică imaginația se află prezentă în întregime...” Nu poate fi pusă la îndoială „universalitatea... atât psihică cât și socială, a marilor arhetipuri”; nici vorbă nu poate fi de o „concepție progresistă a imaginației umane”⁴.

Între timp, Gilbert Durand și școala sa s-au apropiat într-o anumită măsură de istorie⁵. Antropologia, în ansamblu, a devenit tot mai pronunțat istorică. Istoricii, la rândul lor, tentați de problematica timpului lung, s-au aplecat cu mai multă insistență asupra structurilor durabile. Cele două tendințe nu au ajuns însă să se contopească. Pentru cea dintâi esențiale rămân tot arhetipurile, pe care cea de a doua tinde să le anihileze (în favoarea unor modele variabile). „La longue durée” înseamnă totuși *timp*, nu permanență atemporală. Gilbert Durand și Jacques Le Goff continuă să reprezinte, într-o confruntare înversunată, cei doi poli ai imaginarului. Le Goff denunță, fără concesii, „ideologia dubioasă a arhetipurilor” (cu trimitere la Gilbert Durand); potrivit opiniei sale, „modelele imaginarului țin de știință, pe când arhetipurile, de elucubrația mistificatoare”⁶.

Într-un spirit încă și mai pronunțat „istoric”, într-o lucrare referitoare la „imaginarul maritim”, Alain Corbin schițează o dezbatere metodologică, pronunțându-se categoric împotriva tendinței de a ignora orice

insertie temporală în analiza structurilor mentale : „nu se pune problema să aderăm la o credință în structuri antropologice ale imaginarii, indiferente la durată“. Chiar conceptul braudelian al „timpului lung“ („la longue durée“), i se părea insuficient de fin în vederea lămuririi unor evoluții decisive. Căutând „mecanisme databile“, Corbin situa cu maximă precizie cronologică, spre 1660—1675, începutul unui proces care a înlocuit repulsia provocată de spațiul maritim cu sentimentul opus de atracție și dorință⁷.

Refuz sau valorizare a timpului ? Și, în acest ultim caz, luarea în considerare a „duratei lungi“ sau a unor faze de ruptură înscrise într-un cadru temporal mai mult sau mai puțin restrâns ? Disputa asupra timpului poate fi reformulată și în termeni spațiali, privind comportarea imaginarii de la o zonă de civilizație la alta (un singur imaginar sau tot atâtea formule câte culturi ?).

De fapt, toată lumea are dreptate. Tezele contradictorii sunt susținute cu argumente la fel de convingătoare. Dar de ce să alegem cu orice preț între imobilitate și mișcare, între uniformitate și specificitate ? În ciuda unei aparente contradicții, principiile opuse pot fi acceptate în egală măsură.

Două exemple, extrase din imaginarul contemporan, ne vor ajuta să definim mai bine datele problemei. Pentru această scurtă demonstrație, am ales *sfârșitul lumii* și *fenomenul totalitar*.

Epoca noastră dispune de o gamă largă de mijloace susceptibile să arunce în aer lumea. Sunt tot felul de pericole (reale sau imaginare, distincția nu este esențială), care joacă un rol eminent în psihodrama contemporană. Manifestarea lor este databilă, adesea cu o precizie extremă. Războiul nuclear, cu diversele-i scenarii imaginare, debutează printr-un eveniment cât se poate de real : bombardamentul atomic american asupra Hiroșimei la 6 august 1945. Iminența unei catastrofe ecologice începe să se impună în conștiințe de prin anii '60. În aceeași perioadă se instalează o neliniște demografică, provocată de creșterea accelerată a populației mondiale (sau, mai precis, a populației Lumii a treia, fenomen conjugat cu stagnarea sau reculul demografic al Occidentului). În 1972, faimosul raport al Clubului de la Roma identifica ingredientele unui „cocktail“ exploziv ; acestea erau alimentația, populația, producția, resursele și poluarea. Populația creștea prea repede, hrana și materiile prime deveneau insuficiente, poluarea — generată de o producție ieșită de sub control — afecta din ce în ce mai grav mediul natural. Sunt invocate de asemenea pericole cosmice, precum ciocnirea cu o cometă sau un meteorit. Afacerea dinosaurilor — dispariția lor „bruscă“ cu 65 milioane de ani în urmă — a izbucnit spre 1980 și se menține de atunci în primul plan al „actualității“. Cei doi stăpâni ai pământului, dinosaurul ieri și omul astăzi, vor avea, poate, un destin similar, acela de a domina lumea pentru a pieri, în mod stupid, odată aflați pe culmile puterii.

Iată o suită de soluții care par a fi de o incontestabilă modernitate. Toate ingredientele științifice, tehnologice și politice ale epocii noastre sunt prezente. Nimeni nu ar fi imaginat în secolul trecut — și cu atât mai puțin în antichitate sau în evul mediu — un război nuclear sau o

lume degradată prin poluare. Se imaginaseră însă alte scenarii, puse toate în serviciul aceluiași proiect: distrugerea lumii. Unul dintre cele mai vechi și mai universal invocate este *Potopul*. Acest mit, în diversele sale variante, relatează distrugerea lumii, dar și renașterea ei pornind de la un număr restrâns de supraviețuitori. Războiul nuclear este Potopul timpului nostru. Cu puține excepții, scenariile care îi sunt consacrate (simulări strategice, studii științifice, ficțiuni literare sau cinematografice) îl situează în perspectiva unui *sfârșit al lumii incomplet*, întocmai Potopului. Cea mai mare parte a umanității dispare, civilizația se prăbușește, dar aventura umană continuă, deschizându-se spre un nou ciclu de civilizație. La fel funcționează și dezastrul ecologic: va fi sfârșitul civilizației (al civilizației moderne, tehnologice și poluante), dar nu al omului.

Ne aflăm în fața unui imaginar foarte vechi al sfârșiturilor de lume care se înscrie în schema *eternei reîntoarceri* (tratată de Mircea Eliade în *Le Mythe de l'éternel retour*, 1949). Sfârșitul și renașterea se succed pe parcursul unei istorii (cosmice și umane) ciclice. Elementele constitutive ale arhetipului sunt împrumutate unor cicluri cosmice și naturale evidente: succesiunea zilelor și a nopților, a fazelor lumii, a anotimpurilor și vegetației... Potopul sau războiul atomic sunt figuri secundare în raport cu această schemă originară a reprezentării lumii, simplă și esențială totodată.

Dar cercul este concurat de linia dreaptă, și această ultimă figură, aplicată mersului umanității, se poate raporta sau la un drum continuu, sau, dimpotrivă, la un sfârșit brutal și definitiv. În acest ultim caz, imaginea morții — în mod evident, una dintre figurile cele mai esențiale ale imaginarului — se proiectează asupra destinului omenirii. De la moartea individuală se trece la moartea colectivă, la sfârșitul speciei. Războiul nuclear poate să însemne — potrivit celor mai tragice dintre scenarii — sfârșitul absolut al omenirii. Fără nici o șansă de supraviețuire. Nici această posibilitate nu este lipsită de precedente. Ajunge să menționăm Apocalipsul — apocalipsele — unde sfârșitul lumii, definitiv, este orchestrat de o teribilă conflagrație. Apocalipsul religios lega totuși sfârșitul existenței terestre, materiale, de o nouă realitate, situată într-o lume transfigurată (un „cer nou“ și un „pământ nou“). Este ceea ce lipsește foarte adesea Apocalipsului nuclear, sau altor manifestări apocaliptice contemporane, caracteristice lumii noastre (parțial) desacralizate. Sfârșitul, dacă este cu adevărat „total“, nu apare însoțit de nici o soluție compensatoare. Este *sfârșitul*, pur și simplu.

Iată, sub înfățișări noi, structuri, evident, vechi. Nimic mai justificat în consecință, decât reducerea scenariilor actuale ale sfârșiturilor de lume la formule arhetipale. Dar, pe de altă parte, istoricul este în dreptul său când pune accentul pe partea de noutate a acestor fenomene și pe noile raporturi dintre istoria „reală“ și imaginar. Nu putem minimaliza funcția specifică a cataclismelor actuale, raportul lor cu politica, știința sau religia, sensibil diferite față de timpurile Potopului sau ale Apocalipsului pur religios. Sfârșitul desacralizat, angoasa tehnologică, declinul Occidentului și ascensiunea „celorlalți“ reprezintă figuri noi, chiar dacă și ele sunt susceptibile de a fi descompuse în elemente arhetipale⁸.

Dacă sfârșitul lumii vine de departe, *fenomenul totalitar* pare că se poate de caracteristic pentru secolul al XX-lea. Nu este decât foarte vag sugerat de tiraniile tradiționale; doar teroarea iacobină pare să îl anunțe cu un secol înainte, prin sistemul său de „partid unic”, prin opera sa de ideologizare, prin organizarea „industrială” a reprimării. Experiență incompletă și efemeră, în raport cu modelul totalitar „desăvârșit” al secolului nostru. „Perfecțiunea” totalitarismului se explică printr-o capacitate materială de organizare, de propagandă, de supraveghere și reprimare care a lipsit epocilor precedente, dar nu mai puțin prin afirmarea unui *imaginar totalitar* extrem de virulent. Criza secolului al XX-lea — una dintre cele mai profunde faze de ruptură din istoria civilizațiilor —, rateurile civilizației tehnologice dar și potențialitățile sale reale sau presupuse, s-au sublimat în idealul unei depășiri a istoriei, prin crearea unei lumi noi și a unei ființe umane noi. Fascismul, nazismul și comunismul și-au propus nu numai stăpânirea asupra oamenilor ca orice tiranie banală, ci, în primul rând, schimbarea cursului istoriei și modificarea naturii umane⁹.

Dacă sinteza totalitară aparține unei istorii recente, componentele sale sunt mult mai vechi. Fără pretenția de a proceda la o trecere în revistă completă, să notăm rapid câteva elemente arhetipale:

Refuzul istoriei și dorința de *depășire a condiției umane* par a fi reacții universale ale omului confruntat cu istoria și cu limitele condiției sale. Este un proiect de evadare dintr-un spațiu tulbure și imprevizibil și de refugiu într-un perimetru protejat, susceptibil de a asigura *unitatea și armonia*, simbolizat, la nivelul cel mai esențial, de imagini arhetipale precum *insula* sau *caverna* (și, încă mai esențial, de *sânul matern*). Pe plan religios, această luptă împotriva lumii reale și a istoriei, s-a manifestat (și se manifestă în continuare) prin ideologiile și mișcările milenariste (care urmăresc instaurarea Regatului messianic de o mie de ani). Soluțiile totalitare ale secolului al XX-lea — mai ales nazismul și comunismul — nu sunt în fond decât *milenarisme secularizate*. Șeful charismatic (Mussolini, Hitler, Lenin, Stalin, Mao, Ceaușescu...), figură indispensabilă a sistemului și a imaginii totalitare, aparține la rândul său unei linii arhetipale, personificată prin *Messia* sau prin *Salvator* (sau prin *Antichrist* pentru adversarii săi). Intrăm astfel în domeniul *sacralului*, în ciuda aparențelor laice, materialiste și științifice, o sacralitate deformată și coruptă, dar nu mai puțin prezentă în ideologii structurate aidoma unor religii (dihotomie a Binelui și Răului, triumful unui adevăr absolut, împlinirea spiritului uman, armonie universală), în cultul conducătorului sau în ritualul ceremoniilor. *Respingeria celuilalt* (dușmanul de clasă în sistemul comunist sau ființa umană biologic diferită potrivit doctrinei naziste), precum și *coeziunea* și *armonia* unei comunități eliberate de elementele sale impure, aparțin de asemenea unor formule arhetipale: idealul *Unității* și dialectica raporturilor dintre *Noi* și *Ceilalți*.

Construcție nouă, materiale străvechi. Materiale străvechi, construcție nouă. Țesăturile se modifică fără încetare, devin în general mai complexe pe măsură ce avansăm pe drumul istoriei, dar moleculele

constitutive rămân aceleași. Sfârșitul lumii este astăzi incomparabil mai diversificat și mai sofisticat decât potopul sau incendiul universal, pentru a cita cele două soluții tradiționale mai des întâlnite. Regimurile totalitare contemporane depășesc de departe prin complexitatea lor schema foarte simplă a milenarismelor tradiționale (fără a mai aduce în discuție simbolurile încă și mai arhaice). Dar, dacă nu vrem să reținem decât esențialul, sfârșitul lumii rămâne mereu același sfârșit al lumii și evadarea din istorie se inspiră din aceleași fantasme de la o epocă la alta.

Cuvintele Eclesiastului : „Nimic nou sub soare“ și „Panta rhei — totul curge“, faimoasa expresie atribuită lui Heraclit, nu se exclud cătuși de puțin. Sunt cele două principii fundamentale ale Universului care ilustrează de asemenea, mai bine ca orice demonstrație, regulile și logica imaginarului.

Existența unui *fond arhetipal* pare greu de contestat. Nu este în discuție acceptarea argumentației psihanalitice a lui Jung, cea care se pare că îl supără în primul rând pe Le Goff. Este simpla constatare, fie și empirică, a unor constante spirituale, *umane*, pe care le putem numi oricum, le vom numi însă cu termenul deja consacrat de „arhetipuri“ ; acestea pot funcționa la fel de bine cu sau fără Jung !

Nimic însă mai delicat decât tentativa unui repertoriu. Conceptualizarea arhetipurilor, disocierea sau combinarea lor depind (ca orice reconstituire istorică) de propria noastră perspectivă, de priviri care pot fi foarte diferite. Se poate diviza sau combina aproape la infinit : joc seducător oscilând între soluții sintetice sau un inventar detaliat.

Arhetipurile identificate de Carl G. Jung nu s-au dovedit prea convingătoare. Un exemplu adesea citat — și frecvent invocat de făuritorul conceptului — este *anima*, principiu feminin prezent în inconștientul masculin (și, respectiv, *animus*, principiu masculin al inconștientului feminin) ¹⁰. În ce-l privește pe Gilbert Durand, acesta împarte domeniul în două regiuni distincte și opuse : *regimul diurn* și *regimul nocturn al imaginii*, primul exacerbând contradicțiile, cel de-al doilea, dimpotrivă, atenuându-le. Odată ce coborâm însă la un nivel mai jos, ne aflăm în plină abundență. *Insula, caverna* sau *sânul matern* sunt imagini arhetipale : le-am menționat deja. *Arborele*, de asemenea, după cum remarca chiar Jung. *Laptele* este considerat de Gilbert Durand drept un „aliment arhetip“. Dar și *vinul*, cel puțin în anumite civilizații, ar putea aspira la acest statut. Arhetipuri, fără îndoială, *ziua* și *noaptea*, sau *ciclul lunar*, sau *negrul* și *albul*, sau *centrul*, sau *mișcarea circulară*, sau *ascensiunea* și *căderea*... Nu sunt decât câteva exemple aleatoriu extrase dintr-un fond practic ineputabil. Opera clasică a lui Gilbert Durand oferă cea mai completă ilustrație a acestui gen de anchetă. Istoricul poate utiliza asemenea disocieri fine, se poate însă și pierde în hățișul lor. El are misiunea de a investiga societăți complexe, care oferă un imaginar compozit și sofisticat. Este firesc să-l preocupe maniera în care arhetipurile se combină în *structuri dinamice*, în *modele* mereu altele, și conexiunile dintre acestea și celelalte structuri și procese istorice. Istoria este înainte de orice sinteză : imaginarul trebuie să identifice marile linii și marile forțe ale evoluției istorice. La acest

nivel, *opt structuri arhetipale* ni se par susceptibile de a acoperi esențialul imaginarului și al drumului său de-a lungul secolelor.

1. *Conștiința unei alte realități*: realitate invizibilă, ascunsă, dar cu atât mai semnificativă decât realitatea evidentă și tangibilă. Este domeniul *supranaturalului* și al manifestărilor sale sensibile care constituie *miraculosul*. Supranaturalul poartă cel mai adesea amprenta *sacru*lui. Este o structură mentală universal prezentă, *intrinsecă condiției umane*. Rudolf Otto (în lucrarea *Das Heilige*, 1917), atașă sacrului unei structuri emoționale specifice, numită de el *numinosum*: conștiința omului de a fi condiționat de o forță distinctă de voința sa. Sacrul se manifestă printr-o mare diversitate de sisteme mitice, de la cele mai simple (totemism, animism, cult al strămoșilor, fetișism) până la cele mai complexe (religii politeiste și monoteiste). Este prezent de asemenea în sacralizarea unei multitudini de obiecte și de segmente spațiale (astfel, diversele „locuri sacre”, percepute ca tot atâtea „centre ale lumii”), într-o mare varietate de jocuri rituale etc. Conștiința umană se deschide astfel spre o lume de simboluri: obiecte, elemente, astre, forme, culori, numere — investite cu o semnificație transcendențială. Lumea concretă apare doar ca un decor ascunzând structuri incomparabil mai profunde și mai esențiale. Efortul de a le identifica și eventual de a le capta și a le determina să acționeze în favoarea noastră, constituie una dintre preocupările constante ale umanității.

Ce rămâne însă din această viziune arhetipală a unui Univers „fermecat” în societatea tehnologică modernă a cărei caracteristică pare a fi tocmai desacralizarea lumii? Oare sacrul este pe cale de a se estompa, de a părăsi treptat spiritul uman? Refluxul, de altfel *relativ*, al credințelor și practicilor religioase, ar justifica parțial o astfel de interpretare. În realitate, setea de Absolut nu s-a diminuat. Nu s-a înregistrat nici o pierdere de substanță, ci numai o „reinvestiție”, o nouă distribuire a arhetipurilor. Omul trebuie să creadă în ceva, într-o realitate — indiferent care — de esență superioară, singură în măsură de a da un sens lumii și condiției umane. Fenomenul nou este sfârșitul monopolului religiilor tradiționale și *dispersarea sacru*lui, inclusiv prin multiplicarea unor forme „alterate”. De la o etapă la alta, sau de la o ideologie la alta, știința, tehnologia, națiunea, rasa, sexul, „societatea nouă” sau „viitorul radios” au fost rând pe rând sacralizate. Proliferarea sectelor este un fenomen contemporan semnificativ; unele se mențin mai mult sau mai puțin aproape de fondul religios tradițional, altele se adună în jurul unor „adevăruri noi” (exaltând forțele psihice, noua fază a istoriei omenirii numită „New Age”, extraterestrii...). Foarte caracteristic în acest sens este succesul *parapsihologiei*, care caută în ființa umană însăși anumite capacități miraculoase rezervate cândva supranaturalului. Cât timp omul va rămâne om, va continua să investească într-o realitate *alta* și să caute semnificații dincolo de aparențe.

2. „*Dublul*”, *moartea și viața de dincolo*. Acest complex mental reflectă convingerea potrivit căreia corpul material al ființei umane este dublat printr-un element independent și imaterial (dublu, spirit, suflet, etc.). Acesta, capabil după unele credințe, de a se detașa de corp chiar

în cursul vieții (explicație a călătoriilor extatice, a peregrinării vrăjitoarelor...), își continuă existența după moarte. Indestructibil, nemuritor, se instalează într-o lume „de dincolo” care poate fi apropiată și deschisă spre lumea celor vii (cultul strămoșilor la primitivi) sau, dimpotrivă, îndepărtată și închisă (Hades-ul la greci). Poate trăi viața diminuată a unei *umbre*, indiferent de meritele sau păcatele anterioare (Infernul clasic) sau, dimpotrivă, să fie pedepsit ori recompensat (precum în religia creștină); în acest ultim caz, i se acordă șansa unei comuniuni cu divinitatea. Există, în sfârșit, și soluția rămănerii în lumea concretă, prin reîncarnări succesive (metempsihoză).

Migrarea „dublului” în lumea de dincolo a stimulat tot felul de construcții imaginare, unele adevărate „topografii” și „sociologii” ale Infernului și Paradisului. Între lumea celor vii și a celor morți separarea nu este absolută: există „porți” care permit trecerea anumitor „aleși” de partea cealaltă (tip de călătorie foarte frecvent în mitologie, prezent de asemenea în extazul mistic și în ficțiunea literară). Pe de altă parte, spiritele se pot afla printre noi, se pot manifesta, pot fi contactate, credință perpetuată din timpurile primitive până la *spiritismul modern*.

3. *Alteritatea*. Conexiunea între *sine* și *ceilalți*, între *noi* și *ceilalți*, se exprimă printr-un sistem complex de alterități. Acest joc funcționează în toate registrele, de la diferența minimă până la *alteritatea radicală* care îl împinge pe *celălalt* dincolo de limitele umanității, într-o zonă apropiată de *animalitate* sau de *divinitate* (fie prin deformarea unui prototip real, fie prin pură invenție). Orice raport interuman și orice discurs despre om trece inevitabil prin această grilă a imaginărilor. Într-un sens mai general, alteritatea face apel la un întreg ansamblu de diferențe: spații și peisaje diferite, ființe diferite, societăți diferite, asociindu-se astfel geografia imaginară, biologia fantastică și utopia socială. Consecința ultimă este o lume dezmembrată, fascinantă și neliniștitoare în același timp.

4. *Unitatea*. Acest principiu urmărește supunerea diferențelor unui principiu unificator. Omul aspiră să trăiască într-un univers coerent și inteligibil. Religiile, filozofiile, științele, interpretările istoriei, ideologiile își propun, fiecare în propria sa manieră, conferirea unui maximum de omogenitate diversității fenomenelor. Un arhetip care reflectă perfect această manieră de a concepe absolutul, este *mitul androginului*, ilustrare a unei armonioase sinteze primordiale, din care principiile masculin și feminin nu se separaseră încă¹¹. Unitatea se manifestă la toate nivelele, în sens cosmic (legi generale guvernând universul, integrare a omului în totalitatea creației, corespondențe între microcosm și macrocosm) precum și la scara comunităților umane cărora o întreagă suită de mituri și de ritualuri sunt menite să le asigure coerența (din timpurile primitive până la ideologiile naționale moderne).

5. *Actualizarea originilor*. În toate comunitățile, originile sunt puternic valorizate. Revine *miturilor fondatoare* rolul de a așeza o punte între trecut și prezent, prin evocarea și reactualizarea neîncetată a faptelor decisive care au dat naștere realităților prezente: originile Uni-

versului (cosmogonie) și ale elementelor sale particulare, ale omului, ale religiilor, ale comunităților și națiunilor. A evoca o geneză, înseamnă a pătrunde esența și destinul lucrurilor. Orice grup uman se recunoaște în miturile sale fondatoare care îi asigură specificitatea în raport cu celelalte grupuri și îi conferă garanția unei anumite perenități. Astfel, paradoxal, nimic nu este mai actual în conștiința oamenilor decât originile, domeniu mitificat, ideologizat, politizat.

6. *Descifrarea viitorului*: după istoria care a fost, istoria care va fi. Imaginarul divinatoriu cuprinde o mare varietate de metode și de practici vizând cunoașterea și controlul viitorului. Este în cauză soarta particulară a fiecărui individ, dar mai cu seamă destinul omului, sensul istoriei și al lumii. Ocultism, astrologie, profeții, futurologie, teleologii ale Universului sau ale istoriei (istorie ciclică sau liniară, sfârșituri ale lumii, milenarisme, progres sau decadentă...), toate reflectă, în strânsă corespondență cu religiile, cu științele și cu ideologiile, o căutare obsedantă și nicidecum satisfăcută.

7. *Dorința de evadare, consecință a refuzului condiției umane și al istoriei*. Omul aspiră să scape de constrângeri, să iasă din propria piele, să-și schimbe condiția, în toate sensurile imaginabile: ascensiune (elevare spirituală, cunoaștere, sfintenție) sau regresivă (spre starea naturală), fugă înainte sau revenire spre surse. Inventarea unei alte condiții presupune abolirea istoriei reale, cu cortegiul său de mizerii, și căutarea unui destin diferit. Soluțiile presupun fie exaltarea începuturilor (nostalgia vârstei de aur), fie imaginarea unui viitor purificat (milenarisme religioase sau secularizate); pot fi de asemenea plasate dincolo de spațiul obișnuit (insule, țări îndepărtate, planete, galaxii) sau într-un spațiu convențional (utopii). Refuzul se poate manifesta într-o manieră pasivă (fugă în fața istoriei) sau activă și chiar agresivă (tentativă de a forța destinul, de a-și impune voința cursului evenimentelor). Vis de regresivă sau acțiune eroică, cele două tendințe contradictorii combinându-se uneori (ca în variantele milenariste). Această luptă disperată împotriva istoriei constituie unul dintre fermentații cei mai puternici ai istoriei însăși.

8. *Lupta (și complementaritatea) contrariilor*. Imaginarul este prin excelență polarizat. Fiecare dintre figurile sale dispune de un corespondent antitetic: ziua și noaptea, albul și negrul, Binele și Răul, pământul și cerul, apa și focul, spiritul și materia, sfintenția și bestialitatea, Christ și Antichrist, construcție și distrugere, ascensiune și cădere, progres și decadentă, masculin și feminin, yin și yang... Această dispoziție ilustrează o puternică înclinare spre simplificare și dramatizare, și spre investirea fenomenelor cu un grad înalt de semnificație. Dialectica contrariilor este caracteristică religiilor (atingând expresia extremă în manicheismul iranian), ca și, în genere, interpretărilor curente ale lumii, omului și istoriei. Dialectica modernă, în formularea lui Hegel și a lui Marx, nu reprezintă altceva decât un avatar al acestui arhetip. Polii opuși pot fi reuniți într-o interpretare de ansamblu (supuși, deci, principiului *unității*) sau disociați în sinteze contradictorii (idealism și materialism, clasicism și romantism...).

Aceste mari arhetipuri au o acțiune universală. Ele pun în evidență o anumită fixitate structurală dincolo de decupajele culturale și cronologice : credința într-o realitate de esență superioară care comandă lumea materială ; speranța într-o viață dincolo de moarte ; uimirea și neliniștea provocată de diversitatea lumii și mai ales de *celălalt* ; preocuparea de a asigura lumii și comunităților umane un maximum de coerență ; încercarea de a face inteligibile originile, esența și sensul lumii și al istoriei ; strategii vizând controlul propriului destin, al istoriei și al viitorului ; sau, dimpotrivă, refuzul istoriei și tentația refugierii într-un timp egal și armonios ; și, în sfârșit, dialectica confruntării sau sintezei tendințelor opuse.

Toate acestea sunt puternic îmbinate. Modelele circulă, se combină, se amplifică sau se estompează. Un mit precum cel al *Salvatorului*, pentru a relua un exemplu deja invocat, se află în raporturi variabile cu diverse alte structuri : legăturile sale cu *sacru* sunt evidente ; el apare totodată drept garant al *unității* unei anume comunități, sau ca un nou *fondator* : poate să propună, de asemenea, în calitate de șef milenarist sau revoluționar, o soluție de *ieșire din istorie*...

Astfel, fiecare manifestare a imaginarului prezintă trăsături inconfundabile, în timp ce componentele sale aparțin unui fond comun și permanent. Antropologia și istoria merg mână în mână.

NOTE

¹ Evelyne Patlagean, *L'histoire de l'imaginaire*, in *La Nouvelle Histoire*, Paris, 1978, p. 249.

² Jacques Le Goff, *L'imaginaire médiéval*, Paris, 1985 ; traducere românească : *Imaginarul medieval*, București, 1991, p. 6—7.

³ Jean-Jacques Wunenburger, *L'imagination*, Paris, 1991, p. 3.

⁴ Gilbert Durand, *Les Structures anthropologiques de l'imaginaire*, Paris, 1960, p. 421—424 ; traducere românească : *Structurile antropologice ale imaginii*, București, 1978.

⁵ A se vedea ultima sa lucrare : Gilbert Durand, *L'imaginaire. Essai sur les sciences et la philosophie de l'image*, Paris, 1994.

⁶ Jacques Le Goff, *op. cit.*, p. 11—12. Pentru o comparare a argumentelor celor doi mari specialiști ai imaginarului (precum și ale altor autori), poate fi consultată ancheta *Histoire et imaginaire* (interviuri realizate de Michel Cazeau), Paris, 1986.

⁷ Alain Corbin, *Le Territoire du vide. L'Occident et le désir du rivage (1750—1840)*, Paris, 1990 (prima ediție : 1988).

⁸ Pentru detalii referitoare la mitul „sfârșitului lumii“, vezi Lucian Boia, *La Fin du monde. Une histoire sans fin*, Paris, 1989.

⁹ Lucian Boia, *La Mythologie scientifique du communisme*, Caen, 1993.

¹⁰ Pentru concepția lui Jung cu privire la arhetipuri, se poate folosi antropologia : C. G. Jung, *În lumea arhetipurilor*, Editura „Jurnalul literar“, București, 1994 (ediție îngrijită de Vasile Dem. Zamfirescu).

¹¹ Semnificațiile acestui mit sunt puse în evidență de Mircea Eliade : *Méphis-thophélès et l'Androgyne*, Paris, 1962.

RITUALIZARE ȘI COMPORTAMENTE REGALE LA DEBUTUL EPOCII „STATELOR COMBATANTE“ (sec. V î.Hr.)

DANIELA ZAHARIA

În anul 206 î.Hr., după instalarea sa ca prim împărat al dinastiei Han, Liu Bang îi conferea marchizului Yao din Min Yue, titlul de „principe de Yue“¹. Dincolo de intenția de a recompensa serviciile unui vechi aliat, gestul lui Liu Bang are o semnificație ideologică și, deopotrivă, propagandistică, inevitabilă în strategia de legitimare inițiată de către întemeietorul Han. De altfel, vechile titulaturi nobiliare își pierduseră vechile semnificații în cadrul imperiului, devenind simple distincții, cu valoare strict nominală. Numirea noului prinț de Yue avea, însă, o motivație mai complexă : aceea de a asigura continuitatea sacrificiilor dinastice de la Guai ji, dedicate legendarului Yu. Semnificația acestor rituri, în cea mai mare măsură divinatorii, în cadrul cărora elementul-cheie îl reprezentau vasele de bronz, trebuie căutată în tradiția pre-imperială chineză.

În *Shi ji*, Sima Qian relatează un episod relevant, desfășurat la finalul epocii Primăvara-Toamna². În jurul anilor 496—490 î.Hr. are loc un conflict important între regii Fu cha din Wu și Gu jien din Yue : pentru a răzbuna moartea tatălui său, regele din Wu îl atacă pe cel din Yue și îi aduce armata într-o situație foarte dificilă. Consiliat de către Fan li, ministrul său, regele din Yue propune pacea, oferindu-se ca ostateg. La sfatul celebrului strateg Wu zu yu, Fu cha refuză oferta, preferând să-și distrugă complet adversarul. Făcând o nouă tentativă, regele din Yue oferă drept garanție a păcii, propriile sale vase de bronz. Tentația pare a fi atât de mare, încât Fu cha neglijează sfaturile consilierilor și încheie pacea, lăsându-l liber pe rivalul său, permițându-i, chiar, să-și exercite în continuare autoritatea în Yue.

Care poate fi semnificația acestui gest ? Fără îndoială, obținerea vaselor de bronz reprezenta pentru regele din Wu o victorie mai valoroasă decât distrugerea unui vechi adversar (vinovat de moartea tatălui său) și, în orice caz, mai importantă decât posibilitatea extinderii teritoriale a propriului stat.

Episodul relatat nu este singular în a demonstra tentația pe care o reprezintă vasele de bronz. În istoria lui Qin Shi Huang Di, același

Sima Qian³ descrie încercările repetate pe care primul împărat le-a făcut în scopul recuperării unui trepied de bronz pierdut (conform legendei), în râul Si shui.

Pentru suveranii din epoca Primăvara-Toamna, bronzurile au o dublă semnificație: pe de o parte, sunt un element esențial în familia simbolurilor regale din epoca Shang, pe de altă parte, se leagă de numele lui Yu, ultimul împărat legendar.

Din punct de vedere stilistic, vasele de divinație din epocile Shang și Zhou prezintă o serie de aspecte extrem de discutate. Deși într-o serie de situații se pot stabili filiații între formele ceramicii neolitice și cele ale vaselor de bronz, stilul animalier al celor două epoci regale diferă în mod radical de gustul decorativ specific neoliticului Yang Shao⁴. Semnificativă pentru discuția de față este, în primul rând, seria de reprezentări ale mitului eroului în lupta cu fiara⁵, la care se adaugă imaginile „ochilor de dragon” — *tao-tie*⁶ — și ale ființelor fantastice cu două trupuri și un singur cap. Prezența acestor reprezentări, de origine mai degrabă vest-orientală, în arta epocii Shang, este dificil de explicat, mai ales în absența argumentelor arheologice revelatoare. Pe de altă parte, faptul este, în mod evident, corelat cu specificul comportamentului regal în această dinastie. Stilul animalier și simbolul eroului care ucide fiara se asociază cu abundența inscripțiilor divinatorii pe carapace de broască țestoasă⁷, care solicită oracole privind bunul mers al vânătoriei. Numărul foarte mare al acestora din urmă, ne convinge de faptul că nu este vorba de manifestarea unei pasiuni cinegetice individuale a unui suveran, nici de o simplă tradiție familială, ci, mai degrabă, de un mod de viață cu justificare rituală, asociat funcțiilor regalității.

Pentru motivul eroului în luptă cu fiara există două variante principale. Prima a eliminat figura umană, păstrând doar reprezentarea zoomorfă. Tipic pentru această situație este „motivul tigrului”, figurat, în afară de bronzuri, și pe obiecte de jad, majoritatea descoperirilor de acest tip provenind din mormântul regal de la Hou jia chuang⁸. Cea de-a doua variantă cuprinde ambele reprezentări, umană și zoomorfă, dar cu o serie de variații⁹. Astfel, figura umană este înconjurată fie de tigri (simbol al puterii la chinezi), fie de câini. Cea mai interesantă este situația în care figura umană stilizată este înlocuită cu hieroglifă *wang F*, rege, ceea ce presupune identificarea persoanei suveranului cu vântorul divin, de la care preia atât comportamentul, cât și atribuțiile. Existența unor persoane care, deținând privilegiul îndeplinirii ritualului legat de împărțirea hranei, sunt recunoscute în mod simbolic drept păstrătoare ale coeziunii comunității, cărora le sunt asociate drept însemne de prestigiu obiecte utilizate în ritualul jertfei, este larg atestată în cadrul civilizațiilor arhaice. În variantă chineză, însă, maniera de reprezentare a motivului eroului cu fiara are o semnificație legată de mitul fondării lumii prin ordonarea haosului, semnul *wang F* ilustrând rolul suveranului de pivot social-cosmic¹⁰. În același timp, utilizarea acelorași motive decorative pe arme legate de sacrificiile umane rituale și pe vase de divinație reprezintă dovada atribuirii unei funcții războinice, care, convertită în rit, semnifică dependența comunității de persoana suveranului.

Decorațiunile de pe vasele Shang ar putea fi, aşadar, o sinteză a atribuţiilor persoanei regale, în calitate de garant al supravieţuirii şi coeziunii grupului, deţinerea bronzurilor nefiind altceva decît o componentă a comportamentului ideal atribuit unui suveran.

Toate acestea nu implica, însă, în mod necesar, cea de-a treia dimensiune a rolului suveranului, legată de posibilitatea efectivă a realizării divinaţiei, explicată prin deţinerea virtuţii (charisme) şi a cunoştinţelor condiţionate de aceasta. Nu este vorba de simplele aspecte tehnice ale ritului divinătoriu, ci de ştiinţa sacră prin care acestea se armonizează cu ritmul cosmic, devenind, astfel, utile şi benefice.

Pentru a clarifica acest aspect, întorcându-ne la relatările lui Sima Qian, să remarcăm implicarea legendarului Yu în istoriile legate de bronzurile rituale. Trei episoade sunt relevante în acest sens : istoria turnării primelor trepiede de bronz¹¹, episodul luptei între regatele Wu şi Yue, relatat mai sus, şi încercarea lui Shi Huang Di de a obţine un astfel de obiect sacru¹².

În *Shi ji* avem o relatare a modului în care Yu¹³ a turnat primele bronzuri : nouă vase-tetrapod, realizate din metal adunat din cele nouă ţinuturi în care el împărţise lumea. Aceste vase alcătuiau tot atâtea capitole ale unei geografii mitice, dar şi ale unui veritabil îndrumar, rolul lor fiind acela de a prezenta pericolele ascunse ale celor două ţinuturi, permiţând oamenilor să ocolească duhurile şi fiinţele malefice. Să nu uităm faptul că Yu, ultimul împărat legendar, este cel care încheia „sociogonia mitică“, toate faptele sale având semnificaţia desăvârşirii unei noi realităţi : istoria umană. Aşadar, turnarea celor nouă vase trebuie asociată cu inventarea agriculturii, care marchează începutul vieţii umane prin excelenţă, dar şi cu inventarea pătratului magic. Completând semnificaţia trigramelor lui Fu xi, prin relevarea secretelor pătratului magic, Yu obţine accesul la ştiinţa sacră, la totalitatea cunoştinţelor despre cosmos, ceea ce-i permite să stabilească un sistem de divinaţie. În ultimă instanţă, el joacă rolul mediatorului divin, care alcătuieşte acel sistem de instrumente necesare pătrunderii secretelor lumii.

Revenind la episodul luptei între Wu şi Yue, să remarcăm o nouă implicare a lui Yu. Sima Qian consemnează tradiţia conform căreia regii din Yue sunt urmaşii direcţi ai împăratului legendar, Gu jien însuşi fiind reprezentantul celei de-a douăzecea generaţii. Această ascendenţă este marcată printr-un comportament specific : se tauează, îşi taie părul, poartă haine de doliu. Aşadar, repetă ritualic gesturile antecesorului, fapt care le permite să îndeplinească sacrificiile către Yu. Pe de altă parte, devine evident faptul că urmarea liniei comportamentale descrise reprezintă condiţia menţinerii unui statut privilegiat, de acces la sfera sacralului. Ne aflăm într-o epocă în care micii suverani din câmpia chineză nu îndrăznesc să renunţe în mod oficial la autoritatea nominală a regelui Zhou, deci nu îşi pot atribui titlul de *Wang*, care indică autoritatea regală, cu toate atribuţiile specifice¹³. Vasele de bronz, monopolurile asupra unor tipuri de sacrificii, genealogiile sacre fictive, comportamentul ritualizat, sunt tot atâtea încercări de legitimare formală. Odată ce regulile sunt încălcate, charisma se pierde : începând războiul împotriva lui Ho lu din Wu (tatăl lui Fu cha) — adoptând,

aşadar, o atitudine contrarie pacifismului practicat de Yu — regele Gu jien este sancţionat printr-o înfrângere dezastruoasă. Relaţia dintre atitudinea sa lipsită de pietate şi sancţiunea divină este clară : vasele de bronz destinate sacrificiului dinastic sunt pierdute, cedate adversarului. Urmând aceeaşi logică, salvarea trebuie să vină tot printr-un gest ritual : reîntoarcerea la model. Ca urmare, ne relatează Sima Qian, Gu jien redevine agricultor, duce o existenţă modestă, îşi ajută poporul, respectă bătrânii şi înțelepții, rezultatul fiind redobândirea charismei, fapt dovedit prin succes în luptă. De această dată, o luptă corectă, de vreme ce este purtată pentru recuperarea obiectelor necesare cultului dinastic, aşadar în numele pietăţii filiale. Desigur, aceste argumente par a se încadra perfect în logica istoricului, care este un moralist confucianist, ataşat principiului pietăţii filiale ca esenţă a relaţiilor umane. Pe de altă parte, în contextul perioadei la care se referă relatarea, această manieră de a interpreta fapte legate de război şi pace necesită o serie de precizări.

În secolul al V-lea î.Hr., strategia militară nu preluase, încă, principiile legiste ale lui Xun zin ; pentru această epocă, victoria nu era obţinută şi explicată prin abilitate sau forţă, lupta păstrând încă un aspect ritualizat. Astfel, cel care nu adopta conduita impusă prin tradiţie şi care nu menaja susceptibilităţile puterilor magice nu putea obţine victoria. Este mai mult decât un cod al onoarei, este o afirmare a apartenenţei la o tradiţie ancestrală. Tot Sima Qian, descriind lupta dintre principii din Song di Chu, consemnează argumentul principelui Zheng :

„Acestea erau virtuţile şi mărinimia anticilor, care considerau infamantă nebunia de a surprinde un inamic fără apărare ; cu toate că nu sunt decât urmaşul nedemn al unei dinastii stinse, niciodată nu voi hotărî atacul asupra unui inamic care nu şi-a aşezat încă armata pentru a primi lupta“¹⁴.

Intr-un astfel de război, totul este permis şi laudabil, în măsura în care se supune ritualului. Aceasta pentru că războiul, înainte de a urmări distrugerea adversarului, avea scopul de a-i distruge aura de forţă magică. Relatările care susţin această idee sunt numeroase : regele Zhou din Yin îşi învinge duşmanul obligându-l la practici canibalice¹⁵ ; prinţul din Lu învinge statul Qi printr-o ordalie purificatoare¹⁶, etc. Fără îndoială, motivaţia eroilor lui Sima Qian depăşeşte argumentele confucianiste, încadrându-se, mai degrabă, în logica daoistă, bazată pe necesitatea asigurării comunicării şi echilibrului între toate aspectele existenţei, sacre şi profane. De altfel, principiile şi mistica daoistă sunt implicate în variate moduri în desfăşurarea episodului la care ne referim : Yu este suveranul-model pentru daoişti, cel care respectă în chip riguros caracteristicile comportamentului feminin, paşnic, pasiv, capabil să genereze viaţa ; divinaţia, ca magie benefică, este formula preferată a alchimiştilor daoişti în căutarea secretelor divine ; vasele de bronz, cu desene aflate sub semnul *tao-tic*, sunt adevărate ansambluri de simboluri daoiste. Nu întâmplător, Shi Huang Di, cel care încearcă să-şi legitimeze autoritatea căutând vasele de bronz ale lui Yu, este considerat protector al daoiştilor.

Revenind la cazul suveranului din Yue, să remarcăm faptul că, odată mai mult, ca urmaș al împăratului legendar, virtutea sa este condiționată de comportamentul ritual al cărui moment esențial îl reprezintă sacrificiul către Yu. De ce este atât de important acest rit; care este explicația importanței și prestigiului excepțional pe care îl conferă monopolul asupra acestui tip de jertfă?

În San guan (Templul Întinericului), Yu este identificat cu apa¹⁷, asociat principiului feminin, deci, creației. Ca urmare, sacrificiile pentru Yu nu reprezintă doar o componentă a cultului strămoșilor, ci pot fi considerate, în același timp, destinate asigurării bunăstării, recoltelor bogate, prin captarea bunăvoinței elementului vital implicat. De altfel, foametea este primul indiciu a faptului că, neglijând tradiția, Gu jien a pierdut favoarea divină.

Pe de altă parte, atâta timp cât abaterile comportamentale pot atrage nenorociri, precum cele descrise, se poate presupune faptul că virtutea (charisma) nu este condiționată de ascendență, ci, mai degrabă, de îndeplinirea aceluia ritual care presupune utilizarea vaselor de bronz. Putem presupune, așadar, faptul că proprietatea asupra unor vase rituale are capacitatea de a suplini o genealogie sacră, cu tot ceea ce implică aceasta? În acest caz, interesul regelui Fu cha față de propunerea lui Gu jien devine ușor de înțeles: obținerea obiectelor rituale echivala cu un veritabil transfer de sacralitate, asigura accesul la virtutea superioară a lui Yu, care a stăpânit cele nouă ținuturi prin omnisciență. Câștigarea vaselor printr-o înțelegere reprezenta unica soluție potrivită, relatările lui Sima Qian asigurându-ne de faptul că dobândirea lor prin jaf nu era posibilă. Istoricul povestește cum, în cel de-al doisprezecelea an de domnie al principelui Nan wang din Zhou, principele Zhao wang din Qin a reușit să obțină, într-o expediție de pradă, cele nouă vase de bronz turnate de către Yu însuși¹⁸. Dintre acestea, însă, doar opt au ajuns în Qin, cel de-al nouălea și-a luat zborul și s-a scufundat în râul Si shui. Semnificația nu poate fi decât una singură: lipsa unui vas nu permitea jefuitorului să dețină stăpânirea deplină asupra lumii, virtutea sa fiind incompletă, la fel cum incompletă este seria brozurilor pe care le deține. Desigur, vasele de bronz pe care Fu cha dorește să le obțină nu sunt cele implicate în istoria de mai sus, dar ele pot fi, totuși, extrem de valoroase, fiind obiecte de divinație legate de cultul lui Yu.

Relația dintre deținerea bronzurilor, accesul la virtutea regelui Yu (în fond, accesul la cunoaștere) și calitatea de stăpânitor unic și absolut al lumii este dovedită prin una dintre acțiunile lui Shi Huang Di. Primul împărat este autorul unei adevărate reforme în ideologia oficială, destinată legitimării puterii imperiale ca autoritate universală și bazată pe apelul la o simbolică cu frecvente aluzii la mitologie. Interesul față de vasele rituale legendare este, așadar, explicabil. Confirmarea o găsim în *Shi ji*¹⁹, care descrie insistențele împăratului în căutarea tetrapodului scufundat în Si shui, toate cercetările fiind, în mod logic, precedate de sacrificii către Yu. Pentru succesul demersului, Shi Huang Di îndeplinește nu numai sacrificiul propriu-zis, dar se supune și unui ritual de purificare, adoptă o ținută și un comportament modelate după cele ale lui Yu: îmbracă haine de doliu, postește, împarte daruri. Toate

eforturile se dovedesc inutile, astfel încât, în mod simbolic, noul suveran nu își poate considera autoritatea universală.

Cu un eșec se încheie și istoria lui Fu cha. Deși reușește să obțină vasele de bronz, acestea sunt insuficiente în momentul reluării luptei cu regele din Yue : țara sa este cuprinsă de foamete, iar armata învinsă în luptă. Dezastrul poate avea două surse. În primul rând, Fu cha încalcă, la rândul său, o serie de principii care stau la baza artei războiului : neglijează să-și supravegheze adversarul și nu respectă opiniile propriilor miniștri. Pe de altă parte, eșecul său poate sugera faptul că bronzurile nu își îndeplinesc funcția decât într-un context determinat, prin asocierea cu un model comportamental dar și cu o linie de ascendență care ajunge până la Yu cel Mare, întemeietorul istoriei umane. În ultimă instanță, se pare că nici unul dintre aceste elemente nu le poate suplini pe celelalte.

Revenind la tipologia vaselor de bronz, putem descoperi aici una dintre motivațiile implicării lui Yu în toate încercările de legitimare a puterii, începând de la regii din Yue și până la primul împărat. Este vorba de cea de-a patra dimensiune a autorității regale : capacitatea suveranului de a guverna nu numai prin forță, pietate și rit, dar și prin omnisciență, care, de altfel, le condiționează pe toate celelalte. Decorarea vaselor de bronz este realizată pe baza unui canon stabilit încă din epoca Shang și care, alături de motivul eroului cu fiara, mai cuprinde simboluri mitice realizate prin disjuncție — este cazul ființelor compozite, de tipul dragonului *kui*²⁰ — sau prin dublă-imagine — cazul ochilor *tao-tie* ; toate acestea fiind supuse principiului transformării, al ne-repetitivității în forme strict identice. Dragonul este un simbol corelat cu ideea de autoritate încă din neolitic, așa cum o confirmă descoperirile de la Xi shui po. Pe de altă parte, ca personaj mitic, el este legat de elementul apă, de acțiunile lui Yu ca salvator al omenirii, constructor al primelor canale de irigație. Dragonul este, în același timp, legat de riturile divinatorii, atât timp cât Fuxi, inventatorul trigramelor, era un om-dragon, deci o ființă constituită pe principiul disjuncției.

În ceea ce privește motivul *tao-tie*, pe bronzuri, ochii ovali domină desenul, încadrați într-o bandă pe buza vasului, semnificând existența unei forțe necunoscută, dominatoare, care sugerează sacrul²¹. Simbolul acesta trebuie asociat, fără îndoială, cu semnificația primordială a vaselor : aceea de comunicare și de dobândire a cunoașterii. Ochii, la care uneori, prin stilizarea figurilor de *tao-tie* se adaugă și urechile, sunt căi ale cunoașterii, ale stabilirii relațiilor între variatele forme ale existenței. Argumente suplimentare aduce K. C. Chang²², remarcând faptul că, în multe culturi, reprezentarea unei guri deschise, sau a unor ochi, poate simboliza trecerea într-o altă lume. Tatuarea unor astfel de simboluri pe corpul uman este o practică întâlnită uneori în riturile de trecere, mai ales în cele legate de inițiere, sau de calendar și schimbarea anotimpurilor.

Rămâne în discuție relația dintre pietate și omnisciență (asigurate și respectate prin divinație) și atribuțiile războinice ale regelui, necesitatea de a-și demonstra charisma prin succese militare. Li Chi explică pentru epoca Shang, corelarea acestor elemente prin integrarea unei

populații războinice, într-o societate cu tradiții legate de agricultură. Aceasta ar putea rezolva contradicțiile care apar din utilizarea, în cadrul aceluiași sistem simbolice, a reprezentărilor care țin de război și vânătoare, alături de cele inspirate de ciclul vegetal. Chiar acceptând valabilitatea acestei teorii, pentru secolul al V-lea î.Hr., la finalul epocii Primăvara — Toamna, contextul este substanțial modificat. Desigur, ideologia oficială și comportamentul suveranilor acestei perioade sunt aparent contradictorii : pe de o parte, arta militară este ritualizată, iar acțiunea războinică justificată și glorificată ; pe de altă parte, regelui îi este recomandat un comportament pasiv și sobru. Desigur, cele două aspecte ale modelului ideal sunt unificate prin rit, dar în planul acțiunii politice putem descoperi și alți factori clarificatori.

Secolul al V-lea se află sub semnul schimbării : lumea chineză cunoaște presiuni de un tip nou — lărgirea spațiului și a lumii cunoscute, intrarea unor noi protagoniști în scena luptelor din câmpia chineză, purtători ai unor tradiții și cutume diferite. Țările din centru se află ele însele confruntate cu încercări interne de reformare. În fapt, ritul este pe cale să cedeze teren în fața stratagemii, chiar și în război. Câmpul de luptă era încă domeniul privilegiat al clanurilor aristocratice, locul în care puteau fi demonstrate virtuți excepționale : forța, bravura, înțelepciunea, mărinimia, simțul măsurii. Peste numai un secol, însă, aflăm de la Sima Qian, filosoful și strategul Xun zi se lăuda la curtea prințului din Qi cu faptul că poate face un soldat destoinic din oricine, chiar și dintr-o femeie ; declarație care ne face să apreciem caracterul cu totul revoluționar al noilor principii ale artei militare ²³.

Pe de altă parte, suveranii acestei epoci confuze se află, în mod evident, în căutarea unor formule de legitimare. Către sfârșitul secolului al IV-lea se produce, de altfel, un eveniment semnificativ : prințul Hui din Wei și prințul Xuan din Qi își recunosc reciproc titlul de *wang*. Desigur, în secolul al V-lea î.Hr., principii locali încă recunoșteau o ipotetică autoritate regală Zhou, mai ales în virtutea unui ascendent spiritual. Or, tocmai în această direcție se îndreaptă eforturile micilor suverani locali : ritualizarea comportamentului și acumularea obiectelor de prestigiu (în special a celor legate de rit), vizează asigurarea dimensiunii sacre a puterii lor. Eforturi care, pe de altă parte, nu le exclud pe cele îndreptate spre descoperirea unor noi strategii militare și politice ²⁴, prefigurând epoca Statelor Combatante, în care inteligența și stratagema vor înlocui ritualul.

NOTE

¹ D. Lombard, *La Chine imperiale*, 1967, Paris, p. 68 ; v. și H. Maspéro, E. Balasz, *Histoire et institutions de la Chine ancienne*, Paris, 1967.

² Sima Qian, *op. cit.*, cap. „Yue guo“.

³ Idem, cap. „Shi Hang Di“.

⁴ V. Li Chi, *The beginnings of China*, Londra, 1967, de asemenea J. Rawson, *Ancient China*, Londra, 1980 și S. Allen, *Myth and Meaning in Shang Bronze Motifs*, în „Early China“ 11—12/1985—96.

- ⁵ Li Chi, *op. cit.*, p. 54—59.
- ⁶ J. Rawson, *op. cit.*, p. 83—91 ; v. și S. Allen, *op. cit.*, p. 283—285
- ⁷ Cf. *Kyoto University, prediction bones collection*, Kyoto, 1972.
- ⁸ Chang Ren xiu, *Considerations about stone sarcophages from Sha ping ju*, în „Shuo wen yue kan“, 10—11/1975.
- ⁹ Cf. Li Chi, *op. cit.*
- ¹⁰ G. Verardi, *The kushama Emperor as „cakravartius“*, în „East and West“, 33/1983.
- ¹¹ Sima Qian, *op. cit.*, cap. „Qi Di“ ; v. și E.T.C. Werner, *A dictionary of Chinese mythology*, Boston, 1911 și miturile populației she, incluse în *Gh shi bian*, vol. 7, preluate din *Sou shen ji* de către Gan Bao (sec. IV).
- ¹² Sima Qian, *op. cit.*, cap. „Shi Huang Di“.
- ¹³ Vadime și Danielle Elliseeff, *la civilisation de la Chine clasique*, Paris, 1987, p. 82—87.
- ¹⁴ Sima Qian, *op. cit.*, cap. 38 ; v. și Zuo zhuan (trad. S. Corveur), Paris, 1950, p. 334—335.
- ¹⁵ M. Granet, *Danses et Legendes de la Chine ancienne*, Paris, 1959, p. 207 și urm.
- ¹⁶ *Idem.*
- ¹⁷ Werner, *op. cit.*, p. 630—632.
- ¹⁸ Sima Qian, *Shi ji*, Beijing, p. 1425 și urm.
- ¹⁹ Cap. „Shi Huang Di“.
- ²⁰ S. Allan, *op. cit.*, p. 286.
- ²¹ Max Loehr, *Ritual vessels of Bronze Age China*, New York, 1968.
- ²² K. C. Chang, *Art, Myth, Ritual: political authority in Ancient China*, Cambridge, 1983.
- ²³ Anecdota celebră, prezentată în numeroase opere clasice : v. Sima Qian cap. „Wu Zu yu“ și Han Fei, *Han Fei zi*.
- ²⁴ J. Levi, *Les fonctionnaires divins*, Paris, 1990, p. 45—50.

TIRANOCTONII : ISTORIE, TRAGEDIE ȘI MIT

ZOE PETRE

Tirania ca experiență politică a avut un ecou aparte în imaginarul antic : concentrând temele haosului și violenței care pândesc fragilul echilibru instaurat de *polis*, figura tiranului a devenit esențială pentru a defini, *a contrario*, figura ideală a cetății înseși. Până la apariția tiraniei, cetatea era percepută mai degrabă pozitiv, ca formă privilegiată de solidaritate și ordine ; criza universului politic al lumii arhaice se manifestă însă printr-o paradoxală îngemănare între exigența instaurării unor norme civice explicate și explozia celor mai diverse forme de contestare a ordinii existente — de la refuzul orfic sau dionisiac al sacrificiului ordonator la tirania prin care anomia devine generatoare de egalitate ¹.

Efectul aproape imediat al acestor reprezentări antonimice ale cetății este o remarcabilă absorbire a realului de către imaginarul politic : tiranii înșiși — ca să nu mai vorbim, de tradiția despre tirani ² — adoptă, mai mult sau mai puțin deliberat, atitudini și comportamente care trimit la legendă, măcar pentru faptul că o mimează ³.

Sfârșitul tiraniei dominate de *hybris* este, firește, tratat și el ca o paradigmă. Acest sfârșit e condiționat, aproape de fiecare dată, de sfârșitul violent al tiranului însuși, ilustrând iminența unei justiții retributive la fel de arhaice ca și modelul de haos pe care tirania îl suscită drept referent. Ciclul anomiei se încheie prin punerea în scenă, compensatorie, a unei morți violente : moartea tiranului, a celui care declanșase sau perpetuase violența și transgresiunea ⁴.

Această homeopatie a nemăsurii pare să fie singura cale către reinstaurarea ordinii : un tiran care moare în plină glorie nu izbăvește cetatea de răul pe care instaurarea tiraniei îl instalase ; el lasă doar tirania moștenire unui succesor, adesea încă și mai abuziv decât predecesorul său. Tiranul exemplar nu moare de moarte bună, cum nu poate nici muri, eroic, într-un război legitim și expiator punctat în numele cetății : o asemenea moarte poate fi regală ⁵, ea nu e niciodată tiranică. O sumară tipologie a morții tiranilor dovedește că, măcar la nivelul paradigmei, aceștia pier prin însuși efectul nelegiuirii și nemăsurii, *hybris*, pe care au generat-o ⁶, fiindcă insultătoarea și agresiva lor trufie suscită riposta de aceeași natură a tiranicizilor.

Acest ciclu retributiv revine sistematic în istoriile tiranilor : de la ultimii Cipselizi uciși de corintieni la Policrate din Samos — ucis prin procură de perșii care îl susținuseră — el este congruent cu alte mecanisme pre-juridice ale societăților arhaice : talionul, vendetta, sau, pe plan simbolic, alungarea rituală de *pharmakoi*. Maturizarea structurilor specifice de *polis*, contemporană și complementară cu instituirea regimurilor tiranice în sec. VII—VI, are însă drept element esențial tocmai depășirea acestor echivalențe concrete ale pre-dreptului și o anume „dessubstanțiere“ a sistemului de penalități pe care cetatea și le asumă în procesul prin care devine unică sursă și executant al justiției⁷.

Aceste mutații suscită o problemă insolubilă ca atare : cum se poate instaura ordinea prin contrariul ei, prin crimă și vărsare de sânge ? Teognis evoca imaginea unei *polis* grele de conflicte și gata să dea naștere unui prunc monstruos, tirania⁸ ; parturiția inversă, a cetății legitime care să se nască din oroarea uciderii tiranului, e mai greu de imaginat. Condiție necesară pentru reinstaurarea ordinii, tiranucidul nu poate fi, tocmai de aceea, și condiția suficientă a ieșirii din haos.

Cel puțin la Atena, tiranucidul devine, tocmai în această eră a legislatorilor, un act problematic. Încă din relatările, arhaice în esență, dacă nu în detaliile lor, despre întârziata concluzie a uciderii Cylonienilor atenieni — cei care încercaseră, cândva spre 620 î.e.n., să instauereze tirania la Atena și fuseseră învinși, apoi uciși de Alcmeonizi — incompatibilitatea între necesara violență politică menită să pună capăt tiraniei și scopul ei, reinstaurarea ordinii în *polis*, e dramatizată cu o remarcabilă pregnanță. Într-adevăr, o tradiție persistentă susține că, după uciderea partizanilor lui Cylon, viața cetății nu a reintrat decât aparent în normal, fiind minată în adâncul ei de crima nepedepsită a Alcmeonizilor. Infecția devine evidentă când izbucnește o molimă, și gestul reparator care inaugurează restaurarea păcii sociale este condamnarea la exil a întregului neam tiranocton al descendenților lui Megacles. Abia pe temelii astfel înnoite de Epimenides, purificatorul, se poate edifica o cetate mai dreaptă prin opera politică a lui Solon⁹.

La prima vedere, cultul tiranoctonilor, instaurat tot la Atena un secol mai târziu, după alungarea ultimului Pisistratid, pare a ignora această aporie : obiect al venerației cetății, Harmodios și Aristogeiton oferă atenienilor paradigma violenței civice legitimate prin sacrificiul de sine. Onorați cu forme prin excelență civice de comemorare, de la statuia care le perpetuează efigia în Agora și de la cultul prezidat de polemarhul cetății până la comensalitatea în Pritaneu¹⁰ oferită perpetuu descendenților lor, Tiranoctonii par a fi martorii faptului că asasinarea tiranului poate deveni actul fondator al ordinii în cetate, *isonomia*¹¹.

Lucrurile nu sunt, totuși, atât de simple pe cât par. Un prim element care atrage atenția asupra ambiguității esențiale a cultului civic al tiranucidului este faptul că, dintre toți magistrații atenieni, tocmai polemarhul e cel care prezidează comemorarea publică a celor doi eroi. Or, acest fapt indică o alunecare deliberată din sfera războiului civil, căreia tiranucidul îi aparține prin definiție, spre domeniul războiului propriu-zis și spre gloria lui lipsită de orice ambiguitate. Fapta lui Har-

modios și a lui Aristogeiton este, astfel, asimilată unei excelențe războinice, ca și când tiranoctonii ar fi căzut, eroic pe câmpul de luptă, înfruntând un dușman străin de cetate, polemarhul prezidând comemorarea lor tot așa cum prezidează funerariile publice pentru oștenii atenieni morți într-o campanie militară obișnuită¹². Mărturie a unei deformări deliberate, organizarea cultului tiranoctonilor are drept condiție necesară, așadar, transferul integral al tiranicidului din zona îndoielnică a asasinatului politic în cea unanim glorificată a eroismului hoplitic. Ea confundă cu bună știință două categorii mentale sistematic opuse într-o ireconciliabilă confruntare de întreg imaginarul antic — războiul, *polemos*, și războiul civil, *stasis*, *emphylios polemos*¹³ — și doar cu prețul acestei distorsii izbutește să transforme tiranicidul într-o faptă eroică — subliniind, fie și indirect, aporiile tiranicidului ca act de civism.

Data exactă și semnificația instaurării cultului pentru Harmodios și Aristogeiton au făcut, pe de altă parte, obiectul a numeroase discuții în literatura de specialitate, și demonstrația lui Felix Jacoby, după care cultul s-ar datora cercurilor nobiliare ostile lui Cleisthenes și isonomiei pe care acesta o propunea se bucură încă de o solidă autoritate¹⁴. O sursă târzie — Plinius cel Bătrân — atribuie efigiei publice pe care cetatea o consacră celor doi eroi, grupul statuar sculptat de Antenor, aceeași dată cu cea a instaurării Republicii romane, 509¹⁵: dacă e vorba de o dată reală, și nu de una simbolică (ceea ce e, ce-i drept, mai plauzibil), disocierea reformatorului Alcmeonid de cultul tiranoctonilor ar deveni necesară, fiindcă, în 509, Cleisthenes era încă marele dezamăgit al alungării Pisistratizilor, și concurentul său, „reacționarul“ Isagoras, era ales arhonte.

Pe de altă parte, afinitățile viziunii acestui mare artist care a fost Antenor cu imaginarul politic clistenian au fost de multă vreme semnalate¹⁶. Sigur, faptul că Antenor sculpează frontonul de la Delfi după un program clistenian nu interzice presupunerea că același sculptor ar fi executat, câțiva ani mai devreme, pentru alți comanditari și cu un program politic diferit, o operă al cărei program estetic putea fi similar sau apropiat celui imaginat de sculptor pentru sanctuarul apolinic înălțat sub autoritatea lui Clistene la Delfi¹⁷.

Există însă cel puțin un indiciu referitor la viziunea lui Antenor asupra tiranicidului: pe o cupă atică cu figuri roșii, datând din ani 460/450 și numită „cupa lui Egist“, fiindcă înfățișează scena uciderii lui Egist de către Oreste, gestul ucigaș copiază, se presupune, gestul atribuit de Antenor tiranoctonilor¹⁸.

Tema uciderii lui Egist trimite, evident, la reprezentarea trilogiei lui Eschil: *Orestia*, pusă în scenă în 458, poate fi citită și ca o meditație asupra asasinatului politic, cu referire la recenta ucidere a lui Efialte. Indiferent cine ar fi fost autorul acestei crime politice, ea putea încerca să treacă drept un tiranicid — și să suscite meditația eschileană despre complicatele căi de instaurare a ordinii în *polis*. Oricum, dacă statuia lui Antenor pune în scenă actul însuși al tiranicidului ca pe o transgresiune, fie ea și necesară — și nu, ca grupul ulterior al lui Critios și Nesiotes, triumful ideal (și postum) al celor doi conjurați¹⁹, dacă viziunea lui asupra tiranicidului putea fi evocată în relație cu

tragedia lui Eschi, înseamnă că, încă de la origine, efigia tiranoctonilor propunea atenienilor o imagine ambivalentă a gestului ucigașilor lui Hipparchos. Corespondența dintre viziunea lui Antenor și dezbaterea tragică referitoare la tiranicid, atât de evidentă încât să fie preluată și de repertoriul ceramiștilor atenieni, trimite așadar la un câmp semantic comun, în care categoriile mentale ale tiranului și tiranoctonului sunt examinate în substanța lor aporetică și generatoare de tragedie, nu acceptate necondiționat și glorificate ca atare.

Relația între tiranicidul efectiv împotriva Pisistratizilor, inventarea tiranicidului simbolic al ostracizării, și instituționalizarea spectacolelor publice de tragedie nu poate fi, în această ipoteză, ignorată²⁰. Născută în vremea lui Pisistrate sub impactul „histrionismului politic” pe care tirania îl exaltă²¹, tragedia devine o instituție a cetății în plină epocă de reforme clisteniene, tocmai fiindcă e o înscenare apotropaică a forțelor disruptive care îi amenință legitimitatea și ordinea. Se spune că, pentru a încheia sinistrul episod al uciderii Cylonienilor, Epimenides ar fi înălțat statui de cult pentru Hybris și Anaideia. După alungarea Pisistratizilor, imediat după ce instituțiile clisteniene devin efective, cetatea ateniană pune în scenă mari spectacole ale căror eroi sunt mânați de *hybris* și de *anaideia* către un sfârșit tragic — un sfârșit care uneori aduce mântuire, alteori doar distrugere, cetății în inima căreia se petrece²².

Cultul tiranoctonilor afirma exemplaritatea actului săvârșit de Harmodios și Aristogeiton ca act eroic; tragedia avea să explicitizeze contradicțiile pe care le conține însăși condiția eroului, implicând ideea că, de vreme ce răspunde unei *hybris* cu altă *hybris*, uciderea tiranului nu reprezintă, în sine, redempțiunea. Tiranicidul nu e legitim ca atare, el poate deveni legitim doar în măsura în care e recuperat *post factum*, la limită absorbit chiar, de instituțiile cetății.

Ațena clisteniană ar putea astfel reprezenta în aot o viziune politică în care tragedia ca spectacol al aporiilor cetății să corecteze, cu interogațiile ei, certitudinile pe care cultul politic al tiranoctonilor eroizați putea părea că le oferă necondiționat. După secole de subtilă exegeză filologică și filosofică asupra originilor tragediei atice, poate părea naivă, cel puțin prin simplificare, ipoteza că aporia sfârșitului însângerat al tiraniei ca haos a suscitat tipul anume de aporie în jurul căruia se organizează tragedia însăși, tema recurentă a eroului tragic — absorbit de forțe care îl depășesc în vârtejul de violență al nemăsurii, zdrobit de propriul său gest necesar, dar ambivalent. Desigur, nu există explicație univocă a unui fenomen de dimensiunea și complexitatea tragediei. Dar, dintre interogațiile în jurul cărora se construiește universul tragic, pe care tragedia le pune în scenă și le sublimează, cele ale cetății confruntate cu tirania reprezintă o experiență capitală²³. Tragedia pune în scenă, iarăși, și iarăși, un triumphi de forțe contrare: tiranul și ucigașul său, confrunțați, fiecare în felul lui, cu cetatea; face să se succedă două etape distincte, era anomică a violenței și era restauratoare a ordinii civice. Preluând temele și sensurile tradiției despre tiranie ca deviere de la normele fundamentale care guvernează universul social²⁴, tragedia pune în scenă tirania ca pe o gravă regresie în haosul pre-

politic ; de aceea, tiranul pe care tragedia îl elaborează, și care e tiranul prin excelență paradigmatic, nu poate fi definitiv învins decât pe propriul lui teren — cel al conduitelor deviate sau pre-civice : iscusința, *metis*, înșelăciunea, *dolos*, violența vărsării de sânge, însoțesc într-o procesiune recurentă destinul tragic al eroilor care se succed pe scena atică.

Orestia lui Eschil cuprinde un repertoriu aproape complet al actelor de tiranucid. Clitemnestra, întruchipare a femeii perfide, îl induce în eroare pe Agamemnon prinzându-l mai întâi în plasa vorbelor ei meșteșugite, apoi în plasa mortiferă cu care îl vânează ca pe o fiară. Marginalitatea deviantă a tiranului își găsește adesea sfârșitul prin marginalitatea congenitală a femeilor, la fel de apte ca și tiranul pe care vor să-l distrugă pentru a folosi înșelăciunea, complotul tainic și loviturile piezișe. Desigur, Agamemnon nu e doar un tată care și-a ucis fiica ; el e și un rege legitim, și un războinic, ceea ce face ca actul Clitemnestrei să fie mai degrabă o crimă decât un tiranucid. Dar punerea în scenă a crimei ca pretins tiranucid este cu atât mai semnificativă pentru ambivalența, pentru caracterul problematic al întregii situații.

Lanțul de sacrificii corupte²⁵, de tiranicide ambigue, mult prea aproape de răzbunare pentru a fi legitimize, aparține substanței înseși a interrogației tragice. Oreste este, în *Choefore*, un efeb — încă marginal, deci, ca și tiranul²⁶ pe care îl vânează. Ca și tiranul exemplar, el este deopotrivă străin de valorile cetății și parte a acesteia ; el răspunde șireteniei tiranului și puterii lui înșelătoare cu instrumentele unui vânător, tot atât de șirete, de iscusite și de înșelătoare. El învinge tocmai fiindcă marginalitatea efebului nu e constitutivă, ca marginalitatea tiranului, ci temporară și asumată, având drept *telos* contrariul înșelăciunii și al uciderii solitare — adică statutul civic al oșteanului adult²⁷. În acest fel, disocierile rămân posibile, și sensul actelor lui se relevă în timp, putând avea, în mod obiectiv, rezultate benefice pentru cetate ; el însuși, vânător al tiranului, este însă hăituit, ca un vânat, de Erinii, și nu se poate reintegra universului politic decât după ce se supune regulilor cetății, acceptând un proces care îl exonerează doar în ultimă instanță și aproape prin miracol. Procesul lui Oreste din *Eumenidele* lui Eschil, cu disocierile pe care le operează — între puritatea religioasă și inocența sau vinovăția celui care a ucis, între crima justificată și actul legitim, între judecata oamenilor și cea a zeilor — pune în discuție dimensiunea politică a tiranucidului și îi atestă ireductibila ambiguitate²⁸.

A *contrario*, personajul lui Eteocle din *Cei Șapte împotriva Tebei*, cu aparența lui de civism exemplar și natura lui secretă și distructivă de Labdacid blestemat, nu poate fi nici el disociat de această continuă și obsesivă dezbatere ateniană în jurul problemelor violenței, discordiei și legitimității politice a actului individual. Căci Oreste — ca și Filoctetul lui Sofocle — era încă efeb, și putuse, deci, asuma dublitatea și violența ca pe un parcurs temporar de inițiere. Dimpotrivă, Eteocle e un războinic adult care se revendică încă din primele scene ale tragediei de la statutul exemplar al hoplitului, și care pretinde

despre sine că ar reprezenta întruparea însăși a războinicului — cetățean, matur și responsabil. Tragedia se naște tocmai din faptul că pretenția lui de maturitate civică se dovedește a fi o iluzie, eroul prăbușindu-se într-o regresie infantilă și sfârșind absorbit cu totul de fantasmăle „pruncului lui Oedip”²⁹, fiindcă sub discursul civic detur-nat de la adevăratul lui sens se ascunde patima lui și blestemul unui neam însetat de putere.

În celebra anecdotă despre victoria lui Solon asupra tiranului Pittacos, atenianul — chiar dacă adult — învinge fiindcă adoptă, ca un efeb, cu bună știință și temporar, în folosul cetății sale, o identitate contrară adevăratei sale naturi justițiare; natură pe care o regăsește însă de îndată ce victoria obținută prin *dolos* îi aparține. Duplicitatea înconștientă a războinicului adult, cum e Eteocle, e de semn contrar față de cea atribuită lui Solon în anecdota cu Pittakos: Solon domină cu deplină stăpânire a situației alternanța între războiul drept, hoplitic, și prefecătoria stratagemelor; Eteocle pretinde că e un cetățean exemplar și un hoplit care se măsoară în luptă dreaptă cu un tiran, ignorând motivațiile ascunse care îl domină, practicând înconștient o duplicitate auto-destructivă, și de aceea cade el însuși, de-a valma cu Polinice, în abisul Eriniei-*statis*; nici măcar moartea eroului nu poate schimba violența și oroarea fratricidului în glorie civică postumă.

Se pare, totuși, cel puțin de la o vreme, că opinia publică ateniană simplifică eroizând tiranicidul și pe cei ce și-o asumă. Un martor capital al acestei disjunctii este Tucidide. El se străduiește — chiar în două pasaje³⁰ să-i convingă pe atenieni că e o eroare să atribuie lui Har-modios și Aristogeiton merite politice pentru un act de răzbunare personală. Analiza pasajelor referitoare la tiranie și tiranoctoni din *Istoria războiului Peloponesiac* pe care a propus-o Nicole Loraux are dreptate să critice lectura nivelatoare a istoriografiei moderne, care amestecă argumentele tradiției pe care Tucidide vrea să o distrugă cu argumentele înseși ale polemicii îndreptate de istoricul atenian contra tradiției comune³¹; cum are dreptate să atragă atenția asupra a ceea ce e insolit și deliberat ofensiv în insistența cu care se opune Tucidide mitului politic al tiranoctonilor. El acumulează argumentele și indiciile, *tekmeria*, în acest adevărat proces intentat tradiției ateniene despre cuplul asasinilor lui Hipparh; aceștia nu l-au ucis pe tiran, ci doar pe fratele tiranului, și n-au făcut-o din civism, ci din patimi contrariate, ducând nu la sfârșitul tiraniei, ci la agra-varea acesteia.

Întrebarea pe care acest demers al istoricului o suscită este du-blă: de ce insistă el atât asupra acestui mit politic, și de ce con-cluzia sa asupra aporiilor tiranicidului e specifică și întrucâtva limi-tată la cazul Tiranoctonilor atenieni — când implicațiile acestei necru-țătoare demitizări depășesc, măcar în subtext, cazul în speță.

La prima parte a acestei întrebări, un răspuns generic poate fi cel propus de Marcel Detienne în remarcabila sa *Inventare a mi-tului*³². Tucidide este primul și poate cel mai important cruciat al unei confruntări între raționalitatea cercetării istorice și tradiția orală, pe care cu dispreț istoricul o botează *to mythodes* — „le mytheux”

cum traduce Detienne : anecdoticul, zvonul, povestea, anonimă, scăpată de sub controlul argumentației riguroase. În această enormă operație intelectuală care dă sens reflecției lui Tucidide, mitul Tiranoc-tonilor e un teren privilegiat de confruntare.

Ipoieza pe care vreau s-o propun este că — dincolo de, și deopotrivă cu problemele majore de construcție a unei metodologii critice a istoriei — dezbaterea în jurul tiranicidului nu e, în vremea redactării *Istoriei* lui Tucidide, o dezbatere exclusiv academică, ci una politică foarte stringentă — atât de stringentă încât a determinat și vehemența, dar și o încifrare anume a textului la care mă refer.

Mai întâi vehemența. Tradiția reprezentată de *skolia* închinată tiranoctonilor, și pe care Tucidide se străduiește să o demonteze, scurt-circuita scenariul ieșirii cetății din haos în două sensuri : pretinzând că tiranoctonii ar fi instaurat prin însăși fapta lor *isonomia*, și susținând, *ipso facto*, că Atena singură, și nu ajutorul militar al Spartei, mântuise cetatea. Problema raporturilor cu Sparta, explicit enunțată de Tucidide în polemica sa împotriva mitului politic al Tiranoc-tonilor, este problema prin excelență a războiului peloponesiac și a multiplelor și înșelătoarelor lui sfârșituri : în 421, prin Pacea lui Nicias, dar și în 411, după dezastrul din Sicilia, precum și în 404 și în anii imediat următori. Afirmând că Sparta, și nu Harmodios și Aristogeiton, instaurase *isonomia* la Atena prin alungarea lui Hippias, Tucidide afirma implicit că soluția războiului peloponesiac s-ar fi putut afla într-o înțelegere — durabilă, posibilă încă în 415 — între Atena și Sparta. O afirmație încă acceptabilă în anii la care se referă ; o afirmație primejdioasă în anii redactării pasajului, după capitularea dramatică din 404, cu toate consecințele ei.

Dincolo însă de acest aspect al polemicii, care o fac dintru început mai puțin teoretică decât se crede îndeobște, textul insistă, cum am văzut, în a demonstra că asasinarea lui Hipparchos a fost o crimă privată, și nu un tiranicid. Privită din perspectiva tiranicidului tragic, insistența cu care Tucidide inversează numele celor mai faimoși dintre tiranoctoni, vorbind cu obstinație de fapta lui „Aristogeiton și Harmodios“, acolo unde toată lumea se referea la efebul Harmodios ca la cel dintâi dintre făptași, nu e o simplă divergență de detaliu între Tucidide și opinia comună a Atenei ; e o modalitate de răsturnare a sensului însuși al tiranicidului, cum o subliniază Nicole Loraux ³³. Într-adevăr, câtă vreme inițiativa și întâietatea aparțineau efebului Harmodios, cu Aristogeiton ca erast adult, devenit părtaș la complot doar ca să nu-și abandoneze prietenul tânăr, fapta putea intra în seria isprăvilor inițiatice ale efebilor care, ca Orestele lui Eschil, aveau vărsarea de sânge ca pe un mijloc, nu ca pe un scop. Inversând rolurile, Tucidide închide orice cale de redempțiune pentru această crimă devenită adultă.

În fine, trebuie să observăm că, susținând că Aristogeiton și Harmodios voiau, de fapt să se răzbune pe fratele tiranului, și nu au plănuit uciderea acestuia decât sperând că vor scăpa nepedepsiți pentru omorul săvârșit, Tucidide condamnă definitiv actul celor doi. Într-adevăr, o tradiție veche de cel puțin un veac dezbătea în ce măsură tira-

nicidul își poate găsi redempțiunea — dar situa oricum această posibilă recuperare înafara faptei propriu-zise, în finalitatea ei ultimă, de necesară violență pentru curmarea violenței în cetate, asimilând-o, la limită, cu moartea eroizantă în război. Or, tiranoctonii lui Tucidide inversează termenii acestui raport, făcând din tiranicidul propriu-zis o condiție a izbânzii unei crime private³⁴, ceea ce descalifică în însăși esența ei fapta lui Aristogeiton și a lui Harmodios. În măsura în care uciderea lui Hipparchos e un act adult, complet în sine și responsabil, în vreme ce eșuata asasinare a adevăratului tiran e doar un auxiliar, judecata asupra acestei fapte nu mai poate comporta nici o redempțiune : e un act condamnabil de răzbunare privată, o pulsiune pasională și o rătăcire — o crimă, nu un act politic.

Tucidide refuză astfel tocmai ceea ce „mulțimea“ atenienilor, *to plethos*, exalta prin cultul democratic închinat lui Harmodios și Aristogeiton : ideea că o conjurație sedicioasă și un asasinat pot fonda ordinea legitimă a cetății. El resistemmatizează, prin această recuzare a opiniei comune cu privire la uciderea tiranului, elementele unei aporii originare pe care nici o comemorare nu o poate anula cu totul, adăugându-i o dimensiune aleatorie și întrucâtva iresponsabilă prin insistența asupra erorilor și eșecurilor actului din 514.

Or, Tucidide nu este singurul autor ateniian care redeschide dezbaterea despre legitimitatea sau ilegitimitatea — despre echivocul inerent al tiranicidului. În ultimii ani ai războiului, Euripide pune în scenă tragedia *Oreste*, în care protagonistul este înfățișat ca un criminal șovăielnic și infantil a cărui faptă nu-și află iertare nici măcar în propria-i conștiință. În punctul culminant al dramei, mulțimea îl amenință pe Oreste cu lapidarea³⁵, care e forma cea mai frecventă de intervenție colectivă împotriva tiranului. Într-adevăr, de câte ori tiranul piere nu printr-o conjurație tainică a unui singur tiranocton sau a câtorva, ci printr-un act de mânia colectivă, aceasta îmbracă forma arhaică a uciderei cu pietre : dezlănțuire confuză și devălmașă de patimi, folosind cea mai primitivă dintre arme, piatra găsită în drum, lapidarea tiranului reia scenariul lapidării unui *pharmakos* și aparține comportamentelor rituale prepolitice — altfel, dar în aceeași măsură cu șiretlicul efebului sau al femeii ucigașe. Prin aceasta, afinitatea de natură a tiranoctonului Oreste și a victimelor sale, confuzia între tiran și tiranocton, între victimă și călău, se relevă ca temă esențială a dramei.

Alternativa polemică propusă de Euripide împotriva unei tradiții unanim eroizante seamănă îndeajuns cu dezbaterea suscitată de Tucidide, și are drept temă tot un tiranicid, pe care poetul îl despoaie de orice motivație redemptoare. Ca și Tucidide, Euripide dramatizează natura paradoxală a tiranicidului, căruia și poetul îi contestă caracterul univoc pe care i-l atribuia simplificarea populară și comemorativă ; tiranicidul pus în scenă de Euripide redevine un act problematic, ambiguu, supus unei interpretări care lasă loc tuturor disjuncțiilor între motivație, consecințe și percepția posterității cu privire la semnificațiile acestui act.

Evocarea reverențioasă a tiranoctonilor la Aristofan³⁶ în aceeași vreme în care *Orestele* lui Euripide era reprezentat nu se reduce, cred, la o simplă fredonare nostalgică a cântecelor de pahar vechi de un

veac; ea atestă faptul că tema tiranicidului fondator făcea obiectul unei polemici — parte critice, parte recuperatorii — care dă relief acestei teme în atmosfera politică a anilor războiului peloponesiac. Glorificat de *to plethos* ca leac suveran împotriva dușmanilor isonomiei, revendicat ca merit istoric de aristocrația ateniană, cultul civic al tiranoctonilor își pierde tot mai mult necesara ambiguitate, asupra căreia insistă și Euripide, și Tucidide.

Această dispută în jurul tradiției tiranicidului redemptor are loc, să nu uităm, în perioada febrilă a gravelor răsturnări politice care au urmat dezastrului sicilian; nu-i vorba, așadar, de o dispută academică, ci de spaima palpabilă în fața iminenței unei tiranii ostile democrației ateniene, de conjurații aristocratice filo-spartane care nu ezită în fața sacrilegiilor și a asasinatului politic, de succesive încercări de lovitură de stat — și, până la sfârșit, de instaurarea efectivă a unei dictaturi oligarhice și violente, imediat numite de contemporani „tirania celor Treizeci“. Războiul civil și restaurația, deloc idilică, care încheie acest ciclu catastrofal în istoria Atenei clasice vădesc îndeajuns că tirania nu era doar o figură de stil — și că disputa asupra legitimității ori echivocurilor tiranicidului, chiar dacă se purta pe terenul istoriei sau al mitului, era departe de a se limita la trecutul cetății, purtând, de fapt, asupra celei mai fierbinți actualități.

Dovada cea mai clară a acestei inserții într-o polemică politică efectivă este faptul că disputele la care mă refer au drept corolar însăși legiferarea tiranicidului: în 411/0, decretul lui Demophantos asigura anticipat impunitatea și puritatea rituală a oricărui virtual tiranocton³⁷, scurtcircuitând, ca și mitul politic al lui Harmodios și Aristogeiton cu care se războiește Tucidide, natura transgresivă a actului, și expunând cetatea la riscurile unei reacții în lanț care putea să devină oricând incontrollabilă.

Această inițiativă trebuie să fi părut extrem de periculoasă celor care, ca Tucidide sau Euripide, citeau în cheie tragică mecanismul complex al confruntării cetății cu haosul. Cetatea instaurată de reforma clisteniană generase, cum am văzut, un mecanism simbolic complex, în care spectacolul tiranicidului pune în evidență caracterul problematic și ambivalent al acestui act. Ceremonia publică a concursului de tragedie se întâlnea cu reprezentarea monumentală a actului, ca și cu psihodrama ostracizării — tiranicid în efigie care acumula tot felul de precauțe piedici chiar în calea unui exil revocabil. Or, constatăm că, la finele veacului, tocmai în vremea în care tiranicidul istoric redevenea un act politic exemplar, glorificat ca tradiție fondatoare ateniană, tiranicidul efectiv, crima din rațiune de stat, devine, pentru prima dată, prin decret al adunării poporului, un act univoc și legitimat ca atare.

Dincolo chiar de primejdioasa impunitate asigurată ucigașilor unui posibil tiran, prin acest decret legea dobândește o forță generatoare de realitate, de vreme ce prevederile ei suspendă, prin voința demos-ului care legiferează, nu numai consecințele legale ale unui omor, ci și pe cele rituale: hotărând că tiranicidul este *hosios*, cruțat de orice *miasma* — adică de impuritatea care, în universul mental căruia tragedia îi aparține, reprezenta efectul obiectiv al oricărei vărsări de sânge,

decretele anti-tiranice instituie prin vot o realitate „legală“, alta decât cea palpabilă a asasinatului. Acolo unde judecătorii lui Oreste ezitaseră să se pronunțe, dând o soluție echivocă pe care doar zeița Atena a avut puterea să o încline înspre iertare, decretul anti-tiranice tranșează fără nici un recurs transcendent.

Această capacitate de a genera fără ezitări o realitate secundă a legii o vom regăsi curând în alte acte normative ale cetății ateniene — și, înainte de toate, în decretul de amnistie al lui Archinos. Prescriind responsabilitatea individuală și limitată „a celor Treizeci și a celor Unsprezece din Pireu“ în conformitate cu regulile uzuale prin care magistrații ordinari dădeau seamă de mandatul lor, amnistia instituie ca unică realitate legală o ficțiune juridică, prin care anomia tiraniei celor Treizeci este pur și simplu eliminată din istoria oficială a cetății. La originea guvernării lui Critias se afla, ce-i drept, decizia adunării poporului de a încredința „celor Treizeci“ un mandat provizoriu de guvernare până ce operația de revizuire a legilor avea să fie încheiată³⁸. Numai că ambivalența constitutivă a acestui provizorat își dovedise foarte repede natura distructivă, „cei Treizeci“ uitând cu totul de faptul că puterea lor fusese inițial definită ca tranzitorie. Or, amnistia lui Archinos conferea realitate tocmai acestei ficțiuni a unui colegiu de magistrați aleși în mod legal, eliminând orice urmă a echivocului fatal care îngăduise anomiei și războiului civil să se instăpânească asupra cetății. Ca și decretul lui Demophantos — dar cu semn inversat — amnistia înlocuia realitatea ambiguă și conflictuală a terorii cu o realitate secundă, cu o ficțiune juridică univocă, instituită prin vot ca unică realitate acceptată de memoria oficială a cetății.

Desigur, amnistia lui Archinos răspunde, pe un alt plan și cu alte mijloace, refuzului pe care Tucidide îl opune tiranicidului ca eveniment generator de ordine în *polis*. Acolo însă unde Tucidide recuza tiranicidul, amnistia neagă însăși istoricitatea tiraniei. Decretând interdicția rememorării „celor rele“ — *me mnesikakein* — amnistia instituie, deasupra experienței de o cumplită concretețe a violenței tiranilor și a uciderii lor, o memorie oficială a cetății care scurt-circuitează realitatea și recunoaște actelor normative capacitatea de a genera o versiune „revăzută și îmbunătățită“, conceptualizată, a faptelor; ca și decretul adunării poporului, care decidea că ucigașul unui tiran nu e un ucigaș, și este *hosios*, pur sub aspect ritual, amnistia pretinde că actul normativ este unica sursă a unui adevăr univoc, în conformitate cu care „cei Treizeci“ ar fi fost magistrați ordinari ai cetății, actele lor înscriindu-se într-o legalitate pe care restaurația lui Archinos refuza să o conteste ca atare. Prețul acestei continuități juridice nu se limitează însă la obliterarea războiului civil din memoria oficială a cetății; ea generează două ficțiuni care se exclud reciproc sub aspect logic, dar care coexistă efectiv în interiorul istoriei oficiale a Atenei: pe de-o parte, *nimeni* nu a exercitat tirania, pe de alta — *toți* ateniinii s-au opus eroic tiranilor.

Desigur, orice act de justiție alege, din noianul ambiguu de fapte, o soluție lipsită de echivoc: despre această alegere era vorba în pro-

cesul din *Eumenidele*. În același mod, clarificarea conceptelor sacrifică o parte a diversității realului în favoarea unei definiri generale și lipsite de contradicții interne. Din această lungă istorie a conceptelor în relația lor cu experiența imediată, să ne amintim că, în termenii lui Protagoras, adevărul era coextensiv cu *doxa tes poleos*³⁹.

Expansiunea acestui adevăr care rezultă din vot asupra tuturor domeniilor cunoașterii — asupra istoriei, în mod special, este recuzată de Tucidide prin întreaga lui operă, care nu ar avea nici un sens dacă adevărul ar putea fi definit ca expresie a opiniei colective a cetății; polemica lui cu miturile istorice are exact esmificația refuzului de a considera *doxa tes poleos* ca sursă a adevărului.

În cazul dat, al tiranoctonilor, istoricul demolează versiunea pe care o atribuie „majorității ateniene”, *to plethos*: să nu uităm că termenul are — ca și alte cuvinte din vocabularul ateniian al secolului, începând cu *ho demos* — o dublă semnificație: cea curentă, de „mulțime”, și cea instituțională, de „majoritate” în sensul tehnic al cuvântului, aparținând terminologiei adunărilor poporului. Textul lui Tucidide se instalează deliberat în acest echivoc, făcând să alunece sensul între posibilele lui conotații, de la „succesiune de fapte acceptată/votată de majoritate, versiune oficială” la „poveste (lipsită de temei) pe care doar mulțimea, vulgul, o vehiculează”. Ideea că un adevăr istoric poate rezulta dintr-un vot majoritar e astfel compromisă prin însăși formularea ei.

Pe de altă parte, Tucidide demonstrează, în cazul precis al tiranoctonilor, că percepția pe baza căreia *to plethos* decide adevărul ultim e inevitabil părtinitoare și generatoare de fals: voința de a demonstra că ateniienii singuri, fără ajutorul Spartei, au răsturnat tirania — și nu voința de a afla adevărul — determină o lectură eronată a faptelor și glorifică o crimă privată, atribuindu-i un sens politic pe care nu îl avea în realitate. Ierarhizarea sensurilor e inevitabilă; acolo însă unde *to plethos* vehiculează doar povești irelevante, analiza „expertului”, a istoricului, e singura susceptibilă de a desluși esența, *he alethestate prophasis*. În fața unei ficțiuni care proclamă o îndoielnică univocitate a actului pentru a-l putea insera în istoria oficială, pariul lui Tucidide e infinit mai ambițios; el vrea să restituie realului opacitatea tragică a ambiguității — nu însă în termenii mitului, cum se întâmplă în tragedie, ci în termenii unei logici a terțiului exclus. „Cazul” Harmodios—Aristogeiton este de aceea o piesă esențială în constructul său, căci evenimentul reunește împrejurări și conotații a căror corectă interpretare este și metodologic, și politic esențială: vehemența polemicii răspunde și importanței principiale, și dramaticei actualități a temei.

Dar incifrarea? Tucidide pune explicit în legătură două episoade ale istoriei ateniene: alungarea Pisistratizilor și conspirația din 416/5, lăsându-ne să ne întrebăm de ce nu ia în discuție altele două, aparținând aceleiași serii: lovitura oligarhică din 411 și tirania „celor Treizeci”; cu atât mai mult cu cât implicațiile pe care le putea avea polemica în jurul tiranicidului asupra evaluării crizei instituțiilor democratice ateniene sunt, am văzut, cât se poate de pertinente. Explicația

acestei parțiale lacune poate fi simplificată invocând faptul că istoricul nu apucase să insereze într-o istorie îndelung elaborată faptele cele mai recente. Acest tip de judecată pornește de la o premisă asupra căreia trebuie să zăbovim o clipă.

Transformarea operei lui Tucidide în paradigma absolută a scrierii istoriei a avut drept preț nu doar obliterarea specificității demersului intelectual cu totul singular pe care *Istoria războiului peloponesiac* îl materializase, ci și o radicală epurare din operă a personalității fiului lui Oloros, redus — pură abstracție impasibilă — la a reprezenta efigia obiectivității olimpiene a Istoricului. Această operație — care-l privește, de fapt, mai puțin pe Tucidide însuși, și mai ales revendicarea unei identități anume a scrierii istoriei — s-a întemeiat pe o necondiționată creditare a formulărilor explicite ale operei, care se pretinde, de la primul la ultimul ei rând, indiferentă la conjunctură și independentă orice altă experiență a autorului ei cu excepția celui mai pur *logos*.

Or, faptul că, printr-un complex de mijloace stilistice și de operații intelectuale, cea mai singulară voce auctorială a prozei secolului V izbuteste să se înfățișeze pe sine ca emițător impersonal de adevăruri obiective și indiscutabile este în sine un eveniment — nu doar al istoriei intelectuale a Atenei, ci și al istoriei politice a cetății. Această măiastră elusivitate e comparabilă doar cu absența lui Platon din textul explicit al *Dialogurilor*, și aparține aceleiași nelineștite lumi.

Dintre argumentele referitoare la exemplara distanță pe care ar păstra-o istoricul față de istoria pe care o reconstituie, acelea care țin de data și compoziția operei sunt, poate, cele mai eficace: întemeindu-se deopotrivă pe declarațiile din *prooimion* și pe analiza stratificărilor în timp ale textului imaginea unui Tucidide elaborând decenii de-a rândul o operă tot mai echilibrată a intrat prea multă vreme în conștiința comună a antiohizanților. Foarte recent, s-a propus însă o ipoteză cu totul diferită⁴⁰, potrivit căreia — de bună seamă pe temeiul unei informații strânse sistematic în cei douăzeci de ani de exil tragic — Tucidide ar fi luat hotărârea efectivă de a scrie și de a publica *Istoria războiului peloponesiac* abia după întoarcerea lui la Atena, în 404.

Or, dacă acceptăm această ipoteză și recitim textul lui Tucidide ca pe o operă care se cere a fi descifrată, regăsind sentimentul urgenței și fervoarea care îi explică intensitatea și coerența, el devine o formidabilă provocare intelectuală față de abstractizările lenifiante pe care le practică Atena în criză — și pe care încerca să se așeze restaurația lui Archinos. Abia examinat în contextul său concret, ca replică față de orice adevăr decis prin vot majoritar, împotriva uitării legiferate, împotriva instrumentalizării trecutului într-o mitologie politică identitară și compensatorie, acest monument al memoriei lucide își dobândește adevărata sa grandoare.

Expereința lui Tucidide este însă, să nu uităm, experiența unui Socrate abia întors din exil. Asemeni lui Socrate, el nu poate accepta nici unul dintre nenumăratele moduri în care atenienii se mințeau pe ei înșiși. În mai mare măsură chiar decât Socrate, istoricul aparținea —

prin tradiție de familie, formație intelectuală și simpatii politice — acelor cercuri aristocratice răspunzătoare de răsturnarea regimului democratic. Pe de altă parte, ca și Socrate, iarăși, Tucidide, care nu avea cum fi de partea democraților, nu putea totuși accepta arbitrariul tiraniei celor Treizeci ca singură alternativă la un regim democratic căruia îi vedea mai degrabă defectele decât calitățile.

Aceste aporii se vor fi adăugat imensei frustrări suscitată de o carieră publică frântă, experienței ireductibile a exilului și ratării, furiilor neputincioase a unei inteligențe cu totul superioare care își vede, pas cu pas, cetatea instalându-se într-o înlanțuire de erori pe care o consideră fatală, și asupra căreia nu are cum interveni. Sublimată într-o operă fără egal, mânia lui Tucidide rămâne primejdioasă în atmosfera anti-aristocratică și vindicativă în care Socrate avea să fie condamnat la moarte. De aceea, autorul evită să contrazică direct opinia atenienilor cu privire la evenimentele recente, dar relativizează ceea ce părea a fi un adevăr unanim acceptat — versiunea majorității, *to plethos*, despre tiranucidul exemplar. Acest eveniment îi permite să pună la îndoială echivalența între *doxa* și adevărul faptelor, cum îi permite și să polemizeze „la sursă” cu furia tiranică a democraților radicali, demonstrând fragilitatea oricărei legitimări a violenței politice. „Dosarul” tiranoctonilor reprezintă o demonstrație practică despre inanitatea și falsul inerent oricărei manipulări politice a trecutului: dacă, la o analiză riguroasă, ceea ce era considerat a fi un eveniment fondator al ordinii politice ateniene se dovedește a fi o crimă, presuposițiile implicate în orice comemorare, în orice instrumentalizare politică a tradiției transformate în memorie oficială se încarcă de interogații și devin caduce.

Încă neterminată în acea sinistă primăvară în care Socrate pierdea ca victimă expiatorie — nu atât a unui război civil a cărui răspundere nu-i aparținuse niciodată, cât a unui refuz al mitologiilor colective prin care atenienii încercau să-și vindece identitatea și să-și absolve culpabilitățile — opera lui Tucidide nu putea fi explicită. Oricine putea atunci să se teamă că va cădea victimă aceleiași pulsiiuni vindicative a unui *demos* încă prea traumatizat ca să suporte demitizările și discursul critic — și care se refugia în cultul trecutului glorios al cetății pentru a compensa umilința înfrângerii și cumplitele neliniști ale unui prezent dramatic și incert. Socrate fusese condamnat fiindcă le vorbea liber și deschis ateniienilor despre iluziile lor; Tucidide construiește o scriere istorică a cărei complexitate era menită să dovedească cât e de greu să identifiți, chiar în trecutul cu care ești contemporan, *he alethestate prophasis*, adevărul despre cele petrecute, și cât de înșelătoare sunt poveștile și tradițiile orale atunci când vrei să clădești pentru veșnicie, *eis aei*, memoria adevărată, nu oficială și apologetică, a cetății. Nici unul dintre ei nu a izbutit să convingă pe cei cărora li se adresa; faptul că au convins, uneori cu asupră de măsură, o bimilenară posteritate comportă o ironie pe care, în sens cât se poate de tehnic, trebuie să o calificăm drept tragică.

¹ S. Mazzarino, *Tra Oriente e Occidente*, Florența 1947; Ed. Will, *Korinthiaka, Recherches sur l'histoire et la civilisation de Corinthe, des origines aux guerres médiques*, Paris, 1955.

² Ed. Will, *ibid.*, vorbește de un adevărat „portret-robot” al tiranului; v. și Pauline Schmitt-Pantel, *Histoire de tyran ou comment la cité grecque construit ses marges*, în *Les marginaux et les exclus dans l'histoire* (Cahiers Jussieu nr. 5), Paris, 1979, p. 217—231; J.-P. Vernant, *Le Tyran boiteux*, „Le Temps de la Reflexion” ii, 1981, p. 235—255 (= id. și Pierre Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie*, II, Paris, 1986, p. 45—78).

³ Louis Gernet, *Mariages de tyrans, Anthropologie de la Grèce antique*, Paris, 1968, p. 344—360; Zoe Petre, *Le comportement tyrannique, Actes de la IX-e Conférence Eirene d'Etudes Classiques*, Bucarest — Amsterdam, 1973, p. 563—571.

⁴ „Fericit tiranul care moare de moarte bună”, scrie Diogenes Laertius, I, 73; v. Stefano Jedrkiewicz, *Il tirannicidio nella cultura classica*, (comunicare la Colocviul Da Roma alla Terza Roma, Roma, aprilie 1993; mulțumesc pentru promptitudinea cu care Stefano Jedrkiewicz mi-a comunicat acest text, adăugând încă o dovadă de prietenie celor, nenumărate, pe care îmi face plăcere să le amintesc și aici.

⁵ cf. Françoise Ruzé, *Basileis, tyrans et magistrats*, „Métis”, Revue d'anthropologie du monde ancien, IV, 2, 1989, p. 211—231.

⁶ Stefano Jedrkiewicz, *Il tirannicidio*, cit., p. 6 sqq.

⁷ L. Gernet, *Droit et prédroit, Anthropologie de la Grèce antique*, Paris, 1968, p. 175—221.

⁸ Teognis, fr. (Diehl).

⁹ Principalele surse antice referitoare la celebrul episod cilonian sunt Plutarh, *Solon*, 11 sq.; Aristotel, *Constituția ateniană*, I; Diogenes Laertius, I, 110.

¹⁰ C. W. Fornara, *The Cult of Harmodius and Aristogeiton*, „Philologus”, 114, p. 155—180; cu privire la semnificația comensalității la vatra comună a cetății v. Louis Gernet, *Sur le symbolisme politique: le Foyer Commun, Anthropologie*..., cit., p. 382—402.

¹¹ skolía Tiranoctonilor: Diehl II, 10—12 (893—896 Page).

¹² Tucidide, II, 46; N. G. Hammond, *Studies in Greek History*, Oxford, 1973, 346—394.

¹³ Pentru opoziția dintre război și război civil, textul cel mai elocvent — dar departe de a fi singular — rămâne Eschil, *Eumenide*, v. 866, cf. 859—860; 940—941, cu comentariul lui Pierre Vidal-Naquet, *Chasse et sacrifice dans l'„Orestie” d'Eschyle*, în Jean-Pierre Vernant et Pierre Vidal-Naquet, *Mythe et Tragédie en Grèce ancienne*, Paris, 1972, p. 135—158. Pentru mentalitatea romană, v. monografia lui Paul Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris, 1974.

¹⁴ Felix Jacoby, *Atthis*, Oxford, 1948.

¹⁵ Plinius, N. H., 34, 1f.

¹⁶ v. Pierre Lévêque, Pierre Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien*, ed. 2, Paris — Besançon, 1984, p. 84.

¹⁷ Cu privire la semnificațiile programului delfic al lui Antenor, v. *ibid.*, p. 85—89.

¹⁸ Emily J. Vermeule, *The Boston Oresteia Krater*, AJA 70, 1966, p. 1—22.

¹⁹ v. St. Brunnaker, *The Tyran-Slayers of Kritios and Nesiotes*, Lundt 1958.

²⁰ Am dezvoltat analiza acestor practici simbolice în raportul prezentat la colocviul *Democracy, Ancient and Modern*, Cambridge, 1992, (Zoe Petre, *How to end stasis at Athens*, *Nouvelles études d'Histoire*, București, 1995, p. 13 sqq.

²¹ v. mai pe larg discuția la Zoe Petre, *Un âge de la représentation, Artifice et image dans la pensée grecque du VI-e siècle av.n.è.*, „Revue Roumaine d'Histoire”, 18, 1979, p. 245—257.

²² Jean-Pierre Vernant, *Le moment historique de la tragédie en Grèce: quelques conditions sociales et psychologiques*, în id. et P. Vidal-Naquet, *Mythe et Tragédie en Grèce ancienne*, cit.

²³ Diego Lanza, *Il Tiranno ed il suo pubblico*, Torino, 1977.

²⁴ v. J.-P. Vernant, *Le Tyran boiteux*, cit.

²⁵ Froma I. Zeitlin, *The Motif of the Corrupted Sacrifice in Aeschylus' Orestia*, TAPA, 96, 1965, p. 463—508; ead., *Postscript to Sacrificial Imagery in the Orestia* (Ag. 1235—37), ibid., 97, 1966, p. 645—653.

²⁶ v. Pauline Schmitt-Pantel, *Histoire de tyran*, cit.

²⁷ v. Pierre Vidal-Naquet, *Chasse et sacrifice dans l'Oresie*, cit.

²⁸ Să amintim că votul final e un balotaj, și că doar votul zeiței îl absolvă pe Oreste; Atena califică drept un miracol datorat zeiței Peitho faptul că Eriniile au consimțit să accepte această decizie.

²⁹ Liana Lupaș și Zoe Petre, *Commentaire aux „Sept contre Thebes“ d'Echyle*, Paris — București, 1981; Froma I. Zeitlin, *Under the Sign of the Shield*, Roma, 1982.

³⁰ Tucidide, I, 20 și VI, 54—59.

³¹ Nicole Loraux, *Enquête sur la construction d'un meurtre en histoire*, „L'écrit du temps“, 10, 1985, p. 17 și *passim*.

³² M. Detienne, *L'Invention de la Mythologie*, Paris, 1981.

³³ Nicole Loraux, *Enquête...*, cit., p. 14.

³⁴ Tucidide, VI, 54, 1; 54, 3; 56, 2.

³⁵ Euripide, *Oreste*.

³⁶ Aristofan, *Lysistrata*, 632 sq., cf. *Acharnienii*, 980, 1093; v. și V. Ehrenberg, *Das Harmodioslied*, WS, 49, 1956, p. 59—60.

³⁷ cf. decretul lui Eucrates, B. D. Meritt, „Hesperia“, 21, 1952, p. 355, nr. 5.

³⁸ Aristotel, *Constituția ateniană*, 34, 3.

³⁹ Protagoras, fr. Diels-Kranz.

⁴⁰ Datorez această sugestie comentariului pe care Paul Cartledge l-a prezentat la raportul meu despre *stasis* în colocviul de la Cambridge, menționat *supra*, n. 20.

ROMANITATEA ORIENTALĂ ÎNTRE SECOLELE IV—VII e.n.

LIGIA BARZU

Nu este o sarcină comodă reconstituirea istoriei romanității orientale și nord-dunărene după Aurelian. Dificultățile sunt provocate, după cum se știe, de sărăcia surselor istorice și de ambiguitatea sau de fragilitatea informației arheologice.

În ciuda acestor dificultăți se poate încerca identificarea câtorva fapte suficient de sigure pentru a realiza un cadru istoric relativ exact.

O asemenea tentativă trebuie să pornească de la recunoașterea unei evidențe greu de respins. Este vorba de efectele imediate ale retragerii aureliene și a complicării vieții politico-militare în regiunile sud-dunărene. În primul rând, de provocarea unui grav dezechilibru demografic demonstrabil prin reducerea numărului populației urbane și prin dispersarea sau strămutarea multor așezări de caracter rural. În cifre această realitate se exprimă în raportul¹ dintre cele cca 150 de stațiuni post-aureliene recunoscute până acum comparativ cu cele cca 550 așezări de epocă romană clasică¹. Evident, o parte a istoriografiei moderne a avut tendința de a exploata la maximum și de a îngroșa datele mai sus menționate². Numai că perceperea realității concrete și a tuturor fațetelor fenomenelor la care se asistă este anevoie de atins. Cu atât mai mult cu cât, în ciuda transformărilor la care se asistă, impresia generală care se degajă este aceea că după 275 AD, la nordul Dunării nu este vorba numai de simple supraviețuiri, dar și că se poate observa, între anumite limite, o anumită unitate culturală dintre această zonă și restul imperiului.

Realitatea devine evidentă mai ales dacă se iau în considerare descoperiri ca acelea de la Napoca³, Alba Iulia⁴, Potaissa⁵, Porolissum⁶, Slăveni⁷ etc. Ele confirmă existența unor construcții civile și religioase sau a unor monumente și practici funerare caracteristice, ca și menținerea unui mod de viață tipic roman. Pe baza lor se poate demonstra existența, la nord de Dunăre, a unei culturi romane provinciale, o cultură scrisă care a păstrat până în a doua jumătate a secolului al IV-lea practica punerii de inscripții⁸. Această cultură este susținută de o categorie relativ prosperă de locuitori, poate și de stat. Numai așa s-ar explica continuitatea punerii de inscripții și înălțarea unor edificii de piatră de tipul basilicii de la Slăveni. Și este interesant că în ciuda atașamentului pentru tradițiile funerare romane vizibil în necropole ca acelea de la Potaissa, Napoca, Apulum această lume a fost câștigată

pentru creștinismul de limbă latină⁹. Pornind de la aceste observații se poate îndrăzni să se afirme că nu numai zona limes-ului și Dobrogea, ci și fosta provincie a participat la „Renașterea” constantiniană și chiar theodosiană. Evident, trebuie să se precizeze chiar, în acest context, că primul semn care marchează începutul evoluției divergente al romanității nord-dunărene cu restul romanității orientale și al romanității târzii, îl constituie încetarea culturii scrise și inaugurarea unei lungi perioade iliterate. Momentul poate fi plasat în a doua jumătate, eventual la sfârșitul secolului al IV-lea. Deosebirea apare și mai frapantă dacă se ia în considerare amănunțit că atât pe linia limes-ului¹⁰ cât și în Scythia Minor¹¹, în Illyricum¹², ca și în cele două Dacii sud-dunărene¹³, la fel ca și în provinciile centrale și vest europene, cu toate momentele de recul, se observă continuitatea scrierii până în secolul VI¹⁴. În aceasta constă, de altfel, una din diferențele fundamentale între provinciile unde cultura scrisă de limbă latină subsistă prin literatura sacră și cea laică, ca și datorită continuității obiceiului de a pune inscripții și de a afișa acte oficiale de restul „Romaniei”⁴.

A doua particularitate a zonei este sugerată de un grup de monumente care, spre deosebire de cele menționate mai sus, se diferențiază printr-o dublă, chiar triplă moștenire culturală. Și anume cea dacică și romană, la care se adaugă elemente încorporate prin asimilare, de o manieră proprie, a unor influențe germanice. În acest caz, este vorba, în general, de comunități rurale destul de mari, după cum o dovedesc descoperirile de la Bratei¹⁵, Țaga¹⁶, Sighișoara¹⁷. Ca elemente distinctive trebuie să se menționeze dubla tradiție funerară confirmată prin curioasa persistență și asociere dintre o practică provincială romană constând din depunerea resturilor umane și a inventarului în și *deasupra* unei gropi arse ritual și obiceiul sacrificiilor sângeroase de proporții nemaiîntâlnite și al banchetelor funerare pe morminte. Mai ales grandioarea banchetelor funerare, cantitatea de oase umane arse, prezența ceramicii dacice tipice probează caracterul daco-roman autentic, adică în sens etno-cultural. În același timp, câteva forme ceramice de tip Sântana confirmă existența unor contacte destul de strânse cu comunități germanice. Ansamblul mobilierului funerar, câteva monede, numeroasele obiecte de import (sticlărie, perle, amfore și ulcioare, ceramică smălțuită) asigură o datare în a doua jumătate chiar până spre extremul sfârșit al secolului al IV-lea¹⁸, al unora dintre aceste complexe. Dimensiunile și lungă durată a unora dintre monumentele atașabile acestei tradiții multiple impun concluzia că acest aspect a ocupat un loc major în stabilitatea, forța și evoluția romanității orientale din spațiul nord dunărean.

Schimbările constatate în perioada imediat următoare (sec. IV/V), și, mai ales, în secolul al V-lea și în prima jumătate a secolului al VI-lea sunt extrem de grăitoare pentru ceea ce se va întâmpla, pe plan cultural și etnic, în acest spațiu¹⁹. Noutatea cea mai frapantă rămâne dispariția ceramicii dacice și a practicilor funerare particulare. Este de notat că în secolul V nici măcar un singur ciob dacic caracteristic nu a fost descoperit. Și este de adăugat aici că fenomenul se constată nu numai în fosta Dacie romană, ci și în teritoriile libere. Aceasta înseamnă

că sub aspectul culturii materiale, dacii au dispărut complet la începutul secolului V. Natural, nu se poate pune chestiunea că pe alte planuri (limbă, credințe, alte tradiții) spiritul dacic nu a supraviețuit. Numai că, din nenorocire, arheologia nu este capabilă să surprindă asemenea fenomene. Rămâne altor științe ca lingvistica, etnografia, folklorul șansa de a studia această moștenire. În sfârșit, este necesar să se precizeze că începând cu noua etapă se asistă la accentuarea tendinței de îndepărtare de moștenirea romană propriu-zisă, deși mai persistă urmele tradițiilor acesteia.

Judecând fenomenele sub acest ultim aspect nu se poate ocoli ideea unui anumit conservatorism propriu romanității orientale, subliniat, între altele, de lungul și foarte complicatului proces de aculturație a dacilor.

Acest conservatorism este sesizabil și în realitățile secolelor V—VI în pofida schimbărilor care se petrec acum. Este evident că se înregistrează tendința marcată de dispariție a ceramicii romane, în special, de import. Unica formă care mai apare, cu totul sporadic, este amfora. Ceramica cenușie fină își reduce proporția. În schimb, ceramica cenușie zgrunțuroasă rămâne categoria cea mai importantă, dar numărul formelor se diminuează. Această sărăcire a formelor asociată cu unele transformări tipologice și cu quasi brusca încetare a importului, stoparea circulației monetare și sărăcirea culturii, în general, se constituie în trăsături definitorii ale etapei.

Luând în considerare aceste noutăți care diferențiază cele două etape este posibil să se discearnă factorii de continuitate și de discontinuitate. O etapă în care se mențin încă elemente de viață urbană și de cultură scrisă. Ea își are contrapartea în Dobrogea, pe Dunăre, în provinciile sud-dunărene, central europene sau occidentale în care se integrează aproape perfect. Această etapă își încheie evoluția către sfârșitul secolului al IV-lea, eventual la începutul secolului al V-lea. Ceea ce îi urmează se caracterizează printr-o dramatică ruptură cu tradiția. Dar, având în vedere unele elemente de continuitate cu perioada precedentă, cultura databilă în sec. V/VI poate fi calificată drept postromană. Trebuie să se sublinieze că deosebirea cea mai importantă între cele două faze este dată, în primul rând, de încetarea *oricăror forme* de viață urbană, de ruralizarea completă a teritoriului nord-dunărean. Această transformare marchează începutul desprinderii *definitive* a Romaniei orientale de romanitatea occidentală. Nu se poate însă absolutiza acest moment. Căci nu trebuie uitat că, fără a îmbrăca forme atât de dramatice, viața orașelor din Scythia Inferior și din Daciile sud-dunărene, ca și din Dalmația se modifică substanțial în aceeași vreme. O mare parte dintre ele își restrâng teritoriul, se procedează la lucrări de fortificație. Cele mai multe vor dispărea în condițiile atacurilor slave și avare din secolul al VI-lea ²⁰.

Procesul amintit este departe de a fi uniform și unidirecțional, și el poate fi divizat în două mari secvențe. În prima etapă (secolul V — prima jumătate a secolului VI) apare o dublă ruptură. Una în raport cu Occidentul latin. Cealaltă între spațiul dunărean, inclusiv Dobrogea și sudul Dunării. Așa cum s-a menționat mai înainte cea de a doua opo-

ziție încetează ca urmare a migrației slavilor și a presiunii și atacurilor avare la sud de Dunăre. În aceste împrejurări salba de cetăți ce străjuiau malul sudic al Dunării, ca și quasi-totalitatea așezărilor din Dobrogea²¹ (poate cu o singură excepție — Beroe²²), ca și alte centre mai sudice precum Serdica își încetează existența. Aceeași soartă o au construcțiile de epocă iustiniană de tip Sadowetz²³. În extremitatea nord-vest balcanică evoluțiile sunt în mare măsură similare. Foarte puține din marile centre romane mai prezintă mărturii ale unei viețuiri dincolo de a doua jumătate a secolului al VI-lea²⁴.

Este necesar să se sublinieze încă o dată că secolele VI/VII sunt martorii evoluției divergente ale celor două „Romanii”. Această divergență trebuie să fie percepută pe două planuri, și anume continuitatea civilizației romane și raporturile barbari/provinciali.

Este un adevăr banal faptul că în Occident, în ciuda tuturor vicisitudinilor, continuitatea spirituală romană este evidentă. Nu este vorba numai de limba sacră care rămâne latina, ci și de limba cancelariei și a administrației, de perpetuarea, chiar sub forma legilor germanice, a unor norme de drept roman. În sfârșit, preluarea unor rețete din Vitruviu, capitelurile și sarcofagele aquitane, ca și o serie de elemente arhitectonice și de artă sculpturală constatate, de pildă la Jouarre, stau mărturie asupra faptului că ruptura între lumea romană târzie și cea medievală incipientă nu este atât de brutală²⁵. Cea de a doua distincție importantă este provocată de faptul că elementul alogen în vest este constituit, cu precădere, din diverse neamuri germanice (goți, suevi, vandali, franci, alamani, burgunzi, longobarzi), în vreme ce estul este dominat de neamuri slavo-turanice (slavi, avari, protobulgari). Diferența nu este numai de natură etnică, ci și de grad de civilizație. Germanii, chiar în cazul grupelor care migrează mai târziu s-au aflat într-un contact nemijlocit, uneori de foarte lungă durată, ca în cazul goților, burgunzilor sau francilor, cu lumea romană. Pe de altă parte, cu excepția francilor și a longobarzilor, aceștia se instalează în diferite provincii ale imperiului în calitate de creștini, chiar dacă unii erau eretici. Spre deosebire de Occident neamurile care au pătruns în provinciile orientale începând cu Pannonia și Dalmația și sfârșind cu țărmul Mării Negre au dus o existență cu totul marginală în raport cu marile civilizații. În afară de aceasta erau păgâne și au rămas, în parte așa. Este cazul avarilor care ies din istoie păgâni. Numai slavii și potobulgarii se vor creștina dar la mare distanță în timp după așezarea lor în imperiu, adică în secolele IX—X. Aceasta explică și formele specifice pe care le îmbracă asimilarea alogenilor de către provinciali. De aceea în Occident condiția asimilării complete a germanilor a fost conversiunea la catolicism, în vreme ce în Orient a fost însăși creștinarea.

Un ultim aspect asupra căruia se cuvine a stărui este locul pe care îl deține influența bizantină asupra altor culturi contemporane. Din acest punct de vedere este de remarcat o diferență între cele două maluri ale Dunării. În vreme ce în Peninsula Balcanică cultura, în ansamblul ei, este bizantină la nord de fluviu ne găsim în zona în care noțiunea de graniță culturală poate fi aplicată fără nici un fel de reținerere. Integrarea spațiului amintit în aria culturală bizantină este dove-

dibilă prin circulația monetară, pătrunderea unor tipuri caracteristice de podoabe și piese de vestmânt, în special, piese de centură, a unor tehnici metalurgice și de orfevrerie, poate și a unor instituții²⁶. Trebuie notat însă că, mai ales, în secolele V—VI, dar și în prima jumătate a secolului VII această influență se înscrie într-un curent mai general. În susținerea acestei idei vine observația că în Pannonia sau în Transilvania, în Dobroga sau între Balcani și Dunăre²⁷, chiar în Grecia, dar și mai departe spre Apus, în Italia și în Sicilia²⁸ se întâlnesc tipuri comune de cataramă, de plăci de centuri sau de curea, precum și cercei și fibule cu mască umană. Se poate accepta chiar ideea că în răstimpul amintit această influență se înscrie într-un curent panbizantin, deși unele deosebiri de detaliu în tipologie și motivistică sunt reperabile. Mai semnificativ este faptul că aceste grupe stilistice se pot diferenția pe cele două mari arii geografice, occidentală și orientală. Între acestea, Sicilia și Italia Orientală și de nord care, în mod natural, ar trebui să se ratașeze vestului merg, cu lumea balcanică, nord-dunăreană și central-europeană²⁹. Cauza trebuie căutată, în primul rând, în statutul politico-juridic al acestui teritoriu, și anume integrarea lui efectivă, fie și pentru o durată de timp scurtă, în imperiul bizantin. Cea de-a doua explicație este de căutat în realitățile etnoistorice. Căci toate grupele germanice instalate în Italia au parcurs fie un stadiu nord-dunărean și balcanic, fie un stadiu pannonian sau pannononoric, zone care s-au aflat sub o puternică influență bizantină exercitată în mod direct.

Deosebirile care disting zonele extreme, adică Spania, Gallia, regatul burgund, pe de o parte și Pannonia, Peninsula Balcanică cu Grecia, spațiul carpato-dunărean, pe de altă parte, sunt determinate de mai mulți factori. Între aceștia, pe primul plan, se află accesul la spiritul bizantin propriu-zis sau preluarea lui mediată prin filieră coptă sau siriană³⁰. În al doilea rând, este vorba de preferința pentru anumite motive sau teme. Astfel, în regatul burgund, în Spania vizigotică și, parțial, în regatul franc se constată predilecția, alături de motivul vegetal (adică pentru motivul vrejului), prin excelență bizantin, a unor motive figurative de inspirație biblică sau evanghelică. Acestea pătrund în culturile acestor zone, foarte probabil, ca urmare a unei diaspore ce se produce în secolul al VII-lea pe fundalul expansiunii arabe. Evident, piese de proveniență coptă, siriană sau palestiniană nu lipsesc nici în zona noastră. Data lor este însă ceva mai timpurie, adică secolul al VI-lea. Este vorba, între altele, de opaițe cum sunt acelea de la Gherla sau Luciu și de o serie de ampule cu reprezentarea Sf. Mina a căror prezență în Dobrogea sau în Transilvania poate și trebuie să fie legată de pelerinaje efectuate la mormintele martirilor sau la locurile sfinte³¹. Asemenea piese rămân totuși rare în Orient. Spre deosebire de această zonă în România occidentală³² sunt caracteristice cataramele, rondelele sau broșele cu animale fantastice și cu scene biblice și evanghelice. Ar trebuie să se adauge și varietatea de tehnici constante în Occident. Nu este exclus ca unele motive sau teme să fi fost vehiculate de meșteri orientali, mai exact, sirieni o dată cu tehnici decorative specifice — turnarea și presarea, asociate cu alte arte precum damasarea și damasquinura. De remarcat faptul că în Transilvania, Banat și Pannonia și

într-o măsură mai restrânsă în regiunile extracarpătice, se practică exclusiv (fie alternativ, fie complementar) turnarea și presarea³³. Motivistica este însă extrem de selectivă. Doar două teme se bucură de interes, și anume, vrejul și grifonul.

Un grup aparte de piese de centură cunoscute din cimitirul de la Corinth până în Transilvania și Pannonia sunt cele decorate cu motivul crucii realizat fie în tehnica à jour-ului, fie prin turnare³⁴. Se mai pot adăuga cerceii stelați decorați prin granulație, complet străini de complexe culturale occidentale, ca și fibulele cu mască umană cunoscute din Balcani (v. Ulpiana), ca și din interiorul românesc (v. Ferigile³⁵ și tezaurul Negrescu³⁶). Cu aceste ultime categorii de obiecte se intră într-o nouă fază databilă în scolul VII și eventual, începutul sec. VIII.

Nu trebuie uitat că în aceeași vreme (sec. VI—VII) se produce o ruptură cu importante consecințe în plan administrativ și cultural. Este vorba de adoptarea, în Orient, a limbii grecești ca limbă de stat. Deja greaca era aici limba sacră. Singura excepție de la acest fenomen o constituie biserica daco-romană care păstrează limba latină ca limbă de cult³⁷. Mărturiile lingvistice impun această concluzie.

Indiferent de deosebirile semnalate, secolele VI/VII pot fi socotite, totuși, secole de tranziție caracterizate și printr-o serie de trăsături comune ambelor Romanii. Între acestea este de menționat tipologia instalării triburilor barbare, în principal, a germanilor. Este vorba de ocuparea teritoriului cu respectarea structurilor socio-economice și politico-militare ale acestor neamuri. Pentru exemplificare se poate proceda la o comparație între comportamentul germanilor orientali și occidentali. În cazul Dunării inferioare se poate recunoaște o anume fragilitate specifică germanilor orientali, în mod particular, a goților la care se manifestă în tot cursul secolului al IV-lea și, cu deosebire, după 375/376, lipsa de unitate, tendința spre fragmentare, o anumită incapacitate de a acționa de o manieră durabilă în favoarea unui scop comun³⁸. Faptele politice, atitudinea față de Roma sau față de alți barbari, cele militare manifestate în fragmentare, migrații, conflicte armate, cele religioase exprimate în lupta dintre partide sau triburi tradiționaliste conduse de regi sau judges persecutori (Aorich, Ariarich, Athanarich) și comunitățile creștine, absența oricăror sentimente „naționale“ explică, fără îndoială, această realitate. Este interesant că aceste trăsături funcționează nu numai la nord de Dunăre, ci și în Thracia și Illyricum, în Pannonia și în Italia. Aceste fenomene au avut consecințe extrem de importante pentru soarta provinciilor în care s-au instalat pe toată durata migrației lor. În primul rând, este vorba de incapacitatea barbarilor germanici de a se instala, de o manieră durabilă într-un teritoriu mai vast. În cazul nostru această incapacitate se traduce, în cantonarea lor într-un teritoriu relativ limitat astfel că cea mai mare parte a fostei provincii a rămas liberă, iar reprezentanții nord-dunăreni ai romanității orientale au putut evolua fără a simți prea puternic presiunea barbară și fără a putea fi împiedicați să mențină legăturile cu imperiul. De altfel, reorganizarea limes-ului, prezența administrației imperiale la nord de fluviu și în Scythia Minor au fost garanții politici, militari și juridici ai statutului provinciilor. Se poate adăuga că situația este valabilă chiar

și pentru unele teritorii occidentale, mai ales atunci când un rege barbar devine exponentul puterii imperiale într-o fostă provincie. Este cazul lui Teodoric în Italia și Dalmația și al lui Clovis în Gallia. În acest context este necesar să se reamintească că, de regulă, acești regi barbari, indiferent de forța și de prestigiul de care dispuneau, respectau cu strictețe statutul de subordonare dintre un rege sau o căpetenie minoră și împărat. Dovada cea mai clară o constituie păstrarea efigiei imperiale pe monedele emise de regi barbari, inclusiv pe imitațiile barbare descoperite pe teritoriul țării noastre. Cu foarte rare excepții acest principiu este încălcat, adică se emit monede cu propriul portret sau cu portretul unui împărat defunct ca modalitate de contestare a împăratului în funcție.

Dacă se iau în considerație aceste situații se poate afirma că unitatea aparentă a celor două romanități se destramă definitiv abia în secolul VIII. Deja până la această vreme în toate provinciile, cu excepția Britaniei, s-a realizat completa asimilare a barbarilor și elaborarea unei fizionomii proprii. Situația este sensibil diferită în Orient nu numai din pricină că aici masa mare a populațiilor alogene în curs de asimilare este slavă. Un element agravant îl constituie faptul că acești slavi nu încetează seria migrațiilor sau infiltrărilor în secolele VI—VII—VIII. Este cazul grupelor vest-slave pătrunse în Transilvania și reperabile în complexe de tip Nușfalău și Someșeni. Lor li se adaugă mai multe valuri de populații turanice-cuturguri în Pannonia, protobulgari în Dobrogea și nord-estul Bulgariei de astăzi³⁹. Ambele grupe se caracterizează prin tendințe expansioniste în dauna imperiului bizantin. De altfel, imperiul se vede silit să le abandoneze tot nordul Peninsulei Balcanice. La aceasta se adaugă păgânismul slavilor, avarilor și bulgarilor. Din acest motiv se poate opina că procesul asimilării slavilor a fost mai complicat și ceva mai lung. Adică nu trebuie să existe nici o reținere în a accepta ideea că unele grupe slave au fost asimilate și după secolul al VIII-lea, în vreme ce în Occident topirea germanilor s-a petrecut mai devreme și mai profund până la sfârșitul secolului al VII-lea și în primele decenii ale secolului al VIII-lea.

Datele amintite par să confirme impresia că, în linii mari, secolul al VIII-lea poate fi considerat ca reprezentând punctul de vârf în elaborarea fizionomiilor proprii fiecărui popor neolatin, inclusiv al grupelor de popoare neolatine orientale al cărui unic reprezentant a rămas poporul român.

NOTE

¹ D. Tudor, *Orașe, târguri, sate în Dacia romană*, București, 1968.

² Cele mai noi poziții în legătură cu această problemă în *Erdely Történeté*, vol. I, Budapesta, 1986.

³ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945; D. Tudor, *op. cit.*, p. 222 și urm.; K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, p. 43 și urm.; Ioana Nica Câmpăanu, *Acta MN*, 1977, p. 221 și urm.

⁴ D. Tudor, *op. cit.*, p. 144 și urm.; K. Horedt, *op. cit.*, p. 62 și urm.; p. 92 și urm.

- ⁵ D. Tudor, *op. cit.*, p. 209 și urm.; K. Horedt, *op. cit.*, p. 90 și urm.
- ⁶ D. Tudor, *op. cit.*, p. 243 și urm.; K. Horedt, *op. cit.*, p. 67 și urm.; N. Gudea, *Porolissum*, București, 1986.
- ⁷ D. Tudor, *Basilica paleocreștină de la Slăveni-Olt*, SCIVA, 1978, p. 453 și urm.
- ⁸ D. Tudor, *Un fragment epigrafic de la Romula-Malva din secolul al IV-lea*, SCIVA, 31, 1, 1980, p. 143 și urm.
- ⁹ Ultima sinteză: N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.
- ¹⁰ Em. Popescu, *Inscripții din secolele IV—XII descoperite în România*, București, 1976; H. Mihăilescu, *La langue latine dans la sud-est de l'Europe*, București, 1978.
- ¹¹ Ca în nota precedentă, R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 369 și urm.
- ¹² J. J. Wilkes, *Dalmația*, Londra, 1965, p. 417, H. Mihăilescu, *op. cit.*, p. 86 și urm.
- ¹³ Pentru realitățile sud-dunărene, v. vol. Izvestia, XXXVII, Sofia, 1987.
- ¹⁴ V. A. Mocsy, *Pannonia und Upper Moesia*, Londra, 1968, p. 297 și urm. Pentru spațiul occidental, P. Riché, *Education et culture dans l'occident barbare*, Paris, 1966.
- ¹⁵ L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania*, în sec. IV i.e.n., București, 1973.
- ¹⁶ D. Protase, *Așezarea autohtonă din sec. IV—VI i.e.n. de la Taga (jud. Cluj)*, AIIA, Cluj-Napoca, XXVIII, 1987—1988, p. 433 și urm.
- ¹⁷ Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, Marisia, IX, 1979, p. 75 și urm.
- ¹⁸ L. Bârză, *Săpăturile de la Bratei și continuitatea daco-romană în Transilvania*, Memoriile secțiilor științifice seria IV, t. XII, 1987, p. 151 și urm.
- ¹⁹ Ca și precedentă. Idem, *Tradiția și influență la Dunărea de Jos*, București, 1981.
- ²⁰ Pentru detalii a se vedea V. Velkov, *Cities in Trace and Dacia*, Amsterdam, 1977; vol. Izvestia, XXXVII, Sofia, 1987, precum și contribuțiile lui E. Chrysos, V. Velkov, V. Popovici, S. Ciglenecki, D. Protase în *Die Völker Süd-Ost Europa*, vol. Südoesteuropa Jahrbuch 17 Band, Berlin, 1987.
- ²¹ I. Barnea, St. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971.
- ²² P. Aurelian, *La romanité en Scythie Mineure*, București, 1987, p. 101 și urm.
- ²³ G. Bersu, *A 6th Century German Settlement of Foederati*, Antiquity, Martie, 1938, p. 31 și urm.
- ²⁴ J. J. Wilkes, *op. cit.*, p. 417 și urm.
- ²⁵ Huber, J. Porcher, Volbach, *L'Europe des Invasions*, Paris, 1967.
- ²⁶ Pentru importanța și dimensiunile influenței bizantine: Dan Gh. Teodor, *Teritoriul estcarpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978; Idem, *Romanitatea orientală și Bizanțul în sec. V—XI*, București, 1981.
- ²⁷ Zdenko Vinski, *Retrachtungen zur Kontinuitätsfrage des Autochtonen romaniserten Ethnikos und 7. Jahrhundert*, Probleme della civiltà e dell'economia longobarda, nr. 1964, p. 103 și urm.
- ²⁸ P. Orsi, *Sicilia bizantină*, I, Roma, 1942.
- ²⁹ Vezi notele 27 și 28.
- ³⁰ H. Zeiss, *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*, Berlin, Leipzig, 1934; E. Salin, *La civilisation mérovingienne*, Paris, 1950—1957; J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen des 7. Jahrhunderts*, Kölner Jahrbuch, I. Köln, 1956, p. 36 și urm.
- ³¹ Pentru aceasta a se vedea opaițele și ampulele precum cele cu Sf. Mina, N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 199 și urm.
- ³² J. Hubert, G. Porcher, Volbach, *op. cit.*, p. 50 și urm.
- ³³ N. Fettich, *Archäologische Studien*, A. Hung, XXXI, 1951; Idem, *Das Kunstgewerbe*, A. Hung, I, 1926; D. Csallany, *Archäologische Denkmäler des Awarenzeit*, Budapest, 1956.

³⁴ V. cataramele de acest tip provenind din cim. 3 de la Bratei și din unele necropole din Pannonia, D. Csallany, *Archäologische Denkmäler der Gepiden*, Budapest, 1961.

³⁵ L. Bârză, *Continuitatea creației materiale și spirituale*, București, 1979, fig. 13,4.

³⁶ I. Nestor, Nicolaescu-Plopșor, *Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu*, Germania, 22, 1938, p. 33 și urm.

³⁷ Mărturie stă terminologia latină a creștinismului daco-roman.

³⁸ H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, München, 1979; M. Rouche, *Les Wisigothes en Aquitaine, Peuple ou armée*, în vol. *Peregrinatio Gothica*, Polonia 84/85, vol. VII, p. 383 și urm.

³⁹ K. Horedt, *Siebenburgen in Frühmittelalters*, Bonn, 1986.

INCEPUTUL EPOCHI DOMINATULUI LA DUNĂREA DE JOS INTRE PĂGĂNISM ȘI CREȘTINISM

ALEXANDRU BARNEA

Evoluția vieții spirituale a populațiilor din mediul provincial roman târziu de la Dunărea de Jos, urmează, în ansamblu, istoria petrecută în aria orientală a Imperiului din care această regiune făcea parte. Era, prin urmare, în firea lucrurilor ca în răstimpul cuprins între secolele al III-lea și al VII-lea religia creștină să fi devenit dominantă, fapt vizibil în secolul al VI-lea — moment de ultim apogeu — fie și numai prin imaginea așezărilor urbane al vremii. Acolo și atunci, singurele edificii de cult identificabile erau basilicile paleocreștine și, potrivit acumulărilor din ultimul secol de cercetări, acestea nu lipseau din mai toate așezările fortificate. Totodată, generalizarea elementelor de rit și ritual de înmormântare specific creștine nu pare a mai lăsa loc nici unei excepții, cel mai târziu din a doua jumătate a secolului al IV-lea. Iată, prin urmare, două criterii foarte importante care concordă în a ajunge la concluzia că, în răstimpul amintit mai sus, creștinismul se impusese deja ca religie dominantă în mediul provincial și că, reușind să depășească, pe lângă limitele sociale, etnice, politice ori ideologice, și pe cele avute în vedere ca ale Imperiului însuși, domina o arie cu mult mai largă prin semnificație, înțelegere și prestigiu.

Fără a insista mai mult asupra unei evoluții istorice pe care o considerăm cunoscută, vom reaminti că, prin reorganizarea Imperiului din timpul tetrarhiei, se înșirau în sudul Dunării de Jos provinciile Moesia I, Dacia Ripensis și, în urma diviziunii provinciei Moesia Inferior, provinciile noi Moesia Secunda și Scythia, cele de care ne vom și ocupa cu precădere în rândurile ce urmează.

Politica imperială pe de o parte, iar pe de alta tradițiile societății incluzându-le și pe cele locale, au fost doi factori care au contribuit la menținerea și cultivarea, pentru încă mai mult de o jumătate de secol, a credințelor păgâne în mediul provincial, fie mai ales în cel urban, mai bine cunoscut grație relevanței vestigiilor și stadiului cercetărilor. Formele de manifestare ale acestora sunt deseori suficient de expresive pentru a putea fi reperate măcar pe căile de investigare specifice folosite curent de istoriografia antichității: surse literare și epigrafice, sau (și) manifestări numite artistice ori artizanale, mește-

șugărești, precum și altele asemănătoare lor, detectabile arheologic. Așa de pildă, la începutul epocii Dominatului, se înregistrează între cele peste 300 de inscripții (pe piatră, ceramică ș.a.) din secolele IV—VII descoperite în ultima provincie din seria numită mai sus, numai vreo 20 care cuprind dedicații ori formulări specific păgâne¹. Dintre acestea însă, fie că sunt funerare ori votive, jumătate se datează între începutul domniei lui Diocletian și primele decenii ale secolului al IV-lea d.C. Spre exemplu, din anii 285—292 datează o dedicație oficială către Zeul Soare de la Tomis (IGLR, 3), conform răspândirii deja mai vechi a acestui cult atât de încurajat în epoca tetrarhiei :

*De [o] Soli pro[sal(ute)] / [im]p(eratorum) c(aesarum duorum) C(aii) Val(erii) Diocle[tiani] / [et M(arci) Aur(elii) Maximiani] / [inv]icti Aug(usti) trib(unicia) pot(estate) (pii) f(elices) /5/ [iu]sso hac despositi-
[one] / [D(ominorum) N(ostorum)] Aug(ustorum) porta [s sive-m civi] '
[ta] ti praesida [li] / [cur(ante)] C(aio) Aur(elio) F[irminiano] v(iro) p(erfectissimo) / [devo] tissimo n(umini Aug(ustorum)] /10/ [ci]vitas
[Tomitanorum fec(it)].*

Nu vom insista aici și asupra altor probleme pe care le ridică această inscripție, spre exemplu prin confirmarea separării puterii militare de cea civilă (*vir perfectissimus* = *dux*, deci comandantul militar al provinciei pe de o parte, iar pe de alta, *civitas praesidialis*, adică orașul fortificat ca sediu al guvernatorului, *praeses*) și prin însuși calificativul notat precis pentru cetatea a cărei poartă era reparată, *praesidialis*, care, prin specificarea aceasta presupune existența măcar a încă unei alte porți a unei fortificații (părți a acesteia) cu un alt determinativ². Or, la Tomis, sunt cunoscute până acum cel puțin trei porți ce vor fi funcționat în epoca Dominatului pe frontul apusean care închidea peninsula, incintă care, la rândul ei, dă de gândit prin frângerea dinspre nord și adaosul dinspre sud³. Ar rezulta, prin urmare, prezența la Tomis și a două zone sau arii urbane (?)⁴ semnificând pe de o parte separarea susnumită pentru capitala provinciei și, pe de alta, probabil și expli-carea apariției unui toponim nou care, trecând prin epoca medievală, avea să ducă mai târziu la numele de Constanța moștenit în această ultimă formă în zilele noastre⁵.

Revenind la problema care ne preocupă aici, vom aminti că, în lumea romană târzie, cultul Soarelui ca divinitate își datora ascensiunea pătrunderii generale a cultelor orientale mai ales în secolul al III-lea, când, prin ultimele decenii, Sol ocupa un loc și rol important în pan-teonul oficial, iar practicarea cultului acestuia întrunea și aspecte sin-cretice. Este aceeași divinitate care, într-o dedicație a unui veteran de la Capidava, era numit, în primele decenii ale epocii Dominatului, *Deus Sanctus Aeternus* (IGLR, 221), zeu a cărui origine era siriană și care putea fi identificat și cu Sol, Iupiter și Apollo. Cel mai târziu document epigrafic cu asemenea adresă cunoscut până acum în aceeași provincie datează din anii 322—323 și cuprinde invocarea numelui „Sfântului Zeu Soare” pe o placă refolosită din marmură, având pe fața scrisă anter-rior o inscripție funerară (IGLR, 271 b) :

*Dei Sancti Solis / simulacrum consecr(atum) / die XIV kal(endis) De-
cemb(ribus) / debet singulis annis /5/ iusso sacro D(ominorum) N(ostro-*

rum) / Licini Aug(usti) et Licini Caes(aris) / ture cereis et profu / sionibus eodem die / a praep(ositis) et vexillat (ionibus) /10/ in Cast(ris) Salsoviensib(us) / agentib(us) exorari. / Val(erius) Romulus v(ir) p(erfec-tissimus) dux / secutus iussionem descripsit. (Salsovia, azi Mahmudia).

Potrivit inscripției, trebuia (s.n.) ca, la aceeași zi a fiecărui an, zeul să fie implorat de către comandantul militar și de unitatea cantonată la Salsovia, cu „tămâie, lumânări și libații“. Pusă de comandantul provinciei, Valerius Romulus, la baza unei imagini a zeului sau pur și simplu la altarul acestuia, „din porunca sfântă a lui Licinius Augustus și Licinius Caesar“, de unde și caracterul ei clar oficial, această inscripție votivă exprima de fapt voința acestora într-un punct important de pe limes-ul provinciei, în rândul propriilor trupe. Totodată, formularea abia reluată a documentului pare a trăda, dincolo de schema oficială, un mediu cel puțin în parte ostil, care trebuia să se supună poruncii imperiale, ultima înregistrată pe această cale în cazul lui Licinius. Era același mediu care, pe de altă parte, pare să se fi ferit de persecuții prin folosirea unor formule tradiționale păgâne, chiar dacă altele le vor fi fost convingerile.

Fără a avea certitudinea acestei interpretări în totalitatea ei, un text funerar ca acela de la Glava (Dacia Ripensis), datat la începutul aceluiași secol al IV-lea, sugerează atare direcție de înțelegere (SSIB, 46) : *Tu viator qui tr(ans)is, rest(a), leg(e) tit(ulum) o(b)iter ; le(ge) et rep(one). s(it) d(is) m(anibus) t(uis) / t(erra) l(evis). Val. Tzita qui et Vi/5/talis vet(eranus) et Florenti/us filius mil(es). Tzita pater / posuit Laurentzio / [f]ilio suo carissim[o].*

Așa cum s-a observat mai de mult, dincolo de formularea tradițională *Dis Manibus*, care însă apare în cursul textului și nu la început, Florentius și Laurentius erau deja, pentru acea vreme, apelative specifice creștine, așa cum confirmă, spre exemplu pentru Florentius, două inscripții creștine ceva mai târzii, ambele grecești, una de la Diocletianopolis (azi Hisar, în Thracia) și alta de la Odessos (azi Varna, în Moesia Secunda), menționate în acest sens încă de V. Beșevliev (SSIB, 223 și 95). Cât privește forma *Laurentzios* așa cum apare în inscripție, ea arată pronunția târzie dar și, poate, o contaminare de la pronunția grecească a unor nume latine, observată mai de mult și într-o inscripție latină de la Tomis⁶. Revenind la inscripția de la Glava, vom nota aspectul unui text funerar care păstrează formula păgână, e drept în alt loc decât cel obișnuit de secole, deși repauzatul și măcar unul din membrii familiei erau creștini.

În schimb, în cazul de la Ulmetum al unei alte pietre tombale, formularea urmează canonul tradițional, mai ales că defunctul fusese un subofițer din armata lui Licinius și căzuse în chiar lupta din anul 324 de la Calchedon (IGLR, 206) :

D(is) M(anibus) / Val(erius) Victorinus / biarcus qui militavi [t] / in sacro palatio ann(is) VII [...] /5/ vix(it) ann(is) XL qui[i]n proe[li] / o [R]oamnorum Calced[o] / nia contra ave[s]arios / decessit honoris grati[a] / sanxit ut perpetuos ho /10/ norarique honesta r[e] / liquiaru[m] sepul-

*tur[a] / consecr[ata] videatu[r.] / hunc M[atr]ona con[i]ux / pientissima
viva s[e] / 15/ met bene meren[ti] / canpari suo me[mo] / riam posuit.*

Mai mult, relieful dintre frontul plăcii și inscripția latină cuprinde, pentru ultima oară în Scythia Minor potrivit atestărilor de până acum, scena eroizării defunctului, avându-l în centru pe cavaler. Dealtfel, tot militari, de astă dată cavaleri purtători de scuturi staționând pe limes-ul dunărean al aceleiași provincii, au fost și închinătorii către „Zeul Sfânt Heros“ din zona cetății Capidava (IGLR, 220). Prin comandantul lcr, numiții oșteni puneau un altar însoțind probabil imaginea tradițională votivă a așa-numitului — pentru zona convențional cunoscută de răs-pândire a cultului — „cavaler trac“, cum se știe de o difuziune largă în secolele II—III d.C. în regiunile est-balkanice. Ipostază diferită (mai mult ca destinație decât ca icoană) de aceea a eroizării defunctului mai sus evocată. Iată inscripția de pe altar așa cum ni s-a transmis:

*[De] o s[a]nc[to] / Herrone Aur[el]ius / Valens pre[positus e]q[ui]tum) /
scut[ariorum] pro s[al]ute su / 5/ [a] et vexillat[ionis] / [C]apidabe / [si]
um ara[m] / [p]osuit⁷.*

Chiar și mai târziu, probabil pe la jumătatea secolului al IV-lea, o inscripție fragmentară în hexametrul de la Dineia (azi Voivoda, în Moesia Secunda), probând prin versul îngrijit și limba aleasă măsura culturii unor straturi ale societății vremii, nu lasă cu nimic să se întrevadă acceptarea credinței creștine. Așa că, dacă vom cita două din cele 12 versuri păstrate, interesul va fi cu preponderență estetic (SSIB, 74, 5—6):

*[q]uid pelagi truci profuit evassis [se furorem] / [s]i mihi in portu
pelagae naufragia [pergit] ?.*

La fel, un militar din același secol, Fl. Thetianus, *circetor* (sic!) despre care inscripția care i-a păstrat numele (SSIB, 52, Hârșovo, Moesia Secunda) spune că *decessit de umana vita* (sic!), nu-și dezvăluie în nici un fel o eventuală creștinare⁸.

Mediul militar, același care era în bună măsură și purtător al religiei creștine, exprimă cu atât mai mult, așa cum am văzut mai sus în cazul lui Sol, închinări către divinități tradiționale atunci când epigrafele au un caracter oficial și când acestea au fost puse, de pildă, în zona aflată încă sub controlul lui Licinius. În care sens este de amintit un altar de la Histria închinat lui Iupiter Optimus Maximus și lui Mars Conservator, databil între anii 307—323 (IGLR, 109):

*I[ovi] o[ptimo] M[aximo] / et Marti Con[servatori] pro / salute (Dom[ini]-
norum) n[ost]rorum) / 5/ [i]mper[atorum] Aug[ustorum] duorum) / [Cons]-
tan[ini]. . . ? / et Lic[i]nii . . .]*

Închinare cu atât mai mult explicabilă cu cât, asemeni lui Sol, și chiar mai mult, zeii onorați erau avuți în vedere ca protectori ai armatei.

Însfârșit, se mai întâlnesc în provincia Scythia, cam în aceeași vreme și de câte o singură dată, închinări către Hera Basilissa, echivalentul grecesc pentru Iuno Regina, pentru Hercules cu apelativul Ripensis, ambele la Adamclisi, în timp ce la Tomis, într-o inscripție grecească presupusă a avea caracter cripto-creștin, erau invocate Moirele

(IGLR, 18 = MPR, 1). În primul caz (IGLR, 171) se exprima recunoștință Herei pentru găsirea unei surse de apă, iar în cel de al doilea (IGLR, 172), un veteran provenit dintre *burgarii* lui Diocletian închina un altar lui Hercules văzut ca protector al *ripa*-ei.

Aceeași vreme a tetrarhiei a lăsat, din nou la Tropaeum Traiani și o dedicație mai specială, pentru Iupiter Olbiopolitanus, pusă de un negustor grec romanizat, originar din Olbia, care ținea să-i pomenească și pe tetrarhi în textul lăsat pe piatră (IGLR, 169), după care se iscălea: *Nevius Palmas Theotimianus*⁹.

Relativ contemporană cu precedentul document este și evocarea unei divinități originare din Orient și care a făcut epocă în spațiul mediteraneean, la greci și la romani, Cybele. Sub numele latinesc foarte răspândit în epoca imperială de *Mater Deum Magna*, această „Mamă cea Mare a Zeilor“ era onorată la Tomis de către unul din primii comandanți cunoscuți până acum ai provinciei Scythia, același care, în inscripția amintită la începutul acestor note, aducea și lui Sol închinarea sa oficială. Chiar dacă singulară în regiune până acum (pentru vremea de care ne ocupăm), închinarea atât de târzie către Cybele indică persistența cultului și la începutul epocii Dominatului și nu doar anterior când s-a bucurat de o atât de largă răspândire (IGLR, 2).

Dovezile unor practici păgâne nu par, pe calea investigării epigrafice sau arheologice, să depășească prea mult limita observată până aici prin inscripțiile sigur date. Este chiar remarcabil faptul că astfel de inscripții nu mai apar sau apar tot mai rar după data înfrângerii lui Licinius de către Constantin. Totuși, la nivelul în genere oficial pe care unele dintre aceste documente îl exprimă, ele pot fi văzute și ca efecte directe ale situației din Imperiu în evoluția ei în mediul provincial. Privite din alt unghi, oficiali de felul celor practicate de preoții Maximus și Caius Crispus din Callatis în timpul lui Diocletian (IGLR, 85) nu par să fi încetat imediat, chiar dacă ele nu se vor mai produce, ca atunci, în numele Sfatului și Adunării Poporului. Mai mult, altare și temple au fost refăcute și slujbele reluate grație restaurației împăratului Iulian, incurajatoare pentru tradiționaliști și însoțite de represalii contra creștinilor recalcitranți, așa cum s-a întâmplat la Durostorum (azi Silistra, Moesia II): *Anno 363 p. Chr., CCLXXXV Olymp. Aemilianus ob ararum subversionem Dorostori a vicario incenditur*. (Eusebius din Caesarea, *Chronicon*, 243 a; RHelm). Știrea îl numește totodată pe unul dintre ultimii martiri creștini de la Dunărea de Jos, pe lângă atestarea existenței unor altare în oraș, încă neprobată arheologic. În schimb, la Dinogetia, spre exemplu (Garvăn, N—V provinciei Scythia), casa romană având în *atrium* un *lararium* și, tot acolo, o farfurie stampată cu imaginea lui Hercules și Dionysos, aduc evidența slujirii unor culte păgâne tradiționale până dincolo de jumătatea secolului al IV-lea sau chiar mai târziu¹⁰. Este ceea ce indică unele surse literare cu privire la alte zone ale Imperiului, chiar până către începutul secolului al V-lea. Iar dacă o inscripție ca aceea de la Ulmetum (IGLR, 208) era pusă de un *paganus*, ne-am putea gândi pe bună dreptate la o persistență în mediul rural a tradițiilor păgâne :

*Valeate / vos qui supe/ris setis et co/letes Manes t[u] /5/ res quia vos /
ad nos veni/turi setis. / Aur(eliu)s Sisinu)s pa/ganu)s vixit /10/ annis
super LXX / et superis de s/[uo et] coniug [i. . .]*

Inscriptai cerea, deci, să fie cinstiți zeii Mani cu tămâie, iar rezistența la creștinism, despre care s-a mai scris că va fi fost mai mare în mediul rural, a și dus la semnificația latină târzie a cuvântului *paganus*, transferată astfel de acolo și în alte limbi inclusiv româna¹¹. Însfârșit, pornind de la același document abia evocat, trebuie amintit că monumentele funerare sunt cele mai elocvente în ceea ce privește persistența obiceiurilor păgâne în mediul provincial, unde zeilor Mani li se mai aducea prinosul la începutul epocii Dominatului prin câte cca 5–10 inscripții în fiecare din provinciile jos-dunărene.

Cercetările din necropole, acolo unde acestea au ajuns prin săpături sistematice la rezultate concludente¹², arată că mediul urban a înălțurat de timpuriu obiceiurile păgâne de înmormântare. Astfel, la Callatis, dintr-un total de 367 de morminte, numai două, care erau și cele mai vechi (sec. III d.C.), nu aveau orientare creștină¹³. Situația se prezintă asemănător și în alte necropole, ca pildă la Beroe, unde s-a constatat și faptul deosebit de important că, la sfârșitul secolului al III-lea, ritul inhumatiei era deja generalizat¹⁴. Se remarcă astfel, pe cale arheologică indubitabilă, că, în acest domeniu atât de important al societății urbane provinciale, creștinismul, oficializat abia prin edictul de la Milano din anul 313, găsea un teren deosebit de favorabil. Chestiunea privește chiar o arie mai largă a Imperiului (o și depășește, așa cum se întâmplă în secolul al IV-lea în stânga Dunării de Jos), iar pregătirea acestui teren se datorează în mare măsură și răspândirii masive în secolul al III-lea a cultelor orientale, fenomen asupra căruia nu mai stăruim aici și care, parțial, a fost ilustrat ori sugerat și mai sus. N-ar mai fi de notat decât că, mai ales pentru orașele mai mari, aceste schimbări însemnau și schimbarea topografică a necropolei, fapt constatat clar la Callatis și confirmat de o inscripție grecească de la Tomis (ISM, II, 372) care, chiar dacă nu pare a conține nimic creștin¹⁵, menționează schimbarea credinței mamei, pe nume Matrona (termenul grecesc folosit este *doxa*), locul ei fiind în consecință altul decât al restului familiei. Incidentul se parecea în secolul al III-lea d.C.

Este cunoscută și urmărită în mai multe lucrări — generale ori speciale — evoluția creștinismului în secolele III-IV și ulterior, prin diversele categorii de informații (literare, epigrafice, arheologice) și totodată prin diversele forme de manifestare: martiri, inscripții cu caracter oficial ori privat, obiecte diverse de la uzul comun la cel liturgic, construcții specifice între sec. III–IV și VI etc. Nu vom mai insista asupra lor; repertoriile, monografiile și studiile deja publicate sunt grăitoare pentru evoluția susnumită, pentru terenul câștigat de creștinism în intervalul menționat. Am dorit doar să arătăm că această trecere, nelipsită de violențe și contradicții de o parte și de alta, a fost un proces istoric de durată, însoțit de retrageri și reveniri. Fie și

numai documentele și faptele selectate în rândurile de față sugerează atât căile trecerii numite, cât și prin coexistență dar și rezistență, ambele firești, continuarea în haină spirituală nouă a multor obiceiuri mai vechi. Subiect, acesta din urmă, foarte important și care ar trebui reluat printr-o cercetare sistematică, pornind chiar de la scrierile și azi remarcabile datorate lui Vasile Pârvan, deschizător de drum în această direcție, utilizându-se ceea ce între timp s-a dobândit ca bază documentară, interpretări și sinteze.

NOTE

¹ IGLR, MPR, SSIB, passim.

² Pluralul, propus ca variantă în IGLR de Em. Popescu, dar la care I. Stoian, în ISM, II, 155, a renunțat, va fi fost valabil doar în cazul unei porți duble sau triple, așa cum apare, e drept, convențional, pe unele monede. Oricum, inscripția era fixată și se referea la o poartă (s.n.), oricum ar fi arătat ea. V. și comentariul nostru din *Dobroudja Romaine*, p. 195—196.

³ Frângere care conține și poarta monumentală recent descoperită de Gh. Papuc, aflată imediat la V de cea mai monumentală și de curând identificată basilică creștină a orașului roman târziu, cercetată de T. Cleante și V. Lungu. Adaosul dinspre S identificat mai de mult de arheologii constănțeni, rămâne încă un obiectiv discutat în privința datării mai exacte în epocă.

⁴ Semnul de întrebare se datorează carenței cunoștințelor privind orașul antic, în situația în care Constanța de azi îl suprapune, fapt care îngreunează considerabil recuperarea topografică a evoluției urbane și așa greu de urmărit prin suprapunerile și modificările dintre epoca greacă și cea medievală. Totuși, cercetările din ultimele decenii ale arheologilor de la Muzeul local au adus o serie întreagă de noutăți extrem de utile clarificărilor de care este nevoie (v. în special seria Pontica, sub numele A. V. Rădulescu, C. Scorpan, V. Barbu, M. Bucovăla, Gh. Papuc, C. Chera, T. Cleante, V. Lungu ș.a.).

⁵ Discuție pe care am reluat-o mai recent în *Dobroudja Romaine*, loc. cit.; de curând, Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Pontica*, 24, 1991 (1993), p. 299—327, consideră că numele nou datează abia din sec. X.

⁶ I. Barnea, *Studii Teologice*, 6, 1954, 1—2, p. 102, nr. 29; idem, MPR, 18.

⁷ CCET, IV, 29 unde inscripția a fost reluată mai recent; v. și comentariul lui N. Hampartumian, aici și în general, în volum, despre cult, reprezentări și inscripții.

⁸ Argumente onomastice și unele nuanțe ale textului au dus la ipoteza că inscripția ar putea fi considerată creștină, fapt negat de V. Velkov, *Byzantino-slavica*, 26, 1965, p. 400.

⁹ Pentru greci la Tropaeum, după V. Pârvan și R. Vulpe, v. studiul nostru din SCIVA, 20, 1969, 4, p. 595—609, unde și bibliografia anterioară.

¹⁰ I. Barnea, SCIV, 20, 1969, 2, p. 245—266; v. și p. 257, nr. 13.

¹¹ H. Mihăescu, *La langue latine dans le S—E de l'Europe*, București, Paris, 1978, p. 34 și 312. Interpretarea eventuală a lui *paganus* din inscripția de la Ulmetum ca gladiator (IGLR, p. 220) nu rezistă, atât din cauza datării târzii a inscripției, cât și a locului găsirii ei. Nu mai era nici timpul și nici locul pentru asemenea activități.

¹² Din păcate, numai în câteva cazuri din regiunea în cauză, iar acestea doar pe teritoriul Dobrogei românești de astăzi.

¹³ C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 23—24 și passim.

¹⁴ A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure*, București, 1987, passim (volum cuprins în *Bulletin AIESEE*, 17—18, 1987); amintesc aici și una din concluziile autorului, care consideră că, începând din secolul al IV-lea, „sub veș-

mântul generalizat al creștinismului, inhumăția va rămâne singurul rit acceptat...“ (p. 89). Necropola de la Beroe (azi punctul Piatra Frecăței, com. Ostrov), jud. Tulcea permite clar această concluzie.

¹⁵ L. Robert, REG, 72, 1959, p. 211, nr. 31 nota cu privire la această stelă: „...l'építaphe n'a rien de chrétien“, ceea ce este perfect adevărat; totuși, această inscripție păgână precizează realitatea tulburătoare pentru familia Matronei din moment ce autorul epitafului a ținut să o imortalizeze în piatră, realitate tulburătoare și pentru lectorul de azi, exprimată cu aceste cuvinte grecești: *Matrónas gametés dóxan ameipsaménēs*. Într-adevăr, în secolul al III-lea d.C., lumea începuse să-și schimbe credința.

ABREVIERI

CCET, IV = N. Hamparțumian, *Corpus Cultus equitis Thracii, IV. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979.

Dobroudja Romaine = Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991.

IGLR = Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din sec. IV—XIII descoperite în România*, București, 1976.

ISM, II = I. Stoian, *Inscriptiones Scythiae Minoris, II. Tomis et territorium*, București, 1987.

Pontica = Pontica, Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța (din 1968).
REG = Revue des études grecques.

SCIV (A) = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, Institutul de Arheologie, București.

SSIB = V. Beșevliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964.

BRITANNIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL V-LEA. MĂRTURIA LUI CONSTANTIUS DIN LYON

VLAD NISTOR

Vita Sancti Germani, scrisă probabil în deceniul al nouălea al secolului al V-lea (cu certitudine înainte de anul 494), de către un oarecare Constantius, de presupusă origine lioneză, constituie unul dintre documentele cele mai interesante și în același timp cele mai puțin exploatate pentru înțelegerea realităților britanice în primele decenii ale secolului.

Originea lioneză a autorului vieții episcopului din Auxerre pare a fi susținută de două informații : a) Patiens, episcop de Lyon este cel care l-ar fi determinat pe Constantius să scrie o viață a sfântului Germanus, după cum chiar hagiograful recunoaște, și b) Constantius, împreună cu Sidonius Apollinaris, probabil originar tot din Lyon, și un oarecare Secundinus, sunt cei care au compus versurile ce urmau să fie înscrise pe pereții unei biserici pe care Patiens a dedicat-o orașului său (Sidonius, *Ep.*, 10, 2 sqq.).

Fiind un text elaborat în secolul al V-lea, narând realități din acel secol, constituind pe de altă parte una dintre puținele relatări coerente asupra acelor decenii, *Vita Sancti Germani* reprezintă o sursă deosebit de importantă pentru înțelegerea Britanniei sub-romane.

Contextul relatării lui Constantius din Lyon îl reprezintă cele două vizite ale episcopului din Auxerre în insulă, călătoriile provocate de controversa pelagiană.

Ni se par necesare câteva precizări în legătură cu această destul de controversată problemă teologică cu presupuse mari implicații sociale. Informațiile antice par a fi destul de clare, pelagianismul afectând în foarte mare măsură creștinismul din insulă (Prosper din Aquitania, 1301 ; *Chron. Min.*, I, 472 ; J. Morris, 1968, 61, sqq.).

Pe de altă parte, presupusa legătură dintre secesionismul diocesei britanice și controversa pelagiană pare a fi falsă (E. A. Thompson, 1977, 314—317 ; W. Liebeschultz, 1963 & 1967, *passim*). Cu ocazia primei sale vizite în insulă, Germanus din Auxerre a fost însoțit de către Lupus din Troyes, episcop în vârstă de numai 30 de ani, probabil principalul informator al lui Constantius.

Această primă vizită a episcopilor gali în Britannia pare a fi avut loc în anul 429, după cum ne informează Prosper din Aquitania (1301).

Tot ce aflăm de la Constantius însuși, este faptul că, prima vizită a lui Germanus în insulă trebuie să fi avut loc înainte de anul 439 (ultimul an în care Auxiliaris mai este înregistrat ca prefect al pretoriului pentru Gallii / E. A. Thompson, 1984, 2) atâta vreme cât izvorul ne relatează cum, după întoarcerea episcopului din Britannia, acesta îl vizitează pe prefect la Arles (*Vita*, 24).

În ceea ce privește cea de a doua vizită, aceasta este cu totul incertă, și chiar dacă ea ar fi avut loc i-a rămas aproape necunoscută lui Constantius, relatarea hagiografului lionez fiind în mare măsură irelevantă pentru discuția noastră.

Privind în ansamblu relatarea lui Constantius nu putem să nu începem prin a observa dezechilibrul frapant dintre calitatea informației pe care o furnizează în legătură cu realitățile galice și italice, pe de o parte, și cea a informației privind contextele britanice contemporane episcopului din Auxerre.

La aceasta se adaugă chiar și certe distincții terminologice între realitățile continentale și cele insulare.

În ansamblu, descrierea vizitei episcopului gal în Britannia este imprecisă, vagă și deosebit de neclară.

Impresia generală este aceea a absenței oricărei forme stabile de autoritate în insulă în contextul vizitei episcopilor din Auxerre și din Troyes acolo.

Există însă câteva pasaje discutabile, pasaje care sugerează o eventuală structurare a comunităților britano-romane în jurul unor centre de putere dar care sunt și ele imprecise și deosebit de neclare.

Astfel, la sosirea lor în insulă cei doi episcopi par a fi primiți de către un grup organizat reprezentându-i pe cei care solicitaseră ajutorul conciliului galic împotriva ereziei pelagiene.

Textul susține organizarea unei confruntări publice între Germanus și Lupus, pe de o parte, și principalii reprezentanți ai ereticilor (pe care textul nu îl numește), pe de altă parte, ceea ce pare a fi solicitat un oarecare efort de organizare, și deci sugerează existența unei autorități, oricât de imprecise ar fi fost atribuțiile acesteia.

Pe de altă parte, chiar și faptul că misiunea britanică a episcopilor de Auxerre și Troyes este probabil rezultatul hotărârii unui sinod al episcopilor gali, ea răspunde cu siguranță unui apel insular. Autorii acestui apel, neprecizați de către text, trebuie să fi avut o oarecare consistență organizatorică pe care însă nu o putem în nici un fel determina.

Asimilarea grupurilor de britano-romani ce solicită prezența episcopilor gali în insulă, presupuselor comunități urbane pe care Honorius le-ar fi îndemnat la autoapărare în anul 410 (Zos., 6, 10, 7—8; punct de vedere susținut în primul rând de către E. A. Thompson, 1984, 7—8), nu este în nici un fel posibilă.

Informația cea mai interesantă din punctul de vedere al investigației noastre o reprezintă menționarea unui *vir tribuniciae potestatis* (*Vita*, 15), personaj care intervine în partea finală a dezbaterii dintre episcopi și adepții ideilor pelagiene, personaj ale cărui atribuții sau a cărui autoritate nu sunt în nici un fel precizate.

El este cel care îl va conduce pe Germanus la mormântul martirului Alban .

Un alt episod interesant din punctul de vedere al discuției noastre îl reprezintă așa numita „Victorie Aleluia“. Contextul este cel al unui nou atac conjugat al pictilor și saxonilor în zona centrală și de SE a insulei. Populația britano-romană, abia convertită, sau mai precis reconvertită, sub conducerea militară (?) a episcopului Germanus reușește o victorie spectaculoasă, respingând invadatorul.

Dincolo de caracterul deosebit de spectaculos al relatării lui Constantius — episcopul și întreaga armată britano-romană repetă de trei ori un înspăimântător *Aleluia* ce reușește să creeze panică prinre invadatori — o asemenea confruntare, în măsura în care relatarea hagiografului lionez este adevărată, exprimă existența unei forme de autoritate suficientă pentru a coordona o asemenea rezistență (*Vita*, 17 ; J. Evans, 1965, *passim*).

În contextul relatării celei de a doua vizite a lui Germanus în Britannia, relatare deosebit de controversată, cum am menționat deja, Constantius menținează un oarecare Elafus, personaj central în insulă, despre a cărui autoritate nu ne spune însă nimic.

Pentru ansamblul discuției ni se pare interesantă inventarierea terminologică pe care E. A. Thompson o face pentru realitatea câtorva provincii occidentale în textul „Vieții Sfântului Germanus“ (1984, 8 sqq).

Astfel, Constantius se referă la locuitorii Britanniei ca *populus* (*Vita*, 14 și 17) sau *popula* (*Vita*, 12 și 27). Numai o singură dată îl numește *plebem* (*Vita*, 27).

Când se referă la existența galică a episcopului din Auxerre, Constantius numește mai totdeauna populația locală *plebs*. Pentru Gallia textul, mai vorbește despre *plebs urbana vel rustica* (*Vita*, 2), *provincialibus* (*Vita*, 7) și *cives* (*Vita*, 9 și 24), câteodată și *populus* sau *populi*, dar în cu totul alt context (*Vita*, 6, 7, 8, 23). Deci, locuitorii Britanniei sunt întotdeauna numiți *populus*, iar cei ai Galliei, de obicei *plebs*.

În context italic, referindu-se la prezența lui Germanus la Milan, Ravenna și Piacenza, Constantius vorbește despre localnici numindu-i *populus* (*Vita*, 32) sau mai frecvent *populi* (*Vita*, 35, 36, 37, 38, 45). Locuitorii Italiei nu sunt niciodată numiți *plebs*. Thompson înregistrează această informație fără a-i preciza semnificația, chiar dacă este convins că trebuie să existe una. Ni se pare că utilizarea aceluiași termen pentru Britannia și pentru Italia complică analiza noastră. Este plauzibilă ipoteza conform căreia această distincție terminologică exprimă raportarea diferită a lui Constantius la locuitorii Galliei (el însuși fiind galo-roman) față de locuitorii altor provincii, zone pe care le cunoaște mai puțin.

Pe de altă parte, este evidentă distincția pe care Constantius o face între provinciile continentale și Britannia. Astfel hagiograful lionez numește orașele Galliei și Italiei *oppidum* (*Vita*, 1, 6) sau *urbs* (*Vita*, 7, 23 33), și foarte des vorbește despre *civitates* (*Vita*, 7, 19, 20, 23, 24, 31). Este menționat chiar un *territorium civitatis suae* (*Vita*, 20), un *territorium Augustudunense* (*Vita*, 30) iar uneori *vici* sau *municipia*. Chiar și pentru Gallia terminologia lui Constantius nu este prea precisă atâta

vreme cât Auxerre este numit și *oppidum* (*Vita*, 6), și *civitas* (*Vita*, 7), și *urbs* (*Vita* 6).

Pentru Britannia deci, textul lionezului nu folosește niciodată termeni ca *civitas*, *oppidum*, *urbs*, *municipium* sau *territorium* și nu se referă nici la locuitorii insulei numindu-i *cives* sau *provinciales*. Terminologia utilizată de către Constantius este deosebit de interesantă, sugerând de fapt poziția Britanniei în afara imperiului și a formulelor de autoritate romană.

Pe de altă parte, nefiind vorba despre relatarea unor fapte concrete ci numai despre sugerarea unei realități, nu putem ști cu certitudine dacă imaginea pe care Constantius o construiește este contemporană lui Germanus din Auxerre sau monumentul în care lionezul scrie. Este deci posibil ca, în mod involuntar, Constantius să transfere propria sa percepție asupra insulei unui moment mai vechi cu 50 de ani, moment căruia poate că această perspectivă nu îi era proprie. Indiferent dacă realitatea britanică surprinsă de textul *Vieții Sfântului Germanus* este proprie insulei în prima jumătate a secolului al V-lea sau dacă ea corespunde stării fostei dioceze romane la sfârșitul aceluiași secol, absența unor formule de exercitare a autorității specific romane este cât se poate de evidentă. O formă de autoritate există cu siguranță, dar ea nu aparține nici comunităților urbane (așa cum s-a crezut foarte multă vreme) și cu atât mai puțin structuri administrative romane supraviețuind anului 410.

Așa cum sugerează alte surse antice (în primul rând Procopius din Caesarea) sau cum o dovedesc câteva situații continentale (spre pildă Hispania), la mijlocul secolului al V-lea se constituie noi centre de autoritate, elita nou constituită având o importantă consistență războinică. Aceasta pare a fi și situația Britanniei sub-romane.

BIBLIOGRAFIE

- J. EVANS, 1965 : „S. Germanus in Britain“, *Archaeologia Cantiana* 80, 175—188.
W. LEIBESCHULTZ, 1963 : „Did the Pelagian Movement have Social Aims?“, *Historia*, 12, 227—241.
W. LEIBESCHULTZ, 1967 : „Pelagian Evidence in the Last Period of Roman Britain“, *Latomus*, 26, 436—447.
E. A. THOMPSON, 1977 : „Britain AD 406—410“, *Britannia*, 8, 303—319.
E. A. THOMPSON, 1984 : *Saint Germanus of Auxerre and the End of Roman Britain*, Woodbridge.
J. R. MORRIS, 1968 : „The Literary Evidence“, *Christianity in Britain, 300—700*, Leicester, 55—73.

LES ROMAINS DANS LA VISION DU MONDE BARBARE

ECATERINA LUNG

D'habitude, quand on discute les relations entre les Romains et les Barbares, relations établies comme conséquence des grandes migrations, les peuples germaniques sont présentés dans la lumière des documents dans une perspective inévitablement romaine, comme l'objet d'une histoire privilégiée, qui est générée par le monde civilisé, histoire centrée sur celui-là. Le fait est explicable, parce-que le monopole culturel reste dans les mains des Romains longtemps après la désintégration de la structure politique de l'Empire ; et les Barbares de qui les historiens se sont préoccupés depuis longtemps, deviennent plus tard eux mêmes auteurs d'ouvrage historiques, quand la fondation des États successorals leur offre un cadre propice et même leur exige une action de ce type.

Les premiers chroniqueurs des peuples barbares, qui introduisent un nouveau type d'histoire — nommé „nationale“ faute d'une terminologie plus adéquate (Jordanes, Grégoire de Tours, Isidore de Séville, Bède le Vénérable, Paul le Diacre) ¹ sont représentatifs pour la nouvelle mentalité qui caractérise la période de transition entre l'Antiquité et le monde médiéval. D'habitude, ils ont été analysés dans leur qualité de sources historiques de première importance pour l'Antiquité tardive, mais moins dans leur qualité de témoins et participants à un processus de changement d'attitude vis-à-vis de les deux mondes qui étaient en opposition

Dans leurs oeuvres on trouve pour la première fois l'expression directe de l'opinion des Barbares (marginaux de jusqu'à ce moment-là pour le monde civilisé qui était situé au centre de l'Univers) vis-à-vis des anciens maîtres du monde — c'est à dire les Romains.

Dans toute la tradition gréco-romaine, le Barbare représente l'Altérité, l'Autre qui n'accepte pas les normes qui donnent cohésion et stabilité à la communauté ², mais, pour ces chroniqueurs, c'est pour la première fois que l'Autre est le Romain. Bien sûr, il y a une conception barbare concernant les Romains dès les premiers contacts des deux mondes, mais cette conception n'a pas été écrite. Les auteurs de l'Antiquité tardive parlent en passant de ce problème (voir Orosius et la célèbre déclaration d'Athaulf), mais il faut analyser avec circonspection leurs témoignages, parce qu'ils proviennent du milieu latin et ils

ont des connotations politiques indéniables. Naturellement, il faut manifester la même circonspection en ce qui concerne les chroniqueurs des peuples germaniques, parce-qu'ils sont dans un équilibre très fragile entre les deux mondes qu'ils décrivent. Leur position est paradoxale d'une façon, parce-qu'on peut les cataloguer comme auteurs latins des chroniques „nationales“ barbares. A l'époque dans laquelle les différences ethniques ne sont pas encore très importantes, les plus graves étant celles confessionnelles et culturelles, les cinq chroniqueurs antérieurement nommés font partie de la même „*patria communis*“. Quelle que soit leur origine ethnique, ils sont formés dans l'espace de la culture latine, et leur instrument linguistique est celui qui réussit de créer une solidarité entre tous les intellectuels de l'Europe. Leur culture, même appauvrie, reste classique³.

Selon la période dans laquelle chacun d'eux vit et écrit son oeuvre, ces historiens sont dévoués à l'Empire ou à l'Eglise romaine qui est le substitut de l'Empire sur le plan idéologique. Ici c'est la source du paradoxe, car, attachés par mille fils à l'Empire (en réalité ou en idée), ils sont toujours les porte paroles des Barbares. C'est juste, mais pas pour les barbares de premier degré, c'est pour ceux qui sont déjà intégrés dans les structures étatiques créés sur le territoire de l'ancien Empire romain.

Les cinq chroniqueurs ont vécu entre le VIème et le VIIIème siècle — même à l'époque de l'apogée du royaumes germaniques dont ils sont les avocats ; leurs oeuvres illustrent la tension entre deux tendances idéologiques : l'universalisme romain et le pluralisme politique lié à la naissance d'une multitude des nouveau États.

En situant la discussion sur le terrain de l'idéologie, on peut expliquer comment on constitue une „image du Romain“ de la perspective du monde barbare, car les chroniqueurs du Haut Moyen Age ont une claire vocation propagandistique. Ces chroniques sont des miroirs d'une certaine réalité politique et elles proposent une „image du Romain“ qui doit servir un but idéologique. Ce n'est pas étonnant, parce-qu'on sait que l'image constituée non seulement sur la base de la réalité mais elle est influencée des autres facteurs aussi et, par conséquence on peut dire qu'elle n'est jamais neutre du point de vue idéologique⁴.

Ces chroniqueurs sont impliqués dans un débat pour argumenter la légitimité de l'existence des royaumes germaniques à l'intérieur du vieux Empire étant données les conditions de la survivance de l'idée universelle d'une communis patria mondiale. En leur qualité d'intellectuels de formation latine, ils croyaient que l'universalisme romain est fondé sur une légitimité transcendente, lorsque l'acte même d'édification d'un nouveau royaume sur le territoire unitaire et indivisible de l'Empire représente une usurpation, que les gens sentaient, malgré les efforts de la travestir sous la masque du foedus. Donc, c'est naturel que parmi les idées politiques des nos chroniqueurs, celle de la légitimité revienne presque obsesivement, même sous une forme indirecte. Parce-qu'il sont privés d'un fondement idéologique articulé, les royaumes germaniques, pour légitimer leur existence, aspirent vers une sorte

de „droit naturel“ sui-generis, qui est basé sur les qualités du peuple fondateur : vaillance, pouvoir, sagesse, intérêt pour la culture.

Le plus fort argument est le droit de l'épée, car la possession d'un territoire est entièrement justifiée par une victoire contre les Romains. Dans la vision de nos chroniqueurs, la conversion du roi et du peuple barbare dans „la vraie foi“, c'est toutefois le seul moyen qui peut donner stabilité et légitimité à un royaume. Pratiquement, parmi les mécanismes de la légitimation d'un pouvoir, on rencontre souvent le phénomène d'imitatio imperii, surtout dans la vie et l'action des élites.

Mais, dans ces chroniques, le plus important argument pour légitimer les royaumes germaniques c'est celui qui fait appel aux qualités du „peuple élu“, en opposant les caractéristiques des autres Barbares et des Romains.

C'est évident que dans un monde barbare hiérarchisé, l'histoire ne peut pas être plus démocratique que celle romaine, et on maintient la position privilégiée qui est occupée dans chaque chronique par le peuple qui suscite l'intérêt de l'auteur. Par différence de l'histoire romaine, les héros des chroniques ne sont plus les Romains, mais d'autres peuples, toujours autres, qui ont la prétention d'être les successeurs des Romains, politiquement et culturellement.

Chez les auteurs d'auparavant, il y a une différence énorme entre Romains et Barbares (dans leur qualité de symboles pour la culture et la nature). Nos chroniqueurs ont la tendance de placer cette distance entre leur peuple (le leur par naissance ou par adoption) et les autres Barbares, les compétiteurs de ceux-là.

Parce-que ils ont la condition privilégiée d'être entre deux mondes⁵, les chroniqueurs du Haut Moyen Âge peuvent utiliser la dialectique subtile de la relation identité-alterité, utilisée par toute la littérature hellénistique et romaine, mais, pour eux le champ de l'alterité a maintenant un contenu modifié, en englobant les Romains.

Pour justifier cette affirmation, il faut analyser le mode selon lequel nos chroniqueurs font la distinction entre les Romains et les Barbares, et il faut relever qui sont en réalité ceux qui se sont cachés sous l'étiquette de „Romains“.

La paire terminologique antagonique Romain—Barbare était utilisée par les anciens auteurs latins dans un sens qui est proche de la signification du vieux couple Grec—Barbare. La distinction entre les deux termes était ethnique et culturelle, mais plus tard elle sera éthique et religieuse. Le nom „Romain“ a été appliqué pour tous les habitants de l'Empire seulement après l'année 212, le date de l'Edict de Caracalla concernant le droit de citoyen⁶. Après la dissolution de l'Empire, en Occident il y a une tendance de substituer ce terme par des dénominations territoriales : Espagnols, Gaulois, Italiens⁷. Les auteurs occidentaux utilisent longtemps le nom du „Romain“ pour les Byzantins aussi, même après le début du processus d'hellénisation, et les Byzantins s'appellent eux-mêmes „Romains“ jusqu'à la fin de leur histoire.

D'abord, comme „Barbares“ sont désignés les non-Romains, qui ne sont pas Grecs. Cette signification, sans nuances péjoratives majeures, au début en indiquant les appartenants d'un autre type de cul-

ture, a subi une dépréciation, selon laquelle les Barbares sont des êtres plus proches de la condition animal que de celle humaine⁸. Après l'époque de crise et de confusion due aux grandes migrations, dans la période des royaumes germaniques, le terme a reçu seulement des connotations ethniques. Au fur et à mesure que ces États sont plus forts, il y a une nouvelle signification : le Barbare c'est le non-Romain qui n'est ni Goth, ni Franc, ni Lombard⁹. Dans une dernière étape de l'évolution du terme, son contenu prépondérant devient religieux, et „le Barbare“ peut être assimilé avec „le payen“.

Dans les oeuvres de nos chroniqueurs on peut rencontrer les plus variées acceptions des tous les deux termes. Il y a seulement un cas d'entente : tous donnent le nom de „Romains“ aux habitants du vieux Empire.

Chez Jordanes, les Byzantins mêmes sont des Romains et, dans le sens restreint du terme, les Romains sont les habitants de Rome. Semblablement, Paul Diacre considère comme Romains, mais d'une manière indistincte, la population romanique de l'Italie, les habitants de Rome, les Byzantins et les Romains du vieux Empire. Quoiqu'il est conscient qu'il s'agit des réalités bien différentes, réunies sous le même terme. Comme habitants de Rome, les Romains sont mentionnés d'habitude à côté des Milanais, Ravennants, en posant l'accent sur leur qualité de citoyens d'une certaine ville, pendant que les Byzantins cachés parfois sous le nom de Romains sont désignés clairement comme Grecs, avec une nuance pejorative. Donc, Paul Diacre est le seul parmi nos chroniqueurs qui met en évidence explicitement la réalité ethnique de l'Empire de l'Orient.

Vivant dans une proximité temporelle avec Paul Diacre, Bède le Vénérable est aussi conscient de cette réalité, en disant que les habitants de l'Empire avec la capitale à Constantinople parlent la langue grecque, quoiqu'il ne leur donne pas un nom ethnique. Pour lui, les Romains sont seulement les citoyens de l'Empire qui, dit-il, est disparu en Occident avec la mort de Valentinien¹⁰.

Chez Grégoire de Tours, les gens de l'ancien Empire et ceux de Byzance, aussi les Gallo-romains soumis aux Francs sont tous des Romains. À la différence de cette opinion, Isidore de Séville donne aux Hispano-romains le nom d'Espagnols, pendant que, les Romains à son acception sont soit les anciens, soit les Byzantins.

La vision des nos cinq chroniqueurs sur les rapports entre le monde romain et le monde barbare n'est pas du tout linéaire, parce-qu'il sont conscients qu'il y a des mutations intervenues dans leur évolution. Leur démarche est en mouvement permanent entre le plan du passé et celui du présent, car chacun chroniqueur sait (ou du moins sent) que l'Empire romain s'est transformé et que dans sa propre époque, chacun est confronté avec une réalité différente de celle des temps précédents.

Quand ils se réfèrent au passé, tous les chroniqueurs sont d'accord pour considérer les Romains comme les maîtres du monde, comme un modèle pour chaque peuple. Les plus catégoriques de ce point de vue c'est Jordanès, voir les conditions dans lesquelles il écrit. Pour lui, les Romains sont les conquéreurs par excellence, ceux qui ont étendu leur

domination sur le monde entier. La romanité est un idéal de civilisation qui est assumé par lui d'une manière consciente (voir sa déclaration d'intentions de „Getica“¹¹). Mais plus convaincant que l'engagement, pas toujours respecté, de chanter des hymnes aux Romains, c'est le modèle culturel dans lequel il veut encadrer des Goths (identifiés avec les Gètes), qui justement par un programme d'instruction spécifique greco-romain peuvent devenir supérieurs aux autres Barbares. Et selon les mêmes mécanismes mentaux, d'après l'avis de Jordanès, Théodoric a gagné la plus grande gloire dans ce monde non en occupant l'Italie, mais par son intégration dans la hiérarchie romaine, quand il recevait le titre de consul.

Etant le dernier dans un ordre chronologique, Paul Diacre présente une réalité très différente et manifeste un tout autre type d'attitude. Il écrit à l'époque où en Occident la naissance d'un autre Empire était prêt. Puis, ses Lombards ne sont pas venus en Italie comme successeurs directs des Romains, mais des autres Barbares. Les luttes de harcèlement sont contre les Byzantins qui sont de son point de vue autre chose que les anciens Romains. Pourtant, on trouve dans sa chronique quelques réminiscences de l'idée que les Romains régnaient autrefois sur des régions très vastes, mais ces temps sont trop éloignés pour que la gloire des ancêtres puisse impressionner les successeurs. Il semble que Paul ne considère pas que les Byzantins pourraient avoir plus de droits sur l'Italie que ceux conférés par sa reconquête des mains de Goths.

Pour Grégoire de Tours, l'Empire romain a surtout une résonance oecuménique, parce-que celui-là est le quatrième Empire de la prophétie du Daniel et les Romains ont eu un rôle très important les premiers années du christianisme. Le chroniqueur dit que dans les premiers conflits, les Romains, considérés comme un grand pouvoir, ont l'habitude d'écraser, y compris les Francs, les Barbares qui luttent avec¹². Plus tard, il montre que leur force a disparu et ils ont beaucoup de problèmes avec les harcellements barbares. Par les nombreuses informations données sur le maintien de l'organisation et des institutions romaines, l'oeuvre de Grégoire de Tours parle de la mentalité selon laquelle l'Empire continue d'être un modèle, même après son déclin.

Isidore de Séville ressemble à Jordanès par son mode d'exalter la gloire des anciens Romains, mais son but est propagandistique car, en hyperbolisant les vertus des Romains, il tente de mettre en évidence les qualités des Goths vainqueurs. D'autre côté, dans sa chronique il voit les Romains comme des ennemis prédestinés des Goths, avec une grande indifférence en ce qui concerne le temps historique.

Du point de vue idéologique, Bède le Vénérable a une attitude neutre devant les Romains, car les Angles et les Saxons sont venus trop tard en Bretagne pour entrer en contact direct avec eux et, par conséquent, il n'a pas besoin d'une attitude partisane. Les Angles et les Saxons disputent les îles de Britons et de „Barbares du nord“ (les Pictes et les Scots), ainsi que la présence des Romains dans la chronique est réclamée seulement par la nécessité d'informer correctement les lectures. Le spécifique de Bède réside en son croyance que l'Empire

est mort, que les Romains ne sont plus ses contemporains et que l'Empire de Constantinople est habité par les Grecs. Pour lui, seulement les gens de l'époque de la République et de l'Empire en pleine gloire sont Romains. C'est naturel qu'ils aient conquis Britannia, car ils étaient les maîtres du monde, et le peuple romain est un peuple paradigmatique ; Bède est aussi très fier qu'il y a quelques empereurs originaires de son pays, parmi lesquels Constantin le Grand lui-même. Les Romains sont les héros civilisateurs qui, dans un pays sauvage, ont organisé l'espace en construisant forteresses et murs pour défense. Ils sont aussi les possesseurs de la force, les seuls qui peuvent défendre les Britons devant leurs sauvages voisins. Finalement, il faut remarquer que Bède est le seul de nos chroniqueurs qui surprend le déclin des Romains et la disparition de leur État.

En ce qui concerne la situation du présent de chacun auteur, il y a beaucoup de différences entre les chroniqueurs dans la manière de traiter la romanité contemporaine.

Chez Jordanès, le problème de la distinction entre le passé et le présent n'existe pas, parce-qu'il écrit son oeuvre à peu près l'an 551, dans un moment du revirement de l'expansionisme romain oriental et les gens croient que l'ancien status-quo est refait. Quoiqu'il vive dans l'Empire d'Orient qui se grécise de plus en plus, il ne peut pas saisir différence entre ses compatriotes et les anciens Romains. Pour lui, Constantinople est „La Ville“ (Urbs), la Nouvelle Rome qui a remplacé entièrement l'ancienne et authentique Rome, les armées byzantines avancent conquérantes comme autrefois les légions de César, et Justinien aussi est le correspondant du même César, qui est tellement admiré par Jordanès. Sans doute, „Getica“ est une expression du patriotisme romain centré sur le légitimisme de l'Empire byzantin.

De nouveau, Paul Diacre est le plus éloigné de Jordanès du point de vue idéologique. Pour lui, les Romains de son époque sont les ennemis quotidiens, toujours prêts à attaquer les Lombards, dans une lutte sans fin. Il fait la distinction entre les Byzantins et la population romanique d'Italie, devant laquelle il manifeste quelque compassion, fondée sur la connaissance de l'histoire si agitée de la péninsule qui a subi les cruautés de presque tous les migrants¹³. Les accents de compréhension sont pourtant rares, et son oeuvre se fait l'écho du sentiment d'insécurité des Lombards, conscients qu'ils sont entourés d'hostilité de toutes côtés. Dans sa vision, ces Romains n'ont rien gardé des qualités des fondateurs de l'Empire et ils sont tombés dans l'état de sujets impuissants, incapables même d'une révolte efficace, mais toujours prêts à frapper par derrière, quand leurs ennemis sont inférieurs. À part cette situation de sujets sans défense devant leur maîtres lombards, les Italiens sont souvent présentés comme traîtres (en faveur des byzantins) ou comme alliés avec les ducs révoltés. Plus que les Italiens, les Byzantins sont l'objet permanent de son mépris et son antipathie. Le chroniqueur considère qu'ils sont caractérisés par manque de force et d'esprit moral, car leur défaut principal est la cupidité, et ils sont toujours vaincus par les Lombards, qui semblent être des géants devant eux.

Isidore de Séville est à son tour très résolu en ce qui concerne son avis relatif aux Romains ou à leurs successeurs. Il manifeste un certain respect vis-à-vis des Romains authentiques, mais pour ceux de son temps (c'est à dire pour les Byzantins) il n'a que des sentiments d'adversité. C'est parce-qu'il sont les ennemis par excellence (même assez limités du point de vue intellectuel ¹⁴) ,et les rois visigoths luttent contre eux comme contre les Barbares. L'effort des Byzantins de reconquérir l'Espagne, normal selon l'avis d'un Jordanès, n'a pour Isidore la moindre légitimité, mais les combats menés par les rois visigoths pour stopper leur avance sont très justifiés. Quoique les prétentions byzantines ne semble être contenues par une force réelle, toutefois, le plus grand titre de gloire pour un roi est d'être le vainqueur des Romains mêmes ¹⁵. C'est le signe plus sûr que le premier érudit du Moyen Âge ne s'est pas encore détaché des lieux communs de la tradition antique, selon laquelle celui de l'invincibilité romaine a survécu contre l'évidence historique.

Chez Grégoire de Tours, les Romains contemporains sont, d'une côté, ses compatriotes et, d'autre côté, les gens de l'Empire de Constantinople. Dans sa chronique, les Gallo-Romains sont les personnages importants du royaume franc, mais toujours d'un rang secondaire. Il y a quelques mentions relatives aux hommes de l'Eglise, pendant que la grande partie de la population romaine n'est jamais présente clairement, comme chez Paul Diacre, car pour l'aristocrate gallo-romain seulement l'élite est importante. Il ne donne aux habitants de Constantinople ni le nom de Romains, ni celui de Grecs, mais ils sont présentés comme ayant un style de vie spécifique, avec des jeux de cirque, acclamations.

Bède se trouve dans la situation la plus spéciale, car dans son oeuvre les Romains n'ont pas de présent, mais seulement un passé, parce-qu'il ne les reconnaît pas comme contemporains. La population de l'Empire oriental présente pour lui un intérêt passager, sous rapport des différences confessionnelles, et la seule chose réellement importante pour lui et pour ses compatriotes est Rome, la capitale incontestée de l'Eglise.

En conclusion, suivant le passage en revue des différentes modalités dans lesquelles les chroniqueurs reflètent dans leurs oeuvres les réalités du monde romain passé ou contemporain, on pourrait dire que tous manifestent une attitude contradictoire devant ce monde, attitude qui peut être décrite par le couple catégoriel conflictuel „odi et amo“ ¹⁶.

Les chroniqueurs, comme porte-paroles des peuples auxquels ils appartient ou ils sont identifiés, manifestent haine, mépris ou peur devant les anciens/actuels ennemis, mais, dans le même temps ils les admirent, ils les considèrent des modèles à suivre.

Du point de vue numérique, les Barbares sont un groupe minoritaire par rapport avec la population romanique au milieu de laquelle ils se sont établis, et du point de vue de la société romaine ils étaient des marginaux. Après la fondation des royaumes germaniques, ils s'y installent comme élite gouvernante et dans cette qualité ils jouent un rôle important dans la confection et la diffusion de „l'image de l'autre“ ¹⁷. La chute des Romains dans la situation de l'Autre était

inévitabile du moment que le monde barbare était lui-même au centre de la réflexion historique et l'altérité changeait son champ. C'est important que le monde romain reste, contre tous les avatars de son réception, système de référence pour le monde barbare et constitue l'altérité selon laquelle ce dernier tente de construire sa propre identité. L'identité qui est le résultat de la symbiose des deux mondes, en effaçant les frontières entre „lui-même“ et „l'Autre“.

NOTES

¹ Les chroniques analysées dans cet article ont été consultées dans les suivantes éditions : Bède, *Ecclesiastical History of the English People*, Oxford, 1969 ; Grégoire de Tours, *Histoire des Francs*, Paris, 1963 ; Iordane, *Getica*, dans „Izvoarele istoriei românilor“, vol. XIV, ed. G. Popa-Lisseau, București, 1939 ; Isidore de Seville, *History of the Goths, Vandals and Suevi*, Leiden, 1970 ; Paul Diacre, *L'histoire des Lombards*, dans „Gianluigi Barni, la conquête de l'Italie par les Lombards“, Paris, 1975.

² Hélène Ahrweiler, *L'Image de l'autre et les mécanismes de l'altérité* dans „Rapports XVIème Congrès International des sciences historiques, Stuttgart, 1985“, pag. 61.

³ Une exception : Isidore de Seville, qui par son érudition peut être considéré un fondateur du Moyen Âge.

⁴ Nina Sinitsina, Actes, III, XVIème Congrès International des sciences historiques, Stuttgart, 1985, pag. 47.

⁵ Zoe Petre, *A propos des sources de Iordane, Getica* 39—41 et 67—72, dans „Etudes d'historiographie : sous direction de Lucian Boia, Bucarest, 1985, pag. 52.

⁶ Roger Remond, *La crise de l'Empire romain de Marc Aurèle à Anastase*, Paris, 1964, pag. 96.

⁷ Stelian Brezeanu, „Romani“ și „Blachi“ la Anonymus. *Istorie și ideologie politică*, dans „Revista de istorie“, nr. 7/1981, pag. 1320.

⁸ Prudentius, *Contra Symmachum*, dans Florentina Cazan, „Culegere de documente privind trecerea de la Antichitate la Evul Mediu Occidental“, București, 1979, pag. 153.

⁹ Lucien Musset, *Les Invasions ; Les vagues germaniques*, Paris, 1969, pag. 220.

¹⁰ Bède, *op. cit.*, pag. 172.

¹¹ Iordane, *op. cit.*, pag. 156.

¹² Grégoire de Tours, *op. cit.*, vol. I, pag. 93.

¹³ Paul Diacre, *op. cit.*, pag. 380.

¹⁴ Isidore de Seville, *op. cit.*, pag. 13.

¹⁵ Ibidem, pag. 20.

¹⁶ Kostas Kyrris, Actes, III, XVIème Congrès International des sciences historiques, Stuttgart, 1985, pag. 45.

¹⁷ J. Ki-Zerbo, Rapports, I, XVIème Congrès International des sciences historiques, Stuttgart, 1985, pag. 82.

DOCUMENTE FALSE ȘI INTERPOLATE PRIVIND ȚARA FĂGĂRAȘULUI ÎN SECOLELE XIII—XV

ANTAL LUKACS

„Caveatis tamen ne dolus aut
fraus hac in parte contingat ali-
qualis !“

Pușcariu, *Fragmente*, IV, 766.

Identificarea falsurilor documentare are, în cazul Țării Făgărașului, dincolo de coordonatele obișnuite ale investigației diplomatice, dimensiuni particulare generate de traiectoria unică a destinului acestei „țări“ medievale românești.

Stăpânirea domnilor munteni în secolele XIV—XV, sub forma ducatului care după unele păreri ar fi avut antecedente timpurii, a contribuit decisiv la fixarea raporturilor sociale și patrimoniale în forme juridice documentar consfințite, determinând transformarea feudalității prestatiale făgărășene în nobilime recunoscută de autoritatea politică : boierii. Garantarea statutului lor privilegiat prin hrisoave domnești, al căror număr a fost cu siguranță mai mare decât cele 11 de care avem cunoștință, a protejat poziția dobândită și în fața noilor autorități ale regatului după confiscarea definitivă a ducatului la sfârșitul secolului al XV-lea.

Disponând de suportul juridic al actelor de cancelarie ale Țării Românești, boierii vor recurge cu prioritate la capacitatea probatoare a acestora, preferând chiar și în cazul fraudelor interpolarea documentelor autentice plâsmuirii unor acte false. Acest context explică și absența falsurilor contemporane în Țara Făgărașului, documentele contrafăcute provenind de regulă dinafara societății făgărășene.

Din rândul acestora din urmă se desprinde un lot de trei documente datorate prodigioasei activități în domeniu a contelui Josif Kemény. Cercetarea diplomatică modernă a depistat până în prezent aproape 50 de astfel de documente produse de eruditul conte în sprijinul ideilor sale istorice sau în vederea susținerii unor preținse descoperiri senzaționale¹.

Primul document, în ordinea cronologică a datei sub care au fost publicate, provine din anul 1231 și a fost atribuit capitlului din Alba

Iulia². Sub pretextul unei tranzacții minore, contele urmărea de fapt producerea unei dovezi explicite a stăpânirii bulgare asupra Țării Făgărașului înainte de a deveni *terra Blacorum*. Falsul a fost remarcat abia la o jumătate de secol de la publicare de către K. Tagányi în recenzia primului volum al colecției de documente privind istoria sașilor din Transilvania³.

Documentul a fost realizat prin asamblarea unor elemente reale și binecunoscute din acte autentice: *terra Blacorum* din documentul dat cavalerilor teutoni în 1222⁴, *terra Zumbuthel* din privilegiul emis de regele Andrei al III-lea în 1291 în favoarea lui Ugrinus⁵, iar personajele și situația concretă au fost imaginate pornind de la un document din 1557 al lui Andrei Bathori, întărit de Maria Christierna în 1590 și transcris sub sigiliul căpitanului general al Făgărașului în 1721, prin care se întăreau familiei Chiorra din Dridif două treimi din sat și părți dintr-un pământ cumpărat în satul vecin, Voila⁶. Cu toate că a semnalat similitudinile dintre cele două documente, Pușcariu n-a observat fraudă, în istoriografia noastră falsul fiind constatat de A. Bunea⁷.

Cel de-al doilea document falsificat de J. Kemény referitor la Țara Făgărașului s-a publicat în același volum al colecției *Urkundenbuch*. La 21 august 1306, conventul mănăstirii cisterciene din Cârța confirmă înțelegerea dintre satele Săcădate și Cornățel în privința unei pajiști numită Gura⁸. Descoperirea falsului se datorează aceluiași recenzent, pornind de la prezența formei românești a numelui satului Cornățel, neatestată în sec. XIV—XVI, și de la absența proprietarilor celor două sate la rezolvarea disputei asupra unui pământ aflat în proprietatea lor⁹. În colecția manuscrisă a contelui, după care s-a reprodus documentul, trimiterea la locul de păstrare al originalului este imposibil de verificat. Mobilul l-a constituit de data aceasta atestarea funcționării conventului de la Cârța ca *locus credibilis*, competență care bineînțeles că nu este dovedită de nici o informație autentică¹⁰.

Sursa de inspirație a contelui se poate reconstitui și de data aceasta cu suficientă exactitate pe baza unor regeste publicate de contele însuși în 1836¹¹. Printre documentele arhivei Guberniului, Kemény enumera și trei acte referitoare la un litigiu al abației din Cârța cu satul Săcădate pentru un pământ situat între acest sat și Glâmboaca vecină, stăpânită de mănăstire. Documentele amintite există într-adevăr și au fost publicate ulterior în volumele seriei *Urkundenbuch*¹². Dacă implicarea abatelui în cazul real era justificată de stăpânirea satului Glâmboaca, conflictul de interese fiind rezolvat în fața organelor competente ale scaunelor săsești, cu atât mai mult se impunea recurgerea la aceleași instanțe de către două sate ale scaunului Sibiu.

Cel de-al treilea document, datând din 7 februarie 1374, a fost publicat în revista „Transilvania” după colecția manuscrisă a contelui¹³. Primele îndoieli asupra autenticității au fost exprimate încă de A. Bunea¹⁴, falsul fiind demonstrat de F. Pall în 1956¹⁵. Părerile exprimate de cei doi reputați istorici, fiind plasate în notele de subsol, au trecut neobservate și documentul a fost utilizat în continuare chiar și în studii mai recente¹⁶.

La data menționată, în fața conventului mănăstirii din Cluj-Mănăstur, Petru zis Chewg, fiul lui Ioan din Veneția, vindea lui Ladislau de Dăbâca, fratele său după mamă, o mică bucată de pământ din satul Hoghiz situată în *contiguitate piscinae desolati conventus olim S. Trinitatis de dictis Calidis Aquis*. Scopul urmărit de conte prin acest fals era acreditarea localizării unui important convent ioanit, *Aqua Calida*, în satul făgărășean cu același nume : Hoghiz. Localizarea este însă în mod evident greșită, fiind vorba de fapt de binecunoscutul convent ioanit de la Budafelhéviz din Ungaria care funcționa ca loc de adevărire încă din 1249 ¹⁷.

„Materia primă“ era la îndemână în cunoscutul document al lui Vladislav-Vlaicu din 15 iulie 1372 prin care dăruia lui Ladislau de Dăbâca, ruda sa de sânge, târgul Șercaia și satele Veneția, Cuciulata, Hoghiz și Dopca din ducatul Țării Făgărașului dobândit de curând ¹⁸. Documentul autentic contrazice posibilitatea stăpânirii lui Ioan de Veneția la Hoghiz, menționând în mod explicit că satele respective fuseseră ale răposaților fii ai lui Barnaba, deci au ajuns în dreptul de danie al domnului prin dispariția fără urmași a acestora. Documentul falsificat de contele J. Kemény complică până la neverosimil relațiile de rudenie dintre Basarabi și familia nobiliară de Dăbâca și nu poate constitui temeiul supoziției care fixează reședința Dăbăceștilor la Șercaia, de unde ar fi sprijinit eforturile rudelor lor în luptele pentru tron până la mijlocul secolului al XV-lea ¹⁹.

În volumul de documente privind familiile boierești din Țara Făgărașului, Pușcariu publica un document care s-a dovedit a fi de asemenea fals. În 1302, în fața vicecăpitanilor districtului Făgăraș, *Ioannes Literatus* din Recea și *Constantinus Boer* din Berivoii Mari, reprezentanții satelor Bruiau și Gherdeal din scaunul Cincu, conveneau asupra zalogirii unui pământ și a arendării unei vii ca urmare a împrumutului de 100 de mărci făcută de cei din Merghindeal pentru răscumpărarea din captivitatea tătarilor a unor consăteni ²⁰.

Falsul este evidențiat de o serie de anacronisme : apariția familiilor de Recea și Berivoi, funcția de vicecăpitan, stilul, limba și semnăturile *m.p.* care nu se pot încadra înainte de sec. XVI ²¹. Revenind asupra documentului într-o comunicare susținută la Academia Română, Pușcariu aducea importanta precizare că actul era scris pe o hârtie ce purta semnul de apă al Sibiului, cu legenda *Hermannstat* (deci nu putea proveni înainte de sec. XVIII) ²². Observând și unele dintre anacronisme, Pușcariu își exprima dubiile asupra datării documentului, fără să ajungă la contestarea autenticității.

Litigiile dintre satele amintite sunt cunoscute încă din secolul al XIV-lea, pe baza unei hotărâniciri din 1307 ²³, continuând și în veacurile următoare ²⁴, iar în 1768 cei din Bruiu se adresau capitlului din Alba Iulia în vederea eliberării unor copii ale documentelor păstrate acolo ²⁵. Se poate presupune cu suficient temei că documentul care ne interesează a fost falsificat în acest context, având drept mobil actul din 1307.

Comiterea unor fraude similare de către boierii făgărășeni sau acuzarea lor pentru un astfel de delict este documentată numai începând cu secolul al XVII-lea. Revenirea ducatului în stăpânirea regatului și

mai apoi a principatului, a avut o serie de consecințe negative asupra statutului politic, social, juridic și chiar patrimonial al boierilor. Înainte de toate, tendința echivalării boieriei cu un *officium* ce apropia clasa politică privilegiată românească de cnezii și voievozii de pe domeniile feudale a obturat pentru mulți posibilitatea ascensiunii. Transformarea treptată a țării într-un domeniu feudal și dezvoltarea unei economii princiare în secolul al XVII-lea au atras după sine tendința de omogenizare a întregii populații la nivelul inferior al ierarhiei sociale, boierii înșiși fiind amenințați de spectrul decăderii în rândurile categoriei servile²⁶.

Expresia cea mai elocventă a acestor presiuni o constituie acțiunea de revizuire a titlurilor boierilor, pericolul depunerii planând asupra tuturor acelor care nu dispuneau de documente conforme cu noile exigențe²⁷. Nu întâmplător urbariile din secolul al XVII-lea înregistrează numeroase cazuri de fals, reale sau doar pretextate de autorități.

Conform urbariului din 1640, jurații din Beclean susțin că iobagii tineri care se separă de părinții și de rudele lor și-și fac casă proprie, sunt scutiți de toate dările și prestațiile pe timp de patru ani²⁸. În acest sens, ei au prezentat și un document din 1552 al lui Ștefan Bathori care întărea reglementări similare ale voievodului Ștefan Mailath. Slujbașii principelui consideră însă că documentul este fals (*adulterina*), sigiliul fiind suspect și neavând subscripție. Documentul prezintă într-adevăr o evidentă neconcordanță între anul emiterii și numele voievodului, căci în 1552 Andrei Bathori și nu Ștefan Bathori deținea această dregătorie²⁹. Dacă nu este vorba de o lectură greșită a anului sau a numelui, documentul ar putea fi fals. Totuși, nu putem să nu remarcăm faptul că existența scutirii revendicate de cei din Beclean este confirmată de statutele Făgărașului din anii 1560—1570, chiar termenii în care sunt formulate înlesnirile fiind aproape identici cu cei din urbariu, durata însă este de numai trei ani³⁰.

În 1637 și 1640, boieria preoților Radul și Oprea din Ucea de Jos, a lui Coman Bărbat și Oprea Bărbat din Ucea de Sus ca și a preoților Iovan și Bărbat din același sat, a fost contestată de asemenea pentru că documentul din 1509 al căpitanului Paul Thomori, pe care l-au prezentat, nu avea sigiliu și subscripție³¹. Actul era însă autentic, așa cum rezultă din transumptul capitlului din Alba Iulia, eliberat în 1728 la cererea preoților Vlad Coman și Vlad Ioan din Ucea de Sus³².

Dificultățile întâmpinate în dovedirea ascendenței, datorită schimbării numelui, au fost invocate în cazul boierilor Czotza Radu și Stan Aldea din Comana de Jos sau Racz Petru din Săsciori³³. Probabil că evitarea unei asemenea situații l-a determinat și pe boierul Petrașcu din Veneția de Jos să schimbe numele în transumptul unui act de danie, fapt pentru care a fost condamnat la pierderea capului și a bunurilor³⁴.

Boierii făgărășeni prezintă forului producțional sau în procesele patrimoniale hrisoavele domnilor munteni care atestau calitatea și vechimea stăpânirii lor.

În sensul celor de mai sus, trebuie menționat importantul caz din anul 1640, când satul Șinca a câștigat în procesul cu satul Zărnești muntele Numai pe baza unui document din 8 mai 1372 (!) emis de Basarab voievod³⁵. Conform informației culese de Bogdan Petriceicu-

Haşdeu în arhivele din Alba Iulia, un alt document referitor la acelaşi caz preciza că domnul român se intitula *Bessaraba, baro terrarum Fogaras et Omlas*. Menţiunea a fost preluată în toate colecţiile de documente importante privind Ţara Românească, în ciuda contradicţiei flagrante dintre anul emiterii şi numele, respectiv titulatura domnului ³⁶. *Au fost inventate astfel două documente atribuite lui Vladislav-Vlaicu.*

Aşa cum a sesizat D. Prodan ³⁷, data de 8 mai, numele şi titulatura concordă perfect cu cele din documentul lui Basarab voievod, dat în 1476 boierilor Şerban şi Aldea pentru întărirea unor părţi din satele Şinca, cu muntele Nemaia, şi satele Ohaba şi Ludişor ³⁸. Urbariul din 1637 cuprinde informaţii decisive pentru dovedirea identităţii propuse de reputatul specialist. La satul Şinca este consemnată declaraţia locuitorilor în legătură cu ocuparea de către braşoveni a unui munte al lor, numit *Nomaya*, pe care ei l-au stăpânit de mai bine de o sută de ani (*mely hauast annak eleötte a Sinkaiak szasz esztendőuelis pacifice birtanak*) ³⁹. Cei din Perşani relatează că aceiaşi braşoveni ţin ocupate încă din 1631 un munte şi o pădure care de drept sunt ale boieritului Ohabei, prezentând în acest sens şi un document vechi şi rupt, fără sigiliu şi scris în limba română, pe care înaintaşii lor îl primiseră de la voievodul Ţării Româneşti numit Basarab (*producaltak egy reghi szakadozott petzet nelkeöl olahul irt levelet, melyet hauasalföldi Baszaraba Vayda adot a'mint mongiak az eleieknek*) ⁴⁰. Nu poate exista deci nici o îndoială că documentul invocat în 1640 este cel din 1476 şi că cele două documente atribuite lui Vlaicu trebuie definitiv eliminate din câmpul cercetării istorice!

Adeseori însă, vechile documente privilegiale se dovedesc insuficiente în susţinerea unor drepturi boiereşti sau a unor pretenţii. Fragmentarea continuă a boieronatelor, ca urmare a sporului demografic şi a ieşirii din indivizie a consăngenilor, a făcut ca, în frecvenţele procese şi cercetări genealogice, descrierea precisă a delimitărilor moşilor şi dovedirea ascendentei să nu găsească suportul necesar şi corespunzător în stipulaţiile actelor dobândite de înaintaşii lor cu veacuri în urmă ⁴¹. Interpolarea devine o soluţie tentantă pentru unii, introducerea detaliilor cerute fiind posibilă în transumpturile şi copiile simple ale originalelor. Nu toate aceste intervenţii sunt conforme cu vechile realităţi, iar unele sunt falsuri evidente care urmăresc obţinerea unor drepturi necuvenite, totuşi, aşa cum s-a observat deja ⁴², documentele respective nu trebuie eliminate din aria investigaţiei istorice căci am priva astfel cercetarea istoriei Ţării Făgăraşului de informaţii reale oferite de nucleeele autentice ale documentelor, informaţii de cea mai mare importanţă în condiţiile precarităţii documentaţiei pentru secolele XIV—XV.

Primul document „actualizat” a fost emis la Argeş de Mircea cel Bătrân în favoarea boierilor Stanciul egumenul şi a fratelui său Călin prin care le dăruia, cu titlul de stăpânire veşnică şi scutită de toate dările, satul Scorei din Ţara Făgăraşului ⁴³. Originalul slav nu este cunoscut, prima publicare, în revista „Transilvania”, reproducând o traducere latină după colecţia manuscrisă a contelui J. Kemény care trimitea la o copie ce se păstra în Arhiva Guberniului la nr. 721/1807 ⁴⁴.

Descrierea detaliată a hotarelor, neobișnuită în cancelaria Țării Românești în sec. XIV—XV, i-a determinat pe editorii colecției *D.I.R.* să publice documentul printre cele îndoielnice, considerând că nu există totuși suficiente argumente pentru a-l declara fals⁴⁵.

Interpolarea a fost făcută foarte probabil de boierii din Scorei cu prilejul judecăților pe care le-au avut cu boierii din satul Sărata încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Traseul hotarelor dintre cele două sate, așa cum apare în hrisovul lui Mircea, concordă perfect cu cel pe care-l întâlnim într-un document din 22 martie 1534 al voievodului Ștefan Mailath care, asistat de cei 12 boieri jurați ai Țării Făgărașului, a dat câștig de cauză lui Stanciu din Scorei împotriva lui Oprea Cluce din Săraca cu privire la treimea boieritului satului Scorei, zălogit sau vândut de părinții celui din urmă pentru 6 florini⁴⁶. Procesul a fost redeschis de boierii sărăteni Stavul, Keza și Brateș în fața lui Mihai Viteazul. La 20 aprilie 1600, la Făgăraș, domnul decidea în favoarea sărătenilor, pe baza hotărâniciei celor 12 boieri jurători puși de domn, în ciuda documentului prezentat de cei din Scorei⁴⁷. Traseul hotarului dintre cele două sate diferă față de documentele anterioare, căci după traversarea drumului țării, el continuă nu pe apa Sărății, ci mai la est, pe apa Scoreiului. Nu este exclus ca treimea reclamată în 1534 de Oprea Cluce să fie chiar partea cuprinsă între cei doi afluenți ai Oltului.

Cazul nu s-a stins, după câte se pare, nici după această judecată căci atât documentul interpolat al lui Mircea, cât și hrisovul lui Mihai Viteazul se găseau în Arhiva Guberniului sub același număr de înregistrare, semn că ele au fost depuse cu prilejul unui nou proces⁴⁸.

Un alt document care poartă semnele clare ale unei intervenții târzii, mai precis una dintre copiile păstrate, este hrisovul lui Vlad Dracul din 20 ianuarie 1437 prin care întărea boierului Roman, nepotul lui Stanciu, satele Voivodenii, Sâsciori-Loviștea și părți din Sâmbăta de Sus, cu muntele Moșul și apa Făgărașului⁴⁹. Originalul slav se afla depus în arhiva conventului din Cluj-Mănăstur unde a și fost tradus în limba maghiară în 1727, documentul fiind publicat în revista „Transilvania” din 1873 după aceleași transcrieri ale contelui J. Kemény⁵⁰. Reproducând această variantă, Pușcariu constata că mai deține un transumpt al conventului, eliberat boierului Oprea Ciungaria din Voivodenii Mari și o altă copie pe care o deținea de la văduva lui Ioan German Popa⁵¹. În 1843, familia Csungar alias Boer din satul menționat prezenta într-adevăr transumptul din 1727 în fața comisiei mixte, civilă și militară, care cerceta statutul nobiliar al celor 98 de familii boierești din districtul Făgăraș încorporate în regimentul de la Orlat⁵².

În mod surprinzător însă, în același volum de documente publicat de Pușcariu, există și un alt transumpt al conventului, eliberat la 17 februarie 1793 la cererea nobililor Daniel Moian din Voila, David și Samuel, fiii răposatului Bucur, fiul lui Popa Vonicza, numit și Stan Boer, și a lui Iarul din Ludișor⁵³. În locul beneficiarilor din celelalte variante ale hrisovului domnesc, aici apar boierul Rad și nepotul său Moian, satul Voivodenii este substituit cu Voila, muntele Moșul cu Piscul, iar apa Făgărașului este înlocuită cu apa Voilei.

Documentul mai fusese tradus și invocat cu mult timp înainte și de către preotul Radu din Săsciori. Fiind înscris printre iobagi în urbariul din 1637, pentru a-și dovedi originea boierească, el recurgea la puterea actului din 1437 pe care a pus să fie tradus în limba maghiară de către Istvan Czernatoni. A fost respins și depus deoarece documentul avea ștersături (*Vlad Vaydatul keölt levelenek vigoraval eöis boyersagot praetendal, mellyet Czernatoni Istvan altal fordítottat olahbul magyar nyelvre, mely levelben abrasa vagion, melyre kepest az depositusok között jobbagy szamban vagion be írva...*)⁵⁴.

Urbariul din 1640 precizează că boierii din Voivodenii Mari stăpâneau jumătate din sat cu 33 de vecini și muntele Moșul Mare, iar pe unul dintre preoți, Coman, îl mai chema și Ciungara⁵⁵. Prezența familiei Ciungara și la Sâmbăta de Sus este certificată de documente din 1535 și 1606⁵⁶. În schimb, stăpânirea boierilor din Voila la Sâmbăta de Sus și la Săsciori nu este atestată de nici un act, astfel încât autorii interpolării trebuie căutați în rândurile familiei Moian. Nu poate fi întâmplător nici faptul că transumptul din 1793 se găsea în posesia preotului Solomon Făgărășanu din Drăguș⁵⁷ împreună cu un alt document al lui Vlad Dracul care privea familia Moian. Este vorba de o traducere românească târzie a unui privilegiu din 23 aprilie 1441 care întărea lui Stanciu Moenescu și fiilor săi 4/6 din satul Voila, muntele Jneapănu, loc de moară și 15 țigani, iar în Țara Românească părți din moșiile Cioruș, Mislea, Cocorăști și Moenești⁵⁸. Descrierea foarte detaliată a hotarelor moșiei din Voila este destul de suspectă și ar putea constitui rezultatul unei actualizări, dar în ceea ce privește ansamblul documentului, nu avem motive să ne îndoim de autenticitatea lui.

Ultimul document de care trebuie să ne ocupăm este un fals evident, dar are și el un „model” autentic. La 23 aprilie 1452, Vlad voievod dăruia boierului Stanciu Mailat de Dejani, fraților și fiilor lui, Oprea și Dragomir, a treia parte din satul Dejani cu munții Preseaca, Izvoru și Zârna⁵⁹. Documentul a fost publicat de Pușcariu ca fiind autentic, după o „copie” pe care a primit-o de la familia Mailat din Dejani, deși falsul este atât de evident încât ar fi inutil de insistat⁶⁰. Dispunem însă de actul autentic din care s-au inspirat falsificatorii, păstrat de data aceasta în original. El a fost emis la 4 octombrie 1453 de Vladislav al II-lea pentru boierul Stanciul Dijanul și rudelor sale care s-au înfrățit pe părți din Dejani, Trifești, Iași, Hurezi și Arpanea și pe muntele Izvorul Baniei⁶¹.

Pe baza documentelor prezentate de familia Mailath din Dejani în fața deja amintitei comisii din 1843, se poate reconstitui și contextul în care boierii respectivi au recurs la această fraudă⁶². La locul citat se notează că familia depusese un act de danie din 1559 a Anei Nadasdi, văduva voievodului Ștefan Mailath, dat lui Oprea Mailath, și o sentință a scaunului boierilor făgărășeni, cu semnătura prefectului Kozma Horvat din anul 1579. În sfârșit, mai fusese produsă și o sentință a Tablei din Făgăraș din anul 1796, prin care, în urma procesului cu sătenii din Dejani, familiei Mailath i se recunoșteau munții Presaca și Izvor (*egy 1796-ban a Fogarasi Táblától ki adott intéletét, Désáni közönség ellen, melyben Présaka és Izvor nevű Havasok a kérelmes familia tulajdonának ítéltetnek, bé adodván*). Documentul fals insistă în mod evident asupra

celor trei munți, ale căror hotare sunt descrise cu exagerată precizie, încât credem că nu greșim când presupunem că el a fost făcut pentru a servi în acest proces.

Se poate constata cu ușurință faptul că secolul al XVIII-lea reprezintă perioada de maximă virulență a utilizării fraudei în societatea făgărășeană. Evoluția este explicabilă prin inovațiile noului regim introdus la sfârșitul veacului precedent care a pus la încercare și instituția boieriei. În același timp însă, înființarea regimentului I de graniță s-a dovedit un cadru propice pentru prezervarea statutului boieresc și nobiliar și chiar pentru acapararea de pământ țărănesc. Ambele cazuri au creat în mod frecvent mobiluri pentru recurgerea la fals și interpolare⁶³.

LISTA DOCUMENTELOR FALSE ȘI INTERPOLATE

I. Documente false

1. 1231, fără loc.

În fața capitlului din Alba Iulia, Gallus, fiul lui Wydh de Bord, cumpără de la Bujul, fiul lui Stoja, un pământ numit Boje de lângă Sâmbăta pe care îl retrocedează lui Thrulh, fiul lui Choru, care-l stăpânise *a temporibus jam quibus ipsa terra Blacorum terra Bulgarorum exstitisse fertur ad ipsum terram Fugros tenta fuerit*.

Publicat : *Magazin für Geschichte*, I, p. 176—177.

Bibliografie : Tagányi, Századok, 1893, p. 55.

2. 1302 ianuarie 7, Gherdeal.

În prezența vicecăpitanilor *Ioannes Literatus* din Recea și *Constantinus Boer* din Berivoii Mari, reprezentanții satelor Bruiu și Gherdeal din scaunul Cincu convin asupra zalogirii unui pământ și a arendării unei vii.

Publicat : Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 29—32.

Bibliografie : *Documenta Valachorum*, p. 48.

3. 1306 august 21, (Cârța)

Conventul mănăstirii din Cârța confirmă înțelegerea dintre satele Săcădate și Cornățel cu privire la *medietas prati Gura*.

Publicat : *Urkundenbuch*, I, p. 233—234.

Bibliografie : Tagányi, Századok, 1893, p. 55—56.

4. 1374 februarie 7, Cluj-Mănăstur

În fața conventului mănăstirii, Petru zis Chewg, fiul lui Ioan din Veneția, vinde o bucată de pământ din satul Hoghiz, situată lângă ruinele conventului St. Treimi, lui Ladislau de Dăbâca, fratele său după mamă.

Publicat : „Transilvania”, 1872, p. 68.

Bibliografie : Fr. Pall în *DIR, Introducere*, II, p. 246—247.

5. 1452 aprilie 23, Târgoviște

Vlad-voievod întărește lui Stoncîu Mailat de Dejani a treia parte din satul Dejani cu munții Preseaca, Isvoru și Zârna.

Publicat : Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 59—62.

Bibliografie : *DRH, B, I*, p. 514.

II. Documente interpolate

6. (1408—1417) decembrie 27, Curtea de Argeș

Mircea cel Bătrân dăruiește fraților Stanciul egumenul și Călin satul Scorei din Țara Făgărașului.

Publicat : „Transilvania“, 1872, p. 151—152.

Bibliografie : DIR, B, I, p. 276—277.

7. 1432 ianuarie 20, Târgoviște

Vlad-voievod întărește boierului Rad și nepotului său Mojan satele Voila, Săsciori-Loviște, părți din Sâmbăta de Sus, muntele Piscul și apa Voilei.

Publicat : Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 726—731.

8. ? 1441 aprilie 23, Târgoviște

Vlad Dracul întărește lui Stanciul Moenescul și fiilor săi 4/6 din satul Voila, muntele Jneapănu, loc de moară și 15 țigani, părți din moșiile Cioruș, Mislea, Cocorăști și Moenești.

Publicat : Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 276—278 sub anul 1437.

NOTE

¹ Mályusz E., *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai*, „Levéltári Közlemények“, 1988, 2, p. 197—216 ; Radu M., *The Forgeries of Baron József Kemény*, „The Slavonic and East European Studies“, 71, 1, p. 102—125.

² Publicat de Kemény în *Magazin für Geschichte*, I, Brașov, 1844, p. 176—177.

³ „Századok“, 1983, p. 55.

⁴ DRH, D, I, p. 1—2.

⁵ F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Sibiu, 1892, p. 177—178.

⁶ Pușcariu I., *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, IV, Sibiu, 1907, p. 524—530.

⁷ A. Bunea, *Stăpânii Țării Oltului*, București, 1910, p. 47.

⁸ p. 233—234.

⁹ „Századok“, 1893, p. 55—56.

¹⁰ Fr. Pall, *Contribuții la problema locurilor de adevăritare din Transilvania medievală (sec. XIII—XV)*, „SMIM“, II, 1957, p. 399.

¹¹ J. Kemény, *Notitia Historico-Diplomatica Archiv iet Literalium Capituli Albensis Transsilvaniae*, I, Sibiu, 1836, p. 162—163.

¹² Vol. II, p. 172—173 ; 372—373.

¹³ Anul 1872, p. 68.

¹⁴ op. cit., p. 55.

¹⁵ DIR, *Introducere*, II, p. 246—247.

¹⁶ P. Chihaia, *Inscripția genealogică a lui Ionaș Monca din Veneția de Jos*, „Buletinul Monumentelor Istorice“, 1970, 2, p. 66 ; P. Iambor, *Nobili de Dăbăcu și relațiile cu Țara Românească în veacul al XIV-lea*, „Acta Musei Napocensis“, XVI, p. 219 ; V. Eskenasy, *O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului—Cetatea Comanei (secolele XIII—XIV)*, „Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă“, 1981, 1, p. 44.

¹⁷ Pentru istoria și evoluția conventului v. studiul fundamental al lui Kubinyi András, *Budafelhéviz topográfiája és gazdasági fejlődése*, „Tanulmányok Budapest Multjából“, XVI, 1964, p. 85—180.

¹⁸ DRH, D, I, p. 103—104.

¹⁹ Chihaia, op. cit., p. 66.

²⁰ Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 29—32.

²¹ *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, ed., E. Lukinich et A. Fekete Nagy, Budapest, 1941, p. 48—49.

- ²² Două documente privitoare al revolta boierilor din Țara Făgărașului în favoarea lui Mihnea vodă numit cel Rău 1508—1510, „AARMSI“, XXXIII, 1910, p. 2.
- ²³ DIR, C, sec. XIV, I, p. 49—50.
- ²⁴ Kemény, *Notitia*, p. 209—210 ; 214 ; 225.
- ²⁵ *Documenta Valachorum*, p. 48—49.
- ²⁶ D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în „Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări“, București, 1991, p. 19—22 ; 27—35.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 103 și urm.
- ²⁸ *Urbariile Țării Făgărașului, I (1601—1650)*, ed. D. Prodan, București, 1970, p. 693.
- ²⁹ DIR, *Introducere*, I, p. 505.
- ³⁰ St. Metes, *Vieța agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane, I (1505—1820)*, București, 1921, p. 251.
- ³¹ *Urbariile*, I, p. 575, 577, 810.
- ³² Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 74—77.
- ³³ *Urbariile*, I, p. 451, 756.
- ³⁴ *Ibidem*, II, p. 662—663.
- ³⁵ B. Petriceicu-Hasdeu, *Trei luni peste munți. Dare de seamă despre o excursiune științifică în Transilvania*, „Columna lui Traian“, V, 1874, p. 133.
- ³⁶ P. P. Panaiteșcu, *Documentele Țării Românești. I, Documente interne (1369—1490)*, București, 1938, p. 32 ; DIR, B, I, p. 23 ; DRH, B, I, p. 14 ; DRH, D, I, p. 103.
- ³⁷ *Boieri și vecini*, p. 19.
- ³⁸ DRH, B, I, p. 253—256.
- ³⁹ *Urbariile*, I, p. 502. Informația este reluată și în *urbariul din 1640, ibidem*, p. 717.
- ⁴⁰ *Ibidem*, 503—504 și 719.
- ⁴¹ Prodan, *Boieri și vecini*, p. 46.
- ⁴² I. Ciupea, *Observații asupra toponimiei și antroponimiei Țării Făgărașului*, I, „Acta Musei Napocensis“, XXIV—XXV, p. 288.
- ⁴³ Documentul are data 6900, dar P. P. Panaiteșcu l-a plasat în intervalul 1408—1418, v. *Documente*, p. 85.
- ⁴⁴ „Transilvania“, 1872, p. 151—152.
- ⁴⁵ p. 276—276 cu datarea rectificată : 1408—1417.
- ⁴⁶ A. Veress, *Acta et epistulae relationum Transsylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, 1468—1540, Budapesta, 1914, p. 237—238.
- ⁴⁷ DRH, B, XI, p. 517—519.
- ⁴⁸ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane, I, 1599—1699*, Cluj, 1940, p. 38.
- ⁴⁹ DRH, B, I, p. 142—144.
- ⁵⁰ p. 5—6.
- ⁵¹ Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 53.
- ⁵² *Ibidem*, p. 821.
- ⁵³ *Ibidem*, p. 726—731.
- ⁵⁴ *Urbariile*, I, p. 537.
- ⁵⁵ *Ibidem*, p. 777—778.
- ⁵⁶ Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 600—601 ; Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VII, p. 266—268.
- ⁵⁷ Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 731—734.
- ⁵⁸ DRH, B, I, p. 160—162 sub data 1441.
- ⁵⁹ Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 59—62.
- ⁶⁰ Pentru argumentarea falsului vezi DRH, B, I, p. 514.
- ⁶¹ *Ibidem*, p. 193—195.
- ⁶² Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 811.
- ⁶³ Prodan, *Boieri și vecini*, p. 142—143.

APERÇU SUR LES RAPPORTS DES ROUMAINS AVEC LES ORDRES DE CHEVALERIE

ANDREI PIPPIDI

Ce n'est pas par une contribution documentaire ponctuelle qu'un historien roumain peut espérer d'ajouter quoi que ce soit de nouveau à ce sujet. Une approche qui s'y prête mieux est celle qui, embrassant d'un regard circulaire l'action de tous les facteurs de croisade venus en contact avec les Roumains, parviendrait à reconstituer l'enchaînement de plusieurs épisodes de l'histoire du Bas-Danube aux XIIIe—XVe siècles. Or, en Roumanie, pays orthodoxe, les Templiers sont arrivés seulement en 1993, sous la forme d'une grossière supercherie. Ceux qui ont formé l'Ordre National Roumain des Chevaliers Croisés du Temple, des hommes d'affaires déguisés en manteaux blancs, sur lesquels la croix rouge voisine avec la tête de loup (soi-disant symbole des anciens Daces), ont saisi avec joie cette occasion de se donner en spectacle, pour faire croire à leur initiation aux secrets d'un pouvoir supranational¹.

Dans mon sujet, les Templiers ne tiennent qu'une toute petite place quoique la Hongrie comptât parmi les provinces de l'Ordre. Les rois de Hongrie ont pris possession de la Transylvanie durant les XIe et XIIe siècles, en suivant d'abord le cours des rivières Someș, Mureș et Târnava, et en élargissant graduellement le champ d'apostolat de l'Église romaine. Ils trouvaient sur place une population dont la langue romane indique l'origine autochthone et qui venait pourtant d'adopter la liturgie slave sous l'influence des réalités politiques du sud du Danube, développées dans la mouvance byzantine. Lorsque Saint Etienne organisa l'Église de Hongrie en créant un évêché pour la Transylvanie proprement dite, qui partagera le territoire de cette province à l'ouest avec les diocèses de Cenad (1030) et de Bihor-Oradea (1093), il s'est efforcé d'appliquer le système carolingien de la marche-frontière, lequel supposait l'existence d'un comte doublé d'un évêque pour chaque grande unité administrative. La conquête de la Transylvanie ne représente d'ailleurs que la troisième des directions politiques suivies successivement par les Hongrois après leur installation en Pannonie². Ayant été bloqués dans leur déferlement vers l'Occident par Henri l'Oiseleur et Othon le Grand, refoulés ensuite par Manuel Comnène lorsqu'ils essayaient de se frayer la route vers Byzance, ils furent contraints à se concentrer en Transylvanie, autant pour défendre des positions déjà

acquises que pour s'assurer la possibilité d'action vers le nord, quand Saint Ladislas (1077—1095) fut appelé par ses alliances dynastiques à intervenir dans les affaires de Pologne et de Bohême.

Dans un contexte général de colonisation, auquel répond, au milieu du XIIe siècle, l'arrivée des Saxons, Allemands venus de Flandre et de la région du Luxembourg, on s'explique l'intérêt que les rois Arpadiens, plusieurs fois apparentés aux Capétiens, ont pris à l'établissement des Prémontrés et des Cisterciens. Ces derniers vinrent de Pontigny en 1179 pour construire l'abbaye d'Igriș, qui deviendra la maison mère du couvent de Cîrța, fondé en 1202³.

Citons quelques mesures typiques par lesquelles les rois de Hongrie vont mettre en oeuvre progressivement la mission dont ils s'étaient faits charger par le pape, celle de gagner des âmes, en même temps qu'ils augmentaient les terres et les revenus de leur État⁴ : construction d'églises catholiques à côté des châteaux forts, propagande dans le but de convertir les schismatiques, pressions exercées sur le clergé orthodoxe lui-même. En 1204, il y a un projet d'imposer des abbés et des prévôts catholiques ou un évêque relevant directement du Saint-Siège là où les religieux „grecs“ suscitaient le mécontentement du roi : prudemment, Innocent III ordonne une enquête⁵. L'année suivante, il est question d'un „évêché“ qui avait appartenu au culte orthodoxe, car il dépendait du patriarcat de Constantinople, et dont le pape tolère le maintien, puisque la Quatrième Croisade venait de restaurer l'unité de l'Eglise⁶. Cet „évêché“ se trouvant sur les terres des fils d'un certain *kenéz* Béla — probablement un Roumain⁷ —, il est clair que son autorité ne devait s'exercer que sur quelques villages, situation mentionnée dans une lettre du pape en 1234 et qui existait encore au XVIIe siècle dans les vallées du Maramureș. Les „pseudoepiscopi“ dont se plaint Grégoire IX, *Graecorum ritum tenentes*, étaient enracinés dans un milieu rural où ils remplissaient les fonctions d'un supérieur de monastère. Les Roumains leur prêtaient un prestige social d'autant grand que l'organisation ecclésiastique de cette population était moins stricte⁸. Cette flexibilité était autorisée par le canon 28 du Concile de Chalcédoine qui permettait aux évêques résidant dans „les pays barbares“ d'être sacrés à Constantinople, sans les encadrer dans la hiérarchie traditionnelle⁹.

L'offensive latine allait déployer une activité croissante à l'époque de la Cinquième Croisade. Un document dont les historiens se méfient, la lettre adressée par l'évêque Laurent aux presbytères de Sebes, de Kezd et d'Orba, révéla la participation de plusieurs *militares et fortes viri* de cette région, habitée par les Sicules (Szekler), à une croisade qui serait la Première. Si la date de 1096 est impossible, car les Sicules n'étaient pas encore colonisés dans le Sud-Est de la Transylvanie, la datation un siècle plus tard correspond assez bien avec les données historiques : il s'agirait donc du projet de croisade de 1196 que Béla III mourant devait léguer à ses fils¹⁰. Dans les dernières années du siècle, à cause des troubles qui agiteront la Hongrie, provoqués par le conflit entre les deux frères Eméric et André, le pape relève de leur vœu de croisade quelques magnats dont la présence était requise par le roi¹¹. C'est sous le règne d'Eméric, en 1198, que les Templiers furent accueillis en Hongrie et reçurent des privilèges¹². L'Ordre fait l'objet

de donations de la part des grands du royaume¹³. Plus tard, en 1235, les chevaliers du Temple porteront plainte à Rome contre Béla IV, qui les avait dépouillés des possessions qu'ils tenaient d'Eméric et d'André II¹⁴.

Un premier effet de la politique de croisade, qui précède même l'expédition d'André II en Terre Sainte, fut l'installation des chevaliers Teutoniques dans le sud-est de la Transylvanie. On peut s'étonner qu'on n'ait pas eu l'idée de demander aux Templiers le service de fortifier cette frontière avec les Coumans et les Petchénègues, peuplades guerrières, originaires d'Asie Centrale, qui avaient pénétré dès le XIe siècle à l'ouest et au nord des Carpates. Soit que les Templiers aient été occupés ailleurs, car l'État latin de Palestine se trouvait alors dans une situation extrêmement difficile, soit qu'on les eût considérés plutôt comme des banquiers¹⁵, le fait est que le roi a eu recours à un nouvel ordre. La fonction militaire des Teutoniques, qui étaient d'abord une congrégation hospitalière, ne date que de la fin du XIIe siècle. On a supposé qu'ils avaient été recommandés par le gendre d'André II, le landgrave Louis de Thuringe¹⁶.

C'est ainsi qu'ils se voient attribuer en 1211 un territoire doté d'autonomie administrative, *terram Borza nomine, ultra silvas versus Cumanos*¹⁷. Il s'agit du glacis de la ligne de défense formée par les Carpates méridionales, entre le cours supérieurs de l'Olt et les pentes montagneuses qui dominent le „Burzenland“ des Saxons. Il ne faut pas prendre au sens littéral les expressions *terra deserta et inhabitata* ou *vacua et inhabitata*, qui peuvent bien fournir une excuse à la concession faite par le roi. En 1213, l'Ordre recevait l'autorisation de percevoir la dîme, obligation qui touche tous les habitants présents et futurs de la région, à l'exception des Hongrois et des Sicules, ce qui paraît désigner les Saxons, car, étant orthodoxes, les Roumains étaient exempts de la dîme ecclésiastique¹⁸. En outre, les Teutoniques avaient le droit de taxer les foires et les marchés locaux, ils n'étaient soumis qu'à la juridiction royale et on leur permettait de bâtir des villes et des châteaux forts en bois. Mais les *cruciferi* ne se contentèrent pas de si peu : ils se mirent à faire le commerce du sel, ils construisirent des fortifications en pierre (notamment le château de Kreuzburg) et ils cherchèrent à étendre leur domaine au delà des Carpates, *ultra montes nivium*¹⁹. Un conflit avec l'évêque de Transylvanie ayant éclaté en 1222, celui-ci entraîna l'intervention du roi, une véritable guerre contre les chevaliers, dont nous connaissons surtout l'aspect diplomatique, mais qui a fait des morts et des blessés, enfin l'éviction des Teutoniques. Ceux-ci saisirent avec empressement l'occasion offerte en 1226—1228 de se déplacer en Prusse, où le duc Conrad de Mazovie leur céda le territoire de Kulm, point de départ de ce qui allait être une étape nouvelle et décisive de leur histoire²⁰. Au dossier des rapports de l'Ordre avec André II se sont accumulés une vingtaine de documents, dont le dernier (14 mai 1245) fut émis par Innocent IV au moment du Concile de Lyon. Parfois révoqués en doute en bloc²¹ ou défendus également sans exception²², il a été finalement démontré que parmi eux il y avait des faux, fabriqués par l'énergique Hermann von Salza pour appuyer à Rome les prétentions des chevaliers²³.

Tandis que les Teutoniques s'éloignent, leurs rivaux, les Hospitaliers, entrent en scène²⁴. En 1217, Pons de la Croix, prieur de Hongrie (*prior domus Hospitalis totius Hungarie*), profitant du succès de la mission dont l'avait chargé André II auprès du doge de Venise afin d'obtenir les dix navires nécessaires au passage en Terre Sainte, déterminant une première donation royale en faveur de l'Ordre : 500 marcs d'argent à prélever annuellement sur les revenus des salines de Sălacea, en Transylvanie²⁵. La collaboration avec les chevaliers de l'Hôpital va continuer pendant les mois passés par André II en Syrie. Les Hongrois embarqués à Spalato et arrivés à Saint Jean d'Acre au milieu de l'automne n'achevèrent en fin de compte qu'une démonstration militaire autour du lac de Tibériade²⁶. Mais le roi, content d'avoir acquis des reliques précieuses, repartit avant le début du siège de Damiette et rentra par Tripoli, Antioche, l'Arménie, Constantinople et la Bulgarie²⁷.

Cependant, comme la reine Yolande était la fille de Pierre de Courtenay, l'empereur latin de Constantinople, André a certainement rêvé de recueillir cet héritage. Dans ce but, il avait conclu le mariage de son fils Béla avec une fille de l'empereur de Nicée, Théodore I Laskaris, et celui de sa fille avec Jean Asen II, le tzar bulgare, tandis qu'il mariait à une princesse arménienne son autre fils, André, qu'il confiait à la garde *militie Templi nec non Hospitalis*²⁸. Les maisons du Temple et de l'Hôpital vont chacune recevoir en dépôt en 1222 un exemplaire de la fameuse Bulle d'Or, véritable charte des libertés réclamées par les Ordres du royaume²⁹. Les Hospitaliers étaient déjà établis dans les diocèses de Pécs (1225) et d'Esztergom (1234)³⁰. Depuis 1232, le prieur des Hospitaliers de Hongrie était Raimbaud de Voczon, plus tard promu aux fonctions de grand commandeur „deça mer“, ayant donc autorité sur l'Autriche et l'Italie également³¹. C'est lui qui persuadera Béla IV, après la grande invasion mongole, de faire à l'Ordre la donation du 6 juin 1247.

La situation de 1211 se répète : les chevaliers de Saint Jean étaient appelés à assurer la frontière du sud contre les Bulgares et contre un possible retour des Mongols. Ainsi héritaient-ils de deux zones névralgiques sous les rapports religieux, politique et militaire, „le pays de Severin“, sur la rive gauche de l'Olt, entre le Danube et les Carpates méridionales, et le territoire limitrophe de l'ancienne Coumanie. Ce dernier, s'étendant à l'extérieur des montagnes, comprenait la plaine valaque et la vallée inférieure du Siret. En 1250, Béla IV avait avoué au pape que cette région, autrefois vassale de la Hongrie, payait tribut aux Tatars³². Cependant, les Coumans, convertis au catholicisme depuis 1227—1228, étaient entrés au service du royaume en tant que fédérés et leur pays, que les Teutoniques avaient espéré d'annexer (*Cumania pars ultra montes*) passait maintenant sous la juridiction formelle des Hospitaliers.

Pour préciser la situation devant laquelle s'est trouvé l'Ordre, on doit ajouter qu'un évêché-fantôme, celui de Coumanie, avait pris naissance sous la protection de Béla IV et de Grégoire IX, pour consolider l'oeuvre des premiers missionnaires dominicains et franciscains³³. Mais après une douzaine d'années, l'invasion de 1241 avait tout détruit — *ecclesia ipsius episcopatus funditus extirpata*³⁴. Lorsqu'en 1278 on

essaiera de ressusciter ce diocèse, la tentative n'allait aboutir à rien.³⁵ Probablement, les Roumains dont l'attachement à leurs pratiques religieuses était déjà déploré par le pape en 1234³⁶ avaient-ils profité de la crise pour rejeter le catholicisme et chasser les frères prêcheurs.

D'autre part, le banat de Severin, basé sur le château et la région de Mehadia, avait été créé vers le début du règne de Béla IV, aussitôt abandonné et rétabli seulement en 1260³⁷. L'activité des dominicains, chargés par le pape de convertir les Roumains et, au delà du Danube, les Bulgares, se déplace vers l'est lorsque le „pays de Severin“ (Olténie) est inféodé aux chevaliers de Saint Jean. L'appui militaire de ces derniers sera utile au roi dans ses expéditions contre la Ruthénie de Halicz, la Moravie et l'Autriche.

La durée effective de la présence des Hospitaliers dans les terres qui leur avaient été assignées s'achève vers 1260. Il ne faudrait pas y voir seulement des soldats en quête d'aventure ; leur administration avisée développa l'exploitation des moulins, des finages, des pêcheries et des mines de sel. Leurs contacts avec les Roumains sont attestés par la grande charte de donation de 1247. De ce document nous retiendrons seulement les clauses qui exemptaient de toute obligation envers l'Ordre la seigneurie de „Litua“, à l'ouest de l'Olt, et le pays du voïvode Seneslaus, sur la rive opposée³⁸. Les Roumains auxquels on confirmait la possession de ces régions devaient se porter au secours des chevaliers dans tous les conflits pouvant survenir et ils étaient assurés de recevoir l'assistance des Hospitaliers s'ils étaient eux-mêmes attaqués.

Delaville-le-Roulx ne connaissait pas de mentions du prieuré de Hongrie ultérieures à 1306. Or, un document curieux, surgi récemment, ferait croire à un établissement des Hospitaliers en Moldavie Centrale qui aurait duré encore un siècle. Dans une bulle de Benoît IX, datée de 1400, il est question d'un hôpital, d'une église, d'une chapelle et d'un cimetière qui manifestent la force de cet établissement à Bacău (*Bachovia* ou *civitas Bachoviensis*)³⁹. On reconnaîtrait volontiers l'existence d'une colonisation magyare et catholique à l'est des Carpates comme effet de cette activité prolongée des Hospitaliers dans la région, s'il n'y avait un détail singulier dans le texte. Le nom de l'Ordre a toujours été *Sancti Johannis Ierosolimitani*, mais dans ce document seul il est dit *Sancti Johannis Baptistae*, et cette observation suffit pour contester l'authenticité d'un témoignage aussi surprenant qu'isolé.

On dirait que ces tentatives d'installer des ordres religieux militaires à la lisière du royaume de Hongrie étaient destinés à demeurer des épisodes sans lendemain. Mais les Teutoniques allaient revenir et, de 1427 à 1435, ils possédèrent Caransebeș, Mehadia et plusieurs autres fiefs dans le Banat⁴⁰. Sigismond de Luxembourg espérait forcer encore cette barrière du Danube qui s'était fermée derrière les croisés de Nicopolis et il avait besoin de contrôler la Valachie, principauté disputée entre la Hongrie et les Turcs. Le précepteur de Hongrie, Klaus von Redwitz, fut investi de la dignité de *ban* de Severin, ayant sous ses ordres 14 garnisons, au total environ 4000 soldats⁴¹. Cette fois encore, la politique héritée par Sigismond de ses prédécesseurs allait échouer. Défaits lors d'une attaque turque, avec l'appui du prince de Valachie et de la population roumaine locale, les Teutoniques furent massacrés

sous les murs de Severin en 1432 et les survivants regagnèrent bientôt la Prusse orientale.

Mais leur aventure ne s'était pas achevée sans qu'un croisé portugais, l'infant Dom Pedro, duc de Coimbre, n'ait pris part, au cours de son fameux voyage, à une expédition entreprise par Sigismond en 1427 en Valachie⁴². Et un prétendant au trône de Valachie, Vlad, que l'empereur avait convoqué à Nuremberg pour lui proposer de conquérir son pays au nom de la croisade fut reçu en 1431 parmi les chevaliers du Dragon, ordre institué par Sigismond pour ses fidèles les plus proches. Devenu prince, ce Vlad gardera un surnom qui rappelle le Dragon (*draco* en latin) : il sera donc Vlad le Diable (*drac* en roumain)⁴³.

Quant aux Teutoniques, leurs guerres contre la Pologne en firent tantôt les ennemis de la Moldavie, lorsque cette principauté, formée à l'est des Carpates au milieu du XIVe siècle, fut obligée de reconnaître la suzeraineté polonaise, tantôt ses alliés, durant les périodes de conflit entre les Moldaves et le royaume voisin. Quoique ayant envoyé à Grunwald en 1410 un détachement qui participa à la grande victoire de Jagello⁴⁴, Alexandre le Bon, prince de Moldavie (1400—1432) se rapprocha ensuite des Teutoniques, tout comme il soutenait le mouvement séparatiste orthodoxe en Lithuanie. Pour l'intérêt des contacts de la cour de Suceava avec l'Occident, il n'est pas inutile de noter le passage d'un chevalier castillan, un Mudarra, par la Moldavie⁴⁵. Quand le danger ottoman détermina Etienne le Grand (1457—1504) à resserrer ses relations avec la Pologne, son devoir de vassal lui imposa la participation aux opérations contre les Teutoniques qui ont abouti à la paix de Thorn (1466)⁴⁶. Plus tard, les chevaliers se laissèrent entraîner par le roi de Pologne Jean Albert dans sa campagne de 1497 contre la Moldavie, où ils essuyèrent une cuisante défaite⁴⁷.

Pour conclure, on ne peut accorder une trop grande importance aux rapports des Roumains avec les ordres de chevalerie. Du XIIIe siècle jusqu'à la fin du XIVe, Hospitaliers et Teutoniques, chaque fois qu'ils furent appelés à servir les ambitions des États d'Europe Centrale, ont renouvelé la même aventure en tentant d'élargir les bornes du monde occidental. Réduits à se défendre contre cette expansion, restés en dehors du territoire délimité par le catholicisme et menacés bientôt par la conquête ottomane, les Roumains ne sont entrés dans le jeu de l'une ou de l'autre des puissances entre lesquelles il fallait choisir que lorsqu'ils pouvaient y gagner le maintien de leurs anciennes structures, la garantie de leur propre identité. Cette situation marginale et ambiguë a contribué à leur isolement et l'historien est amené fréquemment à réfléchir aux conséquences d'une méfiance envers l'Occident qu'on ne saurait ignorer ou sous-estimer et que les tentatives de colonisation militaire évoquées ici ont accru considérablement.

NOTES

¹ Voir les journaux de Bucarest, *Ora*, *Evenimentul zilei* et *Adevărul* du 13 septembre 1993, ainsi que *Tinerama*, 17—23 septembre 1993.

² N. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, Bucarest, 1933, pp. 83—125.

³ Au sujet de l'abbaye de Cîrța, voir Michel Tanase, *Avatarurile unui act de donație. Donația făcută cistercienilor, în Țara Birsei, de către Bela IV, la 17 martie 1240*, „Revista istorică”, n.s., IV, 1—2, 1993, pp. 55—79. Sur la culture des moines d'Igriș, Radu Constantinescu et Emil Lazea, *O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200*, „Studii”, 22, 1969, 6, pp. 1145—1153.

⁴ *Histoire de la Transylvanie*, sous la direction de Béla Köpeczi, Budapest, 1992, pp. 161—168 (synthèse des résultats des fouilles archéologiques).

⁵ F. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, Bucarest, 1887 (sera ensuite cité Hurmuzaki—Densusianu), pp. 39—40; *Documente privind istoria României* (sera ensuite cité DIR), C, I, Bucarest, 1951, p. 28.

⁶ Archille Luchaire, *Innocent III. La Question d'Orient*, Paris, 1911.

⁷ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, I, Rome, 1863, p. 40; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (sera ensuite cité Fejér), II, Bude, 1829, pp. 459—460; DIR, C, I, p. 29. Le nom *Băla* se trouve dans la famille de *kenéz* roumains à laquelle appartenait l'église orthodoxe de Crișior en 1411. Mais faut-il pour autant supposer l'existence d'un ancêtre homonyme vers la fin du XIIe siècle? Cf. V. Drăguț et alii, *Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec. XIV — 1450)*, I, Bucarest, 1985.

⁸ *Documenta Romaniae historica* (sera ensuite cité DRH), D, I, Bucarest, 1977, p. 20. Voir A. Pippidi, *Note de istorie a Maramureșului în sec. XVI—XVII*, „Marmatia”, 5—6, 1979—1981, pp. 175—184.

⁹ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge, 1981, p. 74.

¹⁰ Radu Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, „Analele Academiei Române, memoriile secțiunii istorice” (sera ensuite cité A.A.R.M.S.I), IIe série, tome XXVII, 1905, p. 127. Selon Augustin Bunea, *Încercare de istoria românilor până la 1382*, Bucarest, 1912, p. 182, ce document serait un faux du XVIIe siècle. Voir le texte dans Karoly Szabo, *Székely Oklevéltár*, I, Kolossvár, 1872, p. 1.

¹¹ Ainsi, le 16 juin 1198, *Die Register Innocenz' III*, 1 Band, 1 *Pontifikatsjahr*, Texte, éd. par Othmar Hageneder et Anton Haidacher, Graz — Köln, 1964, p. 373.

¹² A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, I, p. 11 (les Templiers en Slavonie en 1194 et en 1200) et 44 (les Templiers en Croatie en 1207); idem, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Rome, 1859, p. 68; DIR, C, I, p. 149.

¹³ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, Zagreb, 1905, pp. 97—99; DIR, C, I, p. 149.

¹⁴ A. Theiner, *op. cit.*, pp. 142—143; DIR, C, I, p. 291 (les remontrances adressées au roi à ce sujet par le pape Grégoire IX).

¹⁵ Voir Léopold Delisle, *Mémoire sur les opérations financières des Templiers*, Paris, 1889. Cf. Alain Demurger, *Vie et mort de l'ordre du Temple*, Paris, 1989.

¹⁶ R. Rosetti, *art. cité*, p. 259. Mais selon le *Chronicon pictum* le mariage de Louis avec Elisabeth de Hongrie n'a eu lieu qu'en 1226 (G. Popa Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XI, Bucarest, 1937, p. 95).

¹⁷ DIR, C, I, pp. 369—370; DHR, D, I, pp. 1—2. Cf. Franz Zimmermann et Carl Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (sera ensuite cité Zimmermann—Werner), I, Hermannstadt, 1892, pp. 11—12; Hurmuzaki—Densusianu, I, 1, pp. 56—58.

¹⁸ Gh. I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, Bucarest, 1942, p. 3, nr. 3, qui reprend l'interprétation d'I. Lupaș, *Realități istorice în voevodatul Transilvaniei din sec. XII—XVI*, Bucarest, 1938, pp. 38—39, croit qu'il s'agit uniquement des Roumains. Voir la lettre d'Honorius III au grand maître Hermann von Salza dans DIR, C, I, p. 167, le 19 avril 1218.

¹⁹ H. Glassl, *Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien*, „Ungarn Jahrbuch”, 3, 1971, pp. 23—49; A. Armbruster, *Nachspiel zur Geschichte der Deutschen Ordens im Burzenland*, „Revue Roumaine d'Histoire”, 18, 2, 1979, pp. 277—287. Voir aussi I. Ferent, *Istoria catolicismului în Moldova. Epoca teutonă*, „Cultura creștină”, IX, 4—6, 1920, pp. 136—154, et 7—9, 1920, pp. 193—211; R. Rosetti, *art. cité*, pp. 258—272.

²⁰ William Urban, *The Baltic Crusade*, Northern Illinois University Press, 1975, *passim*.

²¹ Iosif Şchiopul, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele XII și XIII*, I, *Țara Bârsei și cavalerii teutoni*, Cluj, 1932; idem, *Cavalerii teutoni și Țara Bârsei*, „Țara Bârsei”, VI, 5, 1934, pp. 414—433.

²² Emil C. Lăzărescu, *Notă despre documentele Țării Bârsei și cavalerii teutoni* (tiré à part de „Țara Bârsei”, VI, 4, 1934); idem, *Cavalerii teutoni în Țara Bârsei*, *ibid.*

²³ L'auteur qui a analysé avec la plus grande attention ces documents est Maria Holban, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII XIV*, București, 1981, pp. 9—48. Voir pourtant Șerban Papacostea, *Infruntări politice și spirituale în Sus-Estul Europei, 1204—1241* (II), „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, XXVII, 1990, pp. 23—28.

²⁴ Jonathan Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus 1050—1310*, Londres, 1967; Anthony Luttrell, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291—1400*, Londres, 1982. Il n'est pas inutile de revoir N. Iorga *Rhodes sous les Hospitaliers*, Paris — Bucarest, 1931.

²⁵ DIR, C, I, pp. 163—166, donation confirmée par Honorius III le 25 juin 1218 (Theiner, *op. cit.*, I, pp. 14—15); *ibid.*, p. 172, l'Ordre reçoit un fief en Croatie, pour récompenser Pons de la Croix.

²⁶ Joshua Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem, II*, Paris, 1970, pp. 134—143.

²⁷ Steven Runciman, *A History of the Crusades*, III, Cambridge, 1955, pp. 146—149. Les sources ont été recueillies par Reinhold Röhricht, *Scriptores Minores Quinti Belli Sacri*, Genève, 1879 (avec un supplément, *Testimonia Minora de Quinto Bello Sacro*, Genève, 1882). Cf. idem, *Etudes sur les derniers temps du Royaume de Jérusalem*, „Archives de l'Orient Latin”, II, 1884.

²⁸ DIR, C, I, pp. 172—175.

²⁹ *Ibid.*, p. 192.

³⁰ *Ibid.*, pp. 212, 267, 270.

³¹ J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre, 1100—1310*, Paris, 1904.

³² Hurmuzaki—Densusianu, I, 1, p. 260; DIR, C, I, p. 345.

³³ R. Rosetti, *art. cité*, pp. 272—282; A. Bunea, *op. cit.*, pp. 181—182, 187; N. Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241*, Zurich, 1913; I. Ferent, *Cumanii și episcopile lor*, Blaj, 1930; A. Sacerdoțeanu, *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIIIe siècle*, Paris, 1930, pp. 62—83; Gh. I. Moiescu, *op. cit.*, pp. 10—25.

³⁴ Ce sont les paroles de Jean XXII dans une lettre du 4 octobre 1330 (Zimmermann—Werner, I, p. 455).

³⁵ *Acta Romanorum Pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI* (1276—1304), éd. F. M. Delorme et A. L. Tăutu, Cité du Vatican, 1954, pp. 59—60; DRH, D, I, p. 29.

³⁶ Voir plus haut, n. 8. Cf. Theiner, *op. cit.*, I, p. 131; Hurmuzaki—Densusianu, I, 1, pp. 132—133; DIR, C, I, p. 275.

³⁷ M. Holban, *op. cit.*, pp. 49—89.

³⁸ DRH, D, I, pp. 21—24.

³⁹ *Acta Urbani P.P. VI* (1378—1389), *Bonifacii P.P. IX* (1389—1404), *Innocentii P.P. VII* (1404—1406) et *Gregorii P.P. XII* (1406—1415), éd. A. L. Tăutu, Rome, 1970, pp. 176—177. Le texte de ce document du 15 avril 1400, qui suppose que Bacău aurait été la résidence même du grand maître des Hospitaliers (!), a été réédité et commenté par Ștefan S. Gorovei, *La începuturile orașului Bacău*, „Carpica”, XVIII—XIX, 1986—1987, pp. 265—283, sans conclure à la falsification.

⁴⁰ Erich Joachim et Walther Hubatsch, *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198—1525*, I, 3, Göttingen, 1973, p. 480. Cf. E. Joachim *König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn, 1429—1432*, „Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung”, XXXII, 1919, pp. 87—119; I. Minea, *Principatele române și politica orientală a regelui Sigismund*, Bucarest, 1919.

⁴¹ I. I. Nistor, *Țara Severinului și Banatul Timișan*, AARMSI, IIIe série, t. XXVII, 1945, pp. 224—227.

⁴² N. Iorga, *Un prinț portughez cruciat în Țara Românească a secolului al XV-lea*, AARMSI, IIIe série, t. V, 1925, pp. 333—337. La date est confirmée par

un rapport adressé par Klaus von Redwitz au grand maître Paul von Russdorf, le 11 avril 1427 (Joachim—Hubatsch, *Regesta*, I, 1, Göttingen, 1948, p. 295. Parmi les pays visité par le voyageur, „Ballafia“ et „Roxia“ sont la Valachie et la Rascie (Serbie). Voir encore Francis M. Rogers, *The Travels of the Infante Dom Petro of Portugal*, Cambridge Mass., 1961.

⁴³ Pavel Chihaia, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, Bucurest, 1993, pp. 63—93. Voir aussi Marinella Lörinczi, *Nel' dēdalo del Drago. Introduzione a Dracula*, Rome, 1992.

⁴⁴ P. P. Panaitescu, *Lupta comună a Moldovei și Poloniei împotriva cavelerilor teutoni*, „Romanoslavica“, 4, 1960, pp. 225—238 ; Ștefan Ștefănescu, *Participarea românilor la lupta de la Grünwald*, „Studii“, 14, 1, 1961, pp. 5—22.

⁴⁵ Inédit, aux Archives de Barcelone, communiqué par M. Werner Paravicini que je remercie pour son obligeance amicale.

⁴⁶ Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu ordinul teuton (1454—1466)*, „Revista de istorie“, 31, 3, 1978, pp. 475—479.

⁴⁷ C. Rezachevici et Dan Căpățină, *Campania lui Ștefan cel Mare din 1497 împotriva regelui Ioan Albert. Bătălia din Codrul Cosminului*, „File de istorie militară a poporului român“, III, 1975, pp. 38—70 ; Gh. Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, „Studii și materiale de istorie medie“, VIII, 1975, pp. 9—61 ; idem, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, „Revista arhivelor“, 56, 1, 1979, pp. 67—71.

LA CROISADE DE VARNA ET LES RELATIONS ENTRE IANCO DE HUNEDOARA ET ALPHONSE V D'ARAGON, ROI DE NAPLES. RÉALITÉ ET IDÉOLOGIE

EUGEN DENIZE

À la suite du désastre d'Ankara (Angora — 20 juillet 1402) et après plus d'une décennie d'anarchie, les Turcs ottomans reprennent avec d'autant plus d'énergie leur expansion vers l'Asie Mineure et la Péninsule Balkanique, les sultans Mehmet I et Murad II tout en prouvant que leur empire constituait une menace potentielle pour l'Europe toute entière¹.

Dans cette situation, le problème de la croisade, visant surtout à expulser les Turcs d'Europe, s'est imposé de nouveau, même si, malheureusement, les États chrétiens d'Europe envisageaient cet objectif chacun de manière tout à fait différente, en fonction de sa position géographique et de ses propres intérêts. En effet, si pour les pays de la Péninsule Balkanique, les Pays Roumains, la Serbie, la Bosnie, l'Albanie, le Byzance, ainsi que pour d'autres pays la croisade avait un caractère défensif, tenant de la préservation de leur identité étatique, pendant que les aspects offensifs n'en étaient que le complément nécessaire, pour les autres puissances chrétiennes, telles que la Hongrie, les États italiens, la Bourgogne, la monarchie catalano-aragonaiso-napolitaine la croisade avait surtout un aspect offensif, s'efforçant chacune, sous le prétexte de la lutte contre l'Islam, de réaliser ses propres intérêts d'expansion commerciale, militaire, politique et territoriale au détriment des Turcs et, à la rigueur, des autres États chrétiens. L'idéal de la croisade ne garde en effet sa valeur plénière que pour les États du sud-est de l'Europe menacés directement par les Turcs, tandis que pour les autres puissances chrétiennes il devient une justification idéologique visant à dissimuler la réalité politique, même si en contradiction directe et évidente avec les intérêts majeurs des autres pays appartenant à la même religion.

Malgré ces deux conceptions différentes concernant les objectifs de la croisade, la collaboration entre les deux catégories d'États chrétiens était possible et, en même temps, nécessaire, vu leur désir commun de lutter contre les Turcs, quels que fussent leurs objectifs finals. Dans ce sens, le milieu du XVe siècle a marqué un moment de grande importance, un moment ayant comme protagonistes deux grandes per-

sonnalités politiques et militaires de l'histoire universelle qui furent en même temps les exponents des deux conceptions, notamment Ianco de Hunedoara, le voïvode de la Transylvanie, et Alphonse V le Magnanime roi d'Aragon et de Naples.

Rendue possible par leur désir commun de lutter contre l'Islam, la collaboration entre les deux connut quand même des entraves et finit par ne pas donner les résultats escomptés, puisque chacun y poursuivait des objectifs politiques et stratégiques différents, à la rigueur incompatibles.

Pour Ianco de Huneodara, l'objectif principal fut celui de défendre l'indépendance et la souveraineté des Pays Roumains et de la Hongrie, sur lesquels la menace de l'expansion ottomane se faisait de plus en plus pesante. Le voïvode transylvain comprit que pour pouvoir atteindre cet objectif il était impérieusement nécessaire de réaliser un front commun de lutte des trois Pays Roumains². La Hongrie tout en s'y ralliant, ce front était à même de devenir un véritable noyau capable d'attirer d'autres États balkaniques et pouvant se transformer en base de collaboration avec les autres puissances chrétiennes de l'Occident.

Par contre, Alphonse V d'Aragon poursuivait pendant tout son règne la promotion du commerce catalano-aragonais dans le bassin de la Mer Méditerranée, doublé d'une forte expansion politique et territoriale qui visait en dernière instance la reconstitution de l'Empire byzantin dans l'intérêt des marchands et des monarques espagnols³. Dans ce sens, son long règne connut deux étapes principales, notamment une première entre 1420 et 1442, lorsque sa politique fut entièrement dominée par le problème de la conquête du Royaume de Naples, et une deuxième, entre 1442 et 1458, axée sur deux objectifs principaux, c'est-à-dire la consolidation de son autorité dans le sud de l'Italie et, éventuellement, son expansion dans la Péninsule et le déclenchement d'une vigoureuse offensive dans la Méditerranée Orientale, surtout dans les Balkans, son but final tout en étant d'obtenir la couronne impériale de Constantinople.

Mais pour mener une politique d'une si grande envergure, Alphonse V avait besoin d'une justification idéologique qu'il finit par trouver dans les idéaux de la croisade, puisque ses principaux rivaux qui lui disputaient son autorité dans la Péninsule Balkanique étaient les Turcs ottomans, se trouvant eux-aussi, comme nous l'avons déjà remarqué, dans une période de forte offensive. Ce conflit d'intérêts et l'adoption par Alphonse V de l'idéal de la croisade, malgré les objectifs différents qui étaient poursuivis, constituèrent une base assez solide pour une collaboration politique et militaire antiottomane entre les peuples de l'Europe du Sud-Est et le monarque aragonais, les principaux promoteurs de cette collaboration étant Ianco de Hunedoara et le héros albanais Skanderbeg⁴.

Entre 1442 et 1448, Ianco de Hunedoara déploya une offensive politique et militaire très énergique pour chasser définitivement les Turcs d'Europe, qui fut d'ailleurs une des dernières tentatives de ce genre ayant réellement eu une chance de succès et dont le point culminant fut la croisade de Varna, pendant l'automne de 1444. Une telle politique le rapprocha de toute évidence d'Alphonse V qui, à son tour,

s'efforça de tirer bon profit des actions antiottomanes entreprises dans les Balkans.

Les grandes actions militaires offensives de Ianco de Hunedoara, se caractérisant par une mobilité et un témérité inouïes, se déclenchèrent, comme nous l'avons déjà précisé, en 1442. Après avoir battu Ishak, le bey de Semendrie⁵, en territoire serbe en 1441 et après avoir repoussé une incursion ottomane en Transylvanie sous la commande de Mezyd, le bey de Vidin, il réussit à obtenir le 2 septembre 1442 une victoire importante sur la Ialomîța, en Valachie, contre Shehabeddin, le beylerbey de Rumélie, victoire qui marqua le début de sa lutte offensive contre les Turcs⁶. „La longue campagne“, une des plus brillantes réalisations militaires de l'époque et que le voïvode commanda contre les Turcs vers la fin de l'année 1443 et le début de l'année 1444 au sud du Danube⁷, contribua sans aucun doute au déclenchement de la révolte antiottomane du peuple albanais sous la commande de Skanderbeg, ainsi qu'au déclenchement d'autres révoltes antiottomanes dans les Balkans et fournit à Alphonse V d'Aragon l'occasion de traduire en pratique ses intentions concernant cette zone géographique.

Avant le déclenchement même de la „longue campagne“, le roi aragonais eut l'opportunité d'apprendre les grandes victoires de Ianco de Hunedoara grâce au discours que Ciriaco d'Ancona lui tint en 1443 à Ascoli, discours dans lequel celui-ci, tout en louant les prouesses du voïvode transylvain, lui demandait de contribuer à la pacification de l'Italie et prêter assistance à la croisade préconisée par le Pape⁸. La réponse d'Alphonse V fut encourageante, puisque ce dernier assura Ciriaco et le messenger byzantin Karystinos qu'il était prêt à aider Byzance avec une flotte qu'il prendrait „des îles Baléares et d'Ibiza“⁹. Malheureusement, cette promesse, tout comme celle qu'il fit au Pape, notamment de contribuer avec 6 vaisseaux à la formation de la flotte croisée, ne fut pas tenue, car en août 1443 Alphonse commença une guerre contre Milan, ce qui compliqua d'autant plus les rapports politiques entre les États italiens et favorisa les réserves de Venise envers l'expédition antiottomane projetée¹⁰.

Pendant l'année 1444 qui suivit, à la suite des grandes victoires obtenues par Ianco de Hunedoara dans „la longue campagne“, il se créa une situation stratégique et politique particulièrement favorable pour les forces chrétiennes dans le sud-est de l'Europe, situation qui, pour pouvoir se traduire dans une éventuelle défaite décisive pour les Turcs, avait besoin d'une période de consolidation que seule une paix avec le Sultan pouvait offrir. Tout en comprenant très bien la situation, Ianco de Hunedoara finit par déterminer le roi Ladislas Ier de Hongrie et III de Pologne d'accepter les propositions avancées par les Turcs. C'est ainsi que le 12 juin un traité de paix sur dix ans fut signé à Andrinople, traité avantageux pour les Chrétiens et qui allait être ratifié par le roi magyar au mois de juin à Szeged¹¹. Dans cette même période, pour bien consolider sa base politique dans les Balkans, Ianco de Hunedoara eut une intervention active en Bosnie et réussit à conclure le 3 juin 1444 un traité d'alliance avec le roi Étienne Thomas, qui avait

été d'ailleurs reconnu et confirmé par Ladislas Ier à la recommandation du voïvode transylvain¹².

Mais les choses n'étaient pas également claires pour tous ceux intéressés par la lutte antiottomane. Bon nombre en arrivèrent à penser que, vu les victoires obtenues par le voïvode transylvain, l'organisation d'une nouvelle expédition pourrait suffire à chasser les Turcs d'Europe. C'est exactement ce qui pensaient la grande noblesse magyare, le légat papal Cesarini, le duc Philippe de Bon de Bourgogne et le roi Alphonse d'Aragon. Il est intéressant de remarquer le fait qu'ils ne manquèrent pas de réclamer tous et avec grande insistance l'organisation aussi vite que possible d'une nouvelle expédition croisée, qu'ils s'empressèrent de faire des promesses d'assistance, mais il se trouva finalement que personne n'envoya grand-chose et, lorsqu'on envoya quand même quelques aides, celles-ci y arrivèrent avec un délai qui les rendit inutiles. Bref, ils tenaient tous à satisfaire leurs intérêts politiques, territoriaux, commerciaux et de prestige, en laissant volontier à Ianco de Hunedoara le soin de mener la lutte antiottomane avec une armée qui n'avait pas eu le temps de se remettre et d'atteindre sa capacité combative maximale, d'autant plus nécessaire dans l'éventualité d'une campagne d'automne. Cette politique, que Ianco n'a pu contrecarrer efficacement, malgré le fait que la plupart des nobles polonais se prononcèrent eux-aussi contre une expédition antiottomane au moment respectif¹³, entraîna le dénouement tragique de Varna¹⁴ qui finit par annuler pratiquement les fruits des belles victoires de la „longue campagne“ et rompit l'équilibre dans les Balkans dans la faveur des Turcs.

Parmi ceux qui s'efforcèrent de tirer le plus de profit des victoires de Ianco de Hunedoara tout en se gardant le plus possible d'y contribuer de manière quelconque se trouva, comme nous l'avons déjà remarqué, Alphonse V d'Aragon. Le roi espagnol, pris dans les sinuosités de la politique italienne, s'ingéniait aussi, avec les maigres ressources qui lui en restaient, de réaliser pour autant que possible les objectifs de sa politique balkanique.

C'est ainsi qu'il réussit le 19 février 1444 de conclure un traité de vassalité avec le voïvode de Bosnie, Étienne Vukčić¹⁵, traité lui permettant du point de vue juridique de pénétrer dans l'espace balkanique où il avait de nombreuses prétentions territoriales qu'il espérait satisfaire à la suite de la campagne antiottomane devant avoir lieu pendant la même année, notamment en ce qui concernait Athènes, Patras et la péninsule Gallipoli¹⁶. En vue de l'expédition qui devait assurer la réalisation de ces objectifs, Alphonse n'eut aucune hésitation à assurer Ladislas Ier et, implicitement, le voïvode transylvain, de sa participation avec dix galères pour la mise sur pied de la flotte croisée devant compter aussi sur la présence de la Papauté, de Venise, de Milan, de la Bourgogne, ainsi que des Chevaliers de l'Île de Rhodes¹⁷. Ces belles promesses finirent par se concrétiser dans la réunion de quelques galères italiennes, bourguignonnes et ragusaines, commandées par le Vénitien Aloisio Loredano¹⁸ et qui seront loin d'empêcher le passage de l'armée de Murad II d'Asie Mineure en Europe et, donc, la débâcle qui s'ensuivit.

Ce fut probablement un grand soulagement pour Alphonse V d'aprendre que Venise refusait d'accepter le laisser-passer dans ses eaux territoriales que le Pape avait accordé à la flotte aragonaiso-napolitaine refus lui fournissant une excellente excuse pour justifier son inactivité envers Ladislas Ier ¹⁹. Mais, tout en manquant d'envoyer l'aide promise Alphonse n'avait aucune intention de renoncer à ses prétentions territoriales, d'autant plus qu'il était convaincu du fait que les pressions exercées par la Papauté, l'ardeur chevaleresque et, en même temps le manque de jugement du jeune roi de Hongrie finiront par pousser ce dernier à rompre la paix qui venait d'être conclue avec les Turcs et forceront Ianco de Hunedoara de prendre part à la croisade, malgré ses objections tout à fait fondées.

Il fut également renforcé dans cette conviction par les informations reçues de la part de Ciriaco d'Ancona, se trouvant pendant l'automne de l'année 1444 dans la capitale de l'Empire Byzantin. À Constantinople, Ciriaco fut en mesure de consulter les lettres que Cesarini Ladislas Ier et Ianco de Hunedoara avaient envoyées à Jean VIII, lettres par lesquelles ils lui annonçaient leur décision arrêtée de déclencher la croisée. Il en envoya des copies au roi aragonais, tout en y ajoutant une lettre personnelle dans laquelle il lui demandait de se joindre aux forces chrétiennes ²⁰.

Loin de donner cours à cette demande, Alphonse n'hésita pourtant pas d'écrire à Ladislas, avant le départ de celui-ci en campagne, en lui faisant savoir qu'il avait certains droits héréditaires sur les territoires qui allaient être conquis, plus exactement sur Athènes et Patras ²¹, des principautés qu'il est intéressant de remarquer qu'au moments respectif ne se trouvaient aucunement sous domination ottomane et donc, ne pouvaient faire l'objet d'une croisade. Le 27 novembre 1444 Alphonse s'adresse par écrit dans le même sens à Constantin Paléologue Dragases, le despote de Mistra, qui avait réussi d'emporter plusieurs victoires sur les Turcs ²², en lui faisant connaître quels étaient ses droits à la succession d'Athènes et en lui demandant en même temps de ne pas manquer de rendre Athènes, une fois conquise, à son envoyé le marquis Giovanni de Gerace ²³.

Tout en résultant du manque de coordination et des rivalités entre les forces chrétiennes, la débâcle de Varna (10 novembre 1444) porta un coup dur à la lutte menée par les peuples du sud-est de l'Europe pour leur liberté, ainsi qu'à la politique expansionniste d'Alphonse V. Pendant les quelques années qui suivirent, c'est-à-dire jusqu'en 1447, celui-ci n'accorda pratiquement plus d'attention à la Péninsule Balkanique, malgré le fait que Ianco de Hunedoara assisté par le Prince de la Valachie, Vlad Dracul, et par une flotte bourguignonne et papale sous la commande de Walerand de Wavrin et du cardinal Francesco Condolmieri essaya en 1445, c'est vrai sans aucun succès, de reprendre l'offensive antiottomane par la prise de quelques positions fortifiées au long du Danube.

Ce ne fut qu'en 1447 que les conditions redevinrent favorables pour la reprise de la lutte antiottomane, ce qui entraîna aussi la reprise des relations entre Ianco de Hunedoara et Alphonse V d'Aragon, rela-

tions qui pendant cette année ainsi que pendant l'année qui suivit connurent une intensité maximale.

Élu gouverneur de la Hongrie en 1446 grâce à des circonstances historiques tout à fait spéciales, mais grâce aussi à ses qualités exceptionnelles, Ianco de Hunedoara devint ainsi une des personnalités les plus marquantes de l'époque et gagna un statut important dans les relations politiques européennes. Dans cette nouvelle conjoncture, son objectif principal fut celui de reprendre l'offensive antiottomane qui, au cas d'une victoire, allait au moins assurer l'élimination de la pression turque dans la région du Danube, tout en consolidant sur le plan intérieur ses positions, face aux assauts de plus en plus acharnés de la noblesse frustrée par l'éventualité d'une marginalisation politique.

Dès le printemps de l'année 1447, Ianco de Hunedoara commença de grands préparatifs dans le but de réaliser un large front d'action antiottomane qui, selon lui, devait s'appuyer aussi sur les puissances européennes²⁴. Pour la réalisation de ce desideratum, il déclencha une vaste activité diplomatique en adressant des demandes d'assistance au duc Philippe le Bon de Bourgogne et au roi de France, Charles VII, en envoyant Nicolas Laszocki en mission à Rome et à Venise et le ban de Croatie, Franco de Talovač, en mission à Raguse²⁵, en obtenant la médiation du Pape Nicolas V dans son conflit avec l'empereur Frédéric III, médiation qui va amener la conclusion de l'armistice du 1er juin 1447, à la suite de l'intervention du légat apostolique, le cardinal espagnol Juan de Carvajal²⁶.

Pris dans cette effervescence politique et diplomatique, le gouverneur de la Hongrie ne manqua pas de contacter tout naturellement Alphonse V d'Aragon et de Naples, qu'il savait intéressé par la lutte antiottomane et à qui il envoya en ambassade Étienne de Frangepani, comte de Segna, avec des puissances spéciales, en vue d'obtenir la conclusion d'un traité de collaboration.

L'initiative de Ianco de Hunedoara fut reçue avec intérêt de la part d'Alphonse V, puisque ce dernier, malgré la situation compliquée d'Italie, avait décidé de reprendre sa politique balkanique et avait reçu, dans ce sens, les ambassades du despote de Serbie, Georges Brancovici²⁷, et du dirigeant de la lutte albanaise, Georges Kastriot Skanderbeg²⁸. Les propositions avancées par Ianco de Hunedoara laissaient voir d'une part sa détermination de reprendre l'offensive antiottomane et, d'autre part, son besoin impérieux d'y être aidé par les autres puissances chrétiennes. Ce furent ces considérants mêmes qui l'amènèrent à formuler sa requête de manière à flatter l'orgueil du roi aragonais, qui finit par l'accepter et par conclure le traité de Casoli du 6 novembre 1447²⁹.

Le traité était structuré en deux parties principales, la première comprenant les propositions formulées par Ianco de Hunedoara et les engagements que celui-ci était prêt à assumer envers Alphonse V au cas d'une acceptation et une deuxième partie comprenant l'accord du roi aragonais, renforcé par sa signature et son sceau secret.

Dans la première partie, Ianco demande à Alphonse V de l'assister dans la lutte antiottomane avec 16 000 soldats qu'il n'aurait pas à envoyer directement, devant par contre fournir l'argent nécessaire pour que le voïvode les engage lui-même, notamment 100 000 florins d'or.

Il promet à son tour d'engager à ses propres dépens 16 000 autres soldats et d'obtenir gratuitement de Valachie 10 000 de plus³⁰, ce qui remonte à une armée de 42 000 homes, avec laquelle il ne pouvait manquer de battre les Turcs et de les chasser d'Europe³¹.

Cette introduction qui indique clairement ce que le grand commandant d'armées comptait obtenir de la part du roi aragonais est suivie par les promesses qu'il fait à ce dernier pour le décider à agir. C'est ainsi qu'il lui fait entendre qu'en l'aidant à vaincre les Turcs il ne manquera pas d'être récompensé par Dieu, que l'humanité lui en sera reconnaissante et qu'il obtiendra la gloire éternelle, tout en lui étant possible d'acquérir le royaume de Hongrie, le royaume des Grecs, ainsi que d'autres territoires de la région³², ce qui pour Alphonse constituait une récompense beaucoup plus terrestre et d'autant plus séduisante. En effet, Ianco de Hunedoara lui suggérerait la possibilité d'exercer une domination sur le sud-est européen tout entier, ce qui se trouvait en parfait accord avec les tendances expansionnistes et les velléités impériales du roi aragonais.

Pour plus de crédibilité, Ianco de Hunedoara assume quelques obligations très concrètes, notamment de dépenser de manière intégrale l'argent reçu d'Alphonse pour le recrutement des soldats et de veiller à ce que les princes et les barons du Royaume hongrois jurent fidélité et obéissance au souverain aragonais, de venir à sa rencontre personnellement et avec une armée de 3 à 6 mille hommes pour le conduire dans le royaume en toute sûreté et de mettre à sa disposition, où bien à la disposition de son envoyé, n'importe quelle ville ou cité de Transylvanie, de lui restituer l'argent emprunté, même de lui en offrir d'avantage, somme qu'il prendrait des territoires et des villes d'où il chasserait les Turcs et, finalement, d'envoyer en hôte à la cour napolitaine son fils aîné, Ladislas, en témoignage de sa sincérité³³. En s'appuyant sur tous ces arguments, Ianco demande à Alphonse en plus de l'aider dans la lutte jusqu'au bout et sans hésitation aucune, et de lui envoyer l'aide de telle façon qu'au mois de juillet de l'année suivante (1448) l'armée soit prête à attaquer les Turcs³⁴.

La dernière partie du traité comprend l'accord du roi aragonais en ce qui concerne les propositions de Ianco de Hunedoara et la promesse de lui envoyer les 100 000 florins, payables en deux tranches, notamment le 24 avril 1448, après l'arrivée de Ladislas comme hôte à sa cour, et ensuite au moins de juin, le même année³⁵.

Le lendemain (7 novembre 1447) le traité fut ratifié, toujours à Casoli, par un acte notarial rédigé par Arnaldo Fonolleda, par lequel Alphonse V stipule qu'il versera la deuxième tranche de 50 000 florins une fois les barons et les princes du Royaume de Hongrie prêteront serment de fidélité et de soumission à lui ou à son fils Ferdinand, tout en exigeant au comte de Segna de ne confier ces documents à Ianco que lorsque ce dernier se fut engagé à obliger les nobles susmentionnés de jurer fidélité au roi ou à son fils³⁶.

Les véritables intentions d'Alphonse V et l'unique mobile pouvant le déterminer à agir contre les Turcs apparaissent ici très clairement. On comprend d'autre part très bien pourquoi Ianco fut-il obligé de faire des promesses aussi généreuses, qui allaient jusqu'à englober la

couronne hongroise et celle des empereurs byzantins. Il était convaincu que l'ambition et la vanité du roi aragonais, incitées par ces promesses, pousseront celui-ci à agir contre les Turcs, même si de façon limitée, tandis que les forces dont il disposait ne lui permettront jamais de revendiquer sérieusement ni l'une, ni l'autre.

Même si peu disposé à prêter une aide quelconque contre les Turcs, Alphonse prit au sérieux les promesses concernant la couronne de Hongrie et, pour pousser les choses, il retint auprès de lui pendant presque une année le comte de Segna, il adressa le 11 décembre 1447, des lettres aux nobles les plus illustres du royaume, y compris Dionisos Szécsi, archevêque de Strigonie, Nicolas Ujlaki et Ladislas Garai³⁷, et s'adressa le 22 février 1448 à la noblesse magyare toute entière³⁸. L'effet fut sans aucun doute moindre, sinon tout à fait nul.

Pendant ce temps, Ianco de Hunedoara se préparait intensément en vue de sa future expédition antiottomane, tandis que la réponse de la part d'Alphonse se faisait attendre. Ce n'est qu'en avril 1448 que le messenger aragonais Bernat Lopiç arriva à Buda³⁹, en apportant trois chevaux offerts par le roi aragonais et une lettre dans laquelle son maître laissait croire qu'il était prêt à conclure une alliance contre les Turcs⁴⁰. Néanmoins, cette réponse parut tout à fait insuffisante à Ianco qui, le 28 mai, s'adressa de nouveau à Alphonse en lui objectant que dans la lutte contre les Turcs il faut de la persévérance plutôt que de l'élan et en lui demandant une aide effective et non pas de belles paroles⁴¹. Aussitôt la lettre envoyée, le comte de Segna, Étienne de Frangepani, revint de sa longue ambassade en apportant le traité qu'il avait conclu avec Alphonse V le 6 novembre 1447, ce qui détermina Ianco à écrire une fois de plus à ce dernier, le 24 juin, pour lui faire connaître qu'il acceptait le traité, qu'il se préparait intensément pour la campagne projetée et qu'il lui enverrait bientôt son plan d'action⁴².

Malheureusement, toutes les promesses d'Alphonse V ne restèrent que des mots creux, les forces de celui-ci, toutes limitées comme elles l'étaient, se trouvant engagées complètement dans la guerre qui avait une fois de plus embrasé l'Italie à la suite de la mort du duc de Milan, Philippe Marie Visconti (1447)⁴³, et la flotte aragonaise qui constituait, probablement, l'appui principal sur lequel Ianco comptait⁴⁴ tout en étant pratiquement détruite dans les luttes navales de Messine et de Syracuse, sur les côtes de Sicile⁴⁵.

Dans cette situation, bien qu'Alphonse écrivit une fois de plus à Ianco le 3 septembre 1448 en lui promettant son assistance et en l'encourageant dans sa lutte contre les ennemis de la chrétienté⁴⁶, tandis que certains historiens vont même jusqu'à considérer, sans justification aucune selon nous, qu'il envoya même 50 000 florins⁴⁷, le traité du 6 novembre 1447 devint nul et inopérant. Le grand commandant d'armées se trouva une fois de plus seul face à l'écrasante force armée du Sultan, qu'il n'hésita pourtant pas à affronter. Il dut néanmoins s'incliner devant la supériorité numérique incontestable de l'ennemi (Kossovopolie, le 17—19 octobre 1448) et renoncer à l'avenir à toute action ayant un caractère offensif. C'est ainsi que pour les Pays Roumains et pour le Royaume de Hongrie il devint impossible pendant

quelques siècles de chasser les Turcs d'Europe, la lutte pour leur propre survivance se situant au tout premier plan.

Si pour ces pays la croisade représentait une réalité immédiate, dure, pleine d'imprévu même, pour les puissances chrétiennes de l'Europe Occidentale en échange elle n'était guère plus qu'un masque idéologique visant à cacher leur actions politiques et militaires. Du point de vue géographique, ces dernières se trouvaient à une distance appréciable du péril ottoman immédiat, tandis que du point de vue de l'évolution socio-économique et politique elle s'étaient acheminées sur une voie qui allait mener à l'apparition des États modernes. Dans cette situation, les rivalités entre les États chrétiens, par rapport à celles qui les opposaient à l'Empire Ottoman, prenaient une importance pareille, sinon accrue. C'est exactement ce qui explique la débâcle par laquelle finit la croisade de Varna, ainsi que l'expédition de 1448. Ceci eut comme résultat une implantation définitive des Turcs ottomans en Europe, l'ouverture pour eux d'un vaste terrain d'expansion vers l'Europe Centrale et leur inclusion dans le système d'équilibre européen qui allait se créer à la fin du XVe et au début du XVIe siècles.

NOTES

¹ Le V-te de la Jonquièrre, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, vol. I, Paris, 1914, p. 88 ; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor* (L'histoire des Turcs), București, 1976, pp. 144—148 ; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656* (L'Histoire de l'Empire Ottoman jusqu'en 1656), București, 1978, pp. 83—93.

² Francisc Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447—1448* (L'intervention de Iancu de Hunedoara en Valachie et Moldavie dans les années 1447—1448), „Studii. Revistă de istorie”, XVI, no. 5, 1963, pp. 1049—1072 ; idem, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilie și problema ajutorării Bizanțului* (La domination de Iancu de Hunedoara sur Kilia et le problème de l'appui de Byzance), ibidem, XVIII, no. 3, 1965, pp. 619—638 ; idem, *De nouveau sur l'action de Iancu de Hunedoara (Hunyadi) en Valachie pendant l'année 1447*, „Revue Roumaine d'Histoire”, XV, no. 3, 1976, pp. 447—463 ; idem, *Encore une fois sur l'action de Iancu de Hunedoara (Hunyadi) en Valachie pendant l'année 1447*, ibidem, XVII no. 4, 1978, pp. 743—753 ; Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, București, 1968, pp. 139—145 ; Mihail P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara* (Un porte-drapeau de la lutte antiottomane. Iancu de Hunedoara), București, 1974, pp. 43—44.

³ Francesco Cerone, *La politica orientale di Alfonso di Aragona*. Estratto dall'Archivio Storico per le Province Napoletane, anno XVII, fasc. I, II, III, IV ; anno XVIII, fasc. I, Napoli, 1903 ; Nicolau d'Olwer, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental*, Barcelona, 1926, pp. 183—196 ; Antonio Ballesteros y Beretta, *Historia de España y su influencia en la historia universal*, ed. II, vol. III, Barcelona, 1948, pp. 506—511 ; F. Soldevila, *Historia de España*, tomo II, Barcelona, 1953, pp. 266—270 ; Marqués de Lozoya, *Historia de España*, tomo II, Barcelona, 1977, pp. 342—343 ; Alan Ryder, *The Eastern Policy of Alfonso the Magnanimous*, „Atti della Accademia Pontaniana”, nuova serie, vol. XXVIII, 1977, pp. 7—25.

⁴ Constantin Marinescu, *Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples, et l'Albanie de Scanderbeg*, en *Mélanges de l'Ecole roumaine en France*, Paris, 1923, pp. 1—135 ; F. Pall, *I rapporti italo-albanesi intorno alla metà del secolo XV*, „Archivio Storico per le Province Napoletane”, terza serie, vol. IV, 1965, Napoli, 1966, pp. 141, 153—157 ; M. Sciambra, G. Vaelntini, I. Parrino, *L'Albania e Skanderbeg*

nel piano generale din crociata di Callisto III (1455—1458), „Bollettino della Badia greca di Grottaferrata“, vol. XXI, 1966, pp. 83—136.

⁵ T. Nicolau, *Ioan Huniade Corvin*, București, 1925, p. 41; C. Mureșan, o.c., p. 73.

⁶ C. Mureșan, o.c., pp. 76—80; M. P. Dan, o.c., pp. 99—104.

⁷ T. Nicolau, o.c., pp. 47—52; C. Mureșan, o.c., pp. 86—92; M. P. Dan, o.c., pp. 104—113.

⁸ F. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi*, Vălenii de Munte, 1937, p. 14.

⁹ *Ibidem*; C. Marinescu, *Les relations d'Alfons V d'Aragon, roi de Naples, avec Jean VIII Paléologue, en Deuxième Congrès international des études byzantines*, Belgrade, 1927, p. 162.

¹⁰ F. Pall, *Le condizion e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442—1443, condotta da Giovanni di Hunedoara*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes“, tome III, no. 3—4, 1965, p. 449; C. Mureșan, o.c., pp. 84—85.

¹¹ F. Pall, *Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, „Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique“, tome XXII, no. 2, 1941, pp. 144—158.

¹² L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München — Leipzig, 1914, pp. 366—368; L. Elekes, *Hunyadi*, Budapest, 1952, pp. 230—231; F. Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilie...*, p. 628.

¹³ Jan Dobrowski, *La Pologne et l'expédition de Varna en 1444*, „Revue des Etudes Slaves“, tome X, Paris, 1930, pp. 57—75.

¹⁴ Bistra Tvetkova, *La bataille mémorable des peuples. Le Sud-Est européen et la conquête ottomane. Fin XIVe première moitié du XVe s.*, Sofia, 1971.

¹⁵ L. Thallóczy, *Bosnyák és szerb életes nemzedékrajzi tanulmányok* (Études biographiques et généalogiques concernant la Bosnie et la Serbie), Budapest, 1909, pp. 409—419; N. d'Olwer, o.c., p. 184.

¹⁶ C. Mureșan, o.c., p. 98.

¹⁷ *Ibidem*; F. Pall, *Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen: la croisade de Varna (1444)*, „Balcania“, VII, no. 1. 1944, p. 107; M. P. Dan, o.c., p. 115.

¹⁸ C. Mureșan, o.c., p. 98.

¹⁹ Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècles*, III, Paris, 1902, pp. 138, 151—152; F. Pall, *Le condizioni e gli echi internazionali...*, p. 452.

²⁰ F. Pall, *Ciriaco d'Ancora...*, p. 37.

²¹ Albert de Berzeviczy, *Rapporti storici fra Napoli e l'Ungheria nell'epoca degli Aragonesi (1442—1501)*, Napoli, 1928, p. 5—6.

²² A. Decei, o.c., pp. 94—95.

²³ Kenneth M. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311—1388*, London, 1975, p. 214.

²⁴ F. Pall, *Skanderbeg et Iancu de Hunedoara (Jean Hunyadi)*, „Studia Albanica“, 1968, no. 1, p. 107.

²⁵ C. Mureșan, o.c., p. 146.

²⁶ Lino Gómez Canedo, *Un español al servicio de la Santa Sede. Don Juan de Carvajal cardenal de Sant 'Angelo, legado en Alemania y Hungria (1399 ?—1469)*, Madrid, 1947, p. 168.

²⁷ N. d'Olwer, o.c., p. 184; M. de Lozoya, o.c., II, p. 342.

²⁸ C. Marinescu, *Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples, et l'Albanie de Scanderbeg*, pp. 25—26.

²⁹ *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, en *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, vol. XXXV, ed. L. Thallóczy, S. Barabás, Budapest, 1910, doc. CCCXLIV, pp. 350—353.

³⁰ F. Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447—1448*, pp. 1054—1055.

³¹ *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* doc. CCCXLIV, p. 350.

³² *Ibidem*, p. 351.

³³ *Ibidem*, pp. 351—352.

³⁴ *Ibidem*, p. 352.

³⁵ *Ibidem*, p. 353.

- ³⁶ *Ibidem*, doc. CCCXLV, pp. 354—356.
- ³⁷ *Ibidem*, doc. CCCXLVIII, pp. 357—358.
- ³⁸ *Ibidem*, doc. CCCXLIX, pp. 358—359.
- ³⁹ N. Iorga, o.c., II, Paris, 1899, p. 45.
- ⁴⁰ T. Popa, *Iancu Corvin de Hunedoara*, Hunedoara, 1928, p. 113; C. Mușeșan, o.c., p. 147; M. P. Dan, o.c., p. 126.
- ⁴¹ Joannis de Zredna, *Epistolae, en Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Joannes Georgius Schwandtner, vol. II, Vindobonae, 1746, doc. XXIX, pp. 45—46; Georgius Pray, *Annales Regum Hungariae*, pars III, Vindobonae, 1766, pp. 62—63; Georgius Fejer, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad regni Hungariae gubernatoris*, Buda, 1844, doc. XXXVI, pp. 108—109; *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, doc. CCCLII, p. 361.
- ⁴² J. de Zredna, o.c., doc. XXXI, pp. 47—48; G. Pray, o.c. pp. 63—64; G. Fejer, o.c., doc. XL, pp. 114—115; *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, doc. CCCLIV, pp. 361—362.
- ⁴³ Nino Valeri, *L'Italia nell'età dei principati dal 1343 al 1516*, en *Storia d'Italia*, vol. V, Verona, 1949, pp. 486—509; *Storia d'Italia*, coordinata da Nino Valeri, vol. I, Torino, 1959, pp. 715—722.
- ⁴⁴ M. P. Dan, o.c., p. 126.
- ⁴⁵ C. Mușeșan, o.c., p. 148.
- ⁴⁶ *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, doc. CCCLVI, pp. 362—363.
- ⁴⁷ Bálint Homan, Gyula Szekfű, *Magyar történet*, vol. III, s.a., p. 295.

PRELIMINARII LA STUDIUL PREEMȚIUNII ÎN BIZANȚ ȘI ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

TUDOR TEOTEOI

Derivată etimologic din latinul *praemptio*, termen echivalent grecescului *protimēsis*, noțiunea de preemțiune (sau privilegiul de precumpărare ori de cumpărare preferențială) desemnează dreptul (*ius praemptionis*), pe care anumite societăți l-au recunoscut „unor cercuri de persoane cu privire la bunuri, față de care și față de ai căror stăpâni privilegiați la precumpărare și răscumpărare se găseau într-un raport de solidaritate : rudenie, devălmășie, vecinătate de sat sau de stăpânire, vechea stăpânire a aceluiași lucru etc.”¹; mai simplu spus, era dreptul recunoscut rudelor, coproprietarilor unui bun deținut în indiviziune ori simplilor vecini de a cumpăra cu prioritate bunul respectiv, în caz că proprietarul său dorea să-l înstrăineze prin vânzare. Atunci când bunul scos la vânzare era stăpânit de către mai multe persoane, în indiviziune, situație foarte frecventă în cazul moștenirilor patrimoniale stăpânite în comun de mai mulți frați (sau de alte rude mai îndepărtate), persoana interesată să-și înstrăineze dreptul de proprietate nu putea vinde acel bun în totalitatea lui, în mod concret, ci doar în mod abstract partea sau cătineea ce-i revenea ei din bunul ce-l deținea împreună cu alte persoane. În asemenea împrejurare, era firesc ca oferta de cumpărare să fie făcută în primul rând coproprietarilor bunului stăpânit în comun, apoi proprietarilor de bunuri învecinate cu acel bun și abia în final (când toți cei îndreptățiți la cumpărare, într-o ordine de prioritate precizată printr-o legislație stabilită în timp, își vor fi făcut cunoscut în chip legal lipsa de interes, implicit refuzul lor de a cumpăra bunul sau partea scoasă la vânzare) străinilor, adică aceluia care se aflau în afara respectivului cerc de solidaritate (familială, socială, fiscală ori vicinală).

De aici decurge în mod firesc existența unei anumite ordini de prioritate a celor îndreptățiți să cumpere bunul imobiliar — cel mai adesea pământul — scos la vânzare, bun care în principiu trebuia să fie menținut într-un anume cerc de solidaritate, de la cel mai apropiat — cel al rudelor coproprietare, în primul rând al fraților coproprietari — până la cel mai depărtat, care era acela al simplilor vecini. Acesta din urmă a și definit preemțiunea sau protimisul ca un drept de vecinătate (*plēsiasmos*), cuvenit deci vecinilor la cumpărarea lotului de pământ

scos la vânzare. Abia după epuizarea tuturor categoriilor de protimitari, adică de persoane situate într-unul din aceste cercuri de solidaritate, al căror refuz de a cumpăra bunul scos la vânzare era menționat în chip expres, vânzătorul se putea adresa în acest scop unor persoane străine, adică situate în afara oricărui cerc de solidaritate. Cât de puternice au fost aceste solidarități, mai ales în anumite societăți medievale, faptul este ilustrat de existența mai multor grade sau trepte de prioritate, corespunzând mai multor cercuri concentrice de prioritate, dintre care cele mai apropiate de centru aveau întâietate față de cele mai depărtate, dar mai ales de dănuirea nealterată, vreme de multe veacuri la rând, a unor norme juridice care prevedeau anularea oricărei tranzacții de vânzare—cumpărare făcute fără respectarea dreptului de preemțiune. Anularea tranzacției era deci sancțiunea ocilrii dreptului de preemțiune, urmată de recunoașterea dreptului de răscumpărare sau *retract*, acordat persoanei ce beneficia de acest drept și-l revendica ulterior, făcând totodată dovada faptului că n-a știut de vânzarea respectivă. În această situație, ea mai beneficia de un răgaz de timp pentru a răscumpăra bunul ce i se cuvenea și care fusese dobândit în mod ilegal de către altcineva. Cel îndreptățit la cumpărarea bunului restituia prin răscumpărare, străinului de obștea sau cercul de solidaritate respectiv, suma de bani achitată de acesta din urmă pentru cumpărarea bunului dobândit de el în mod ilegal. În opinia istoricilor ce s-au aplecat cu toată competența asupra preemțiunii, aceasta va fi fost o practică obișnuită în evul mediu românesc pentru asemenea situații², în vreme ce documentele bizantine evidențiază o nuanță întrucâtva diferită de aplicare a aceleiași proceduri: ea consta în aceea că odată dovedită ilegalitatea unei tranzacții de vânzare—cumpărare, în urma contestației făcute de persoana ce beneficia de dreptul de protimisis, sau de o treaptă superioară de prioritate la cumpărare, în conformitate cu legislația referitoare la preemțiune — este vorba în primul rând de novella împăratului Roman I Lekapenos din anul 922 — cel care cumpăraseră prin dol sau vicleșug, adică prin „mașinațiune“, „fără știre“ celui îndrituit, primea banii înapoi chiar de la vânzătorul inițial. Un document din decembrie 1392 relatează că mănăstirea Akapniou, fiind strâmtorată de dificultăți financiare, vânduse lui kyr Demetrios Bryennios Laskaris, un potentat local, jumătate din satul Achianou, proprietate pe care ea o avea „din timpuri imemorabile“ (*ex amnēmoneutōn chronōn*), vânzare justificată prin faptul că Bryennios Laskaris deținea deja cealaltă jumătate de sat³, textul lăsându-ne astfel să înțelegem că fuseseră respectate întru totul normele preemțiunii, omițând însă a preciza cu ce titlu deținea Bryennios Laskaris jumătatea sa de sat. Cealaltă jumătate de sat, cumpărată de la călugării akapnioți, a fost vândută ulterior cu acte în regulă mănăstirii athonite Kutlumus. Dar monahii altei mănăstiri athonite — este vorba de Chilandar — având ei drept de preemțiune acolo, au intervenit adresându-se lui Bryennios Laskaris și argumentând că „prin plesiasmos sunt mai îndreptățiți ei... decât cei de la Kutlumus, veniți din locuri străine și neavând nici un argument de vecinătate“⁴. După mai multe tergiversări provocate de către cei de la Kutlumus, care refuzau să-și pri-

mească înapoi banii plătiți potentatului laic menționat (subl. ns. — T. T.), de la care cumpăraseră jumătatea de sat prin dol sau vicleșug, monahii de la Chilandar au avut câștig de cauză, oferind și banii cuveniți, prin intermediul mitropolitului de Serrhes și al protosului athonit. Un alt document, din februarie 1393, mai precizează că vânzarea fusese făcută de akapnioți iui Demetrios Laskaris după încheierea asediului turcesc asupra Thessaloniciului, soldat cu prima cucerire a orașului în aprilie 1387, ca urmare a unei mașinațiuni puse la cale de către monahii de la Kutlumus: „neavând drept nici prin vecinătate, ... nici vreo altă bază legală”⁵, aceștia au intervenit pe lângă Bryennios Laskaris ca să cumpere el jumătatea de sat scoasă la vânzare, invocând clauza devălmășiei sau a coproprietății (*anakoinōsis*), urmând ca el să vândă apoi mănăstirii Kutlumus recenta sa achiziție. Lucrurile s-au petrecut întocmai „cu mașinațiunea pusă la cale”⁶, când a apărut pretenția celor de la Chilandar, „având ei drept de plesiāsmos și fiind învecinați cu acest sat, bine știind totodată că li se cuvine mai degrabă lor cumpărarea acestui bun”⁷. Chilandar a obținut câștig de cauză, protosul athonit admonestându-i pe monahii de la Kutlumus pentru caracterul ilegal al demersului lor. Tot documentul al doilea relatează această interesantă dispută până la capăt, spre deosebire de cel dintâi, care sfârșește cu câștigul de cauză al mănăstirii Chilandar (în a cărei arhivă el a și fost altminteri păstrat). Ducând deci firul afacerii până la sfârșit, cel de al doilea document narează și ultimul episod, constând în intervenția ulterioară a mănăstirii Esphigmenou, prin care monahii de aici au contestat și dreptul celor de Chilandar, pe baza argumentului că aceia aveau doar o simplă vecinătate cu partea de sat vândută, încadrându-se deci abia în ultima categorie de prioritate stabilită de lege — adică a cincea treaptă prevăzută prin novella din anul 922 — în vreme ce esphigmenii aveau chiar coproprietate („*anakoinōsis*”) acolo. Cea care a avut câștig de cauză în urma șirului de contestații succesive a fost prin urmare mănăstirea Esphigmenou, pe baza unei trepte de preemțiune superioare celei de care beneficiase mănăstirea Chilandar.

În privința preemțiunii, subliniem de la bun început că episodul de istorie socială bizantină relatat mai sus are corespondențe remarcabile de asemănătoare în evul mediu românesc. Ca să dăm un singur exemplu, la 5 mai 1708 Aftanasie, egumenul de la Bursuci, care cumpărase de la Toma Cantacuzino săliștea Cetățuia, declara că „am fost cumpărat fără cale... că nu mi s-a convenit să încap... cunoscând cum iaste giudecata după lege țării, că mai volnic au fost d'umnea/lui să cumpere, fiind săminție și neam de aproape a lui Gavril Paladi sulgerul, și la giudecată n-am mai eșit, ce de bună voia mea m-am învoit cu d'umnea/lui Ion Paladi vesternicul de și-au răscumpărat moșia”⁸. Aceste apropieri justifică întru totul tratarea preemțiunii din societatea medievală românească în strânsă legătură cu fenomenele similare pe care le-am constatat în lumea bizantină.

Specific istoriei sociale bizantine, protimisul, adică dreptul de precumpărare, cumpărare preferențială sau întâietate la cumpărare a fost până în prezent studiat în strânsă legătură cu proprietatea de obște,

formă care a cunoscut o dezvoltare notabilă în perioada de mijloc sau clasică a Bizanțului, avându-și însă rădăcinile încă din primele veacuri de existență a acestui stat. Legată de numele împăratului Justinian al II-lea (685—695 și 705—711), „Legea agrară“ (*Nomos georgikos*) atestă obștea sau comunitatea sătească (*koinotes choriou*) drept realitate socială palpabilă, cu caracter de nouitate atunci când ne referim la situația din Imperiul roman. Căci dacă dreptul roman a fost prin excelență un drept al proprietății private, noul drept romano-bizantin, definitivat în vremea dinastiei macedonene, când desăvârșirea autocrației bizantine marca și apogeul politic al Imperiului medieval răsăritean, are un caracter mai compozit, între altele prin locul însemnat ce era acordat și altor forme de proprietate, cum era cea condiționată, dar mai ales proprietatea de obște. Din aceasta din urmă a derivat sistemul solidarității fiscale la plata impozitelor, de care se apropie în mod considerabil și „cisle“ evului mediu românesc. În treacăt fie spus, trebuie observat cum centralismul economic a mers totdeauna mână-n mână cu cel statal, cum societățile bazate pe centralism economic — este cazul cu cea bizantină și apoi cu cea otomană în evul mediu — au dezvoltat și menținut forme de guvernare despotică și autocrată pe plan politic.

Urmarea firească a locului deținut de proprietatea de obște în faza clasică a societății bizantine a fost dezvoltarea, la început sub formă de obicei, a unui drept de vecinătate, strâns legat de obștea sătească sau vicinală. Scopul acestui obicei, legiferat în veacul al X-lea, când împărații macedoneni, din motive asupra cărora nu stăruim aici, au emis mai multe novelle în favoarea micii proprietăți țărănești și a proprietății de obște, era de a menține pământul în cadrul cercului tradițional de solidaritate al obștii sătești și de a opri procesul de dezagregare al acestei solidarități rurale subminate mai ales din afara ei, de către noua clasă aristocratică a celor „puternici“ (*dynatoi*). Este interesant de observat că textele legislative redactate pe teritoriul românesc în a doua parte a perioadei fanariote, fie ele cu o conotație mai savantă, fie de uz practic, au redat în românește cu multă fidelitate noțiunile grecești ale acestor texte bizantine, urmându-le adesea cuvânt cu cuvânt, fără a căuta să le echivaleze terminologiei sociale a lumii românești de atunci⁹.

Trebuie însă subliniat că acest aport bizantin târziu, el însuși un aspect al „recuperării“ tradiției bizantine de către societatea medievală românească, nu ar fi fost posibil fără o îndelungată și viguroasă existență anterioară a unui protimisic consuetudinar în această societate. Este vorba de faptul că încă înainte de veacul al XVIII-lea, când a avut loc o receptare directă, uneori mecanică, a reglementărilor scrise bizantine privitoare la protimisic¹⁰, acest drept avea rădăcini adânci și trainice în această societate. Se poate afirma fără teama de a greși că preemțunea a existat ca parte componentă a vechiului drept obișnuielnic românesc (*jus valachicum*). Intra și ea în bine înrădăcinatul obicei al pământului. Începând din veacul al XVI-lea, dovezile sunt concludente în acest sens. Faptul este într-un totu firească și se explică prin răspândirea considerabilă a stării de devălmășie, a raporturilor de obște în vechea societate românească¹¹. Ca și în Bizanț, cauze similare — ex-

tinderea raporturilor de obște în anumite împrejurări istorice create și ca urmare a unor valuri de populații migratoare — au dat naștere unor efecte similare, în rândul cărora se înscrie și dreptul de preemțiune. Ca și în societatea românească, această normă de drept s-a manifestat în Bizanț la început sub formă consuetudinară, impunându-se treptat ca un obicei tot mai persistent, care avea să fie legiferat ulterior, în veacul al X-lea, după două veacuri de existență subterană. În societatea medievală românească, această existență subterană a avut o perioadă considerabil mai îndelungată, dar greu de pus în lumină pentru perioade mai vechi, mai ales dacă avem în vedere pe cea de dinaintea întemeierii statelor medievale. Explicația acestui remarcabil paralelism de situații, chiar dacă s-au manifestat în perioade de timp diferite, între Bizanț și lumea medievală românească, mai trebuie căutată și în alte similitudini existente între cele două societăți. Una dintre acestea rezidă în marea permeabilitate sau mobilitate a corpului social. Spre deosebire de societățile bine structurate din Europa de apus și centrală contemporană cu el, Bizanțul s-a caracterizat printr-o considerabilă fluiditate socială, trăsătură care s-a reflectat pregnant în fluiditatea terminologiei utilizate: aceeași realitate poate fi redată prin mai mulți termeni, tot așa după cum un același termen poate acoperi realități diferite, dificultate a istoriei bizantine care explică pozițiile atât de divergente exprimate de învățați (ca F. Dölger ori G. Ostrogorsky, spre exemplu) cu privire la sensul unor noțiuni ca „pronoia“ ori „stratiotēs“. De dificultăți similare ne izbim și în evul mediu românesc, în studierea căruia s-au emis adeseori opinii diferite cu privire la un același termen ori fenomen social.¹²

Aceste asemănări de problematică socială în tratarea istoriei bizantine și a celei românești medievale derivă dintr-o legătură organică, intrinsecă, în stabilirea căreia Bizanțul trebuie recunoscut ca un maestru și izvor de civilizație. Preemțiunea este un fenomen social bazat pe un obicei juridic codificat ulterior, care confirmă afirmația lui Andrei Rădulescu în virtutea căreia noi, românii „am trăit strâns legați de civilizația bizantină“¹³. Prin studiul preemțiunii, relațiile româno-bizantine capătă o dimensiune mai puțin sesizată până în prezent, deci cu atât mai relevantă pentru noi. Este vorba de faptul că până acum relațiile româno-bizantine au fost evidențiate în sensul unic al influenței pe care Bizanțul, în calitatea-i de maestru și izvor de civilizație, a exercitat-o asupra întregului spațiu al Europei creștine medievale, cu precădere însă asupra celui est-european și mai ales sud-est european, în care s-a aflat și romanitatea orientală medievală; și asupra acesteia din urmă s-a exercitat o influență bizantină în domeniul suprastructurii instituțional-politice, al spiritualității și culturii etc., domenii în care comunicarea s-a făcut de regulă într-un singur sens — de la Bizanțul emițător către mediul românesc receptor, arareori direct, dar mai ales prin filieră sud-slavă adeseori. În privința preemțiunii, lucrurile stau cu totul altfel: aici nu mai putem vorbi de un fenomen preluat de către mediul românesc din Bizanț; ci mai degrabă de un fond ancestral comun, ale cărui rădăcini coboară adânc în trecut, poate chiar până spre sfârșitul perioadei romano-bizantine, când datorită rupturii produse

între romanitate și grexitate, cea dintâi (adică romanitatea) a pierdut rolul preponderent ce-l deținuse în viața politică a Imperiului romano-bizantin, devenit Imperiul grec medieval.

Această ruptură produsă pe planul politic al Imperiului roman de răsărit între romanitate și grexitate va fi fost totuși însoțită de manifestarea unor fenomene similare pe planul vieții sociale, precum obștea satească la bizantini și obștea țărănească la români, aflată la baza organizării politice a acestora din urmă, prin gruparea mai multor asemenea obști teritoriale în uniuni de obști, numite „Romanii populare” de către N. Iorga. După cum a susținut ulterior P. P. Panaitescu, „continuitatea obștilor pe teritoriul țării noastre până în fundarea statelor feudale înseamnă continuitatea poporului român în Dacia, ca popor așezat, teritorializat, permanent legat de pământ”¹⁴.

O dată cu generalizarea obștii ca fenomen social, este de presupus că în vechea lume românească s-a dezvoltat treptat și obiceiul protimisulului, pe care avem toate motivele să-l considerăm cristalizat încă înainte de formarea statelor medievale. Nu avem dovezi directe asupra acestui fapt, pe care-l putem însă intui din unele indicii disperate, în special din informațiile pe care ni le oferă o considerabilă masă documentară, începând mai ales din a doua parte a veacului al XVI-lea.

Această masă documentară pune în lumină surprinzătoare asemănări cu situația existentă în Bizanțul târziu în ce privește fenomenul social al preemțiunii, cu toate etapele sale succesive de desfășurare. Sublinierea acestui remarcabil paralelism între Bizanț și Țările Române medievale reprezintă scopul principal al acestui studiu.

La baza aspectului de noutate pe care ne propunem a-l ilustra în continuare — dezvoltarea ipostazelor paralele în care s-a manifestat preemțiunea în Bizanț și în lumea românească medievală — se află un alt adevăr, ținând de domeniul pur al bizantinisticii și care se întâlnește el însuși expus destul de contradictoriu și chiar confuz în lucrările de specialitate. Faptul se explică prin aceea că preemțiunea bizantină a fost studiată aproape exclusiv în legătură directă cu proprietatea de obște, care a cunoscut o dezvoltare sensibilă în perioada clasică sau de mijloc a Bizanțului, pentru a intra ulterior într-un declin accelerat, pus în legătură cu un proces constant de feudalizare. În tot cazul, încă din veacul al XI-lea regresul proprietății de obște era considerabil, situație de natură să creeze istoricilor impresia că și dreptul de precumpărare a cunoscut o restrângere similară, urmată în chip logic de treptata lui dispariție. Această impresie se dovedește însă falsă la o parcurgere atentă a documentelor perioadei Paleologilor.

G. Ostrogorsky remarcase deja, după un studiu minuțios făcut preemțiunii prin raportarea directă la proprietatea de obște¹⁵, că dreptul de precumpărare a fost în vigoare de-a lungul întregii epoci târzii, citând în acest sens actele de la Chilandar, care atestă cazuri de vânzări anulate în favoarea vecinilor ce-și reclamau dreptul legal de a fi ei cei dintâi cumpărători¹⁶. În același context, învățatul iugoslav mai observa că norma juridică prin care fusese odinioară susținută coeziunea internă a obștii a devenit, în cadrul noilor realități sociale din

vremea Paleologilor, un instrument prin care feudalitatea — laică și ecleziastică deopotrivă — își rotunjea suprafețele funciare tot mai mari de care dispunea¹⁷. Dar exemplele date de Ostrogorsky nu depășesc limita superioară a veacului al XIII-lea. În plus, ele ilustrează existența preemțiunii doar ca obligație a proprietarului de a-și face cunoscută intenția de vânzare a bunului său tuturor celor care erau îndreptățiți de lege la cumpărarea preferențială. Legislația bizantină stabilește aici reguli foarte precise de prioritate, aspect neglijat cu totul de către marele învățat. Aceste reguli și-au păstrat deplina lor valabilitate sub Paleologi, atât pe planul teoretic al codificării juridice — ca dovadă, „Hexabiblos“-ul lui Harmenopoulos, redactat către mijlocul veacului al XIV-lea, reproducea toate aspectele esențiale ale legislației bizantine privitoare la preemțiune, inclusiv cele cinci trepte de prioritate stabilite prin novella din anul 922 — cât și în practica judiciară curentă: documentele de cancelarie, destul de numeroase, ale aceleiași perioade, demonstrează fără echivoc faptul că ordinea de prioritate a legii era aplicată în toată rigoarea ei, atunci când cei interesați făceau caz de drepturile lor. În acte am găsit exemple elocvente pentru fiecare treaptă de prioritate, dar întrucât aceste situații se produceau de regulă într-o etapă ulterioară, chiar finală a preemțiunii, în paginile următoare vom stăruia asupra fazei inițiale, de declanșare a procedurii, pentru a detașa în ordine logică și cronologică, asemănările existente pe acest plan între Bizanț și societatea medievală românească.

Manualul de legi al lui Harmenopoulos repeta clauza conform căreia persoana decisă a vinde un bun imobiliar avea obligația de a-și face cunoscută intenția de vânzare tuturor celor ce aveau dreptul de protimisis. Această operațiune era obligatorie, la bizantini fiind numită în termeni juridici *prophonēsis* (noțiune corespunzând latinului *denu-tiatio*)¹⁸. Mai multe documente bizantine atestă respectarea acestei prevederi legale în Bizanț: un document din iunie 1237, păstrat în fondul mănăstirii Lembiotissa de lângă Smyrna, ne informează că în acea regiune, aflată sub stăpânirea împăraților niceeni, un teren cu 12 măslini fusese vândut pe 16 nomisme „după ce am anunțat în toate părțile vânzarea“; actul era contrasemnat de un preot notar, precum și de alte persoane, în semn că aceștia au renunțat la dreptul lor de vecinătate și că respectă vânzarea făcută, angajându-se chiar că dacă ulterior vor ridica obiecții, urmau să plătească dublul sumei cu care se făcuse tranzacția, plus o amendă de 20 hyperperi către fiscul imperial¹⁹, adică un total de 52 hyperperi, în loc de 16.

Aceeași procedură de exercitare a protimisisului o întâlnim și în îndelungatul ev mediu românesc, mai ales spre finele acestuia, când legislația bizantină este afișată cu ostentație, în special în a doua parte a epocii fanariote. Obligația vânzătorului de „a da de știre“ protimitarilor este menționată de „Pravilniceasca condică“ (1780) nu fără lacune și chiar confuzii, dar reiese limpede faptul că înstrăinarea unei proprietăți trebuia făcută nu „într-ascuns“, ci „la fișcare loc“, „în oraș mare sau mic și negreșit să se însemneze locul, unde s-au scris acel zapis“. Totodată, protimitarii care renunțau la dreptul lor de cumpărare iscăleau zapisul de vânzare, ca dovadă că au știut de ea și ca o garanție că nu aveau să o conteste ulterior²⁰.

Pe la mijlocul veacului al XIII-lea, un conflict acerb opunea mănăstirea Lembiotissa potentatului local Barycheir, definit ca „stratiot” în texte, care achiziționase o serie de terenuri arabile (choraphia) în regiune, fără a respecta totdeauna prioritatea cuvenită mănăstirii la cumpărare²¹. Există și alte documente ale aceleiași mănăstiri, datând din aceeași perioadă, în textul cărora anunțarea prealabilă a intenției de vânzare a unui lot de pământ este menționată în chip explicit²².

Revenind acum și în partea europeană a Imperiului bizantin, o vie din Velestin era vândută în mai 1272 potentatului local Nikolaos Maliasenos, „după ce am dat (pretutindeni) de știre în ce privește vânzarea”²³. Un veac mai târziu, un act de vânzare (*praterion engraphon*, categorie de documente de care se apropie zăpăditul evului mediu românesc) din august 1373, confirmat printr-un prostagma imperial din 1375, confirma vânzarea pe care soția defunctului mare domestic Demetrios Palaiologos — Anna Kantakouzēne Palaiologina, „megale domestikissa” — o făcuse mănăstirii Docieiariou. De întindere și valoare considerabilă, proprietatea fusese vândută cu o ușoară scădere de preț în favoarea monahilor, dar și cu respectarea prevederilor procedurale ale preemțiunii, stăpânul ei „anunțând în prealabil pe toți cei care au drept de vecinătate, dar nimeni nu și-a exprimat preferința să o cumpere”²⁴. Este întru totul explicabilă lipsa de amatori în acest caz : o proprietate care făcea peste 2 000 hyperperi de emisiune curentă, fiind vândută pe 600 ducați venețieni, care valorau cam 1 800 hyperperi bizantini de la acea dată (restul rămânând pentru mântuirea sufletului proprietarilor care o scosese la vânzare), nu putea fi achiziționată decât de persoane sau instituții cu dare de mână, printre care se aflau și mănăstirile de la Sf. Munte (Athos). Anunțarea prealabilă a vânzării și mențiunea expresă a acestui fapt avea tocmai darul de a sublinia respectarea legalității.

În lumea românească medievală, întrucât redactarea de legi scrise s-a făcut cu atâta întârziere, mențiunea atât de frecventă a anunțării prealabile a intenției de vânzare a unui bun (funciar, de obicei, dar nu în exclusivitate) ține să sublinieze conformitatea totală cu obiceiul pământului. La 16 mai 1600, Nicolae Pătrașcu, „voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului Io Mihail vodă și domn a toată țara Ardealului”²⁵, confirma la Târgoviște stăpânirea unei ocine la Golești de către boierul „domniei mele jupan Oancea vornic din Mihăești, și cu fiii săi, câți Dumnezeu îi va da”. Ocina era alcătuită din „cinci vecini cu delnițele din câmp și din apă și din pădure și de pretutindeni”, care fuseseră „de moștenire” ai lui Cârștian din Stăncești, văr primar cu jupan Oancea, vornic din Mihăești. Pribegind apoi Cârștian din Stăncești în Țara Ungurească, adică în Transilvania, în acele împrejurări el își vânduse respectiva ocină cu vecini lui Nechita din Golești, care a stăpânit-o „până a murit și s-a petrecut din această lume”. După moartea lui Nechita, fiul său Staico, rămas orfan a sărăcit, vânzând ocina despre care se vorbește ; numai că el nu s-a dus la ruda lui — de unde deducem că Oancea era rudă apropiată și cu Nechita din Golești — „ci s-a dus la boierul domniei mele jupan Ianiu fost mare postelnic din Boleasca, de i-a dat și a închinat mai sus zișii vecini din Golești”, vânzându-i pentru 3 450 aspri, „iar pe boierul

domniei mele Oancea vornic nu l-a întrebat, ci a vândut cu furtişag⁴. Drept urmare, aflând de tranzacție, Oancea vornic a intentat proces „înaintea domniei mele“, pe motiv că atunci când a cumpărat jupan Ianiu postelnic pe acei vecini Oancea nu a știut, „ci a vândut Staico, fiul lui Nechita cu furtişag, fără știrea lui Oancea vornic și fără știrea nimănui“. Sublinierea pe care am făcut-o în acest text evidențiază nerespectarea obiceiului preemțiunii, conform căruia nu numai rudele, care beneficiau de o treaptă superioară de preemțiune, uneori chiar de un „îndoit protimis⁵“, ci și simplii vecini trebuiau încunoștințați cu privire la intenția lui Staico de a vinde.

În situația dată, Nicolae Pătrașcu a judecat „după dreptate și după lege și cu toți cinstiții dregători ai domniei mele“, dând lui Oancea vornic soroc spre a aduce șase boieri menționați nominal, enumerare din care se constată că trei erau logofeți, iar ceilalți trei nu apar cu dregătorii. La ziua stabilită, aceștia au mărturisit „că n-a știut Oancea vornic când a cumpărat jupan Ianiu pe acei vecini mai sus ziși, nici n-a întrebat Staico pe jupan Oancea vornic nicidecum. Și a rămas de lege jupan Ianiu postelnic dinaintea domniei mele din divan și i-a lepădat lui asprii toți înapoi (subl. ns. — T. T.). Și încă i-a lepădat și alți aspri de pe patru vecini, tot de la Golești, pe care i-a vândut Tudor logofăt din Vlădeni, jupanului Ianiu postelnic, fac aspri toți 6 500“. Se înțelege că obținând câștig de cauză, Oancea vornic i-a înapoiat lui Ianiu postelnic toți cei 6 500 aspri, inclusiv pentru ceilalți patru vecini pe care acesta îi cumpărase de la Tudor logofăt. Prin urmare, Oancea vornic avea, în ambele situații, un drept de preemțiune superior celui al lui Tudor logofăt, despre care documentul nu precizează dacă avea vreun drept de vecinătate, sau nu era nici măcar simplu vecin cu achizițiile funciare anulate în urma contestației lui Oancea vornic, care cel puțin cu Staico avea stăpânire strămoșească în comun, fiind „ocinaș“ cu acesta. Textul documentului nu lasă nici o umbră de îndoială în această privință: „căci am socotit Domnia mea mai bine să fie dedină la dedină, decât la unul dintre străini“²⁷. Termenul „dedină“ este sinonim cu cel de „ocină“, „băștină“ sau „moșie“, el desemnând, ca și ocina, stăpânirea strămoșească prin excelență. La mijlocul și mai ales spre finele veacului al XVI-lea, perioadă de care se leagă și documentul nostru, ambii termeni — dedina și ocina — erau opuși, datorită caracterului ereditar al bunurilor pe care ei le desemnau, bunurilor dobândite prin cumpărare²⁸. Aceasta înseamnă că preemțiunea se aplica atât proprietății devălmașe, cât și celei hotărnicite sau depline în evul mediu românesc. Situația se apropie iarăși de cea din Bizanț, unde originile aceleiași norme juridice au fost legate de proprietatea de obște, pentru ca mai târziu, spre finele Bizanțului, prevederile ei să cunoască o largă aplicabilitate mai ales în domeniul proprietății private, după cum s-a arătat mai sus.

Faptul că și pe teritoriul românesc regulile sau rânduielile acestui obicei consemnat mai târziu în scris aveau valabilitate atât pentru proprietățile devălmașe, cât și pentru cele strămoșești, moștenite pe linie patrimonială (echivalente cu „gonikon ktēma“ sau „gē gonike“ din Bizanț), a avut ca urmare răspândirea considerabilă a preemțiunii în istoria noastră medievală.

¹ *Istoria dreptului românesc*, vol. I (responsabil, prof. dr. docent Vladimir Hanga), București, Editura Academiei, 1980, p. 549 (text redactat de prof. dr. h. c. Valentin Al. Georgescu).

² Val. Al. Georgescu, O. Sachelarie și V. Șotropa în *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, Editura Academiei, 1988, p. 390—391 (s.v. „protimisis”).

³ L. Petit, Korablev, *Actes de Chilandar*, anexă la „Vizantijskij Vremennik” (= VV), XII, 1911, doc. nr. 150, p. 343, 11.

⁴ *Ibidem*, p. 343, 17—19.

⁵ J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, Paris, 1973, p. 175, 8—9.

⁶ *Ibidem*, p. 175, 15—16.

⁷ *Ibidem*, p. 175, 17—19.

⁸ Val. Al. Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova*, București, Editura Academiei, 1965, p. 65, n. 59 (după ediția lui I. Antonovici, *Documente bărlădene*, vol. III, Bărlad, 1915, doc. nr. 5, p. 6—7). Acest document confirmă practica pe care unii autori (v. *Supra*, n. 2) o consideră firească evului mediu românesc pentru restituirea banilor către partea care cumpărase un bun, în caz că operațiunea era anulată ulterior în favoarea altor persoane, mai îndreptățite la aceasta în virtutea protimisisului, dar exemplele date de către Val. Al. Georgescu, *Preemțiunea...*, p. 64—67, ilustrează o mare diversitate de situații.

⁹ Noțiunile de „penêtes” și „dynatoi” au fost traduse prin „săraci” și „puternici” în Manualul de legi al lui Mihail Fotino din 1777, ori prin „nevoeși” și „puternici” sau iarăși „săraci” și „puternici” în „Îndemănoasa adunare” din anul 1804 (cf. Val. Al. Georgescu, *Preemțiunea...*, p. 190—191 și 259—260; eruditul autor al acestei cărți observă altminteri la p. 191, cu referire la circulația mai restrânsă a Manualului din 1777 comparativ cu aceea a Manualului redactat de același Mihail Fotino în 1766, că nici una din dispozițiile bizantine respectate de Fotino în 1777 pentru prima oară „nu s-au impus și nu sunt oglindite în documente ca un drept viu, aplicat”).

¹⁰ Aceste împrumuturi directe (din reglementarea bizantină a preemțiunii) sunt atestate pentru prima oară odată cu folosirea „Hexabiblos”-ului lui C. Harmentopoulos în ediția Spanos (1744), a „Cârjei arhierelor” (Iași, 1754, traducerea românească a nomocanonului grec „Bakteria ton archiereon”, redactat de Iacob de Iannina în 1645) și a novelelor privitoare la protimisis, mai întâi de către Mihail Fotino în Țara Românească, apoi de către Sobornicescul hrisov din 1785 în Moldova (Val. Al. Georgescu, *Preemțiunea...*, p. 381—382).

¹¹ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I—III, București, Editura Academiei, 1958—1965; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, Ed. Academiei, 1964; Valeria Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, Ed. științifică, 1957; A. Cazacu, *Contribuțiuni la studiul formării și evoluțiunii dreptului de protimisis*, Chișinău, 1932.

¹² H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969; Idem, *Probleme confuze în istoria socială a României*, București, Ed. Academiei, 1992, p. 94 și urm.; C. C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia românească*, București, 1977; Dinu C. Giurescu, *Introducere la C. Giurescu, Studii de istorie*, București, Ed. Eminescu, 1993, p. 49—62; Șt. S. Gorovei, Note la P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ed. a II-a, București, Ed. Enciclopedică, 1994, p. 231—234.

¹³ Cf. Irina Rădulescu-Valasoglu, *Studiu introductiv la A. Rădulescu, Pașini din istoria dreptului românesc*, București, Ed. Academiei, 1970, p. 32—33.

¹⁴ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*, București, 1964, p. 11 (cf. O. Sachelarie și N. Stoicescu în *Instituții...* Dicționar, p. 334, s.v. „obștea țărănească”).

¹⁵ G. Ostrogorsky, *The Peasant's Pre-emption Right. An abortive Reform of the Macedonian Emperors*, în „Journal of Roman Studies”, XXXVII, 1947, p. 117—126.

¹⁶ Idem, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles, 1956, p. 45—46.

¹⁷ *Ibidem*, p. 46—48.

¹⁸ Harmenopulos, *Manuale legum sive Hexabiblos*, ed. G. Heimbach, Leipzig, 1851, p. 376 (cartea III, titlul III); Zacharia von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechtes*, ed. a III-a, Berlin, 1892, p. 246; D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Athena, 1948, p. 50 (= Idem, *Byzance. Etat, Société, Economie*, Londra, Variorum Reprints, 1973), pentru remarca lui Harmenopulos că în vremea sa dreptul de protimisîs era căzut în desuetudine, afirmație acceptată cu prea multă credulitate de învățatul grec; Val. Al. Georgescu în *Istoria dreptului românesc*, I, p. 550.

¹⁹ F. Miklosich — Jos. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* (= MM), vol. IV, Viena, 1871, p. 90—91.

²⁰ Val. Al. Georgescu, *Preemiunea...*, p. 204—208, cu o serie de exemple în note, revelatoare pentru aplicarea în practică a unui text de lege.

²¹ MM IV, p. 153—155.

²² *Ibidem*, p. 153 („mé dedökôs eidésin... tois monachois“), p. 163 („diephêmisamen“, anul 1256) și p. 124 („diephêmisametha“, anul 1263); v. și A. P. Kaldan, *Agrarnye otnoşeniia v Vizantii, XIII—XV vv.*, Moscova, 1952, p. 87.

²³ MM IV, p. 308.

²⁴ „prosanaphônésamenos pros pantas tous ep' autô plêsiasmou dikaion echontes, oudeis proêrethê exônêsasthai tou toioutou ktematos“ (Ch. Ktenas, *Chrysoboulloï logoi... Docheiariou*, în „Epetêris Hetaireias Byzantinôn Spoudôn“ (= EEBs), V, 1928, doc. nr. 9, p. 305, sau F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München, 1948, vol. I (Textband), doc. nr. 20, p. 66).

²⁵ *Documente privind istoria României* (= DIR), B. Țara Românească, veacul XVI, vol. VI (1591—1600), București, 1953, nr. 387, p. 374. Textul nu face nici o referire la campania din Moldova, aflată atunci în plină desfășurare, a „marelui voievod“ Mihai Viteazul, care la data redactării documentului repurta deja succese decisive contra adversarilor săi.

²⁶ Cum aveau să se exprime texte românești mai târzii în această privință: spre exemplu, în pregătirea Legiurii Caragea, anaforaia din 8 septembrie 1814, privitoare la modul de interpretare a unor pasaje din „Pravilniceasca Condică“ (1780), stabilea că „rezorășii de moșii“, adică vecinii imediați, indiferent dacă erau rude sau nu, treceau înaintea rudelor apropiate (simple), care nu aveau asemenea vecinătate. Între principiile stabilite prin anafora, se prevedea că rudele aveau primul grad de protimisîs, părtașii (nerude) al doilea grad, iar simplii vecini al treilea, după vechiul obicei; rudele directe aveau protimisîs până la rangul ce dădea drept de moștenire, iar rudele colaterale doar până la spița a patra; rudele care erau și părtașe și vecine cu vânzătorul, aveau „îndoit protimisîs“, noțiune formulată pentru prima oară în același context (Val. Al. Georgescu, *Preemiunea...*, p. 220).

²⁷ DIR, B, veacul XVI, vol. VI (1591—1600), doc. nr. 387, p. 375. Documentul relatează și încheierea acestei dispute, soldate cu câștigul de cauză al lui Oancea vornic: „Și am trimis domnia mea pe cinstitul dregător, jupan Tudoran mare pitar, de i-a lepădat acei aspri care sunt mai sus ziși lui Ianu postelnic și să ia și cărțile lui de cumpărătură (subl. ns. — T.T.). Iar jupan Ianu s-a jurat pe sufletul lui că nu are nici o carte, nici n-a făcut. Pentru aceea, altă dată dacă va scoate carte, el sau fiii lui, niciuna să nu se creadă, ci să fie rușinați, ca oameni de nimic, înaintea tuturor domnilor“ (*Ibidem*). Textul se încheie cu justificarea eliberării actului pentru Oancea vornic, „ca să-i fie aceste ocine mai sus zise de ohabă lui, dedină fiilor și nepoților și strănepoților și de nimeni neclintit“. Ca martori sunt menționați mai mulți dregători ai voievodului. În ce privește procedura de „lepădare“ a asprilor rezultă că partea îndreptățită să cumpere pământul vândut „cu furțișag“ celui rămas „de lege“, restituia acestuia din urmă suma de bani pe care el o achitase la cumpărare nu direct, ci prin intermediul autorității domnești, anulându-se astfel tranzacția anterioară.

²⁸ Cf. *Instituțiile feudale din Țările Române*, Dicționar, p. 336, s.v. „ocină“.

POPULAȚIA RURALĂ ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN SECOLELE XIV—XVII. OBLIGAȚII FISCALE ȘI DOMENIALE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU

În evul mediu, în Principatele Române, ca de altfel în toate statele cu economie preponderent agrară populația rurală era cea care purta povara dărilor.

Statul medieval românesc nu făcea deosebire între țărănimea liberă și cea aservită, nici în privința numărului dărilor și nici a cuantumului lor. Cu excepția satelor de imunitate, în care dările sufereau unele convertiri și schimbări de destinație, toate celelalte sate erau supuse aceluiași obligații fiscale.

Chiar de la apariția primelor acte de cancelarie (sfârșitul secolului al XIV-ea) din șirul dărilor se desprind ca mai însemnate *birul* și *oastea*. Aceste două obligații fac excepție din dările de care unele sate sunt scutite, ele fiind obligatorii peste tot. Uneori în această categorie de excepție intră și sarcini legate de apărarea țării : *munca la cetăți* și *paza la hotare*. În actele de cancelarie domnească, după ce se menționează sarcinile de care unele sate sunt scutite față de domnie, în schimbul muncii pentru stăpânul de moșie, se precizează că acele sate vor participa totuși la *oaste*, atunci când va fi nevoie și vor plăti de asemenea și *birul*.

Astfel, într-un document de la Mircea cel Bătrân, din 1409, după ce se enumeră obligațiile de care un sat este scutit, se spune că sătenii vor trebui să slujească la *oaste* și alta nimic. („Numai la *oastea cea mare* să slujească domniei mele, iar alta nimic mai mult“) ¹

Într-un alt act de la Radu cel Frumos, din 1464, după ce se specifică scutirea a 11 sate de majoritatea dărilor către domnie se arată în dispoziția finală că ele sunt obligate să plătească *birul* și să facă *oastea* și *posada* (iar *birul* să-l plătească și *posada* și *oaste* să facă“) ².

În același fel se prezentau lucrurile și în Moldova, dar aci *birul* era numit în acte *dare*, ca în Serbia și Rusia.

Dările impuse țăranilor erau *dări de repartiție* (birurile), puse pe averea în ansamblu a contribuabililor, și *dări de cotitate* (dijmele), puse pe anumite produse ale gospodăriei țărănești (cereale, vite mici, stupi, vin etc.). Cuantumul celor dintâi era proporțional cu capacitatea de contribuție a fiecărei gospodării ; a celorlalte, reprezenta de obicei a zecea parte din ceea ce gospodăria țărănească producea anual.

După forma lor, *obligățiile fiscale* erau în bani, în natură și în muncă. În evoluția formei lor de prestare a intervenit o schimbare radicală la mijlocul secolului al XVI-lea, o dată cu instaurarea dominației otomane asupra Principatelor Române și, în mare măsură, ca urmare a ei. Dacă până atunci principalele dări de cotitate (*găleata, ilișul, oieritul, vinăriciul, dijmăritul din stupi*) se dădeau în natură, iar cele în muncă (*lucrul la mori, la iazuri, la cetăți*) se prestau, începând cu a doua jumătate a veacului al XVI-lea și în tot cursul celui de-al XVII-lea, majoritatea lor sunt convertite în dări în bani.

Statul a luat măsuri pentru o cât mai bună organizare a fiscalității, în vederea asigurării de venituri cât mai mari. Fără a intra în detalii, menționăm că se făceau periodic recensăminte fiscale cu înscrierea gospodăriilor populației dajnice, că existau dregători special însărcinați cu repartitia dărilor, cu perceperea lor, ca și unele organe de constrângere. Statul a știut să folosească în interesul său vechea organizare a țărănimii în obști. Astfel, principalul atribut al acesteia, solidaritatea în fața lumii din afară, a devenit pentru visterie solidaritate fiscală; dările neachitate din felurite motive de către un membru al obștei erau plătite obligatoriu și solidar de către toți ceilalți săteni. Repartitia dărilor sau *cisluirea* se făcea de către conducerea obștii, fie ea liberă, fie dependentă.

Măsurile statului de asigurare a veniturilor provenite de la țărani au culminat, începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea, cu imobilizarea masei rurale, prin legarea țăranilor de un anumit domiciliu fiscal, de ocina pe care o aveau. Pe toată durata între două recensăminte, țăranii, liberi sau dependenți, nu se puteau muta din satul în care au fost înregistrați.

Pentru a înțelege mai bine anumite procese sociale, între care și autovânzarea țăranilor liberi sau căderea lor în servitute se impun câteva scurte referiri la greutatea apăsării fiscale, în special a birului.

Dacă la începutul veacului al XVI-lea *birul* mediu pe gospodăria țărănească era de 86 de aspri (akce)*, la sfârșitul lui, era de 946 de aspri, adică de 11 ori mai mult. Cum țărănimea scotea banii necesari plății dărilor din vânzarea vitelor mici sau a cerealelor, pentru a ne da seama de greutatea dărilor, raportăm birul amintit mai sus la prețul oilor sau al grâului. Dacă în 1521 țăranul își putea achita birul din vânzarea a 5 oi sau a 3 *oboroace*** de grâu, în deceniul ultim al secolului, era silit să vândă pentru achitarea cotei de bir ce-i revenea 24 de oi sau 8 oboroace de grâu³. Exploatarea fiscală a țărănimii a ajuns nivelul maxim în domniile lui Matei Basarab (1632—1654) și Vasile Lupu (1634—1653). Astfel, la mijlocul veacului al XVII-lea, *dările de repartitie* pe gospodăria țărănească varia, după avere, între 1.000 și 5.400 de aspri (adică între 5 și 27 de galbeni), în medie, cca 1.700 aspri sau 8 galbeni și jumătate. Ca să poată realiza această sumă, ținând seama de prețurile mărfurilor pe piața internă, o familie de țărani trebuia să vândă anual fie o pereche de boi, fie 10 porci, fie 45 de oboroace de grâu, fie peste 50 de vedre de vin⁴. Oricât de întemeiată ar fi fost o gospodărie țărănească, suportarea unei atari sarcini o ducea în câțiva ani la ruină.

Reacția țăranilor la înăsprirea obligațiilor fiscale s-a manifestat prin vânzarea ocinei, urmată uneori și de vânzarea libertății personale, prin fuga în țară și peste hotare, ajungându-se adesea la spargerea satelor sau la opoziții violente. În numai 14 ani (1636—1650), actele interne din Țara Românească cuprind 65 de mențiuni pentru fugile de bir, ele consemnând spargerea a 50 de sate (39 libere și 11 aservite), restul fiind fugi individuale⁵. În aproape toate cazurile se menționează că țăranii „ca niște oameni răi și fugari, și-au lăsat dedinele și casele lor pustii și au fugit în altă țară pentru bir și pentru drahma împărătească”⁶, sau „și-au părăsit moșiile și birul și dajdia împărătească și au fugit, unii pren Țara Turcească, alții pren Țara Ungurească, alții prenr-altă parte”⁷.

Fugile din cauza birului, spargerile de sate au tulburat adânc funcționarea normală a strănerii dărilor și au provocat depopulări cu consecințe grave pentru economia agrară. Pentru remedierea acestor neajunsuri, la sfârșitul secolului al XVII-lea, s-a recurs în ambele Principate la noi reforme fiscale, care, parțial, au ușurat sarcinile fiscale ale țăranimii și situația ei economică în general. Dacă la mijlocul secolului al XVII-lea țăranii suportau 80—90% din totalitatea dărilor de repartiție, la sfârșitul aceluiași veac ei suportau 67%.

Greutatea sarcinilor fiscale a avut consecințe deosebite pentru țăranime, provocând prefaceri și mutații în structura ei. Sărăcirca categoriei de țărani liberi (*moșneni, răzeși*), fuga lor, ca de altfel și a *rumânilor* sau *vecinilor*, alimentarea continuă a categoriei de țărani liberi fără ocină (*țărani cu invoială*) cu noi forțe umane, a determinat schimbarea raporturilor numerice dintre categoriile de țărani. Aceste prefaceri în structura țăranimii au avut urmări pe plan economic și social, determinând, între altele, și schimbări în sistemul de muncă a domeniilor, ca și în raporturile sociale.

Obligațiile față de stăpânul funciar făceau ca situația țăranimii dependente să fie mai grea decât a celei libere, fiind supusă unei duble impuneri : către stat și către stăpânul de moșie.

Starea de servitute poartă în acte diplomatice numele de *ascultare* (poslușanie), din ea decurgând obligațiile către stăpânul de moșie. În esență, sarcinile erau în muncă, în produse și în bani, ca și cele fiscale ; predominante erau cele în natură, în produse.

Lucrul sau munca era principala caracteristică a țăranului dependent, a *rumânului* sau *vecinului* ; purta în documentele de limbă slavă numele de : *angaria, robotă, treabă, trudă, slujbă*, iar în cele de limbă română, *lucru, robotă, treabă, slujbă, boieresc, clacă*.

Cele mai multe porunci domnești adresate rumânilor și care pomenesc *lucru* sau *munca*, vorbesc de ea ca de o obligație foarte obișnuită și practică din vechime, fără alte precizări asupra naturii, cuantumului sau duratei sale. „Să aibă vecinii a posluși și a sări la toate ce vor fi trebile sfintei mănăstiri” sau „să asculte ori de ce le va da învățătură și să lucreze unde va fi treaba...” spun documentele din Țara Românească ,iar cele din Moldova, „să aibă a asculta... întru tot ce le va da învățătură“.

Muncile servile ale țăranilor dependenți erau : *agricole* (arat, semănat, secerat), *domestice* (munci de curte), *transporturi* sau *podvoade* (de lemne, vin, cereale, nutreț, mărfuri) și unele munci speciale (la moară, la iazuri). Pentru efectuarea muncilor, țăranii erau adesea constrânși sau amenințați cu aspre pedepse. La sfârșitul secolului al XVI-lea Mihai Viteazul se adresa unor vecini ai m-rii Vieroș : „să muncii la sfânta mănăstire... ce va spune egumenul... Dacă nu veți asculta de egumenul și de oamenii sfintei mănăstiri, cum este porunca domniei mele... iar voi bine să știți că voi trimite domnia mea de vă vor spânzura înaintea porților voastre“⁸.

Asemenea porunci și amenințări sunt frecvente și în cursul secolului al XVII-lea, mai ales în prima sa jumătate.

Munca țăranilor dependenți era în principiu nelimitată, nici una din poruncile care vorbesc despre ea neprecizând în mod clar nici cuantumul și nici durata ei. Astfel de porunci se încheiau de obicei cu o formulă vagă : „să lucreze rumânii cum este obiceiul și legea rumânilor, fără însă să se precizeze undeva care este și în ce constă obiceiul și legea, dacă ele constituiau o îngrădire pentru dorințele stăpânilor de domenii sau, dimpotrivă, este vorba de muncă nelimitată. Alte asemenea porunci spun că rumânii „să lucreze unde va fi treabă“ sau „să lucreze la ce li se va porunci“. Un singur act este ceva mai clar, dar acela se pare că este un caz mai special, referindu-se numai la niște rumâni ce trăiau în preajma mănăstirii Plumbuita. Este vorba de un document din 1643, prin care Matei Basarab le poruncește acestora să facă mănăstirii muncă fără soroc, „să fie de ajutor și de poslușanie sfintei mănăstiri și ziua și noaptea“⁹.

De pe la mijlocul secolului al XVII-lea și până în primele decenii ale secolului următor numărul țăranilor dependenți s-a redus în mod simțitor ; stăpânii de moșii, pentru a nu le rămâne rezervele senioriale („delnițele boierești“) nemuncite au căutat să impună lucrul și țăranilor cu învoială în mod egal cu cel al vecinilor sau rumânilor și aceasta cu ajutorul domniei. Astfel, în deceniul al cincilea, Matei Basarab poruncește unor țăranii cu învoială, așezați pe o moșie a mănăstirii Glavacioc : „să căutați au să dați ajutor la lucrul sfintei mănăstiri, au să eșiți afară de pe moșia mănăstirii“¹⁰.

În secolul al XVII-lea în acte se menționează adesea ca obligație în muncă *claca*. Între noțiunea de *lucru* și cea de *clacă* este o deosebire de conținut, nu numai terminologică. Pe când *lucrul* este o muncă la orice, prestată oricând, *claca* este o muncă cel mai adesea agricolă, colectivă, cu o durată limitată, prestată pe anotimpuri, câteva zile la rând ; de obicei 4—6 zile la sfârșitul secolului al XVII-lea, mai multe, mai târziu.

Între obligațiile țăranilor, cele mai împovăratore prin consecințele asupra libertății lor personale, dar și cele mai folositoare pentru stăpânii de moșii și, deci, mai căutate de aceștia, au fost obligațiile în muncă. Ele aveau să genereze stări conflictuale, în forme variate, între stăpâni și țăranii.

Obligațiile în produse sau dijmele constau în obligativitatea tuturor celor care se foloseau în vreun fel de pământ străin de a da stăpânului acestuia o cotă anuală din produsele obținute. Stăpânul moșiei percepea

dările în produse de pe toate părțile ce-i alcătuiau moșia : țarină, vie fâneată, pășune, pădure, apă și subsol.

Țăranii dependenți erau obligați să dea stăpânului domeniului pe care își aveau delnițele o cotă parte, atât din produsele agricole, cât și din animalele mici și din stupii pe care îi aveau. Darea din cereale purta numele de *câblă*, *găleată* sau *coloadă*, cea din vite, *dat*, din vin, *vinărici boieresc*, *otaștină* sau *deseatină*, din stupi, *dijmă* sau *deseatină*.

Redevențele în produse ale oamenilor cu învoială purtau numele de *dijmă*, *deseatină* sau *zeciuială*, fiind de obicei a zecea din produse.

Cât privește cuantumul *găleții* sau *câblei*, percepută ca dare, el nu se cunoaște. *Datul* era 1/10 din porci și din stupi și 1/20 din oi. Dijmuirii, după cum rezultă din actele vremii, îi erau supuse toate cerealele (grâu, orz, ovăz, secară, porumb, mei), plantele textile (inul și cânepa) leguminoasele (linte, fasole, mazăre, bob), fânul, vinul, fructele, lemnele, animalele mici, stupii, peștele și sarea, obținute pe domenii.

În conflictele dintre stăpânii de moșii și țăranii dependenți sau cei cu învoială, domnul țării, luând aproape întotdeauna partea celor dintâi, porunea ca țăranii să-și dea „*datul și gălețile cum este obiceiul*” sau să dea „*dijma din grâu, din meiu, din orzu, din ovăz, din cânepă, din in, tot din zece una, după obicei*”.

La mijlocul secolului al XVII-lea, procesul dijmuirii a fost legiferat în scris, atât în Țara Românească, cât și în Moldova. Legiferată era și așezarea pe o moșie străină sau cultivarea pământului străin.

Dijmuirea se făcea la cereale mai ales din clăi, stoguri sau snopi și mai rar din grăunțe. Din animale și stupi, dijma se lua toamna, din pește și sare când dorea stăpânul moșiei.

Redevențele în produse, asigurând o mai mare libertate țăranilor, fiind și tradiționale în cuantum, erau preferate de aceștia obligațiilor în muncă sau în bani.

Dările în bani față de stăpânul de pământ, în comparație cu cele în produse și în muncă, erau destul de reduse. Ele rezultau, fie din transformarea unor dări către stat în dări către stăpânul de moșie, fie din convertirea în bani a unor redevențe în produse. Astfel, începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea *suhatul* pe vitele mari se plătea cu 4 bani *** de cap ; pentru vitele mici și stupi, 3 bani, pentru vadra de vin, 2—4 bani sau aspri. Adesea sumele variau de la moșie la moșie, după înțelegere, fără însă a depăși un anumit plafon, pentru a nu se ajunge la judecăți în fața domniei pentru încălcarea tradiției.

Convertirea obligațiilor în muncă în dări în bani erau un fenomen rar întâlnit în epocă. Totuși, un caz arată că pe la 1669, ziua de lucru era răscumpărată cu 15 bani ¹¹.

Tendinței de creștere a obligațiilor, fie pe cale fiscală, fie domeniială, țărănimii i s-a opus sub diferite forme, mergând de la refuzul de a lucra și de la fuga de pe moșie și spargerea de sate, până la răscoale.

Reacția țărănimii a condus la limitarea obligațiilor ei, a cuantumului dărilor și la o egalizare a obligațiilor rumânilor cu cele ale oamenilor cu învoială.

Este de subliniat, în încheiere, faptul, că în Principatele Române, în evul mediu, s-a păstrat o puternică țărănie liberă. Această trăsătură specifică a vieții sociale a românilor a determinat ca în cadrul obligațiilor țăranilor să predomine obligațiile fiscale către stat, și nu cele domeniiale.

NOTE

¹ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. I, București, 1966, p. 76.

² *Ibidem*, p. 218.

* *Aspru* era monedă de argint, submultiplu al etalonului turcesc „altânul de aur“.

** 1 oboroc = 22 litri.

³ D. Mioc, *Prețurile în Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor*, în „Revista de istorie“, 2, 1980.

⁴ Ștefan Ștefănescu și Damaschin Mioc, *Țărănia din Țara Românească și Moldova în veacul al XVII-lea*, în „Revista de istorie“, 12, 1979, p. 2292.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Arh. St. Buc., *Doc. istorice*, LXXV/197.

⁷ *Ibidem*, *Mitrop. Țării Rom.*, CXXII/9.

⁸ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. XI, București, 1975, p. 156.

⁹ Arh. St. Buc. *Doc. istorice*, M-rea Plumbuita, II/1.

¹⁰ *Ibidem*, *M-rea Glavacioc*, XXXIV/27.

*** Banul era monedă de argint.

¹¹ Șt. Ștefănescu și Damaschin Mioc, *op. cit.*, p. 2298.

TRIBUTUL ROMÂNESC LA ÎNALTA POARTĂ : PREDARE, DESTINAȚIE. NOI DOCUMENTE TURCEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

MIHAI MAXIM

Odată strâns, haraciul¹ românesc era expediat la Poartă cu „carele domnești“ (la 1654 erau 9 la număr, trase de câte 8 cai fiecare), acoperite cu stofe grele, în punji purtând pecetea vistieriei². Convoiul era însoțit de către slujitori domnești, lefegii și chiar aprozi³, făcând opriri de câte 2—3 zile în orașele românești din cale (este cazul tributului Moldovei), oamenii fiind ospătați și „cinstiți“⁴, după un ritual nu lipsit de semnificație⁵. Uneori haraciul muntean era dus de oameni de încredere ai domnului numai până la Giurgiu, unde era depus în cetate, apoi dus mai departe, la Istanbul, de către oșteni otomani de acolo (*hisar erleri*)⁶. Alteori tributul întreg⁷ sau un rest din el⁸ era luat în primire chiar din țară de către ceași speciali, pe baza unui registru (*defter ile*). În veacul XVII—începutul veacului XVIII, ne spune D. Cantemir, „ca să ridice banii, turcii trimit în fiecare an în Moldova, când nu se află în război cu alte stăpâniri europenești, pe vreunul din slujitorii de taină ai sultanului, care poartă numele de hasne agasi (privighetor al vistieriei). Pe acesta îl duc în cetate cu mare alai și, după ce numără banii, îi dă din nou domnului, ca să-i trimită la Țari-grad. Pentru această osteneală, i se dă din partea domnului 7.500 taleri împărătești, împreună cu o blană de samur“⁹. Nu avem însă dovezi că se va fi procedat la fel și în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Știm însă de la Paul din Alep (1654) că această modalitate de predare a haraciului prin *hazine agasi* se practica întocmai și în Țara Românească la mijlocul veacului XVII, făcându-se chiar trimitere la un obicei mai vechi¹⁰. În plus, arhidiaconul sirian notează : „Este obiceiul ca, atunci când tezaurul ajunge la Rusciuk, vistierul (domnesc, însoțit de oșteni români — M.M.) să se ducă împreună cu aga la tribunal (la kadiu — M.M.) ca să-l predea cu dovadă legală, de teamă că, dacă s-ar întâmpla vreo pierdere în Turcia, aga să nu ridice vreo pretenție pentru acea lipsă; așa era obiceiul“¹¹. În prealabil însă, aga, cu 70—80 de însoțitori, vine în Țara Românească, unde „li se dă tainul și leafa stabilită prin practica obișnuită după condici (căci aici nimic nu se face decât potrivit unor reguli stabilite) ; și aga stă de obicei cam douăzeci de zile sau mai mult“¹².

Pentru secolul al XVI-lea, documentele otomane confirmă practica — cu excepția anilor din ajunul „răbufnirii“ lui Mihai Viteazul — a celeilalte modalități de predare a haraciului, notată de D. Cantemir, anume plata „de-a dreptul“ prin „capuchehaiele domnului“¹³, adică prin grija reprezentanților permanenți ai acestuia la Poartă. În fapt, în mod normal, tributul era trimis prin oameni domnești de încredere („destoinici“ / *yarar*, spun izvoarele otomane), al căror nume este totdeauna trecut în teșcherelele (chitanțele) Vistieriei otomane. În 1573, de pildă, Ioan Vodă a trimis tributul prin marele vistier (vezi, în anexă, doc. nr. 1)¹⁴, la fel cum au procedat și unii domni munteni¹⁵.

În mod excepțional, unii domni solicitau să vină ei înșiși cu tributul la Istanbul (ca Petru cel Tânăr la 1568¹⁶ sau Aron Vodă la 1592¹⁷), desigur pentru a-și întări cu acest prilej poziția șubredă la Poartă. Înțelegem din aceste solicitări că venirea în persoană a domnilor la Istanbul nu era un obicei, cum pretind cronicile otomane¹⁸.

Urmând drumul negustorilor, mai precis al gelepilor¹⁹, haraciul românesc ajungea la Istanbul, unde după câteva zile, era descărcat la Palatul Topkapı și prezentat în cadrul unei ceremonii în Divanul Imperial (*Divan-i Humâyun*)²⁰, apoi era predat la vistierie, sub supravegherea defterdarului-șef (*başdefterdar*) și chiar a marelui vizir²¹. În lipsa acestuia, uneori beilerbeii Rumeliei aveau în grijă supravegherea predării haraciului românesc²², prilej cu care se elibera oamenilor domnești cuvenita teșcherea sau chitanță²³. Dacă la numărătoarea banilor, suma se dovedea a fi mai mare (vezi cazul lui Ioan Vodă, din 1573 : în anexă, doc. nr. 1), atunci se restituia acel excedent, cel puțin până în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Ulterior, s-a introdus practica transferării acelui excedent în contul tributului pe anul următor²⁴. Dimpotrivă, când suma era mai mică, nu față de restul de tribut oficial, care urma să se trimită ulterior, chiar în mai multe tranșe, din motive oficial motivate, ci față de banii trimiși de domn din țară, atunci omul respectiv, învinuit că și-a însușit acea lipsă, era închis^{24 bis}. Pentru osteneala aducerii tributului, însoțit de peșcheșuri protocolare (șoimi, cai, etc.), predate separat, doi oameni ai domnului erau totdeauna dăruiți cu o sumă fixă în aspri și cu o bucată de stofă de Bursa pentru veșminte²⁵. De asemenea, oamenii voievodului mai primeau, „după obicei“, o anumită cantitate de lemn (*odun*), probabil pentru repararea carelor, precum și orz (*arpa*) și fân (*otluk*), pentru caii lor, toate fiind prevăzute în deftere, aflate în grija agăi ienicerilor (pentru lemn), respectiv a intendentului orzului (*arpa emini*)²⁶, așa cum se va vedea din documentele 2—3, din anexă.

În ce privește destinația tributului românesc, am menționat mai sus că banii acestuia erau predați „la vistierie“. De fapt, la Curtea otomană existau două vistierii : vistieria centrală a statului otoman, numită îndeosebi Vistieria Imperială (*Hazine-i 'Âmire*)²⁷ sau Vistieria Exterioară (*Diş Hazine*)²⁸, și vistieria personală a sultanului, numită mai ales Vistieria Interioară (*İç Hazine*)²⁹ sau, simplu, *İçerü*³⁰.

Cunoaștem documente — înregistrări în condicile de venituri și cheltuieli zilnice (*Ruznâmçe Defterleri*) ale vistieriei statului și teșcherele eliberate aducătorilor tributului de către aceeași vistierie³¹ — din care

rezultă că tributul moldo-muntean a fost încasat în cel puțin 13 ani financiari, din perioada de care ne ocupăm (a doua jumătate a secolului al XVI-lea), de către Vistieria Imperiului³². În acești ani, banii acestui tribut erau înregistrați la Cancelaria *Ruznâmçe-i evvel*, adică la prima Cancelarie de venituri și cheltuieli zilnice a Trezoreriei statului otoman³³, care se mai numea *Büyük Ruzmâmçe Kalemi*. În secolele XVII—XVIII, tributul românesc se va înregistra la Cancelaria de conturi a *djizie*-lei (*Cizye Muhasebesi Kalemi*)³⁴ și la Cancelaria minelor (*Maden Mukataa Kalemi*)³⁵. Banii erau cheltuiți pentru diverse nevoi ale statului, ca achiziții de provizii (chiar din țările noastre), plata ienicerilor³⁶, angajarea de văslași³⁷.

Avem însă dovezi documentare certe, potrivit cărora încasarea tributului moldo-muntean s-a făcut și de către Vistieria Interioară.

Astfel, există două porunci extrem de clare ale lui Murad III către voievodul Țării Românești din 13 muharrem 1001/20 oct. 1591^{37 bis} și 20 șevval 1001/20 iulie 1593, prin care-i cere acestuia să trimită sume importante „din înregistrările de haraci“ (*harâc kuyûtundan*) „la Vistieria Interioară“ (*Dâhil Hazine*), „să fie drept cheltuieli de buzunar pentru Maiestatea Mea Imperială (*Cenâb-i Celâlet-i Meâbim içün ceb harçlığına tayin oluna*)”³⁸ (vezi, anexă, doc. nr. 5). O altă poruncă din 24 rebîûlahir 1001/28 ianuarie 1593 era adresată atât voievodului Țării Românești, cât și celui al Moldovei, cerându-li-se același lucru: să expedieze tributul lor obișnuit „la Vistieria Interioară“ (*Dâhil Hazine*) (vezi, în anexă, doc. 4).

Există și unele mențiuni europene în sensul trimiterii tributului românesc la Vistieria Interioară. Astfel, D. Cantemir spune că „astăzi (deci la începutul secolului al XVIII-lea — M.M.), tributul nu se mai plătește ca mai înainte direct în thesaurul sultanului”³⁹.

Asemenea mențiuni⁴⁰ duc la concluzia că de la sfârșitul secolului al XVI-lea, în contextul crizei financiare otomane și al domniilor sultanilor Murad III și Mehmed III, foarte grijulii cu trezoreriile lor personale, dar care, e drept, cheltuiseră sume imense din vistieria lor la întronare, haraciul românesc va lua tot mai frecvent calea Vistieriei Interioare (fără să putem stabili acum care era această frecvență). Dar, dacă veniturile Vistieriei Interioare se completau cu cele ale Vistieriei Exterioare, nu e mai puțin adevărat că se practica și calea inversă, scoțându-se sume din Vistieria Interioară, cu titlu de împrumut, pentru Vistieria Exterioară, pentru efectuarea unor plăți de mare urgență (pentru lefurile ienicerilor, campanii etc.), în perioadele de criză a vistieriei statului. În acest caz, era vorba doar de un simplu transfer (*havâle*)⁴¹, temporar. Oricum, Vistieria Interioară, aprecia cunoscutul istoric economist turc Halil Sahillioğlu, „peut être considéré un quelque sorte, comme pécule d'épargnes”⁴², deci un fel de bancă de rezervă.

ANEXE

Doc. nr. 1

Başbakanlık Arşivi (Arh. Președinției Consiliului de Miniștri), İstanbul, *Ruznâmçe Defteri* (Condică de cheltuieli⁴³ zilnice a Vistieriei Exterioare), KPT, 1769/6, p. 17: consemnarea sumei de 24.594 de akçe

(alături de alte cheltuieli ale Vistieriei din 29 safer 981/30 iunie 1573), restituită lui Ioan Vodă, deoarece a fost plătită în plus peste cuantumul fixat al haraciului Moldovei pe anul financiar 18 zilhicce 979/1 mai 1572 — 28 zilhicce 980/1 mai 1573.

Text :

„(El-masrâf) ⁴⁴

Fi 29 safer sene 981

.....

Be cihet-i

Edâ-i ziyâde-i âkçe ki an tahvil-i Yuvân ,voyvoda-i vilâyet-i Kara Boğdân an cizye-i / vilâyet-i mezbure vâcib an evvel-i mâyis el-vâk'i fi 18 Z ⁴⁵ sene 979 ilâ evvel-i / mâyis el-vâk'i fi 29 Z ⁴⁵ sene 980 an yed-i Yâni ⁴⁶,hazinedâr-i hôd ki pişezin / fi 6 Za ⁴⁷ sene 980 be Hizâne-i 'Âmire ziyâde teslim şode bûd ezân sebeb / ziyâde mezbur râ an Hizâne-i 'Âmire dâde fer-mûde ber mûcib-i tezkere-i / defterdârân-i azâme.

24.594 ⁴⁸ (akçe)

Be merdûm-ü voyvoda-i Boğdân“.

Traducere :

„(Cheltuieli) pe 29 ⁴⁸ safer anul 981 ⁴⁹

.....

(Făcută) cu prilejul plății surplusului de aspri, care au fost încasați din obligația lui Ioan ⁵⁰ (Yuvan), voievodul de Kara Boğdan ⁵¹, din tributul (cizye) numitului vilaiet, datorat de la 1 mai, care a fost în 18 zilhicce, anul 979 ⁵², până la 1 mai, care a fost în 28 zilhicce, anul 980 ⁵³, din mâna lui Iani ⁵⁴, vistiernicul (hazinedâr) său, care, mai înainte, pe 6 zilk'ade anul 980 ⁵⁵, predase (acești aspri) în plus (ziyâde) la Vistieria Imperială. Și s-a poruncit să se dea de la Vistieria Imperială numitul surplus, potrivit cu teșchereaua (tezkere) măreților defterdari :

24.594 (akçe) ⁵⁶

(S-au dat) omului voievodului Moldovei“.

Doc. nr. 2

Başbakanlik Arşivi, Istanbul, *Maliye Ahkâm Defteri* (Condica de porunci financiare), nr. 7534, p. 447 : poruncă adresată la 28 rebiülevvel 984/25 iunie 1576 agăi ienicerilor cerându-i să livreze „ca de obicei“ și în cantitatea obișnuită lemnele (odûn) *cuvênite* oamenilor domnului Țării Românești, la aducerea haraciului.

Text :

„Yeniçeriler Ağasina tezkere : hâliyâ Eflâk vilâyeti keferesinin harâci ile 'Âsitâne-i Sa'âdetime gelân âdamlarina 'âdetâ odûn virilûgel-mişdir diyû taleb eylediler. İmâdi mezkûrlere 'âdetâ virilûgelân odûnların virdire defteriñize kayd etdüresiz. Tahrîren fi 28 rebiülevvel sene 984“.

Traducere :

„Teşcherea (*tezkere*)⁵⁷ către Aga icnicerilor : în clipa de față (oamenii voievodului Țării Românești) zicând că „este obiceiul să se dea lemne oamenilor, care vin la Pragul Meu al Fericirii cu haraciul necredincioșilor din vilaietul de Eflak, au cerut (și ei să li se dea). Așadar, puneți să se dea (și) sus-numiților lemnele care li se dau de obicei. Porunciți să se înregistreze (aceasta) în defterul vostru. Scris la 28 rebiü'evvel anul 984⁵⁸“.

Doc. nr. 3

Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Mâliye Ahkâm Defteri* (Condică de porunci financiare), nr. 7.534, p. 447 : poruncă adresată la 28 rebiü'evvel 984/25 iunie 1576 intendentului orzului (*arpa emini*), cerându-i să livreze ca de obicei și în cantitatea obișnuită orzul și fânul (*arpa ve otluk*) cuvenite oamenilor domnului Țării Românești, la aducerea haraciului.

Text :

„Arpa eminine *tezkere* : hâliyâ Eflâk voyvodasinin harâci ile Sûdde-i Sa'adetime gelân adamlarina arpa ve otluk virilügelmişdir diyü taleb eylediler. Defterinize nazar idüb göresiz Eflâk voyvodasinin haraci ile gelân adamlarina ne mikdâr arpa ve otluk virilügelmiş ise 'âdet üzere virüb defterinize kayd idesüz. Tahrîren fi 28 rebiü'evvel sene 984“.

Traducere :

„Teşcherea (*tezkere*)⁵⁹ către intendentul orzului (*arpa emini*)⁶⁰ : în clipa de față (oamenii voievodului Țării Românești) zicând că este obiceiul să se dea orz și fân oamenilor ,care vin la Pragul Meu al Fericirii cu haraciul voievodului Țării Românești, au cerut (și ei să li se dea). (De aceea), să vă uitați în defterul vostru, să vedeți, ce cantitate de orz și de fân obișnuia să se dea oamenilor, care veneau cu haraciul voievodului Țării Românești, aceea s-o dați (și acum), potrivit obiceiului, s-o înregistrați în defterul vostru. Scris la 28 rebiü'evvel anul 984⁶¹“.

Doc. nr. 4

Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Mühimme Defteri* (Condică a afacerilor importante), vol. 70, p. 250, ordinul 485 din 24 rebiülâhîr 1001 28 ianuarie 1593 către voievodul Țării Românești, cerând expedierea la Poartă, la Vistieria Interioară (*Dâhil Hazine*), a tributului de 100 *yük* akçe (10.000.000. aspri) până la *Nevruz* (11 martie) ; se menționează că o copie s-a trimis și domnului Moldovei, pentru expedierea haraciului de 70 *yük* akçe (70.000.000 aspri).

Text :

„Eflâk voyvodasina hüküm ki : here sene 'Atebe-i Aliye'nin gönderilügelen yüz yük akçe haraciñ bikusür va lâkesür tedârik idüb oligeldüğü üzere yarar adamların ile Sûdde-i Sa'adetime⁶² gönderüb

Nevrûz-i sultanî(ye) deġin Dâhil Hazine(ye) eylemek babında fermân-i alişânîm olmuşdur.

Buyurdüm kivusûl buldukda te'âhir etmiyub zikr olunan yüz yük akçe harâcin bi'l-tamâm ve-l-kemâl tedârik idüb oligeldüğü üzere yarâr adamlaruñla mu'accelen Sûdde-i Sa'âdetime gönderüb zamân-i mev'ûde deġin Dâhil Hazine(ye) eyliyesin şöyle ki zikr olunân harâcîñ tayin olunân zamâna deġin gelüb Dâhil Hazine(ye) olmiya veyahud kusûr ve noksân üzere gönderesin aslâ beyân olunacak özrûñ makbul olmayub mu'âtee olursun bilmiş olâsin yüz yani saire kiyâs eylemayub yüz yük akçe harâcîñ bikusûr ve lâkesûr tedârik ⁶³ idüb ve eğlendirmeyüb Nevruza ⁶³ deġin be-her-hâl Dâhil Hazine(ye) eyliyesin.

Bir sureti :

Boġdân voyvodasina yetmiş yük akçe harâci içün (yazılmışdır)“.

Menţiune marginală, în stânga, sus : „Muharrem'in hatıyla“.

Traducere :

„Către voievodul Țării Românești ⁶⁴ porunca ⁶⁵ este următoarea : s-a emis (mai înainte) un slăvit firman al meu (cu ordinul) de a procura fără lipsă și fără monedă calpă haraciul tău de 100 *yük* ⁶⁶ akçe, ce se trimite de obicei an de an la Înaltul Meu Prag, de a-l expedia, ca și până acum, cu oameni destoinici ai tăi, la Pragul Meu al Fericirii și de a-l preda la Vistieria Interioară (Dâhil Hazine) ⁶⁷, până la Nevruz cel sultanal ⁶⁸.

(De aceea), am poruncit ca, la sosirea (poruncii de față), fără să zăbovești, să pregătești în întregime și fără lipsă sus-pomenitul tău haraci de 100 *yük* akçe, să-l trimiți de urgență, ca și până acum, cu oameni destoinici ai tăi, la Pragul Meu al Fericirii și să-l predai la Vistieria Interioară, astfel că (dacă) numitul haraci al tău nu va sosi până la vremea sorocită și nu va fi predat la Vistieria Interioară sau (dacă) îl vei trimite cu lipsă, să știi că nu ți se vor admite nici un fel de scuze ce le vei face, (ci) vei fi pedepsit. Așa să știi, să nu compari cu altceva (?), (ci) să pregătești fără lipsă și fără monedă calpă haraciul tău de 100 *yük* akçe și, fără a zăbovi, să-l trimiți cu orice preț până la Nevruz (și) să-l predai la Vistieria Interioară.

O copie

(s-a scris) voievodului Moldovei pentru haraciul de 70 *yük* akçe ⁶⁹“.

Menţiune marginală în stânga sus : „Cu scrisul lui Muharrem ⁷⁰“.

Doc. nr. 5

Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Mühimme Defteri* (Condică a afacerilor importante), vol. 71, p. 345, ordinul 644 din 20 şevval 1001/20 iunie 1593 către domnul Țării Românești, cerându-i să trimită la Poartă, „din înregistrările de haraci“, suma de 175 *yük* de aspri (cca 150.000 galbeni), fiind desemnată „drept cheltuieli de buzunar“ (*ceb harçlığına*) pentru padişah.

„Eflâk voyvodasina hükûm ki : hâlâ vilâyet-i Eflâkin harâci kuyû-tundan yüz on alti yük akçe Cenâb-i Celâlet-i Meâbim içün ceb harçlığına tayin oluna diyû hatt-i humâyûn-u sa'âdet makrunûmla fermân-i'alişânîm sâdir olmuştur. Buyurdûm ki vardûkda aslâ te'âhir ve terâhi etmiyûb meblağ-i mezburi kapucîlarım vardûkda ber vech-i (...) bi'l-tamam eyliyûb Cenâb-i Celâlet-i Meâbimim ceb harçlığı içün Sûdde-i Sa'âdetime irsâl ve isâl eyliyûb (...)“.

Traducere :

„Către voievodul Țării Românești ⁷¹ poruncă ⁷², precum că : în clipa de față a fost emisă slăvita mea poruncă prin *hatt-i humâyûn* ⁷³ ul însoțit de fericire zicând : „116 *yûk* de aspri din înregistrările haraciului vilaietului de Eflak și iarăși 59 de *yûk* ⁷⁴ din înregistrările de haraci să fie desemnate pentru *ceb harçlığı* („cheltuieli de buzunar“) ⁷⁵ pentru Maiestatea Mea Imperială“. (De aceea), am poruncit ca la sosirea (înaltului firman), fără a întârzia și a zăbovi nici o clipă, să strângi în întregime, la sosirea capugiilor mei, numita sumă și s-o trimiți la Pragul Meu al Fericirii pentru cheltuieli de buzunar ale Maiestății Mele Imperiale (...)“ ⁷⁶.

NOTE

¹ Pagini extrase din teza de doctorat, mai amplă față de cea susținută în iunie 1976 (sub conducerea remarcabilului prof. Mihai Berza), și care n-a cuprins, potrivit reglementărilor din epocă, decât 200 de pagini, teză intitulată: *Relațiile Moldovei și Țării Românești cu Imperiul otoman în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*. Pentru haraciul moldo-muntean din perioada menționată, mai precis 1538—1600, vezi : Mihai Maxim, *Relațiile Moldovei și Țării Românești cu Imperiul otoman în a doua jumătate a secolului al XVI-lea : evoluția haraciului și peșcheșurile anuale*, Rezumatul tezei de doctorat, Tipografia Univ. București, 1976, p. 1—9 și 11—20 ; idem, *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538—1574*, „A.I.E.S.E.E. Bulletin“, X/2, 1972, pp. 233—261 ; idem, *Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'Empire ottoman durant la période 1540—1575*, „A.I.E.S.E.E. Bulletin“, XII/2, 1974, pp. 367—381 ; idem, *Culegere de texte otomane*, București, 1974, doc. nr. 6, 7, 9, 11 ; idem *Considérations sur la circulation monétaire dans l'Empire ottoman et les Pays Roumains dans la seconde moitié du XVIe siècle*, „R.E.S.E.E.“, 13, 3/1975, pp. 407—415 (în special tabelele 1—3) ; idem, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, „Revista de istorie“, t. 32, 9/1979, p. 1735—1742 ; Octavian Iliescu, *Cu privire la haraciul țărilor române în secolul al XVI-lea*, „Revista de istorie“, t. 32, 3/1979, p. 556—558 ; Valeriu Veli-man, *Câteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, „A.I.I.A.I.“, XIX, 1981, p. 285—301 ; idem, *Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, „RA“, 2/1984, p. 203—212 ; idem, *Un document turc de 1552 concernant le kharatch de la Moldavie*, „SAO“, XI/1983, p. 100—104 ; Mihai Maxim, XVI. *Yuzylîn Son Çeyreğinde Akçe'nin Devalüasyonu ve Eflâk-Boğdan'ın Haraci Üzerindeki Etkisi* (Devalorizarea asprului și influența sa asupra haraciului Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al secolului al XVI-lea), IX. *Türk Tarih Kongresi. Ankara : 21—25 Eylül 1981. Kongreye Sunulan Bildiriler. II. Cilt* (Al IX-lea Congres de istorie turcă, Ankara : 21—25 sept. 1981, Comunicările prezentate la Congres, vol. II), Ankara.

1988, p. 1001—1010 ; idem, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, „S.M.I.M.”, vol. XII, 1994, p. 3—46.

De menționat că, în liniile sale fundamentale, rămâne valabil și studiul de pionierat al profesorului M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, „S.M.I.M.”, II, 1957, p. 10—17, 29—36 și 44.

² N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a Românilor*, București, 1908, p. 25—26 ; Paul din Alep, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI (partea I-a îngrijită de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru), București, 1976, p. 240.

³ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, 1968, p. 353.

⁴ Simeon Lehatzi, martor ocular la 1608, în M. O. Darinian, *Le récit de Siméon Lehatzi sur les Pays de l'Europe du Sud-Est* (text în limba rusă), „Fontes Orientales” („Vostočnyje Istočniki”), I, Moscova, 1964, p. 254 și în *Călători străini despre Țările Române*, IV, București, 1972 (volum îngrijit de Maria Holban), p. 347.

⁵ Ceremonia parcă aducea aminte de petrecerea pe ultimul drum a celor dragi : în adevăr, se pierdea pentru totdeauna rodul muncii pline de sudoare a atâtor sârmani, plătitori de „bir împărătesc”.

⁶ Bașbakanlık Arşivi, Istanbul, *Mühimme Defteri* (Condică a afacerilor importante), vol. 24, p. 210, ord. 553 din 11 muharrem 982/3 mai 1574 către voievodul Țării Românești și p. 211, ord. 554 din aceeași zi către kadiul de Rusciuk.

⁷ Bașbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, vol. 47, p. 112, ord. 282 din 20 rebiulâhîr 990/14 mai 1582 către voievodul Țării Românești și o copie către voievodul Moldovei. A fost trimis Derviş Çavuş.

⁸ Bașbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, vol. 69, p. 250, ord. 497 din selh-i zilâde 1000/7 sept. 1592 către ambii domni. E vorba de Emir Çelebi (?) Çavuş ; *Mühimme Defteri*, vol. 70, p. 113, ord. 216 din 24 zilhicce 1000/1 oct. 1592, către voievodul Moldovei.

⁹ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Edit. Academiei, București, 1973, p. 201.

¹⁰ *Călători străini*, VI, București, 1976, p. 239—241.

¹¹ *Ibidem*, p. 241.

¹² *Ibidem*, p. 239.

¹³ D. Cantemir, *op. cit.*, *loc. cit.*

¹⁴ Bașbakanlık Arşivi, Istanbul, KPT, *Ruznâme Defteri* (Condică de venituri și cheltuieli zilnice), 1769/6, p. 17.

¹⁵ Gavril Movilă (1618—1620) prin „Vlad Vistierul” (I. Vlădescu, *Despre dări și impozite. I. Birul*, București, 1925, p. 39, n. 47.

¹⁶ Bașbakanlık Arşivi, Istanbul, *Mühimme Defteri*, vol. 7, p. 990, ord. 2734 din 29 ramazan 975/28 martie 1568.

¹⁷ Bașbakanlık Arşivi, *Mühimme Zeyl Defteri* (Condică suplimentară a afacerilor importante), vol. 6, p. 26, document din 10 ramazan 1000/20 iulie 1592.

¹⁸ Tursun Bey, referindu-se la Vlad Tepeș, scrie că „în fiecare an el însuși venea la Poartă, aducând tributul (*djizie*) și multe daruri și, sărutând Pragul Fericii, își reînnoia domnia” (*Cronici turcești privind Țările Române*, vol. I, întocmit de M. Guboglu și Mustafa A. Mehmet, București, 1966, p. 67), iar Matrakçı scrie că Petru Rareș, în prima sa domnie, „era supus, plătind tributul (*djizie*), cu propria sa mână” (*Cronici turcești*, I, p. 221). Mustafa Celâlâde adaugă că Petru Rareș și-a respectat în acea vreme legământul „de a veni el însuși la fiecare doi ani la Curte și de a aduce haraciul țării” (*Ibidem*, p. 270—271). După Karaçelebizâde, aceeași obligație și-a asumat-o și Çetne (Lăcustă) (*ibidem*, p. 536). După părerea noastră, în temeiul documentației de cancelarie existente, e vorba aici mai mult de pretenții decât de realitate.

¹⁹ Drumul urmat de haraciul moldovenesc era, după informația lui Simeon Lehatzi (vezi mai sus nota 4) : Iași — Vaslui — Bârlad — Galați — Hârșova — Pazarcik — Prevadiye — Kirkkilise — Istanbul. Haraciul muntean, de la Giurgiu trebuia să urmeze drumul Rusciuk — Razgrad — Șumnu (Șumla) — Yanbolu (Iambol), unde se unea cu drumul haraciului moldovenesc, urmat și de caravana Poloniei, drum pomenit în documentele otomane sub denumirea de „drumul de dreapta” (*sağ kol*). Bașbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, vol. 5, p. 146, ord. 341 din 14 rebiullevvel 973/9 oct. 1565 ; vol. 7, p. 563, ord. 1587 din 24

zilhice 975/20 iunie 1568; vol. 55, p. 147, ord. 266 din 19 rebiülevvel 993/21 martie 1585.

²⁰ Într-un firman din 24 şevvâl 973/14 mai 1566, când sultanul se afla la Edirne (Adrianopol), în drum spre Szigetvár, se consemnează că a sosit aici haraciul moldovenesc: „sosind vizirii cei măreţi şi membrii Divanului cu toţii, s-a întrunit măreţul Divan. A sosit haraciul Moldovei, fiind apoi luat la Vistieria Imperială” (*Vüzerâ-i azâm ve ümenâ-i Divân betamâm gelüp Ali Divân oldu. Boğdan'ın harâciü gelüp Hazine-i 'Amire'ye zaptolundu*) (Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, vol. 3, p. 577, ord. 1595). Şi raportul lui Albert de Wyss către Împărat, vorbind de sosirea tributului Moldovei la Istanbul la 15 iulie 1566, precizează că la 20 ale lunii a fost primit în *publico divano* (Hurmuzaki, Documente, II/1, doc. CCCXXXII, p. 475). În sfârşit, cronicarul otoman Mustafa Selânikî, el însuşi dregător între 1586—1595, scrie că „Ieremia (Movilă) a trimis tributul fixat. Sosind tributul (*irsâliye*), acesta a fost descărcat la Înalţul Divan şi predat Vistieriei Imperiale (*Hazine-i 'Amire'*)” (*Cronici turceşti*, I, p. 385). Cât priveşte haraciul muntean, el era predat în acelaşi mod.

²¹ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. cit., p. 201—202.

²² Vezi, de pildă, informaţia lui Sivori, secretarul lui Cercel: „acest beglerbeg (Hadim Mesih Paşa — M.M.) avea de la sultan încredinţarea treburilor privitoare la cele (două) provincii — Ţara Românească şi Moldova — şi deci grija de a primi haraciul şi peşcheşurile” (*Călători străini*, III, Bucureşti, 1971, volum îngrijit de Maria Iolban, p. 31—32). Cercel trimisese la Istanbul 200.000 de galbeni („scuzi”), care au ajuns „ca de obicei în mâna numitului beglerbeg ca să-i depună la vistierie”. Şi firmanul împăratească din 8 cemâziülevvel 994/24 aprilie 1586, adresat beilerbeului Rumeliei, porunceşte acestuia: „să vezi tu însuţi de toate treburile numiţilor necredincioşi (din Moldova şi Ţara Românească) „nu numai de haraciul pe care-l dau ei an de an după legea veche” (*kefere-i mezburên kânûn-u kâdim üzere viregeldikleri haraclarından ma'âda cümle vâkı' olan hususların kendiñ görüb*) (Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, vol. 60, ord. 568, p. 242). Un alt firman, din 28 cemâziülevvel 994/17 mai 1586, îi cerea beilerbeului să aibă grijă de strângerea tuturor datoriilor rămase de la unii domni români (Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, vol. 60, ord. 592, p. 252). Tot de la Sivori aflăm însă că această situaţie se datora atât absenţei marelui vizir din Istanbul (Özdemir Osman Paşa comanda armata din Orient, împotriva Iranului), cât şi influenţei excepţionale a lui Hadim Mesih Paşa pe lângă sultan (*Călători străini*, III, p. 32).

²³ Vezi, de exemplu, asemenea chitanţe (*temessük, tezkere*) la Mihai Maxim. *Culegere de texte otomane*, doc. 9 şi 11. E interesant că D. Cantemir, în *Descrierea Moldovei* (ed. cit., p. 202) dă un model destul de vag şi imprecis al acestor chitanţe, ceea ce arată că principele nu prea era implicat în asemenea chestiuni „materiale”.

²⁴ A. Velkov, *Notes complémentaires dans les documents financiers ottomans des XVIe—XVIIIe siècles (Etude diplomatique et paléographique)*, „Turcica” XI, 1979, p. 52.

²⁴ bis În legătură cu trimiteră la Poartă a tributului muntean sub Gavril Movilă (1618—1620), prin Vlad vistierul, un document slavo-român din 1627 consemnează: „Iar cându au fost acolo (la Istanbul — M.M.) au mai lipsit den haraci fără banii ce i-au dat, trei povară. Deci l-au apucat acolo Veziriul şi Teltardariul de acea lipsă de haraci, de l-au închis” (apud I. Vlădescu, op. cit., p. 39, n. 47).

²⁵ Menţionăm aceste sume şi stofe, deoarece ele ne dau o idee asupra locului ocupat de statele respective în protocolul Porţii. Astfel, în a doua jumătate a veacului XVI, registrele otomane de protocol (*Teşrifatçılık Defterleri*), dar şi documentele financiare, consemnează „onorarea” (*teşrif*) unui *nefer* din Ţara Românească cu 1500 aspri şi a celui de-al doilea cu 1000 de aspri, cu prilejul predării haraciului (Başbakanlık Arşivi, KPT, 1766/3, p. 148; *Mâliyeden Müdevver Defteri* / Condiacă emanând de la Finanţe, nr. 117, p. 16; *Mâliyeden Müdevver Defteri*, nr. 19.932, p. 1 ş.a.). Aducătorii tributului moldovenesc primeau câte 1000 şi, respectiv, 500 de aspri (Başbakanlık Arşivi, KPT, 1869/7, p. 45; *Mâliyeden Müdevver Defteri*, nr. 19.932, p. 5 ş.a.). Potrivit aceloraşi surse, primul om din fiecare ţară primea câte o bucată de stofă de Bursa (Brusa). Reamintim că tributul muntean era sensibil superior celui moldovenesc. Dar, iată, oamenii princi-

pelui Transilvaniei, care aduceau un tribut drastic inferior celui muntean, primeau, în schimb, în total, 3000 de aspri și 2 bucăți de stofă (Başbakanlık Arşivi, KPT, 1869/, p. 42 etc.). Ragusanii, deși aduceau un tribut de numai 12.500 de galbeni, primeau, totuși, același *teşrif* ca și moldovenii, cu un tribut de câteva ori mai mare, anume 1.500 de aspri (Başbakanlık Arşivi, KPT, 1870/8, p. 39). De asemenea, austrieii (imperialii), care plăteau 30.000 de galbeni, primeau suma cea mai mare: 5.000 de aspri și 2 bucăți de stofă (*Teşrifatçılık Defteri*, KPT, 1870/8, p. 36). Și aducătorii tributului insulei (ducatului) Chios (turc. *Sakiz*) primeau 2.000 de aspri (*Mâliyeden Mûdevver Defteri*, nr. 117, p. 16), deci mai mult decât moldovenii, deși plăteau mai puțin. În fine, hanul Crimeii, deși nu plătea nici un tribut, ci, dimpotrivă, primea el subsidii de la Poartă, totuși, oamenii săi, sosiți la Poartă, erau onorați cu 4.000 de aspri (*Mâliyeden Mûdevver Defteri*, nr. 117, p. 16). Așadar, potrivit acestor indicii, ordinea statelor tributare în protocolul otoman din a doua jumătate a secolului al XVI-lea ar fi fost: I. Imperiul Romano-German; II. Hanatul Crimeii, al cărui suveran avea rang imperial (*imperator Tartarorum*); III. Transilvania; IV. Țara Românească; V. Chiosul; VI. Moldova și Dubrovnikul. Credem că treptele ierarhiei inferioare (locurile IV—VI) nu trebuie absolutizate.

²⁶ La fel se proceda și cu aducătorii tributului altor state (vezi, de ex., pentru Transilvania, Başbakanlık Arşivi, *Mâliye Ahkâm Defteri* / Condiță de porunci financiare, nr. 2775, p. 1040).

²⁷ Dicționarele otomane consemnează, toate, că adj. '*Amir* (fem. '*Amire*) desemnează instituții de regulă aparținând statului (în primul rând vistieria).

²⁸ Se mai numea *Mâliye Hazinesi* sau, simplu, *Mâliye*, ori *Beyt-ül-mal*, adică „Vistieria averilor (comorilor“), deci Trezoreria, *Hazine-i Humâyun* (Vistieria Împărătească) și *Devlet Hazinesi* (Vistieria Statului). Cf. Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (Enciclopedia ilustrată a istoriei otomane), Istanbul, 1958 (abrev.: ROTA), p. 137—138 și 44.

²⁹ ROTA, p. 137, 139, unde se menționează și cealaltă denumire a acestei vistierii, anume: *Hazine-i Hassa* (Vistieria padișahului). Spre deosebire de '*Amire*, care se referă la instituții statale, *Hassa* se referă la instituții legate de persoana sultanului.

³⁰ Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane*, doc. 19, p. 78—83 (unde se întâlnesc ambii termeni: *İcrû Hazine* și *İç Hazine*). În documentele 4 și 5 din anexa acestui studiu se întâlnește și termenul arabizat *Dâhil Hazine*, însemnând exact același lucru).

³¹ Vezi, *supra*, nota 23; Mihai Maxim, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al secolului XVI*, „S.M.I.M.“, XII, 1994, p. 3—46, *passim*.

³² Anume: 1541/1542, 1542/1543, 1546/1547, 1563/1564, 1564/1565, 1565/1566, 1568/1569, 1569/1570, 1571/1572, 1572/1573, 1574/1575, 1575/1576, 1588/1589.

³³ În total, până la finele ecolului al XVIII-lea erau (după D'Ohsson) 25 de cancelarii otomane economico-financiare, cărora li s-au mai adăugat ulterior 7 (Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* / Cercetări privind istoria financiară otomană, 2. Baski / ediția a II-a, Ankara, 1989, p. 153—156). O descriere mai precisă a acestor cancelarii, apud Mithat Sertoğlu, *Muhteva Bakimindan Başveyalet Arşivi* (Arhiva Președinției Consiliului de Miniștri din punct de vedere al conținutului), Ankara, 1955, *passim*.

³⁴ De ex., Başbakanlık Arşivi, Istanbul, KPT (fond Kepeci), 3535/13 și 3542/21: *Boğdan-Eflâk cizyeleri* (Haraciul Moldovei și Țării Românești), pentru anii 1089/1678—1161/1748 (vezi și microfilmul de la Arhivele Naționale). Această încadrare a haraciului statelor românești în sistemul *cizye*, reflectă tendința otomanilor de a asimila statutul statelor românești tributare cu cel al simplelor provincii otomane, mai ales în perioada fanariotă.

³⁵ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. cit., p. 201; M. Sertoğlu, ROTA, p. 193; Ziya Karamursal, op. cit., p. 155.

³⁶ Plata oștenilor permanenți, cu soldă (ienicerii infanteriști și spahiii de Poartă cavaleri), devenise o problemă încă de la mijlocul secolului al XVI-lea. De aceea, nu e de mirare că Paul din Alep nota la 1654 cu privire la haraciul Țării Românești: „Și acest tribut în bani este păstrat în întregime pentru plata soldei ienicerilor de la Istanbul, în mâinile cărora ajunge cu două zile înainte de sărbătoarea Ramazanului“ (*Călători străini*, VI, p. 241). În secolul XVI, din ha-

raciul Moldovei s-au plătit lefurile celor 200 de ieniceri aflați temporar în Moldova. Al. Lăpușneanu, de ex., plătea trimestrial cca 3.000 galbeni (173.196 aspri — adică cca 12.000 galbeni anual — în anul financiar 1 mai 1566/1 mai 1567. Cf. Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Mühimme Defteri*, vol. 5, p. 573, ord. 1581 din 21 şevval 973/11 mai 1566; *ibidem*, p. 640, ord. 1792 din 17 zilk'ade 973/6 aprilie 1566 și KPT, 1866/4, p. 245, doc. din 25 şevvâl 971/6 iunie 1564.

³⁷ Vezi, de ex., Başbakanlık Arşivi, KPT, *Ruznâme Defteri*, 1765/2, p. 7b: plata unor vâslăși din haraciul Țării Românești pe anul financiar 1541/1542. Cf. Mihai Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI*, „AUBI”, XXVIII, 1979, p. 104—105.

³⁷ bis Datoria inițială se trebuia strânsă din *mal-i miri* = „averea statului”, inclusiv haraciul oficial, se ridica în primăvara lui 1592 (aprilie) la 212 *yük* (poveri) de aspri, fiind destinată — se menționează deseori acest lucru — pentru *Dâhil Hazine*: Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Mühimme Defteri*, vol. 69, p. 236, ord. 471 din (22 cemâziülâhir) 1000/6 aprilie 1592; *Mühimme Zeyl Defteri*, vol. 6, p. 7, doc. din prima decadă (evvâil) a lui receb 1000/13—23 aprilie 1592.

³⁹ D. Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, ediția Ios. Hodoș, Buc., 1876, Partea a doua, p. 614, nota 27.

⁴⁰ Vezi și Aurel Decei, *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab în lumina unor noi documente turcești inedite*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, XVI, 1972, p. 64—68.

⁴¹ O. L. Barkan, XVI, *Asrin ikinci yarisinda Türkiye'de fiyat hareketleri* (Mișcări de prețuri în Turcia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea), „Belleten”, XXXIV, 136/1970, p. 601.

⁴² Halil Sahillioğlu, *Années siviş et crises monétaires dans l'Empire ottoman*, „Annales. E.S.C.”, 5/1969, p. 1078; vezi și Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane*, doc. 19, din 1601—1603 (Mehmed III reproșează marelui vizir, în căutare de un nou candidat pentru postul de mare defterdar: „Soldele se dau din Vistieria Interioară, campaniile se plătesc din Visteria Interioară”...).

⁴³ Că e vorba de un registru de cheltuieli rezultă din chiar mențiunea de pe coperta registrului. În adevăr, în paginile condicii se întâlnesc numai cheltuieli (solde pentru ostași, daruri etc.).

⁴⁴ Vezi nota anterioară. De altfel, documentele anterioare poartă mențiunea *el-masraf* (cheltuială).

⁴⁵ Zilhicce.

⁴⁶ Vezi *infra*, nota 54.

⁴⁷ Zilk'ade.

⁴⁸ Cifre scrise în *siyâkât*, un „cifru” al finanțelor otomane. Se mai numeau „cifrele Divanului” (*Dican rakamlari*). Cf. Salâhaddin Elker, *Divan Rakamlari*, Ankara, 1953; Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane*, p. 150—160, anexele IV—XIV; Dünar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazisi Özellikleri ve Divan Rakamlari* (Caracteristicile scrierii *siyâkât* și cifrele Divanului în documente de arhivă), Ankara, 1974.

⁴⁹ 30 iunie 1573.

⁵⁰ Ioan Vodă, domnul Moldovei (febr. 1572 — iun. 1574).

⁵¹ Moldova.

⁵² 1572.

⁵³ 1573.

⁵⁴ Iane (Cantacuzino?), mare vistiernic al Moldovei (13 dec. 1572 — 15 sept. 1575), apoi pârcălab de Neamț (1576 apr. 17 — 1578 febr. 22) și mare postelnic (1579 apr. 2 — sept. 27), după N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova în sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 312.

⁵⁵ 10 martie 1573 (după *Tabele sincronice* M. Guboglu, București, 1955, p. 190, tabele după care s-au transformat și celelalte date ale Hegirei din studiul de

față). Dar, pentru contemporanii otomani, așa cum rezultă din acest document și din alte chitanțe otomane, care dau echivalentul musulman al lui 1 mai (termenul de evidență a tributului Moldovei) și 1 aprilie (termenul de evidență a tributului Țării Românești), această dată (ca și altele asemănătoare) cădea 10 zile mai târziu (20.III.1573).

⁵⁶ Suma aceasta ar fi echivalat la prețurile medii din epocă cu cca 10 boi (1 bou = 4 galbeni) sau 600 oi (1 oaie = 40 aspri).

⁵⁷ *Tezkere* (și *tezkire*) înseamnă „bilet”, „notă”, „scrisoare”, „permis”, dar și „chitanță” (*temessük*). În limba română *teşcherea* înseamnă „act, adeverință, certificat, chitanță, document, dovadă, hârtie, izvor, înscris, mărturie, pașaport, piesă, recipisă, rindea” (cf. Luiza Seche și Mircea Seche, *Dicționarul de sinonime al limbii române*, București, 1982, p. 1002).

⁵⁸ 25 iunie 1576.

⁵⁹ *Teşchereaua* aceasta, ca și precedenta, a fost emisă de către *Tezkire-i Ahkâm-i Rumeli*, o cancelarie financiară (*Mâliye*), dependentă de marele defterdar (M. Sertoğlu, *ROTA*, p. 316). Nu întâmplător ambele documente se află într-o condică de porunci financiare (*Mâliye Ahkâm Defteri*).

⁶⁰ *Arpa emini* era responsabil cu aprovizionarea grajdurilor imperiale (*Establ-i Amire*) cu fân și orz (*arpa*). Avea la dispoziție cca 200 de „arpagii”. Aceeasi misiune o avea și în timpul campaniilor imperiale (M. Sertoğlu, *ROTA*, p. 16).

⁶¹ 25 iunie 1576.

⁶² Inițial se scrisese: *‘Atibe-i Aliyeme*, dar s-a tăiat.

⁶³ Scrise de copist de două ori.

⁶⁴ Alexandru cel Rău (aug. 1592 — sept. 1593).

⁶⁵ Murad III (1574—1595).

⁶⁶ 1 *yük* (povară) = 100.000 aspri, deci 100 *yük* aspri = 10.000.000 aspri. Potrivit cursurilor oficiale de la Vistieria otomană (a statului) (dar același era cursul și la Vistieria Interioară), aceste 10 mil. de aspri echivalau cu 84.745 galbeni (țechini, florini ungurești, ducați de Chios, echivalați, toți, cu 118 aspri piesa, la încasările de vistierie, respectiv 120 aspri piesa la plăți).

⁶⁷ Vistieria personală a sultanului. I se mai spunea *İç Hazine*, *İçerü Hazine*, *İçerü* sau, mai rar, *Hazine-i Hassa*. Despre întemeierea și organizarea acesteia, cf. I. H. Uzunçarşılı, *Osmandi Devleti maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi* (Întemeierea finanțelor statului otoman și Vistieria Interioară a statului otoman), „*Belleterin*”, XLII, 165/1978, p. 67—93.

⁶⁸ *Nev-ruz* = „Noua zi” (în persană). Începutul Noului An la persani. Pentru otomani, care au fost influențați de organizarea financiară a İlhanizilor (Mongolilor din Iran), *Nevruz* era începutul noului an financiar (11/22 martie). *Nev-ruz-i Sultanî* („*Nevruzul* cel sultanal”) se referă la *Nevruzul* sultanului Celalüddin Meliksanh (selgiuchid), care a fixat calendarul respectiv (M. Sertoğlu, *ROTA*, p. 222).

⁶⁹ Cca 60.000 piese de aur sau cca 100.000 taleri simpli (mai precis: 59.322 galbeni la cursul de 118 aspri piesa și 102.941 taleri la cursul de 68 aspri piesa). Acest ordin din 28 ianuarie 1593 va fi repetat la 6 cemaziülevvel 1001/8 februarie 1593, adresat, de data aceasta, domnului Moldovei, având un conținut identic și mențiunea, acum: „o copie (s-a scris) și voievodului de Eflâk” (*Mühimme Defteri*, vol. 70, p. 226, ord. 443).

⁷⁰ Numele copistului. Despre *Mühimme Defterleri* și alte categorii de documente otomane, cf. Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, București, 1993, cap. II, p. 76—110.

⁷¹ Alexandru cel Rău (aug. 1592 — sept. 1593).

⁷² Porunca lui Murad III (1574—1595).

⁷³ „Scierea ilustră”, cu autograful sultanului.

⁷⁴ Aceste 175 *yük* de aspri echivalau la Vistieria otomană, la cursul de încasare de 118 galbeni piesa, cu 148 305 țechini (florini ungurești, ducați de Chios).

⁷⁵ *Ceb Harçlığı* va deveni denumirea Vistieriei Haremului Imperial (*Harem-i Humâyûn Hazinesi*), ținând de Vistieria Interioară și care s-ar fi înființat, după cronicarul Rașid, la 1014/1606, sub Ahmed I (apud: Ziya Karamursal, *op. cit.*, p. 159). Ne întrebăm dacă documentul nostru n-ar putea fi o dovadă că *Ceb Harçlığı*, ca vistierie sultanală strict personală (un fel de „casetă personală”), s-a înființat încă sub Murad III.

⁷⁶ I se cere în continuare domnului să nu permită creditorilor să ia bani din această sumă. Un alt ordin, nr. 643, din aceeași zi (pe aceeași pagină în registru), cere voievodului să trimită de urgență la Vistieria Imperială (*Hizâne-i 'Âmire*), de stat, „(cele) 1314 *yûk* akçe, la care te-ai angajat (*mûtcahhiid olduguñ biñ üçyûzondört yûk akçe*“, adică fantastica sumă de 1.113.560 galbeni! Trebuie să fi fost peșcheșul de instalare „oferit“ de domn. Este adevărat, ordinul este anulat cu 3 linii diagonale. A rămas el ulterior literă moartă? Desigur, Alexandru nu putea plăti asemenea sumă. Faptul că ea figurează, a figurat în documente, arată limpede situația financiară disperată a Țării Românești în ajunul mării răbufniri conduse de Mihai Viteazul. Cf. Mihai Maxim, *New Turkish Documents concerning Michael the Brave and His Time*, „RRH“, XXXII, 3—4/1993, pp. 185—201; Bogdan Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, „Revista istorică“, 5—6/1993, p. 457—471.

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a tax or land record. It includes several lines of script, some of which are crossed out or underlined. The text is written in a cursive style typical of the period.

1767/6 : 7. 17

Handwritten Ottoman Turkish text, possibly a continuation of the record above. It is enclosed in a rectangular border. The text is written in a cursive style.

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a signature or official stamp. It includes a date and some administrative markings.

اندیشید من نگار در درخت و در ملو ایلیه یوم کلا (۲۷) ۲۷ رجب ۱۰۸۷

یکمیر از غایت تنگ و در یکج معلوم اولاد که عیال یکی باغچه و در قی اولاد بار بار
کارخانه مشقه کوچه یا قال اولدی لیحه لوبوزر کارخانه و مکتور راسیه مکتبه
اولاد بارون سیاه کارخانه سب لیحه و فی لالی عیال اولاد و مع اولدی
(مده و کارخانه مکتور اولاد و ویرور و ویرور قید ایدر) ۲۸
(۱) ۹۸۴

کلیه امانت من حال امانت و لا تنک کی کسر عیال ایل لسان رسالت مکتبه اولاد من مال اولاد
و وینو مکتور و ویرور مالک ایل لالی مکتور من عیال و وینو مکتبه اولاد و ویرور و ویرور
قید ایدر (۱) ۹۸۴

از من لسان رسالت و ویرور عیال ایل لسان رسالت مکتبه اولاد من مال اولاد
و وینو مکتور و ویرور مالک ایل لالی مکتور من عیال و وینو مکتبه اولاد و ویرور و ویرور
قید ایدر (۱) ۹۸۴

حوائج قیسه حکم یازار که عیال مکتور قیسه کار نایح سوری و ویرور
قید ایدر و ویرور مالک ایل لالی مکتور من عیال و وینو مکتبه اولاد و ویرور و ویرور
قید ایدر (۱) ۹۸۴

Doc. nr. 2-3. Başbakanlık Arşivi, Maliye Ahkam Defteri, nr. 7.534, p. 447: porunci adresate la 28 rebiülevvel 984/25 iunie 1576 agăi ienicerilor și intendentului orzului (arpa emini) și cerându-le să livreze „ca de obicei” lemnele, fânul și orzul cuvenite oamenilor domnului Țării Românești, la aducerea haraciului.

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://revistaarta.ro>

INTRODUCING BARKAN'S INTRODUCTION TO HÜDAVENDİGAR LIVASI TAHRİR DEFTERLERİ I

M. MEHDI ILHAN (Ankara)

Barkan's title "Population and Taxation Surveys of the Ottoman Empire" does not correspond to the immediate heading of opening page (p. 1). One would have expected him to explain the meaning of "*tahrir*" and "*sayim*", and if there are any differences, he should have pointed out. In fact the word "*ayim*" if he has used to mean "*tahrir*" would be misleading for it would immediately bring to our mind the population census which "*tahrir defters*" were never intended to be for so. Whatever were recorded in these defters was for the sake of taxation, recording whatever might bring an income for the treasury.

Regarding the question of how often the *tahrir* defters were carried out, Barkan says that the traditional standard procedure was every 30—40 years (p. 3). We know that most of the "*tahrir-defters*" took place during the sixteenth century and one century is not enough to support such a claim. There are also quite a number of exceptions to this claim. For instance the first *tahrir* of Diyarbekr province was carried out in 1518, the second one in 1540 and the third in 1568, that is the intervals of 22 and 28 years respectively. I worked out the intervals between the two or more registers given for the same regions from a list given in one of my articles and found that they vary from 4 to 32 years with an average of seventeen and a half years¹. We must also point out that the Ottomans carried out a *tahrir* for every region immediately after the conquest. In any case Barkan himself claims that the frequent *tahrirs* were necessary to keep up with the changes that were taking place throughout the Empire (p. 5). However, in the following paragraph this frequency according to him appear to be the ascension of a new sultan or every 30—40 years. In actual fact, however, these *tahrirs*, unfortunately, could not be continued successfully after the XVIth century, and not the XVIIth century as it is claimed in the Introduction². However, Barkan has observed well a deterioration particularly in the script and paper of the *tahrir defters* (p. 6).

Barkan is also blunt in his opening page (p. 1). He is not really fair on the importance of the chronicles for they can not be totally

missed out in the study of history. In fact the archival materials and chronicles will complete each other, and it is only through the chronicles that we learn about the scenes of the battle-fields. It is the pens of chroniclers that bring alive the tumults of battles. He is in no way right saying that the sources of Ottoman history are exhausted save the archival materials. I am sure there are still hundreds of manuscripts lying on the shelves of Süleymaniye Library still untouched. Every piece and every bit is important whether is it archival or not. Barkan, no doubt, is right in stressing the use of statistics particularly for evaluating the archival material. He very much stresses the importance of the statistics for bringing out the social and economic structure of a state. This idea of course is not new in the study of Ottoman History. Mustafa Nuri Paşa in his *Netayicu'l-Vuku'at* had already stressed its importance and used figures, even though they are simple and need not complicated calculations, to demonstrate his points whenever the need arose. Barkan himself stresses the fact that Mustafa Celalzade in his History, and 'Ayni 'Ali Efendi in his treatise entitled *Kavanin-i Ali 'Osman der Hulasa-i Mezamin-i Defter-i Divan* had made use of *icmal defters*, and Evliya Çelebi in his *Seyahatname* had made use of these works for some of his statistical figures (p. 11).

Still in these two opening pages Barkan suggests a scientific or rather a modern methodological approach to the study of history. He exclaims that the narrative history is no longer valid particularly for Ottoman History for which thousands of archival documents exist. All these documents have to be studied in terms of geography, economy and sociology using modern statistics. Despite this vivid Introduction, Barkan does not appear to have gone further than transliterating the Ottoman text into Latin script and producing statistical tables. We find almost no analysis or evaluation of statistical tables in his Introduction.

Barkan in the first chapter of this Introduction has outlined well the purpose for carrying out the *tahrirs* (surveys), and their importance particularly for historical demography. Indeed, with the modern method of research and the use of computers this task has become simple. New dimensions have appeared in the horizon of Ottoman History. Economic, social and political aspects of Ottoman History can easily be solved with these materials. Barkan further argues that these *tahrirs* were carried out as essential part of financial administration. The best example he can find to support this claim of his is a budget for the year 1527—1528 (933—934) which gives the total revenues recorded in the *tahrirs* that took place during Sultan Süleyman's reign. According to Barkan about 51 percent of total revenue (537,939,000 *akçes* for the whole Empire) went to the Imperial *Hass* and was spent for the Imperial guard, navy, places and some other administrative units (p. 5).

Barkan researches the roots of these *tahrir defters* first in the Turco-Islamic states and then in China, Rome, Iran and even in ancient Egypt. He also tries to establish the similarities between the Ottoman *tahrir defters* and the serf registrations (p. 7). A quite good and sum-

marised account of cadastral-registration by the Selçukids in Iran, Ilkhanids in Iran and India is given with a reference to M. Cevdet (*Hayati ve Eserleri*) and B. Lewis (art. "Defter" in *EI*²) (pp. 7—10).

Although, as pointed out above, Barkan accepts the fact that it was only traditionally standard procedure to carry out *tahrirs* for 30—40 years (cf. p. 3), his detailed analysis regarding the frequency of carrying out the *tahrir* is very interesting despite the obscure subtitle "The known—facts regarding the Ottoman Cadastrals". His presentation as he puts it is original and, as it is clear from the footnotes, depends on the original sources such as manuscripts and some cadastral registers. There is a consistency between Lutfi Paşa's *Asafname* and some ancient *kanunnames* regarding the *tahrirs* being carried out every thirty years. Barkan naturally disagrees with Mustafa Nuri Paşa (*Netayicu'l-Vuku'at*) and in turn with Ebu'l-Ula Mardini regarding the *tahrirs* being carried out throughout all the provinces of the Empire every hundred years since the registration took place during the reign of every sultan up to Murad III. This claim is supported with some facts and the point is made that there are about 30 or 40 defters pertaining to the reign of Mehmed II, the Conqueror, at least in partial existence. In any case I must emphasise here that the cadastral registers were carried out when an area was conquered for the first time, when crucial changes that might affect the production such as migration took place in a region, perhaps for certain regions when a new sultan ascended the throne, and when a period of thirty or forty years elapsed.

In section II of his Introduction, Barkan tries to tackle the question of "Why and how cadastral registers were carried out". He has two sources : a *kanunname* (Topkapi Palace Museum, Revan Köşkü Library No. 1935 p. 82) and two decrees (Bayezid Library, Veliyyüddin Efendi Kitapları. No. 1970, pp. 72 and 114) in addition to some decrees in *Mühimme* and *Ahkam defters*. Similarly H. Inalcik in his *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara 1954, pp. XIX—XXI) had made use of two Imperial decrees that he had discovered in the British Museum (Munşeat, Rieu Or. 9503 folios 38—41, 46—51) to work out the process of Ottoman cadastral registers. Barkan, unfortunately, has made no reference to him. One would have expected him to compare the two decrees of Bayezid Library with that of British Museum. J. Kaldy Nagy in his article "The Administration of the Sancak Registration in Hungary" (*Acta Orientalia*, XXI, 1968, pp. 189—219) has also worked out how the cadastral registers were carried out deriving his information from Barkan and Inalcik as well as some *Mühimme* decrees. I studied the same matter basing my information almost entirely on *Mühimme* decrees making some reference to aforementioned studies now and then [M. Mehdi İlhan "The Process of Ottoman Cadastral Surveys during the second half of sixteenth century : a study based on the documents from *Mühimme Defters*" in *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie "A. D. Xenopol"* XXIV/1, 1987, pp. 17—25]. Irène Beldiceanu-Steinherr, N. Beldiceanu had also worked on the same subject marking use of Turkish manuscript no. 35 of Bibliothèque Nationale of Paris, Revan Köşkü manuscript no. 1936 of Topkapi Palace

Museum in Istanbul, and Oriental manuscript no. 2730 of State Library in Berlin. Their study is published under the title "Réglement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVIe siècle)" in *Südost-Forschungen* (Band XXXVI München, 1978, pp. 1—40). I myself, making use of all these documents, have worked on the difficulties involved in carrying out the cadastral surveys and hope to publish it soon.

On this subject, however, Barkan appears to have given unnecessary details. For instance the transcriptions on pp. 15—16 only express few reasons for carrying out a *tahrir*. These reasons simply are to keep the *re'aya* and *timar* holders alert to the rule and order, to eliminate *bid'ats* (Başbakanlık Archives, TD Nos. 871 & 933), to record the *zevayids*, and the changing customs (TKGM Kuyud-i Kadime Archives, TDs. Nos. 88 & 214, Başbakanlık Archives TD No. 9, dated 1580/988). These transcriptions or simply a reference to them could have been given in the appendix or footnotes (pp. 14—16).

The same could have been done for the next subsection which simply explains that the Ottomans after they had conquered a region waited for couple of years to make sure that the region is properly revived and the *re'aya* felt secure. This is partially true in the case of Diyarbekr region, the subjugation of which was possible only after many conflicts and clashes of interest and the process of registration took at least a year starting few months after the conquest of the region which was fully accomplished at the end of 1516.

The cadastral surveys were also undertaken, as Barkan points out, either to break up or to prevent steps that might have been taken by the notables and nobles towards any organisation posing a threat to the Empire (pp. 17—18).

The subheading "C-Timar system and tahrirs" does not appear to be so suitable to its contents which only gives some details on the surpluses and deficits as another cause for carrying out *tahrirs* (pp. 18—19). And the subheading "D-How were the tahrirs carried out?" — which is simply about the initial steps, such as the inspection of the previous *defter* and all the related *berats* and documents, taken for carrying out *tahrir* — with its letter "D" sounds as if it is another item for why the *tahrirs* were carried out (pp. 19—20).

Section III of Barkan's Introduction is about the acceptance and duties of the registrars (pp. 21—42). They were mostly famous learned men and had the competence to rearrange the ancient *kanunnames* or write them. They had the authority to settle the land disputes on the spot, and had the competence to rearrange the ancient *kanunnames* or write entirely the new ones (p. 21). These *kanunnames* were put at the beginning of the *defters* most probably to be used by the tax collectors and to be used in case of any disputes. "A — The problem of codification of these special kanunnames" is dealt with in a rather obscure way by Barkan. His explanation goes no further than stating that the same codes were put at the beginning of the *defters* of three different regions, mainly Budin (BA., TD, No. 987, dated 1541), Usküp (TKGM Kuyud-i Kadime Archives TD, No. 190 dated 1568) and Sivas

(TKGM Kuyud-i Kadime Archives TD. No. 31, dated 1574), and tries to prove, using Ebussuud Efendi as his beit, that these *kanunnames* were in no way in contradiction to shari'a (pp. 22—23). Of course in later years, as Barkan himself explains, when the ignorant fanatics entered into government circles the argument turned reverse. Barkan's further argument on this lines endangers his stand for Ebussuud Efendi.

His subheading "The formation and development of the Ottoman System in accordance to the Defter Kanuns" does not comply with the context. The Ottomans who already had a well established political system were wise enough to use the local codes to their advantage by a gradual elimination of the codes harmful both to the Ottomans and local community. Therefore, these foreign codes were moulded and shaped to a better standard within the Ottoman system which had its roots in the Turco-Islamic culture. Thus the so called *bid'ats* which could be considered as the sources of evil in the foreign elements were gradually forgotten and the credit was given to the local codes in the formation and development of Ottoman system. The Ottomans, it is very clear from the *kanunnames* of the *defters*, respected the customs and traditions of the locals but hardly accepted any code that might endanger their standard and always expressed this with the phrase "muktaza-yi Şer' ve Kanun ve defatir-i 'atika mucebince". Decisions on such matters were taken by very learned men giving no concession to anyone as Barkan argues (p. 27). The aim, as Barkan himself under his subsection "B — The Financial Problems that were Particularly dealt by the Tahrir Comission" points out, was to maintain an equilibrium in all the regions and provinces with regard to the administrative and financial matters. Therefore, the *tahrir* comissioners were instructed while carrying out the surveys to safeguard the interest of both the *sipahis* and the *re'aya*, to make sure that there is a balance between the taxes from one region to the other, to see that neither the Muslims nor the non-Muslims suffer from excessive taxes, to record nothing in the *defter* that might be contrary to the Ottoman codes of law as well as that of Islamic (pp. 28—29).

The examples given under the subheading "C — The principle of Bütün (Undivided) and Serbest (Free) Timars" also express the question of preventing the *re'aya* from receiving any injustice. The authorities tried to keep the *timars* intact, to prevent outsiders from collecting the dues (pp. 30—31), and to avoid giving somebody's *timar* to someone else. All of these of course were for the good of *re'aya* (pp. 30—33).

"D — The responsibility of the Census-Takers for Settling and Reviving" the derelict lands and pastures no doubt was very crucial for both the security and the financial stability of the Empire. Usually such derelict lands and pastures, if were surplusses, would be recorded for the Imperial *hass* or at times as a *timar* for the tribal chiefs if they were to be settled and revived by the tribesmen (pp. 33—37). Barkan under the subheading "Some other attempst (girişimler)" is informing us that census-takers were in fact playing the role of advisors to the central government particularly in financial matters such as organisation of revenue sources and their distribution to the timariots (pp. 37—39).

It is natural that the tax-payers would avoid to be registred. Therefore, it was the job of the census-takers and other officials to hunt such persons down and get them registered. The census-takers were punished if they did not fulfill their duties or gave into corruptions. Of course the census-takers were rewarded for their honesty and hardwory as well. All these are expressed by Barkan under the subheading "The punishments and rewards given due to tahrirs" (pp. 39—42).

Whatever has been said by Barkan up to here regarding the process of cadastral surveys can all be traced in the *kanunname* (which could be termed as Imperial Instructions) sent to the census-takers during the second half of the sixteenth century (pp. 43—46). When we examine this *kanunname* closely we can clearly see that it was prepared by the experts who had already carried out some surveys since they had particularly stressed on the difficulties that the census-takers would face.

Barkan has entitled section V of his Introduction as "The Preparations for Timar-distributions" with six subheadings. The reader has to guess that Barkan with his examples from the *kanunnames* of different provinces on *narh* that is fixing prices of goods, derives at the question of finding a fair revenue for the crops. The prices for the crops were fixed at the Porte and the census-takers were advised to take the average of three-years-produce for a fair revenue (*sayim defterine hasil bağlama*) (pp. 47—50). Barkan analyses this system under his next subheading which would have in fact merged with the first. The Porte with this system on the one hand guards the interest of both the *sipahis* and the *re'aya* and on the other the interest of the Imperial Treasury. Of course the strength of the army depended on the control of this system as well (pp. 50—53).

What Barkan tries to explain under the subtitle of "C — Preparations of Icmal Defters" is in a way the procedure of distributing the fief-holdings. This procedure in fact took place as the census-takers carried out the general registration for the *Mufassal Defters*. Therefore, we can work out the *timar* holders and their fiefs and revenues from some of the *Mufassal* registers such as the 1518 Register of Amid (BA. TD. No. 64), the 1560 register of Malatya (TKGM Kuyud-i Kamide Archives, TD, No. 142, see R. Yinanç and M. Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri — 1560 —*, Ankara, 1983), the 1546 register of Kerkuk and Dakok (TKGM, Kuyud-i Kadime Archives, TD, No. 111), and the 1566 register of Ruha (TKGM, Kuyud-i Kadime Archives, TD, No. 151). However, it must be pointed out that the *Icmal* Registers were generally synoptic versions of the *Mufassals*, but usually included the types of fief-holdings and the names of the holders (p. 53). According to Barkan a *timar*-holder would present his *yafta* (...) to the census-taker who would then prepare a document often termed as *tezkere* and give it to the *timar*-holder after entering the necessary details in the new *Icmal defter* in the name of that *timar*-holder. A *timar*-owner with a small-holding so termed as "*tezkeresuz*" would get his holding conferred directly from the *beylerbey* himself, but the one with a big-holding termed as "*tezkerelu*" would have to get this

tezkere, which he has obtained from the *beylerbey*, registered and confirmed by the Porte³. In any case only those who were already in possession of a *timar* were entitled to such confirmation or obtaining a *berat*, and they could not ask more than what they possessed. Even a person with a decree from the Sultan could be turned down for assignment of a *timar*.

Under his subheading "D — The Question of Surplusses that came about as a result of New Census", Barkan does not explain how these surplusses come about. He directly explains where these surplusses went to. According to Barkan lately, the surplusses occurring during the registration of new surveys were neither used to find new *timar*-holdings nor were distributed to the *timar*-holders to increase their holdings, but rather were accumulated and added to the Imperial *Hasses*. The change in this policy as understood from Barkan was due to on the one hand a fall back in the full use of the *sipahis* and on the other to meet increasing needs of fully trained modern armies. Of course this change must also mean that the State had fallen into financial difficulties. Indeed the decrees sent to the census-takers of many provinces of the Empire sometimes in 1580s instruct them to register the surplusses for the Imperial Treasury (MD, No. 46, p. 320—331). Although there were some military classes assigned holdings from surplusses, but that was only on condition that they would have no longer any claim for salaries.

It is a surprise that Barkan after the subheading "D" gives examples for the subheading "C" that is how the synopsis (*icmal*) of the registers were prepared. However, his examples do not clarify the point, but only tell us how the *yafte*s were given to the *timar*-holders perhaps as a step towards preparation of *icmal* registers (p. 55)⁴. It appears that the Ottomans felt need for new cadastral surveys now and then due to increase in the population, new lands opened to cultivation, and increase in the revenues. This of course meant occurrences in revenue surplusses which were no doubt transferred to the Imperial Treasury by way of registering them for the Imperial *Hasses*. According to the examples given from the *Mühimme defters* by Barkan it appears that such increases varied between 200.000 akçes to 1.200.000 akçes per year for a given *liva* (pp. 55—57).

Barkan's next subheading "E" does not correspond with its immediate context. His subheading is "The other difficulties put up before surveys" whereas he talks of the revolts caused by unfair registrations carried out by corrupted surveyors. As such he gives examples from Aşıkpaşazade's History (Istanbul edition, p. 260) and Celal-zade Mustafa's *Selimname* (Topkapi Palace Museum, Revan Ktb, No. 1274, fol. 38—40): the registrors were either recording revenue for a *timar*-holder or were taking the holding of a *timariot* and giving it to another without any valid reason. Naturally such misconducts were abhorred and forbidden by the Porte through issuing various decrees. However, the examples given under the secondary-subheadings do not only justify the registrors but also fit into the expected context of the

subheading "E". The *sipahis*, jannissaries and *cebecis* not answering the call of the registrar for the recording of their *ciftlik*s, vineyards and orchards, refusing their *re'ayas* and *müfredat* (inventory) *defters* for registration are best examples.

With his subheading "F" Barkan concludes that after 1591 no longer *tahrir* *defters* were carried out. Indeed my findings show the same. In my article cited above, I have records from Mühimme *defters* indicating that orders were given in 1591 for surveys to be carried out in Budin. Filek, Hatvan, Novigrad, Sečen, Segedin, Sirem, and Solnak. Of these *sancaks* it appears that only the survey for Budin was completed perhaps sometime at the end of 1592. In fact (MD, No. 68, p. 58) quoted by Barkan (p. 63) clearly indicates that all the surveys with the exception of Budin were stopped in 1591. There appear to have been various reasons for putting an end to carrying out surveys. These reasons Barkan ties up with social and economic changes that took place in the central government. However, Barkan's quotations from Selaniki (printed edition p. 323) and Na'ima (p. 19, 38 and 42) indicate more. It is inferred from these historians that the viziers did not want to burden themselves with the difficulties involved in carrying out surveys and therefore, put forward excuses such as high cost of surveys putting the state in financial difficulties and the corruptions causing unrest in the *sancaks*.

Barkan with section (chapter) VI of his Introduction, entitled "Some other matters regarding the evaluation of the sources of the revenues" examining the market prices (*narh fiyatları*) and how they were worked out. His sources on this matter are the *defters* which he and Enver Meriçli have edited and introduced in this volume under review here. They have made use of thirteen *defters* for Hudavendigar Livasi and classified them as A (1487/892), B (1521/982), and C (1573/981) and found out that the prices of crops did not only rise up gradually but also in 1573 varied from kaza to kaza. For instance the price of wheat which was 60 akçes per *müd* in 1487 rose up to 75/80 akçes in 1521 and 100 akçes in 1573. Also, for example, the price of wheat in 1573 varied between 100—300 akçes per *müd* from one kaza of Hüdavendigar to another. However, Barkan is puzzled at the fact that while there were no changes in the prices of crops from one kaza to another in 1487 and 1521, there was a drastic change in 1573. He had also observed the same fact for the *livas* of Kütahya, Saruhan and Bolu in 1573. Barkan assumes that the variance between the *kazas* may rest in the size of weights and measures used, and some other factors such as transportation. He searches for the answer to his assumptions in the balance sheets of the *vakıfs* of princes such as Mehmed II's son Sultan Mustafa (d. 1474/879) and Bayezid II's son Sultan 'Abdullah (d. 1483/888) and Sultan 'Alemsah (d. 1502/908) and also of the *vakif* of Sultan Orhan all of whom are buried in Bursa. Unfortunately, he gives so much information on these *vakıfs* and compares the *tahrir* *defters* of Bursa with them in such a detail that one loses the track to understand whether he had found sound answer to his assumptions (pp. 66—91). Whatever the findings of Barkan may be, there is no doubt that the economy of

the Empire was already shattered with the many campaigns undertaken during the reign of Sultan Süleyman, the Magnificent, and later with the war of Cyprus in 1570 and the battle of Lepanto fought on October 1571 during the reign of Selim II (1566—1574). Therefore, by 1573 there was no way for the prices to stay stable.

Barkan with his chapter VII entitled "The Social and Economic System of Ottoman Empire"⁵ starts examining another phase of the Empire and closes his examination of the process of Ottoman cadastral surveys. However, it must be asserted that the former is an essential part of the latter and vice versa. According to Barkan the absence of a bourgeois class in the Ottoman Empire which could have acted as a mediator between the *re'aya* and the State was one of the main factors for the weakness and helplessness of the *re'aya* before the State. To him the State followed such a policy deliberately and took precaution against the formation of nobility by giving certain privileges to the *devshirme* and slaves who were originally recruited for various services. This chapter is also divided into subheadings under which Barkan examines the matters relating to the management of land. Naturally the foremost important land is *miri* land which he examines under subheading "A". Such lands of course could not be owned by anyone other than the State at all times. The *re'aya* could sow and mow the land but could not sell it, hand it over to anyone or even turn it into a *vakif*. However, the use of it could be inherited with the permission of the State in lieu of a sum to be paid as *tapu-resmi*. This system of *miri*-lands was not prevalent everywhere in the Empire. In Syria, Iraq, Arabia, and Northern Africa there were *mülk*-lands, that is some high officials and *shaykhs* were in full possession of some plots of lands. Even in the *liva* of Hüdavendigar this system of *mülk*-lands existed. On the other hand the system of *miri*-lands disappeared gradually and particularly after Tanzimat the lands could even be sold to the foreigners.

With his subtitle "B — Miri-land System and the Timar-holders", Barkan asserts that the *miri*-land system was necessary to prevent the accumulation of big plots of lands under land-lords. In this way the State at the same time would be able to collect agricultural taxes without much difficulty from the *timar*-holders by giving fair treatment to both the *re'aya* and timariots. However, the system deteriorated and slipped out of the State's control parallel with the growth of population, increase in the prices, and fall back in the economy.

Barkan then compares the *hassa çiftlik*s (large-farms) with the manors (large plots of lands) held by the big landlords that is (seigneuries rurales) to use French term under his subheading "C — The Agricultural Structure of a Sipahi's Timar". According to Barkan due to economic decline of the landlords that is both the tenures of Europe and householders of Ottoman Empire had to break their estates or large holdings into small pieces and give them to the serfs or *re'aya* in return for some services that were necessary for keeping them in luxury and comfort (pp. 95—97).

"D — The Degree of Administrative and Financial Independence of Sipahis' Timars" is a self explanatory subheading under which it

is clearly stated that timar holders were entitled to collect the *shar'i* and *örfi* taxes from the lands allotted to them in return for their services. The Government that is the Sultan had all the rights over the lands and its subjects within the Empire and therefore, could turn to them for help in case of emergency or war. Apart from the taxes left for the use of various officials the "*tekalif*" and "*salguns*" that could be collected upon the recommendation and decision of "the Divan" and the "order" of the Sultan were called "*avariz-i divaniye*" and "*tekalif-i 'örfiye*" (p. 97) ⁶.

Within this subheading "D" Barkan examines the question of administrative and financial independence under two categories namely the "independent" and "nonindependent" *timars*. Accordingly beside the Imperial *hasses* and the *vakfs* of sultans and viziers, the *hasses* and *ze'amets* of viziers, *beglerbegs*, *sancakbege*, *nişancis*, *defterdars*, *divan* clerks, *çavuşes*, *çeribaşis*, *subaşis* and *dizdars* administratively and financially were treated as "independent" timars with some privileges.

In case of such *timars*, the taxes called "Independent taxes" (*Rusum-i serbestiye*) and the part of which recorded as "*niyabet*" and "*bad-i hava*" belonged wholly and fully to the "*dirlık*" (revenue)-holder. Whereas most *timars* were considered "non-Independent" for not having the full-right of collecting the taxes or having to share the taxes collected with the "Independent" *timar*-holders as a condition for a joint *timar* holding ⁷.

Although the number of such independent-taxes was high, some of them, depending on the conditions peculiar to various provinces, time and interpretations, lost their privileges of belonging to only the "independent" *timar*-holders and were gradually left to the full and independent disposal of all the *timar*-holders (pp. 97—100).

With the subheading "E — The Legal Status of Agricultural Group" Barkan tries to establish that there was no resemblance between the Ottoman "*re'aya*" and the Medieval European "serfs". According to him the "*re'aya*" as opposed to the "serfs" were free-men, and yet it could also be claimed that until the beginning of the sixteenth century a small proportion of the so called legally free-villagers were left subject to some forms left over from the characteristic obligations of serfdom.

Serfs were both slaves either bought or captured during wars and settled together with their families, as slaves or on slave terms, on big farms both in Europe and Middle East countries. A form of this system appears to have been put in force by some rich and influential persons for their farms in the fourteenth and fifteenth century Turkey. Gradually such farms turned into villages and the slaves changed hands along with these farms or villages when they were sold or turned in to *vakif*. The holders would get a half or a certain proportion of annual produce of such farms or lands. Some holders would even demand a fixed proportion regardless of whatever the annual produce may be. In such a case the amount paid was termed "*maktu*" and the old slaves on such farms or lands were called *kesimci-kul* or *ortakçi-kul*. Sultan

Mehmed II after the conquest of Istanbul in order to settle and improve its environs founded about one hundred villages around the city with the slaves that fell to his portion from the captives taken during the wars he waged in the Balkans⁸.

These slaves (so called *ortakçi kullar*) in the sixteenth century Turkey were subject to almost the same conditions as to those of their counterpart serfs of Europe. They were forced to intermarriage and no one from outside. If a free-man wished to marry a slave-woman (a concubine), he had to accept an annual payment of a certain amount called "*bedel-i hizmet-i cariye*" or "*agirlik-i duhter*" and the off-spirgs were to be brought up as *ortakçi kuls*. These slaves did not have a full right of inheritance and could not choose a job of their liking. However, they could buy their freedom by paying a certain amount of money or doing certain service for their masters. In this way the *ortakçi kuls* gradually disappeared. In the light of these explanations it appears that a system similar to that of servage in Europe existed in Turkey until the beginning of sixteenth century and almost disappeared by the middle of very century (pp. 100—103).

Regarding the question of "F — The Conditions that the 'Free' villagers were subject to and the Servage System", Barkan's answer is clear-cut. In the Ottoman *timar* system although the *re'aya*, or the villagers for that matter, were subject to the full rights laid down by Islamic law for free-men had resemblance to the serfs in certain matters, yet with some big differences: they were both tied down to the land, but the *re'aya* had certain rights over the land and was protected by the government against the *timar*-holders while the serfs had no such rights or protection; they both had to pay a certain tax (called "*arus*" or "*gerdek*" in Ottoman Turkish) when marrying a woman, but a *re'aya* had to pay that tax whether marrying a woman from another *timar* or his own while a serf had to pay it only when marrying a woman from another seniorate. In other words a *re'aya* paid "marriage" tax as an income for a *timar*-holds while a serf paid it as a means of protection and continuation for a serfdom of a seniorate (p. 104).

It is with the chapter "VIII — Groups of Villagers Bearing Special Legal and Financial Features" that Ö. L. Barkan actually starts analyzing the *defters* of Hüdavendigar province published in this volume under review here. In the opening page of this chapter he points out that the so called "*kul-köyleri*" (slavery-based-villages) that where mostly of Imperial *hasses* or old *vakıf*-holdings of previous sultans or viziers and traced in the *defters* under the names "*ortakçi*", "*kesimci*", "*ellici*", "*haracgüzar*", "*vakıf gulami*", "*koyun wafiri*", "*siğir oğlani*", "*balıkçı*" (*bağban*) etc. display a typical model of villager-land ties and stick to the odd within the agricultural system gradually developed by the Empire.

It was the *bey*, the *vakıf* administration or the land-owner who provided houses, land, seeds, plow-animals and materials for the *ortakçi kuls* and even owned the villagers. Therefore, these *ortakçi-kuls*, after paying back the seed-wheat and taking out a tithe as the *sipahi*'s due — if they had one —, had to share the remaining produce. Also these *ortakçi-kuls* were instructed by the local codes and customs every year

as to the question of what and how much to sow plus some corvee for the persons undertaking land management.

During the period of improvements brought to this system and in places where these *ortakçis* were transformed into *kesimci* the villagers had to pay an annual fixed amount (*maktu'*) regardless of how much they produced. Although this system was meant to encourage the villagers to work harder in order to produce it had at times lead to fatal consequences where the villagers could not produce enough to pay the fixed amount (p. 105). This fact is examined with examples from the *defsters* of Hüdavendigâr Province transcribed in this volume under the subtitle "A — How the Events Developed". It appears that either due to natural disasters such as locust invasions, or due to economic and social decline the *kesimci-kuls* could not pay the amounts due. In such cases the census-takers were ordered to carry out a new survey and rearrange or rather to lower down the amount of taxes due (i.e. a copy of correspondance between the Porte and the census-taker of Hüdavendigâr province dated Rebi'ul-ahir 980/August 1572 regarding the *kesimcis* or *kuls* of Sultan Orhan) (p. 106).

Barkan asserts that the emergence of the „*ortakçilik*“ or „*kesimcilik*“ system beside that of tithe of „*Miri Regime*“ was due to the legal system that the farmers were subject to.

During the early period of Ottoman conquests many slaves were brought to the state and naturally were employed particularly in the agricultural fields as *ortakçis* and *kesimcis*. The owners of these slaves had the right to employ them in their private farms as labourers or settle them in a newly found villages and make them work as a kind of *ortakçis* in accordance with the local's agricultural rules and regulations.

In the towns and cities the slave owners appear to have given to their slaves the right of working in any trade or profession in return for sharing their earnings and in this way even giving them a chance to buy their own freedom.

Barkan backs up these views of his by giving examples from the *defsters* of Hüdavendigâr province. The three examples [Gilyos village (No. 1619) of Mihaliç town, Tepecik (No. 26) and Filedan (No. 29) villages of Bursa] given show us that these slaves were Christians working for the *vakif* lands and despite the losses that might occur to the *vakif* were given opportunity to buy their freedom. There also appears to have been a rapid rise in their number (from $\frac{1}{100}$ to $\frac{1}{500}$ in 60 years, a period that elapsed between the census "B" and the census "C"). Since such a sharp rise could not be possible with only birth rate, then we might suggest that new slaves were added to the labour force of these *vakifs*. It could also be asserted that these slaves once got their freedom were also free to work for the *vakif* or leave if they wished as it was the case for the freed-Christians (*gebran-i azadegan*) recorded in only census "B" and not in that of "C". For such *vakif* holdings it was most probably wise to give a gradual freedom to their slaves and after giving them their freedom to make the conditions so appealing that they would have no choice but to work for them (pp. 106—109).

The question of when and how the *ortakçi-kuls* were brought and settled in this region is simply dealt by giving some examples from the registers studied (I believe the numbers 1458 for Bulgarlar village and number 1459 for Kurşunlu village are references to the II. volume which is not published yet) and asserts that there is a relationship between the *kesimci kuls* and *sürgüns* (exiles). It is obvious that the *ortakçi* villages of Imperial *hasses* and *vakıfs* in Hüdavendigar province were settled with the *kuls* (slaves) brought together with their families from the Balkans as *sürgüns* (exiles). Side by side with these *ortakçi* and *kesimci* villages of the Imperial *hasses* and *vakıfs*, there were villages founded on a *kulluk* system by the private individuals who had either brought large plots of land or had the land given to them (*bağışlatılıkları*) and had their own slaves employed in these villages. There were cases that such villages were sold or given as a *vakıf* together with the slaves that is the labour force. This shows that the land or *vakıf* holders were after utilising the slaves to the maximum. There were times that they would join a male and a female slave to have offsprings from them and utilise them or sell them as a productive family for a higher price.

It appears that *kuls* bought or freed were also employed in the *zaviyes*, and from the names of such *kuls* we understand that some of them were new converts (pp. 109—112).

Barkan examines "the legal status of the lands on which *ortakçi kuls* work" under the section "C" and divides them in to two types: I) "Hassa farms (*ciftlik*s)" of *Sipahitimars*; II) "*Mevkuf* (endowed) *ellici farms*" of *Ellicis*. The former which were utilised directly by the *sipahis* also included *hassa* pastures and vine-yards, *Sipahis* also had rights to lease these holdings usually on terms of local rules and regulations.

Unfortunately these *hassa* farms gradually became smaller and lost their importance because the *sipahis* who participating in the long wars and changing places all the time, were no longer able to take active part in getting their farms ploughed or collect taxes due from them. They were, therefore, content with collecting taxes in cash on terms of *re'aya* farms.

The latter that is the "*Mevkuf Ellici Farms*" preserved their special status for a longer period, but for how long Barkan does not indicate. Instead he given some examples from the *defters* to prove that these were the villagers bearing the status of *ortakçi* or *kesimci kuls*. According to the examples given they were the Christians of the newly conquered lands forced to settlements for reviving the deserted farms or villages (pp. 112—115).

Some of the villagers of these "*kul*" descent were also taking the care of the Sultan's (*hass-i Hümayn*) sheep and cattle. They were simply shepherd Christians as Barkan's subtitle "D — Koyun Kafirleri" indicates. Barkan also points out as examples for these, the villages bearing the numbers [1464—1475] which I could not trace in this first volume under review here and I presume they must be in volume II, which I hope will go in to print soon. However, table No. 4/3 on p. 120 of the present volume gives the names of these villages of the town

of Mihaliç together with the type and number of sheep as well as the amount of cizye and ispençe they had to pay (pp. 115—116) (Insert table 4/3 here).

With regard to the Sultan's (*hass-i Hümayun*) sheep, Barkan drivers quite useful information from a *kanunname* according to which each flock of sheep is served by two married and two single men. The married men in return were given a plot of land high enough for ploughing 4 Bursa *müds* of seed. The land given to them was free-of-*'öşr* and was for the purpose of meeting their sustenance and needs.

However, it appears that these shepherds were not content with the plots of land given to them and therefore were converting *hassa* woods (*koru*) into cultivable lands. In doing this they were also spending most of their time in cultivation and neglecting the care of *hassa* flocks. Furthermore it meant a decrease in the grazing land for the *hassa*-sheep. In order to prevent this, those who converted *hassa* woods into cultivable plots of land were imposed more taxes.

The grazing or non-*hassa* sheep on the *hassa* lands was not allowed as a precautionary measure against any possible contagious disease. The *re'aya* were not allowed to cut grass or tree and hunt in the *hassa* lands. In this way the grass and the quality of *hassa* lands would be preserved for *hassa*-sheep.

Towards the beginning of summer the *hassa*-sheep would be taken to the market-places and sold to the butchers. During this period the butchers were not allowed to buy someone else's sheep and sell. Those butchers who did not comply with this prohibition were not only fined, but were also punished (p. 116).

Barkan ends up this chapter with examples from some other documents such as 1574 detailed register of Biga (TKGM Kuyud-i Kadime Archives, TD. No. 79) in order to clarify and give further information on *hassa*-sheep and cattles as well as their care-takers.

The final chapters in Barkan's Introduction is "IX: The Vakifs from social and economic angle": According to the figures of 1527/1528 (933/934) Budget, the total income from all the provinces of the Empire (excluding Istanbul) was, 537,929,000 *akçes*. Of this income, 51% went to the Imperial Hass, 37% to governors' *hasses* and *ze'amet* and *timar* holders, and the remaining 12% went to the *vakifs*. However, in the *liva* of Hüdavendigar 30.7% of 77,184,788 *akçes* of total income went to *vakifs* and *mülk* holdings. Barkan examines these *vakif* holdings under four different groups. Although Barkan examines first three groups of these *vakifs*, the fourth perhaps marked wrongly with letter "E" is incomplete due to the missing pages of the Introduction which ends on page 144.

The first of these *vakif* group is "A — The Vakifs of Sultan and Viziers": These types of *vakifs* were founded by the sultans, viziers and members of royal family as well as by some elites from the government circles. Naturally all these personalities were beside having wealth of their own were in control of state's wealth. Therefore these types of *vakifs* were either founded by private and state property or even both. Whatever the case the purpose was to serve the public and to meet the needs and maintenance of foundations and buildings necessary

for the welfare of public. Therefore it is no surprise that according to 1530-35 census 17% of a total income of 77,134,788 *akçes* from 17 *sancaks* in Anatolia went to *vakıfs*. Although Barkan mentions tables 5/2 and 5/4, they are not in the book under review due to missing pages of Introduction as already mentioned). According to Barkan during the same period, 45 *imarets*, 342 Friday mosques, 1055 mosques, 112 *medresses*, 623 *zaviyes* and *hanikahs*, 154 *mu'allimhane* (primary — school), 1 *kalenderhane* (...), 1 *mevlevihane*, 4 *hafiz* schools, 75 big *hans* and *kervan-sarays*, in the *vilayet* of Anatolia alone, were maintained and run by the incomes from *vakıfs* and from the very *vakıf*-incomes the salaries were paid to 121 *müdürrises*, 3,756 *hatip*, *imam*, *müezzin* and other religious officials, 3,299 *şeyhzades*, *kayyums*, students and *mutevellis*.

The second group of *vakıfs* are “B — Progeny *vakıfs*”. These types of *vakıfs* were usually founded by the individuals as a precaution against the break up of their property into small pieces after their death. Although the practice is against the inheritance codes of *Şeri'a*, however, it is difficult to establish sincerity of individuals in order to jump at conclusions as Barkan has done. It is only fair enough to say that so long a *vakıf* ends up in meeting the needs of public services without depriving the inheritors of their rights then there should be no harm in such a *vakıf*.

It is also fair enough contrary to Barkan's view to use the surplusses of a progeny *vakıf* for the insurance of the inheritors as the trustees of such *vakıfs*. Perhaps we should not be sceptic over such *vakıfs* particularly when they have been made up from deserted and uncultivated lands. I also must point out that these progeny *vakıf* should be examined in comparison with other types of *vakıfs*.

The third group of *vakıfs* are C — “Zaviye *vakıfs*”: Here Barkan concentrates on an article⁹ of his and Fuad Köprülü's work *İlk Mutasavvıflar* (2nd edition, Ankara) and tries to prove that Turkification of Anatolia and Rumelia was not through use of force but through religious movements, particularly with the efforts of *dervishes* stationed in the *zaviyes* and *ribats*. Barkan's sources on this subject are the records of *zaviyes* in the cadastral registers. A detailed information regarding the founders and runners (*zaviyedars* and *dervishes*) of *zaviyes*, which were scattered throughout the Ottoman Empire, can be found in these registers. Apart from locating these *zaviyes* through these registers, we can work out almost exact figures for the numbers of people employed together with their ranks and functions as well as their expenditure. In these way perhaps one can work out the missionary activities of Ottomans as well as their religious and cultural expansion. The impact of *türbes* and *zaviyes* (*tekkes*) on the locals had been so immense that we can still find the traces of beliefs and practices although perverted and distorted in our modern times. The tracks of these vast impact can be traced starting from the Central Asia down to Anatolia and then to Balkans. Sari Saltuk whose roots should be sought with Ahmed Yesevi for instance is still a cultural land mark for both Muslim and Christian inhabitants of Babadag in Romania. It should not also be forgotten that these

zaviyes have also played a causative role for growing of settlements and colonization. The *zaviyes* also served as a secure halting places for travellers.

E. The money Invested for Vakif :

Investing money with interest in forbidden in Islam and the Kur'an as well as the sayings of the Prophet are very clear on this matter. However, some *fukaha* (...) have tried to overcome this creed by way so called "Hile-i Şer'iyye". Although Ö. L. Barkan explains this with a clear exemple, his source and even the *fetva* unfortunately will not be known to us since the Introduction is suddenly come to an interruption at this point (p. 144).

Money no doubt was lent throughout the history whether with interest or without. We come across even in the *vakfiyes* of the Selçuks of Anatolia the lendings of money to the needy, but most probably without any interest. According to the Ottoman *vakfiyes*, however, it appears that the *vakif* money as pointed out by Barkan was lend with some interest (perhaps 15%) to the needy perhaps to prevent the exploitation of interest in the hands of money-lenders (B. Yediyildiz, art. "Vakif" in *I. A.*). The investors of money from *vakifs* mostly were ruling class and high officials. Whatever the case, the Ottomans most probably lend money whether of treasury or *vakif* to prevent usury.

It is unfortunate that no abbreviations have been given for the main body of the text but scattered throughout the footnotes and this makes it difficult to work out the information given. Even the main census that have been termed as A, B & C have not been pointed out clearly except on page 66 of Introduction where it is stated that A is dated 1487/892, B 1521/928 & C as 1537/981. From this statement of Barkan, I worked that the census used in this first volume are as follows :

	<i>Data</i>	<i>No</i>	<i>Type</i>	<i>Preserved at</i>
A	1487/892	23	Mufassal	Başbakanlık Archive
B	1521/928	111	...	Başbakanlık Archive
C	1573/981	7	Mufassal	TKGM. Kuyud-i Kadime Archive

However, on p. 1 (footnote 2) of the main text it is started that the quarters of Bursa are arranged according to the "Mücmel Defter" No. 166 of Başbakanlık Archive dated 937/... (M.E.K.).

The following table has been drawn out from the context of the book in order to help the reader to use the book in a better way as well as to indicate what is covered in the main body of the text.

Timar Nebileri

Kaza

Unfortunately the work neither has a bibliography nor an index of any kind. Although the footnotes of the introduction have reference to the works used, it appears that Ö. L. Barkan has mainly made reference to his own articles.

At the end of each kaza the entries for tax payers as well as crops and other sources of income are tabulised. The villages in these tables have been listed according to their order of entries in the original texts.

The work also has a correction arranged according to page order list between pp. 723—725.

NOTE

¹ M. Mehdi İlhan, "The Process of Ottoman Cadastral Surveys During the Secod Half of Sixtcenth Century. A. Study Based on the Documents from Mühimme Defters", *Anuarul A. D. Xenopol*, XXIV/1, Iaşi, 1987, pp. 17—25.

² It is posible XVIIth century is a misspelling for the XVIth.

³ For details on the tezkerelu and tezkeresuz timar-holdings see Nejet Çağatay, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu". *Belleten*, XXIII, pp. 575—610, Ankara, 1959.

⁴ On the question of how the *icmal defters* were prepared Halil Inalcık's *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defteri Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, p.XVII—XXIV should be consulted.

⁵ I had to translate "İmparatorluk devirlerinin..." as "...of Ottoman Empire" since a literar translation would have sounded bizarre.

⁶ See Ö. L. Barkan art. "Avariz" in *I.A.*

⁷ See Ö. L. Barkan, *Kanunlar rûsum-i serbestiye* and *serbest* through the index.

⁸ See Ö. L. Barkan, "XV ve XVI as ırlanda, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak işçiliğinin Organizasyonu şekilleri I. Kulluklar ve Ortakçı Kullar", ...cf. footnote 80 of the book under review here.

⁹ Ö. L. Barkan, "Bir Iskan ve kolonizasyon metodu olarak Vakıf ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Vol. II, 1942, pp. 279—284

„...DUNAREA, APĂ DE GAZI...”

VIOREL PANAITE

Țările române între dâr al-harb și dâr al-Islâm¹. Între sfârșitul secolului XIV și mijlocul secolului XVI, Țara Românească și Moldova au constituit unul din obiectivele politicii otomane de expansiune. Periodic au fost organizate mari expediții militare sub conducerea directă a sultanilor. În acest context, linia Dunării a fost una dintre acele zone extrem de disputate, aflate la frontiera dintre Creștinătate și Islam.

Pentru definirea expresiei *dâr al-Islâm* („Casa Islamului“, „teritoriul Islamului“), în textele juridice clasice s-a insistat în special pe practicarea liberă a cultului religios muhamedan și protecția musulmanilor, evident sub conducerea unui suveran musulman. Iată de ce pentru juriști, *dâr al-Islâm* reprezenta ansamblul teritoriilor în care guverna legea musulmană, *șariat*², și în care — insista as-Shaybânî — musulmanii se simțeau în siguranță³. În perioada otomană, *dâr al-Islâm* (în turcă, *dâr ül-Islâm*), ca noțiune juridico-religioasă, era uzitată, bineînțeles, în special în izvoarele juridice (în *kitâb as-siyar*⁴ sau în *fetvâ*⁵), dar o găsim de asemenea și în cronicile sau documentele osmane de cancelarie: *dâr ül-Islâm*, la Șukrullah⁶, *dâr-i Islâm* sau *diyâr-i Islâm*, la Ibn Kemal⁷. Pentru a desemna teritoriile aflate sub suveranitatea sultanului, atât cele administrate direct, cât și statele tributare, cel mai des era utilizată expresia *Memâlik-i Mahruse* (Țările bine păzite).

Dâr al-harb era definită laconic de Mouradgea d'Ohsson, care traducea și comenta tratatul hanefitului otoman Ibrahim al-Halebi (m. 1549): „nume general pentru toate țările străine“⁸. În izvoarele osmane, pentru desemnarea teritoriilor și statelor din afara „Țări'or bine păzite“, întâlnim atât formula juridică clasică, *dâr ül-harb* („Casa războiului“), cât și alte expresii, precum: *diyâr-i harbiyye* (tradusă „către ținuturile dușmane“), *dâr ül-kefere* („țara necredincioșilor“)⁹, *diyâr-i küffar* („ținutul necredincioșilor“)¹⁰, *diyâr-i küfr* („teritoriul necredinței“)¹¹, *kefere vilâyetlerinden* („din ținuturile necredincioșilor“); *kâfiristân* („țara infidelilor“). În *fetvâ*-le¹², opoziția dintre *dâr-i harb* și *dâr-i Islâm* era marcată clar, ea lăsând urme și în statutul celor care ar fi trecut dintr-o parte în alta, numit cu un termen modern regimul străinilor. Începând cu a doua jumătate a secolului XVI, formula juridică clasică

dâr ül-harb este utilizată tot mai mult în documentele emise de cancelaria divanului imperial (*kanunnâme*, *'ahdnâme*, *hüküm* etc.). În *'ahdnâme*-lele din secolul XVII acordate statelor occidentale este folosită mai des formula *harbî vilâyeti* (la plural, *harbî vilâyetleri*) pentru a desemna țările care au încheiat „tratate de pace” cu sultanul și nu beneficiau de privilegii comerciale¹³. În cronicile osmane, această terminologie este utilizată, mai mult sau mai puțin, în funcție de gradul de pregătire în domeniul dreptului islamic al popoarelor al autorilor. Cel mai adesea se întâlnesc formule în care „teritoriul” invocat aparține „necredincioșilor” (pl. *küffar*, *kefere*) și nu „inamicilor” (*harbî*): *dâr ül-kefere* („țara necredincioșilor”) la Şükrullah¹⁴ și Ibn Kemal¹⁵; *diyâr-i küffar* („ținutul necredincioșilor”) și *diyâr-i küfr* („teritoriul necredinței”) la Ibn Kemal¹⁶.

Dunărea — frontieră între dâr al-Islâm și dâr al-harb. În Europa secolelor XIV—XV, linia care despărțea „Casa Islamului” de „Casa războiului” erau Dunărea. Astfel, Şükrullah bin Şehabeddin Ahmed, care își termină cronica în anul 863 d.H./1458—1459, vorbește de *dâr ül-Islâm* condusă de sultanul Bayezid I (1389—1402), împotriva căreia pornise război regele Ungariei (numit *kâfir* = „necredinciosul”). Cetatea Nicopole se afla — conform viziunii otomane — „la hotarul islamic” (*serhadd-i islâmda*)¹⁷. Evident, această disjunctie dintre cele două zone va fi accentuată în izvoarele otomane din secolul XVI, marcate de infuzia de drept islamic ce se face simțită la curtea sultanală după cucerirea lumii arabe de către Selim I și Süleyman Kanunî. Un exemplu elocvent este cronica lui Ibn Kemal (m. 1535), care a fost *şeyh ül-Islam* timp de aproape zece ani în vremea lui Süleyman „Legiuitorul”, deci într-o perioadă de revitalizare a dreptului islamic. Relatând despre conflictul dintre Bayezid I și Mircea cel Bătrân (1386—1418), cronicarul otoman face distincție între *dâr-i Islâm* sau *diyâr-i Islâm* („țara Islamului”), aflată în dreptul Dunării și *dâr ül-kefere* sau *diyâr-i küffar* („țara necredincioșilor”) ¹⁸, din care făcea parte și Țara Românească în ultimul deceniu al secolului XIV. Voievodul muntean „era — după opinia lui Kemalpaşazade — cel mai vestit dintre principii țărilor de necredincioși din vremea sa” (*rüzgârında olan diyâr-i küffar şehryârlarının şehriydi*)¹⁹. Din perspectiva secolului XVI, Mustafa Ali (m. 1599), descriind situația etnică, geografică și politică din Balcani din secolele XIV—XV, remarca și Țara Românească (*Eflâk*) printre „țările ghiaure” care se aflau „pe malurile acestui fluviu” (Dunărea)²⁰.

Și pentru Moldova lui Ștefan cel Mare, Dunărea era frontiera dintre „teritoriul necredincioșilor” și „Casa Islamului”. Pentru cronicarii otomani, Moldova lui Ștefan cel Mare — în ciuda plății unui tribut pentru răscumpărarea păcii — rămâne un „teritoriu al războiului” sau va căpăta acest statut în momentul refuzului de a plăti tributul²¹. Pentru Kivâmî, în 1484, teritoriul aflat la nord de Dunăre, în speță Moldova, era considerat ca făcând parte din *dâr al-harb*. Cronicarul otoman aprecia că oștenii, în frunte cu Bayezid II, traversând marele fluviu, nu puteau ajunge decât în „Casa războiului”: „au trecut apele, pe malul celălalt al Dunării, în Casa războiului” (*sulara Tunanin öte kenarina dar ül-harb'e geçdiler*)²². Referindu-se la momentul 1538, Mustafa Ce-

lalzade (m. 975/1568) afirma : „În sudul Moldovei se găsește râul Dunărea și spre această parte se afla granița cu împărăția otomană”²³. Chiar și după expediția din Moldova (1538), despre care afirma cu tărie că o cucerise, Süleyman Kanunî, ținând să ajungă în locul de siguranță, care pentru fiecare musulman era „Casa Islamului”, s-a grăbit să treacă în sudul Dunării : „Apoi, sultanul Islamului, fără să zăbovească, ridicându-se din Suceava și străbătând multe conace și parcurgând distanțe mari, s-a întors iarăși la Dunăre”²⁴. Și în secolul XVI, în ciuda unor schimbări importante ale statutului juridic al țărilor române față de Poartă, Dunărea va continua să reprezinte, și pentru Țara Românească, și pentru Moldova, „frontiera” care despărțea „teritoriul necredincioșilor” de „țările islamice”.

Creștinii vedeau, la răndu-le, în Dunăre, acel liman care ar fi putut opri înaintarea otomană în trupul Creștinătății, acea linie care odată depășită se trecea în Creștinătate. De la depărtare se reține, de cele mai multe ori, nu ținta precisă a armatei otomane, ci înaintarea spre marele fluviu. De asemenea, creștinii percep Dunărea ca loc de cantonament și așteptare pentru oștirea otomană. Mircea cel Bătrân însuși vede Dunărea ca frontiera la care, odată ajunsă, oastea otomană ar reprezenta o amenințare puternică pentru siguranța sa. În 1399, el îi scria lui Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei ; „că Balazid însuși, stăpânul turcilor, se află cu o armată foarte mare în orașul Adrianopol, dincoace de mare, de unde, în cinci zile, ar putea ajunge cu ușurință până la Dunăre”²⁵. Ulterior, în fiecare conflict în care era antrenat Imperiul otoman și statele creștine (Ungaria, Polonia, Austria, dar mai ales țările române), linia Dunării își are locul și rolul ei strateg extrem de important. Ocuparea Budei și, implicit, înstăpânirea otomană pe malul stâng al Dunării erau percepute și în Moldova lui Petru Rareș ca o tragedie pentru creștini. Un motiv în plus pentru principele moldav să ceară regelui Poloniei, Sigismund I, chiar în 1541, la puțin timp după evenimentul care avea să marcheze pentru mult timp Europa centrală o mobilizare a forțelor creștine pentru recuperarea capitalei maghiare și reinstăpânirea deplină a Creștinătății pe malul stâng al Dunării : „Alta, facem cunoscut măriei voastre ca să-i dați învățătură regelui Ferdinand să se străduiască pentru creștini să ia Buda de la turci, și dacă va cuceri-o s-o sfarme și să măture totul în Dunăre, ca turcii să nu se întărească acolo, căci nu ajută nimic creștinilor că turcii se așază acolo, ci strică totul creștinilor”²⁶. Mai târziu, în aprilie 1599, demnitarii polonezi rețin că „oștile împărătești vor pleca în acest timp spre Dunăre”²⁷. La 4 octombrie 1600, Petru Tylicki, episcop de Culm, vicecancelar al Poloniei, consemna amenințarea ce plana asupra lui Mihai Viteazul, prin strângerea de oști otomane la sud de fluviu : „De asemenea și oastea turcească este destul de mare la Dunăre”²⁸.

Ce statut avea zona care separa „Casa războiului” de „Casa Islamului” ? — este o întrebare la care s-a încercat a răspunde în textele juridice²⁹. Hanefiții, și as-Shaybânî era unul dintre ei, considerau că aceste zone (munți, ape etc.) nu fac parte nici din *dâr al-Islâm*, nici din *dâr al-harb*, dar pornind, încă o dată, de la criteriul asigurării protecției pentru musulmani, criteriu care definea poate cel mai bine statutul

dâr al-Islâm, recomanda musulmanilor să privească zona de frontieră ca făcând totuși parte din *dâr al-harb*³⁰. Mai mult, zonele marcate de conflicte puternice și permanente între musulmani și nemusulmani făceau parte — conform izvoarelor istorice — din *dâr al-djihâd* („Casa-războiului sfânt“)³¹.

Gazavât otomane. Toate expedițiile organizate de otomani, în frunte cu cele conduse de însuși sultanul Mehmed II și Bayezid II, erau considerate *gazavât* („expediții sfinte“)³². De asemenea, incursiunile de jaf și înrobire conduse de „beii de margine“, poruncite de sultan sau nu, erau definite „expediții sfinte“ (*gâzâ*). Mihaloğlu Ali Bey era în a doua jumătate a secolului XV un conducător de *gâzâ*-le direcționate împotriva Moldovei, Ungariei și Poloniei³³. Pentru Kivâmi, campania lui Bayezid II din 1484, pentru cucerirea Chilie și Cetății Albe, era o „expediție sfântă“ (*gâzâ*), în condițiile în care sultanul avea „intenția (de a face) război sfânt pe calea lui Allah (*niyyet-i gâzâ fi sebîl Allah*)“³⁴. În acest context, cronicarul ținea să-și exprime admirația pentru sultanii otomani care au luptat cu necredincioșii de la nord de Dunăre: „Dar la foarte puțini dintre padișahii Islamului se întâmplase ca, trecând apa Dunării, să poarte luptă sfântă cu necredinciosul“ (*Amma Islam-ı padişahlarından azına vaki' olmuşdur ki Tuna suya geçüb kâfirle gaza eylemek*)³⁵. Iar printre cei puțini se numără Bayezid II căruia, însoțindu-l în expediție, simte nevoia să-i ridice osanale: „Sultanul Bayezid Han Gazi, desigur, venind cu noroc, a trecut cu oastea islamului în partea cealaltă a Dunării însângerate“ (*Lâ-cerem sultanul Bayezid Han Gazi devlet ile geliüb Islam asker ile kanlu Tuna-nın öte yakasına geçdi*)³⁶.

„**Ya gâzi, ya şehid**“. Două erau mijloacele prin care doctrinarii musulmani căutau să asigure o participare largă a musulmanilor la „războiul sfânt“: prada și martirajul. As-Sulamî (m. 1106), într-o lucrare de propagandă intitulată *Kitâb al-djihâd* și adresată lumii islamice după prima cruciadă, considera prada și martirajul două din cele trei scopuri ale „războiului sfânt“. Primul și cel fundamental rămânea a fi „triumful religiei asupra inamicilor săi“³⁷. O delimitare între cele trei scopuri ale *djihâd*-ului se impune totuși. Universalizarea religiei, prin realizarea unei *pax islamica*, ca scop final al Islamului, se deosebea de câștigarea recompensei cerești și acapararea bunurilor materiale ale inamicului, scopuri imediate ale unei expediții sfinte și limitate la fiecare individ în parte. Prada și martirajul ocupau, de fapt, locul stimulentei, care, odată promise, urmau să determine — în viziunea ideologilor musulmani — creșterea entuziasmului drept-credincioșilor pentru „lupta pe calea lui Allah“³⁸.

Din punct de vedere religios, însă, participanții la *gâzâ* nu aveau decât două alternative: victoria sau moartea³⁹. În acest sens, într-o *fetvâ* din secolul XVI se preciza:

„Dacă vreun muhammedan — turc, arab sau oricare — din numărul celor care se numesc *sunnî*, adică drept-slăvitori, într-un război drept, adică făcut pentru înmulțirea credinței, va omorî un necredincios, deci un creștin sau iudeu și mai cu seamă un închinător de idoli, acel muhammedan va fi *gazi*, adică un

viteaz rânduie în rai. Dacă va fi ucis de inamic, atunci va fi *şehid*, adică mu-
cenic, moştenind şi el raiul”⁴⁰.

Este şi motivul — observa Dimitrie Cantemir — pentru care la
plecarea în război musulmanii spuneau : „*Ya Şehid, ya Gazi (Sau mar-
tir, sau învingător)*”⁴¹.

Prada. Regimul prăzilor a ocupat un loc extrem de important în
tratatele de drept islamic al popoarelor. Drept argument este credem
de ajuns să amintim că în *Kitāb as-Siyar al-Kabīr* („Marea carte a gu-
vernării statelor”), din cele 218 capitole, peste o sută (circa opt sute
de pagini) au fost consacrate de hanefiţii as-Shaybānī (m. 805) şi as-
Sarakhsī (m. 1090) prăzilor şi prizonierilor de război⁴².

Şi în practica otomană, la fel ca în lumea arabă, prada va fi unul
din stimulentele invocate constant de conducătorii expediţiilor împotriva
necredincioşilor pentru atragerea de luptători şi creşterea interesului
acestora pentru luptă. Dimitrie Cantemir consemna, ca „obicei”, practica
sultanilor otomani de a promite oştenilor că vor avea dreptul să prade
cetăţile inamice care nu capitulează. Şi completa : „Abia se poate spune
ce curaj înfocat inspirea acea promisiune soldaţilor, care sunt aplecaţi
din natura lor la pradă şi jaf”⁴³.

Una din imaginile cu care ne-au obişnuit cronicile bizantine⁴⁴ din
secolul XV ni-i înfăţişează pe otomani ca alergând în continuu după
pradă, fixându-şi — după cucerire — noi puncte de plecare pentru
incursiuni în teritoriul inamic. De asemenea, cronicarii otomani îi înfă-
ţişează adeseori pe luptătorii din *gāzā*-lele otomane, direcţionate împo-
triva statelor din Balcani de-a lungul secolelor XIV—XV, ca având
drept unic scop jaful teritoriului şi înrobirea locuitorilor acestora. „Şi
acolo pe unde au trecut gazii — relatează Aşikpaşazade — n-au lăsat
bucurie şi bunăstare, ci au dărâmat şi au incendiat tot ce au găsit, iar
avuţiile şi vitele le-au jefuit”⁴⁵. Cu siguranţă, pentru mercenari şi
săraci, prada era principala şi singura lor ţintă, atunci când participau
la „expediţiile sfinte” otomane⁴⁶.

Dreptul de jaf şi înrobire la otomani. Expediţiile de jaf ale gaziilor
asupra Țării Româneşti din prima jumătate a secolului XV erau legi-
timate prin faptul că teritoriul ei era considerat a fi încă un *dār al-harb*.
În contextul luptelor interne pentru tron, Țara Românească se va găsi
ameninţată permanent de trupele de *akinci* staţionate în sudul Dunării,
direcţionate spre teritoriul ei ori de câte ori voievodul sprijinit de
otomani fusese detronat de un altul sprijinit de unguri. Pentru a ţine
sub control voievozii munteni, sultanii ordonau efectuarea periodică a
unor expediţii de jaf la nord de Dunăre : „Şi astfel să ştiţi — scria
Alexandru Aldea braşovenilor, cerându-le ajutorul —, iată că turcii
au năpădit la Dunăre prin toate vadurile şi vin asupra ţării, ca să
prade şi ca să risipească”⁴⁷. Pentru pedepsirea lui Vlad Dracul, care
atacase mai devreme Silistra, Murad II îi porunca supusului său Firuz-
beyeğlu Mehmed-bey ca „de câte ori va avea prilej, să treacă (Du-
nărea — n.ns.) cu gazii săi şi să lovească, să nimicească şi să pārjo-
lească vilaietul acestuia, iar pe cei pe care îi va găsi atât dintre băr-
baţi, cât şi dintre femei, să-i facă robi”⁴⁸. Consecinţa imediată : Vlad

Dracul va veni la Poartă și i se va închina sultanului, acceptând reluarea plății tributului. Epopeea „expedițiilor sfinte” conduse de Miha-loșlu Ali Bey, ale cărui *gazavât* vor fi descrise de Suzi Çelebi (m. 931/1524), avea ca punct central Dunărea, pe care a trecut-o în repetate rânduri pentru a lupta pe calea lui Allah împotriva infidelilor, luptă care presupunea, în acest caz, jaful și înrobirea⁴⁹.

Și reciprocă era, însă, valabilă. Nu de puține ori, în timpul confruntărilor din secolele XIV—XVI, voievozii români vor trece la sud de Dunăre pentru devastarea în scop militar a teritoriilor aflate sub stăpânire otomană. În 1427, Dan al II-lea, cu sprijin maghiar, după ce l-ar fi alungat pe Radu Praznaglava, urma să efectueze o expediție de jaf în sudul Dunării. Evident, „dacă vor putea, și dacă apa Dunării va fi înghețată”. Odată îndeplinite aceste două condiții, era sfătuit „să nu înceteze a nimici țara turcească, arzând-o cât mai adânc și pustiind-o, și înaintând până la malul mării vor trebui să facă tot răul, ce vor putea, prea ticăloșilor turci și dușmanilor înnașcuți”⁵⁰.

Gâzi. În lumea arabă, prin *gâzi*⁵¹ fuseseră desemnați, inițial, toți cei care luau parte la o expediție direcționată împotriva necredincioșilor (în arabă, *ghazwa*), pentru ca ulterior să devină în special un titlu onorific acordat numai celor care se distinseseră în „războaiele sfinte”⁵².

O evoluție similară găsim în perioada otomană. Turcii musulmani veniți din Asia centrală și trimiși de sultanii selgiuchizi la granița cu Bizanțul de-a lungul secolelor XII—XIII aveau drept scop să lupte pentru credința în Allah și Muhammad, pentru pradă și, eventual, pentru alipirea unor noi teritorii⁵³. Participanții la aceste incursiuni de jaf direcționate către teritoriile creștine din Anatolia și Balcani — numite *gâzâ* — vor fi numiți, la rândul-le, *gâzi*. Acești luptători în „expediții sfinte” erau conduși adeseori de *derviși*, care îndeplineau o funcție dublă: ghizi spirituali și șefi militari⁵⁴, scăpând în multe cazuri de controlul spiritual (al jurisconsultilor otodocși) și militar (al sultanilor otomani) de la centru. Conducători ai incursiunilor (sing. *akîn*) de jaf și înrobire în *dâr al-harb*, în viziunea lui Oruç bin Adil era normal ca „beii de margine” (*uç beğleri*)⁵⁵ să-și scalde „măinile în sângele necredincioșilor”⁵⁶.

Ahmedî⁵⁷ este unul dintre primii cronicari otomani care îi numește pe otomani numai *gâziler*, ignorând orice referire la tradiția originii tribale a acestora⁵⁸. Mai mult, el contsruieste o adevărată ideologie a „războiului sfânt” pentru otomani. Pentru Ahmedî, regatul gaziilor se identifică în totalitate cu statul otoman. A făcut carieră definiția lui Ahmedî, care scria — la începutul secolului XV — o lucrare intitulată *Iskender-mâme* (mărturisindu-și, în același timp, intenția realizării unei „Cronici a expedițiilor sfinte” / *Gazavâtname*):

„Un *gâzi* este instrumentul religiei, un servitor al lui Allah care curăță pământul de murdăria politeismului (*şirk*). *Gâzi*-ul este sabia lui Allah; el este protectorul și azilul credincioșilor. Dacă devine martir în calea lui Allah, să nu creadă că este mort”⁵⁹.

În aceste condiții, la granița dintre Imperiul otoman și statele creștine se va institui un original mod de viață, care avea drept prin-

ciپی fundamental, de cele mai multe ori, jefuirea reciprocă, justificând însă aceste acțiuni în mod diferit: „răspândirea Islamului“ (în cazul otomanilor); „apărarea credinței creștine“ (de cealaltă parte). Chiar și la sfârșitul secolului XVII se face simțită o viață specifică frontierei, de data aceasta la granița austro-otomană, în zona Timișoarei. Relatând vizita sultanului Mustafa I la Timișoara din septembrie 1695 (o premieră la acest nivel⁶⁰), Silahdar scoate în evidență această idee: „Cinstea acordată cetății Timișoara din partea padișahului nostru a făcut ca războinicii, care de atâția ani încoace se războiseră cu dușmanul înfruntând mii de greutăți, să *învieze viața gaziilor de serhat*“ (subl. ns.)⁶¹.

Ideea că gaziile sunt prin excelență cei care au misiunea de a lupta împotriva „necredincioșilor“ este reluată abundant în cronicile otomane, chiar și la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII. Astfel, Silahdar Findiklî Mehmed Aga (m. 1723), relatând cucerirea unor cetăți din Banat în 1658, îi numește pe cuceritori „vitejii (*gâzi*) distrugători de dușmani pe câmpul de luptă“⁶². De-a lungul secolelor XV–XVII, denumirea de *gâzi* va fi aplicată tuturor participanților la „expediții sfinte“ (*gâzâ*), întrucât din punct de vedere juridic și religios, toate conflictele dintre Imperiul otoman și statele europene erau considerate a fi părți integrante ale „războiului sfânt“ (*djihad*) preluat de otomani. Exemplele abundă, atât în izvoarele de cancelarie, dar mai ales în cronicile otomane. Astfel Kâtib-Çelebi îi numea pe luptătorii otomani din timpul conflictului cu Austria dintre anii 1593–1606, „gaziile Islamului“ sau „gaziile musulmani“⁶³. Și în anul 1690, Süleyman II îi numea pe oștenii angajați în războiul cu Austria, „slujitorii mei consacrați luptelor sfinte“ (*gazavât kullarım*)⁶⁴. De altfel, armata otomană era numită în întregul ei „oastea dreptei credințe“, iar luptătorii turci „oștenii credinței celei adevărate“⁶⁵. Toți musulmanii, indiferent de etnie, erau numiți *gâzi*, în condițiile în care participau la o expediție împotriva necredincioșilor. La asediul Oradei din 1598 participau și „gaziile tătari“⁶⁶. Cel mai des erau desemnați gaziile apărătorii cetăților otomane și oștenii mobilizați din teritoriile de la frontiera cu lumea creștină: „vitejii destoinici și încercați în «războiul sfânt» (*gâzâ*)“ din *sancâk*-ul Pâncota, ce ținea de *beylerbeylik*-ul de Timișoara (în 1572)⁶⁷; „gaziile vilayetului“ de Bender (în 1595)⁶⁸; „gaziile serhatului de Solnoc“ (în 1598)⁶⁹; „gaziile de Lipova“ (*Lipova gazileri*), în 1635⁷⁰; „6000 de gaziile victorioși de serhat“ avea serdarul Kö Hüsein Pașa pentru cucerirea cetății Pojon (în 1094/1682–1683)⁷¹.

Sultanul Gâzi — conducător al „războiului sfânt“. Treptat, odată cu declinul puterii otomane, *gâzi* tinde să devină în special un titlu onorific acordat numai celor care se distingeau în timpul „războiului sfânt“, evident, în primul rând suveranilor musulmani⁷². Sultanii otomani au preluat, odată cu ideologia *djihad*-ului, și sarcina de a conduce „războiul sfânt“, care va fi pusă în practică des până în a doua jumătate a secolului XVI. Asumarea misiunii de conducere a „războiului sfânt“ era afirmată, poate cel mai tranșant, în „scrisorile de cucerire“ (sing. *fetihnâme*) pe care sultanii otomani obișnuiau a le trimite în interiorul și în afara imperiului cu ocazia unor expediții

victorioase asupra necredincioșilor. Astfel, într-o „carte de biruință“ expediată după campania din Moldova (1476), Mehmed II ținea să precizeze în fața unui alt conducător musulman — este vorba de Uzun-Hasan — că păstrează „în orice timp și orice clipă, . . . prescripțiile cu-ceririi și ale războiului religios „sfânt“ al credinței cu o extremă stră-duință și cea mai mare râvnă“⁷⁴.

În aceste condiții este de înțeles imaginea de conducători ai unei armate de gazii, pe care izvoarele otomane o creionează pentru sul-tani“⁷⁴. Titlul de *Gâzi* era deja răspândit în lumea turco-musulmană⁷⁵, dar maxima strălucire o va căpăta doar în lumea otomană. El poate fi urmărit în documente de cancelarie, în cronici sau în *fetvâ*-le prin care acest titlu onorific era conferit⁷⁶. În secolele XIII—XVI, sultanii otomani, conducând personal „războaiele sfinte“ (considerată, de altfel, o obligație impusă de *șariat*), nu aveau nevoie de *fetvâ*-le pentru a-și lua titlul de *Gâzi*. O analiză a câtorva cronici otomane din secolul XV, și ne-am oprit asupra celor scrise de Ahmedî, Nișanci Mehmed Pașa, Şükrullah, Aşıkpaşazade, Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan și Mehmed Neşri, scoate în evidență o atitudine diferită a cronicarilor față de sultani. Dintre cronicarii amintiți mai sus, primii doi, Ahmedî și Nișanci Mehmed Pașa, nu folosesc titlul de *Gâzi* pentru Osman I, Orhan și Bayezid I. Ceilalți cronicari numiți aici atribuie titlul de *Gâzi* tuturor suveranilor otomani din secolele XIII—XVI, începând chiar cu Ertoğrul⁷⁷ și terminând cu Bayezid II. Formulele folosite de cei șase cronicari pentru desemnarea primilor opt sultani otomani și locul⁷⁸ ocupat de titlul de *Gâzi* în combinație cu celelalte titluri, adăugate ulterior, sunt extrem de variate⁷⁹.

Mai târziu, când megalomania sultanilor era invers proporțională cu eforturile depuse în „războiul sfânt“, titlul de *Gâzi* va fi acordat prin *fetvâ*-le și acelor sultani care nu participaseră la vreo expediție militară victorioasă⁸⁰. În a doua jumătate a secolului XVII, când vizirii din familia Köprülü vor fi practic conducători ai armatelor otomane în războaiele cu Austria, lor le va fi acordat titlul de *Gâzi*⁸¹.

Martirajul la otomani. Problema martirajului⁸² a fost abordată pe larg în tratatele de drept islamic, întrucât, alături de regimul prăzii, constituia unul din aspectele importante ale doctrinei *djihâd*-ului⁸³.

Martiraj — scop și stimulent al „războiului sfânt, Conform textelor juridice, pentru oștenii musulmani, unul din scopurile participării la „război sfânt“ (*djihâd* sau *gâzâ*) era „de a câștiga recompensa divină pe care Allah și Trimisul Său o promite celor care vor lupta pentru cauza lui Dumnezeu“⁸⁴. Și la otomani, în completarea recompensei ma-teriale (prada), recompensa spirituală era promisă din start luptătorilor în expedițiile sfinte, adeseori de însuși sultanul sau marele vizir :

„Cei care își dau silința și fac război sfânt pentru adevărata credință — promitea sultanului Mustafa II, într-un *küküm* din 1770, februarie 7—16, deci din timpul războiului cu Rusia (1769—1774) — se bucură de onoare atât în lumea asta, cât și în lumea de apoi (*Din-i mübin içün gayret ve gazâ idenlerin iki*

cihânda yüzleri akdır). Cum de asemenea, este evident că aceia care — ferească preainaltul Allah! — dau bir cu fugiții, nu-și vor izbândi treburile nici pe pământ, și nici în cer, ci vor avea parte de osândă și pedeapsă⁸⁵.

Cronicile otomane consemnează cel puțin două invariabile care marcau legătura strânsă dintre „război sfânt” și martiraj. În momentul declanșării unui război împotriva necredincioșilor, unul din scopurile afirmate de combatanți era: „să ne jertfim pentru sărbătorirea expediției sfinte”⁸⁶. Pentru ca moartea pe câmpul de bătaie, evident de „martiri” (*şehid*), să-i găsească pe aceiaș irăzboinici rostind: „Ținta este războiul sfânt” (*niyyet-i gâzâ*)⁸⁷. În teoria martirajului, un rol deosebit îl juca ideea de predestinare, extrem de puternică la musulmani⁸⁸.

Definirea martirului. În cazul în care gazii ar fi fost uciși în luptă cu infidelii, ei s-ar fi bucurat, o dată în plus, de această recompensă spirituală, devenind martiri (sing. *şehid* sau *şehit*)⁸⁹. Pentru a exprima conceptul de martir, Coranul folosea expresia „cel ce este ucis pe calea lui Allah”⁹⁰. După definiția lui Ibrahim al-Halebî tradus de M. d'Ohsson), „Martirii sunt acei credincioși care nu mor de moarte naturală, ci ca o primesc din mâna altuia”⁹¹. Rănilor primite de eroii credinței islamice în timpul expedițiilor sfinte vor sta „mărturie” (*şehid* înseamnă și „mărturie”⁹²) în ziua Învierii, prin strălucire și miros de mosc, dovedind că gazii au îndeplinit o acțiune meritorie pentru triumful Islamului⁹³. Referindu-se la expediția lui Iancu de Hunedoara în sudul Dunării (1443) și la înfrângerea otomanilor în trecătoarea Zlatița (*Izladi*), Idris Bitlisi, marca — evident, în stil cronicăresc — rolul „mărturie” adusă de răni în obținerea calității de martir:

„...cei mai mulți dintre viteji au murit ca niște martiri pentru legea sacră (*şeriat*) și, potrivit obiceiului războiului neîndurător, au suportat durerile rănilor”⁹⁴.

Dimitrie Cantemir clasifică „mucenicia” în șapte „trepte”⁹⁵. Mai târziu, Mouradgea d'Ohsson împărțea „martirii” în două categorii: „martiri militari” și „martiri civili”. Din a doua categorie făceau parte acei musulmani care și-ar fi pierdut viața datorită unor rebeli, tâlhari sau, pur și simplu, din cauza altui musulman⁹⁶. Ibn Hanbal (m. 855) statua: „Dacă cineva este ucis în timp ce își apără viața și avutul, el poate fi considerat martir”⁹⁷. „Martiri militari” erau acei musulmani care ar fi fost uciși în timpul luptei pe calea lui Allah (al *djihad*-ului)⁹⁸. Gazii care au fost uciși în timpul asediului cetății Skodra din Albania (1477—1478) sunt numiți de Kivamî „eroi martiri”: „fiindcă mulți gazii și-au întins fețele la pământ pentru sultanul lumii, ei au murit ca eroi martiri. Iar Allah, cel preainalt și preadrept, a acordat gaziilor oastei musulmane ziua martirajului (*askerinin gâzilerine şehadet ruzu kildi*)”⁹⁹. Să mai notăm că, în contextul conflictelor osmano-safavide și a calificării și iților drepteretici sau apostati, teoria martirajului la otomani capătă noi valențe în secolele XVI—XVII. În acest sens, Dimitrie Cantemir consemna o *fetvâ*, al cărei început l-am folosit mai sus, în care se promitea unui otoman (sunnit) care ucidea în luptă un safavid (și'it) sau era ucis de acesta, o răsplată de șaptezeci de ori mai mare decât în cazul în care inamicul era un *kâfir*¹⁰⁰.

Intrucât toate expedițiile făcute de otomani la nord de Dunăre — conduse sau nu de sultani — erau considerate „expediții sfinte“ (*gazavât*), izvoarele osmane îi numesc „martiri“ (sing. *şehid*) pe toți oștenii otomani căzuți în aceste confruntări armate: „Dar mulți gazii murind ca eroi martiri pe acel câmp al vitejiei — scria Solakzade Mehmed (m. 1068/1657—1658), referindu-se la lupta de la Valea Albă (1476) —, sângele lor s-a scurs asemenea fluviului Geihun (Amu-Daria)“¹⁰¹. Pentru a atenua, de regulă, dimensiunile unei înfrângeri a oștirii musulmane, cronicarii otomani exacerbează locul și rolul martirajului în desfășurarea „războiului sfânt“. Este și cazul lui Idris Bitlisi, care, relatând înfrângerea otomanilor în Țara Românească din anul 846/1442—1443, accentuează diferența de esență dintre musulmanii care au părăsit câmpul de luptă („au fugit de moartea de martir“) și cei care au fost uciși în confruntarea cu necredincioșii („scăpând printr-o moarte de martir“). Primii și-au „sters numele de pe foaia catastifului vitejilor“, în schimb din a doua categorie „cei mai mulți viteji au intrat în rândurile martirilor și, trecând sub umbra steagului martirilor din Kerbala, s-au dus printre cei iertați pe vecie“¹⁰².

„...Dunărea, apă de gazii...“. De-a lungul secolelor XIV—XVI, Dunărea și-a făcut propriile victime, care — în viziune otomană — vor fi considerați „martiri“. Am ajuns astfel la pasajul din cronicarul otoman Kivamî care a dat și titlul acestor pagini. Însoțindu-l pe Bayezid II în expediția din 1484, declanșată cu scopul cuceririi Chilie și Cetății Albe, și ajungând pe malul drept al marelui fluviu, înainte de a trece împreună cu oastea otomană pe celălalt mal, Kivamî a avut, probabil, aceleași sentimente de teamă și venerație față de Dunăre ca toți ceilalți participanți la *gâzâ*. Din fericire, el și le-a așternut în scris.

„Dar apa Dunării era un fluviu amestecat și adânc ca marea, Allah să-l mântuie, (intrucât — n.n.s.) din cauza nimfelor și spiritelor sale, care sunt fără săgeți și arcuri și cu săbii fără teci, se povestește că în fiecare an, pe fiecare margine a lui zboară și se odihnesc mii de suflete“¹⁰³.

Kivamî preia în cronica sa, relatând-o, discuția care avusese loc despre fluviul Dunărea între răposatul sultan Murad II (caracterizat *gâzî* sau „erou martir“) și poetul Yusuf Sinan, poreclit Şeyhi (m. 1429):

„...Şeyhî a zis: «Apa Dunării, care se găsește în vecinătatea noastră, este mai preferabilă decât izvorul Paradisului (*kevser*)“¹⁰⁴». Exagerase despre Dunăre. Răposatul sultan Murad-Han Gazi a obiectat și i-a zis lui Şeyhî: «Cum poate fi apa Dunării mai miraculoasă decât izvorul Paradisului?». Răposatul Şeyhî, în răspunsul său, arată că pentru *gazii* a fost recomandat izvorul raiului, fiind făcut pentru recompensă. Dar Dunărea însăși, prin esența sa, este o apă pentru *gazii* (*Amma Tuna kendü... mahza gazi sudur*). În fiecare an, ia capetele a zece mii de turci, fără săbii și fără cuțite, și fără să sângereze“¹⁰⁵.

Kivamî lărgeste aria de cuprindere a metaforei rostită în urmă cu peste cincizeci de ani de poetul otoman Yusuf Sinan. Pentru el, care a participat direct la expediția sfântă din 1484, la fel cum a

făcut-o în anii 1462 și 1476¹⁰⁶, marele fluviu era „Dunărea însăngerată“ (*kanlu Tuna*)¹⁰⁷, întrucât mulți luptători pe calea lui Allah își pierduseră viața, devenind martiri, nu numai la trecerea ei, prin înec¹⁰⁸, ci și datorită luptelor violente duse pe malurile sale.

În concluzie, gazii și-au făcut simțită prezența, odată cu înaintarea otomană în Europa, la frontiera cu lumea creștină. Pentru o perioadă de circa două sute de ani, de la sfârșitul secolului XIV și până la sfârșitul secolului XVI, gazii și Dunărea au avut o istorie comună, care implică drept elemente esențiale prada și martirajul.

NOTE

¹ Pentru detalii, vezi: Viorel Panaite, *Din istoria dreptului islamic al popoarelor: doctrina dじhād-ului*, în AIIAI, XVII, 2, 1985, p. 707—718 și XXIII 1, 1986, p. 409—418; idem, *Considerații privind legea păcii în Islamul medieval*, în AIIAI, XXIV, 2, 1987, p. 567—586; XXV, 2, 1988, p. 397—413 și XXVI, 1, 1989, p. 481—497; M. Maxim, V. Panaite, *Pax Ottomanica et les Pays Roumains*, în AUB, XXXV, 1986, p. 11—18 și XXVI, 1987, p. 94—99; M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în epul mediu*, București, 1993.

² A. Abel, art. *Dār al-Islam*, în *Enciclopedia de l'Islam / Encyclopaedia of Islam*, nouvelle édition, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, Paris, Leyda: E. J. Brill, 1960 (în continuare, EI-2), vol. II, p. 430.

³ Shaybānī *Kitāb as-Siyar*, cf. M. de Chaurroy, *Législation musulmane sunnite: rite hanéfi*, în „Journal Asiatique“, IV, 12, 1848, p. 218. Ea poate fi considerată — conform unei definiții relativ recente — „ca o expresie politico-teritorială a comunității în care religia islamică este practică și protejată de un conducător musulman“ (M. Parvin, M. Sommer, *Dar al-Islam: the Evolution of Muslim Territoriality and its Implication for Conflict Resolution in the Middle East*, în IJMES, 11, 1, 1980, p. 4—5).

⁴ În traducerea lui Mehmed Mevkūfati după tratatul lui Ibrahim al-Halebi, gāsim „bizim dārimiz“ = „teritoriul nostru“ (M. Mevkūfati / al-Halebi, *Şerh-i Mülteka al-abhur*, II, Kostantiniye, 1254/1838—1839, p. 336).

⁵ „...dar Islam'a“ = „(intrând) în Casa Islamului“, într-o culegere de fetvālar (M. Bianchi, *Recueil de fetvas écrit en turc et en arabe par Hafiz Mohamed ben Ahmad ben Elcheikh Moustafa Elkedousy*, în JA, IV, 1824, p. 180—1).

⁶ Şükrullah, *Behcet-üt-Tevārih (Frumusețea istoriilor)* (Arh. St. Buc., Colecția microfilme Turcia, r. 55, c. 277, cf. Veliman, *Domnia lui Mircea cel Mare în viziunea istoriografiei otomane (sec. XV—XVII)*, în *Marele Mircea Voievod*, București, 1987, p. 426).

⁷ Ibn Kemāl, *Tevārih-i Al-i Osman*, cf. A. Decei, *Expediția lui Mircea cel Bătrân împotriva acāngiilor de la Karinovasi*, în A. Decei, *Relații romāno-orientale*, București, 1978, p. 144.

⁸ I. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, vol. V, Paris, 1824, p. 41.

⁹ Ibn Kemāl, *Tevārih-i Al-i Osman*, cf. Decei, *Mircea*, p. 144.

¹⁰ *Diyr* = ținut, țară, pământ (*Redhouse*, p. 305). Ibn Kemāl, *Tevārih-i Al-i Osman* (Arh. St. Buc., Colecția microfilme Turcia, r. 57, c. 31, cf. Veliman, *Mircea*, p. 410—1).

¹¹ *küfr* sau *küfür* = infidelitate, necredință (*Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük/New Redhouse Turkish — English Dictionary*, 12th Edition, İstanbul, 1991, p. 694). Ibn Kemāl, *Tevārih-i Al-i Osman*, cf. Decei, *Mircea*, p. 144, n. 1).

¹² „...dar-i harb'dan ...dar-i Islam'a çıkub“ = „ieșind din Casa războiului (și intrând) în Casa Islamului“, într-o culegere de fetvālar (Bianchi, *Fetvas*, în JA, 1824, p. 180—1).

¹³ În 'ahdnâme acordată Olandei în 1612 (A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the earliest Diplomatic Relations. 1610—1630*, Leiden — Istanbul, 1978, p. 231—265).

¹⁴ Şükrullah, *Behcet-üt-Tevarih* (*Frumuseţea istoriilor*) (Arh. St. Buc., Colecţia microfilme Turcia, r. 55, c. 277, cf. Veliman, *Mircea*, p. 426).

¹⁵ Ibn Kemâl, *Tevarih-i Al-i Osman* (Arh. St. Buc., Colecţia microfilme Turcia, r. 57 c. 31, cf. Veliman, *Mircea*, p. 410—1, cf. Decei, *Mircea*, p. 144).

¹⁶ Ibn Kemâl, *Tevarih-i Al-i Osman* (Arh. St. Buc., Colecţia microfilme Turcia, r. 47, c. 31, cf. Veliman, *Mircea*, p. 410—1; cf. Decei, *Mircea*, p. 144). *Diğer* = ținut, țară, pământ (*Redhouse*, p. 305).

¹⁷ Şükrullah, *Behcet-üt-Tevarih* (*Frumuseţea istoriilor*) (Arh. St. Buc., Colecţia microfilme Turcia, r. 55, c. 277, cf. Veliman, *Mircea*, p. 426).

¹⁸ Ibn Kemâl, *Tevarih-i Al-i Osman*, cf. Decei, *Mircea*, p. 144 și n. 1.

¹⁹ Ibn Kemâl, *Tevarih-i Al-i Osman* (Arh. St. Buc., Colecţia microfilme Turcia, r. 57, c. 31, cf. Veliman, *Mircea*, p. 410—1).

²⁰ Mustafa Ali, *Kühn ül-ahbar*, în M. A. Mehmet, M. Guboglu, *Cronici turcești privind țările române*. Extrase, Vol. I, Sec. XV — mijlocul sec. XVII, București, 1966, p. 337.

²¹ Momentul 1476 era zugrăvit de Tursun Bey ca o invazie pentru pedepsirea „capului răscoalei din Moldova”. „Pentru a putea trece Dunărea și pentru a avea arme și provizii sultanul mării și al uscatului a trimis mai înainte corăbii pe mare. Hotărând să treacă Dunărea, oastea victorioasă s-a scurs în acel ținut valuri după valuri, asemenea potopului de pe vremea lui Noe” (Tursun Bey, *Tarih-i Ebu-l Feth-i Sultan Mehmed Han*, în *Cronici turcești*, I, p. 74).

²² Kivami, *Fetihname-i Sultan Mehmed*, ed. F. Babinger, Istanbul, 1955, p. 304, 306.

²³ Mustafa Celalzade, *Tabakat al-memalik*, în *Cronici turcești*, I, p. 263. Tot el caracterizează marea fluviu astfel: „Dunărea a făcut că înflorească foarte mult aceste ținuturi. Apa fluviului Dunărea este așa de mare, încât chiar și în timpul anotimpului în care apa scade, această scădere nici nu se poate vedea. În comparație cu Dunărea, râuri ca Nilul și Djeihunul (Amu-Daria — n.ns.) par niște linii înguste” (*Ibidem*, p. 265).

²⁴ Lütifi-paşa, *Tevarih*, în *Cronici turcești*, I, p. 248.

²⁵ Pasaj dintr-o scrisoare de dinainte de 23 martie 1399 a lui Sigismund către comitele Ioan de Pászól (*Documenta Romaniae Historica. D. Relații între țările române*, vol. I, București, 1977, doc. 105).

²⁶ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României, culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, nr. 35, p. 50. Idee reluată și într-o scrisoare din 1542, cu același adresant (*Ibidem*, nr. 47, p. 87).

²⁷ Corfus, *Documente. XVI*, nr. 205, p. 394.

²⁸ Corfus, *Documente. XVI*, nr. 227, p. 425.

²⁹ Destinată a crește continuu, în perioada Califatului arab, *dâr al-Islam* nu putea, teoretic, să aibă granițe fixe. Preconizatul *djihād* urma să schimbe permanent limitele lumii islamice. Practic, între cele două sfere exista o zonă, un „pământ al nimănui”, pe care juristii musulmani au teoretizat-o ca o frontieră permanent mobilă (*al-thughur*). O astfel de situație exista între *al-Andalus* (Spania musulmană) și regatele creștine din nord, sau, la celălalt capăt al lumii islamice, între Califatul arab și Imperiul bizantin (M. Canard, art. *al-Awâsim*, în *El-2*, I, p. 783—4).

³⁰ Chaurroy, *Législation*, IV, p. 224—225.

³¹ Astfel, ca urmare a expedițiilor anuale (*sa'ifa*) organizate împotriva creștinilor de către suveranii musulmani, peninsula Iberică era cunoscută în lumea arabă a secolului X d. Chr. ca *dâr-i djihād*. În perioada otomană, găsim situații similare (W. M. Watt, *Islamic Survey. Vol. 4: A History of Islamic Spain*, Edinburgh, 1965, p. 34—5). Tunisul era caracterizat în *ahdname*-lele de la începutul secolului XVII, ca „teritoriu al războiului sfânt” (*dâr el-cihād*). Belgradul și împrejurimile sale vor căpăta, la rândul-le, acest apelativ în urma conflictelor dintre Imperiul otoman și Ungaria, respectiv Austria. Astfel, Mehmed Reşid definește „șesul Belgradului” ca fiind, și la sfârșitul secolului XVII, *dâr al-cihād* (Mehmed Reşid, *Tarih*, în *Cronici turcești*, III (întocmit de M. A. Mehmet, București, 1980, p. 180).

³² Despre ideologia „războiul sfânt” la otomani, vezi: H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, New York, 1916; F. Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935; idem, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1959. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938; idem, *Le Sultan de Rum*, în *AIPHOS*, VI, 1938, pp. 361—390; idem, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, în „Byzantion”, XI, fasc. 1, 1936, pp. 285—319; H. İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age (1300—1600)*, New York, Washington, 1973, p. 5—22; idem, *The Emergence of the Ottomans, in The Cambridge History of Islam*, ed. P. M. Holt, A.K.S. Lambton and B. Lewis, vol. I, Cambridge, 1970, pp. 263—291; S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280—1808*, London, New York, Melbourne, 1976; R. C. Jennings, *Some Thoughts on the Gazi — Thesis*, în *Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76. Band. Wien, 1986, pp. 151—161; J. F. Guilmartin, *Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453—1606*, în „Journal of Interdisciplinary History”, XVIII, 4, 1988, pp. 721—747.

³³ Mihaloğlu Ali Bey'in *Gazavât-nâmesi*, în A. S. Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara, 1965, pp. 179—358 (Aqâh Sirri Levend cataloga aproximativ 350 de manuscrise de astfel de „Cronici ale expedițiilor sfinte” (sing. *Gazavât-nâme*) scrise în perioada 1444—1853).

³⁴ Kivamî, *Fetihnâme-i sultan Mehmed*, ed. F. Babinger, Istanbul, 1955, p. 304, 306.

³⁵ Kivamî, *Fetihnâme*, p. 307. Vezi și M. Guboglu, *Crestomație turcă*, București, 1978, p. 178—9.

³⁶ Kivamî, *Fetihnâme*, p. 307.

³⁷ as-Sulamî, *Kitâb al-djihad*, în E. Sivan, *La genèse de la contre-croisade: un traité damasquin du début du XII-e siècle*, în *JA*, CCLIV, 2, 1966, p. 216.

³⁸ d'Ohsson, *Tableau*, V, p. 65; M. Canard, *L'expansion arabe: le problème militaire, in Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, XII, Spoleto, 1965, p. 40—44.

³⁹ O tradiție suna astfel: „Dacă tu mori, vei deveni martir; dacă tu ucizi, vei deveni erou al credinței” (Guer, *Meurs*, II, p. 263; M. Canard, *Une lettre de Muhammad ibn Tugj al-Ihsid emir d'Egypt à l'empereur Roman Lacapène*, în „Byzantion”, XI, 2, 1936, p. 721).

⁴⁰ D. Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, trad., st. introd. și comentarii de Virgil Căndea, București, 1977, p. 425.

⁴¹ Cantemir, *Sistemul*, p. 315—6.

⁴² as-Shaybânî, *Kitâb as-Siyar*, I, p. 418—471; II, p. 7—531; III, p. 5—233, 334—361, 398—401. Facem referire la cea mai recentă traducere a lucrării lui as-Shaybânî și, implicit, a comentariilor lui as-Sarakhsî, care este din fericire completă. Ea a fost realizată în limba franceză de un mare specialist în dreptul islamic al popoarelor, M. Hamidullah, și a fost publicată la Ankara între 1989—1991, cu ocazia comemorării a 900 de ani de la moartea lui as-Sarakhsî (Muhammad ibn al-Hasan ach-Chaibânî, *Le Grand Livre de la Conduite de l'Etat (Kitâb as-Siyar al-Kabîr). Commenté par... as-Sarakhsî. Traduit par M. Hamidullah*, Tome I—IV, Editions Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1989—1991). Yahyâ bin Âdam (m. 818), în tratatul său de drept islamic, intitulat *Kitâb al-Kharâdj*, consemna 18 tradiții despre pradă (*Taxation in Islam. Volume I: Yahya bin Adam's Kitâb al-Kharâdj*, edited, translated and provided with an Introduction and notes by A. Ben Shemesh, Revised Second Edition, Leiden: E. J. Brill, 1967, pp. 23—26).

⁴³ Dimitrie Cantemir, *Istori'a Imperiului otomanu. Crescerea și scăderea lui*, tradusă de Dr. Ios. Hodoșiu, București, 1876, I, p. 98, n. 6.

⁴⁴ Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, trad. de V. Grecu, București, 1958, p. 29, 30, 38, 54; Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341—1462)*, ed. critică de V. Grecu, București, 1958, p. 34.

⁴⁵ Aşikpaşazade, *Tevârih-i Al-i Osman*, în *Cronici Turcești*, I, p. 97 (la fel, la p. 87).

⁴⁶ Gy. Kaldy-Nagy, *The Holy War (jihad) in the First Centuries of the Ottoman History*, în „Harvard Ukrainian Studies”, vol. III—IV, Part 1, 1979—1980, p. 472.

⁴⁷ Gr. G. Tocilescu, 534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346—1603, București, 1931, nr. 25, p. 31.

⁴⁸ Aşikpaşazade, *Tevârih*, în *Cronici turceşti*, I, p. 86.

⁴⁹ Suzi Çelebi, *Gazavât-nâme-i Mihaloğlu Ali Bey*, în *Cronici turceşti*, I, p. 145.

⁵⁰ DRH, D, I, doc. 153.

⁵¹ Despre gazii şi titlul de *Gâzi*, vezi P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, în „Byzantion”, XI, fasc. 1, 1936, pp. 285—319; I. Mélikoff, art. *Ghâzi*, în EI-2, II, p. 1068—9; Mehmed Zeki Pakalin, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, ikinci basılış, I, Istanbul, 1971, art. *Gazi*, p. 654.

⁵² I. Mélikoff, art. *Ghâzi*, p. 1068.

⁵³ De partea cealaltă îşi făceau simţită prezenţa trupele bizantine de graniţă, alcătuite din aşa-numiţii *akritoi*, cu rol de apărare. În aceste condiţii, la graniţa dintre Imperiul selgiuchid şi cel bizantin se instituie un original mod de viaţă, care avea drept principiu fundamental jefuirea reciprocă, justificând însă aceste acţiuni în mod diferit: „răspândirea Islamului” (în cazul turcilor *gâzi*); „apărarea credinţei creştine” (în cazul grecilor *akritoi*) (I. Mélikoff, art. *Ghâzi*, în EI-2, II, p. 1068—69).

⁵⁴ I. Beldiceanu-Steinherr, *Le régime de Selim I*, în „Turcica”, 6, 1975, p. 36.

⁵⁵ Încă din vremea Imperiului selgiuchid, după o perioadă de acţiune independentă, *ghâzii* au fost împinşi de autoritatea centrală către graniţele (sing. *uç*) cu lumea bizantină. Aceşti practicieni ai războiului de frontieră vor fi numiţi „turci de *uç*”, iar şefii lor „bei de margine” (*uç beği*) (I. Mélikoff, art. *Ghâzi*, p. 1068—9).

⁵⁶ Oruç bin Adil, *Tevârih*, în *Cronici turceşti*, I, p. 53.

⁵⁷ Despre ideologia politică la acest cronicar, vezi Pál Fodor, *Ahmedi's Dâsitân as a Source o Early Ottoman History*, în AOH, XXXVII, (1—2), 1984, pp. 41—54.

⁵⁸ Tradiţia fabricată mai târziu, în vremea sultanului Murad II (1421—1451) (Wittek, *Turcs de Roum*, p. 304). Una din ultimele ediţii este Ahmedî, *Iskender-nâme*, dr. Ismail Unver, TTK, Basimevi, Ankara, 1983.

⁵⁹ Apud. Wittek, *Turcs de Roum*, p. 304.

⁶⁰ „nici unul dintre strămoşii săi nu călcase în acest ținut” (Silahdar, *Nusret-nâme*, în *Cronici turceşti*, II, p. 431).

⁶¹ Silahdar, *Nusret-nâme*, în *Cronici turceşti*, II, p. 431.

⁶² *Silahdar Tarihi*, în *Cronici turceşti*, II, p. 299.

⁶³ Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, în *Cronici turceşti*, II, p. 54, 55.

⁶⁴ *Gazât kullarım*, în textul transliterat de Tahsin Gemil (Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană. Documente turcești. 1601—1712*, București, 1984, nr. 186, p. 393).

⁶⁵ *Menakib-i Sultan Bayezid-Han*, în *Cronici turceşti*, I, p. 138.

⁶⁶ Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, în *Cronici turceşti*, II, p. 52.

⁶⁷ Poruncă pentru beilerbeului Timişoarei: „...sangeacul Pâncota fiind la serhat, iar răufăcătorii mergând mereu în alte părţi şi făcând tulburări, este nevoie ca şi acesta să fie păzit şi ocrotit” (M. A. Mehmet, *Documente turceşti privind istoria României*, Vol. I: 1455—1774, Bucureşti, 1976, nr. 108, p. 104).

⁶⁸ Oştenii adunaţi de *bey-ul* de Bender, Ahmed paşa, în 1595, pentru respingerea atacului voievodului moldovean, Ştefan Răzvan (Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, în *Cronici turceşti*, II, p. 35).

⁶⁹ Sub conducerea *bey-ului* de Solnoc, Kulaksiz Osman Bey. Ei vor sosi în sprijinul „luptătorilor islamici asediaţi la Buda” (Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, în *Cronici turceşti*, II, p. 55; *Naima Tarihi*, în *Cronici turceşti*, I, p. 29).

⁷⁰ Tahsin Gemil, *Documente turceşti*, nr. 100, p. 288, 291.

⁷¹ *Silahdar Tarihi*, în *Cronici turceşti*, II, p. 360.

⁷² I. Mélikoff, art. *Ghâzi*, în EI-2, II, p. 1068.

⁷³ M. Guboglu, *Izvoare turco-persane privind relațiile lui Ștefan cel Mare cu Imperiul Otoman*, în RA, LIX, vol. XLIV, 2, 1982, p. 139. După cucerirea Constantinopolului (1453), Mehmed II îi reamintea sultanului mameluc că: „Obligația ta este să îți deschide drumurile de pelerinaj pentru musulmani; noi suntem datori să furnizăm *gâzii*” (H. Inalcik, *Ottoman Empire*, p. 56).

⁷⁴ P. Coles folosea expresia „leaders of a *ghazi* horde” (P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London, 1968, p. 34).

⁷⁵ Herbelot de Malainville, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel, contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient* Maestricht, DCCLXXVI (1776), p. 338. Suveranii din dinastia Ghaznavizilor (977—1180) din Afganistan, Khorasan și India de nord-vest erau *gâzii*, iar Mahmud de Ghazna (997—1030) se intitula „mare sultan de *gâzi*”, „ciocan împotriva necredincioșilor” (*The Cambridge History of Iran*, IV, p. 170 și V, p. 13). Prinții Danișmend au fost primii dintre turcoman icare au purtat titlul *gâzi*, subliniind calitatea lor de „campioni ai credinței” (Wittek, *Turcs de Roum*, p. 306, n. 1). Sutlanii selgiuchizi se intitulau „eroi ai Islamului” (O. Turan, *Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, în „Studia Islamica”, I, 1953, p. 85). La selgiuchizi, *Ghâziya* devenise nume propriu pentru femeile din familia princiară (Wittek, *Turcs de Roum*, p. 307—8, n. 1). În Islamul arab erau folosite, de asemenea, și alte titluri pentru suveranii musulmani care conduceau „războiul sfânt” (*djihâd*). „Aparător al religiei (*nazir-al-dîn*)” și „luptător pentru credință pe calea Stăpânilor lumilor (*al-mudjahid fi sebil-i Rabb al-'alaminy*)” sunt doar două din multele atribute folosite pe inscripțiile funerare ale suveranilor merinizi din secolul XIV înmormântați în necropola de la Chella (texte cu caractere arabe și traducere franceză, în H. Baset et E. Lévi-Provençal, *Chella : une nécropole mérinide*, în „Hesperis”, 1—2, 1922, p. 1—93).

⁷⁶ Într-o lucrare consacrată *tuğra*-lelor sultanilor otomani, Suha Umur amintește titlurile și supranumele purtate de aceștia. Rezultă clar că, de la Osman I (1289—1326) la Mehmed VI (1918—1922), majoritatea sultanilor otomani au purtat sau le-au fost atribuite, printre alte titluri, și pe cel de *gâzi*. Suha Umur nu amintește titlul de *Gâzi* în dreptul sultanilor Mehmed I, Bayezid II, Selim I, Selim II, Murad III, Osman II, Süleyman II și Mehmed VI (Suha Umur, *Osmanlı Padişahı Tuğraları*, Istanbul, 1980, p. 74, 76, 84, 88, 102, 154, 180, 204, 216, 234, 240, 246, 260, 270, 278, 290, 296 etc.).

⁷⁷ *Ertoğrul Gazi* (*Neşri Tarihi*, p. 24, 25, 26).

⁷⁸ Sugar aprecia că suveranii musulmani au păstrat întotdeauna pe primul loc titlul de *Gazi*, ceea ce nu reiese din cronicile otomane analizate de noi (P. F. Sugar, *Southwestern Europe under Ottoman Rule. 1354—1804*, Seattle and London, 1977, p. 8).

⁷⁹ *Osman Gazi* (*Sultan Osman Gazi*); *Gazi Orhan Beğ*, *Orhan Beğ Gazi*, *Orhan Gazi*, *Sultan Orhan Gazi*; *Murad Beğ Gazinin Padişahlığı*, *Gazi Murad Hünkâr Gazi*, *Hudavendigâr Gazi*, *Hünkâr Gazi*, *Murad Han Gazi*, *Sultan*, *Sutlan Murad Gazi*, *Sultan Murad Han Gazi*; *Bayazid Beğ*, *Gaziler Sultan Yildirim Bayazid Beğ*, *Bayazid Hünkâr*, *Gazi Sultan*, *Gazi Şah*, *Bayazid Han Gazi*, *Sultan Bayazid*, *Sultan Yildirim Bayazid Han Gazi*, *Sultan Bayazid Han Gazi*; *Mehmed Gazi*, *Sultan Mehmed Han*, *Çelebi Sultan Mehmed Han Gazi*; *Sultan Murad Han Gazi*, *Sultan Murad*, *Gazi Sultan Murad Han*, *Sultan Mehmed Han*, *Ikinci Sultan Murad Han Gazi*; *Sultan Mehmed Han*, *Sultan Mehmed Han Gazi*; *Bayazid Han Gazi*, *Sultan Bayazid Han*, *Sultan Bayazid Han Gazi* etc. (*Osmanlı Tarihleri*, I, ed. N. Atsız, Istanbul, 1947, passim).

⁸⁰ Suha Umur, *Tuğraları*, p. 48. El publică, totodată și *fetvâ*-lele prin care titlul *el-Gâzi* a fost conferit sultanilor Abdülhamid II, în 1877 (după a treia luptă de la Plevna) și Mehmed V, în 1915 (după lupta de la Çanakkale). Titlul *el-Gâzi* va fi scris în dreapta *tuğra*-lei, în locul vechiului titlu *reşad* = „care urmează calea dreaptă”, *tuğra* aplicată pe documente oficiale, pe monede și medalii (Suha Umur, *Tuğraları*, p. 48—9, 50—51).

⁸¹ În 1683, călătoria lui Mehmed IV în Ungaria avea ca scop acordarea unui caftan și steagului Profetului, marelui vizir Kara Mustafa, ceea ce echivala, considera P. Coles, cu investirea acestuia în calitate de „official leader of Islam in the Holy War against Christianity” (Coles, *Ottoman Impact*, p. 36).

⁸² Texte juridice clasice despre martiraj *gâsim* în as-Shaybâni, *Kitâb as-Siyar*, I, p. 158—166.

⁸³ „Intimement liée à celle du «djihâd» est la théorie du martyre” (M. Canard, *La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien*, în „Revue Africaine” (Alger), 1936, p. 606).

⁸⁴ as-Sulamî, *Kitâb al-djihâd*, p. 216.

⁸⁵ V. Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711—1821). Documente turcești*, București, 1984, nr. 168, p. 450, 451.

⁸⁶ Suzi Çelebi, *Gazavât-nâme-i Mihaloğlu Ali Bey*, în *Cronici turcești*, I, p. 146.

⁸⁷ În urma expediției lui Evrenosoğlu Isa Bey împotriva cetății Kocacuk din Albania (846/1442—1443), „Cei mai mulți și-au găsit moartea de eroi martiri tipând „Ținta este războiul sfânt” (ve ekseri niyyet-i gazâ deylî şehid oldilar) (Aşik-pașazade, *Tevârih*, în *Osmanlı Tarihleri*, I, p. 178. Vezi și, Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 101).

⁸⁸ M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique, avec un abrégé de l'histoire ottomane*, Paris, 1746—1747, tome II, p. 263. Tot el aprecia că această mentalitate a contribuit în mod esențial la expansiunea otomană. Să amintim aici și o altă tradiție, conform căreia „Moartea este o favoare pentru un musulman...” (M. Amin, *The Sayings of Prophet Muhammad*, Lahore, 1963, nr. 59, p. 22).

⁸⁹ În schimb, conform unei tradiții rămasă de la Profet, „Cel care moare fără să fi participat la o expediție militară sau fără măcar să fi intenționat să participe la o expediție militară moare într-un fel de ipocrizie” (*Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, edited and translated by B. Lewis, *I. Politics and War*, Londra, New York, 1974, p. 210).

⁹⁰ *Coran*, II, 154; III, 157, 169.

⁹¹ d'Ohsson, *Tableau*, II, p. 319.

⁹² *Rehduhoue*, p. 1053, 1054. M. d'Ohsson spunea că *şehid* însemna „prezență” intrucât grupuri întregi de îngeri vor fi prezenți la moartea gaziiilor (d'Ohsson, *Tableau*, II, p. 319).

⁹³ Dar Muhammad ar fi afirmat că în Ziua Judecății „cerneala învățaților” va cântări mai greu decât sângele martirilor (E. Kohlberg, *The Development of the Imami Shii Doctrine of Jihad*, în *ZDMG. Wiesbaden*, 126, 1, 1976, p. 66—7).

⁹⁴ Idris Bitlisi, *Hest Behiş*, în *Cronici turcești*, I, p. 173.

⁹⁵ D. Cantemir, *Sistemul*, p. 314—317 (mss. 224—225).

⁹⁶ Tot în categoria martirilor civili intrau musulmanii morți în timpul unor epidemii, catastrofe naturale sau inecați (d'Ohsson, *Tableau*, II, p. 324).

⁹⁷ Ibn Hanbal, în Williams, *Themes of Islamic Civilization*, Berkeley, Los Angeles, 1971, p. 32.

⁹⁸ Sunt oferite o serie de detalii pentru întregirea imaginii unui adevărat martir: era martir cel găsit mort pe câmpul de luptă, dar el trebuia să aibă o rană pe corp sau sângele să-i fi curs din ochi sau urechi (d'Ohsson, *Tableau*, II, p. 320).

⁹⁹ Kivamî, *Fetihnâme*, p. 260; Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 165.

¹⁰⁰ „...atâta ură și dușmănie este între aceste nații, încât se socotește una pe alta drept mai rea decât închinătorii de idoli și ateii. De aceea, muftiții ambelor țări au dat această *fetvâ* (sentință judecătorească): «Dacă vreun muhammedan — turc, arab sau oricare — din numărul celor ce se numesc *sunni*, adică drept-slăvitori... va ucide un persan va căpăta atâta răsplătire cât ar fi vrut să primească pentru șaptezeci de alți necredincioși omorâți de mâinile lui. Dacă dimpotrivă el va fi omorât de un persan, va fi mucenic de șaptezeci de ori mai slăvit și mai plăcut lui Dumnezeu». La fel socotesc persanii despre vitejii și mucenicii lor” (D. Cantemir, *Sistemul*, p. 425).

¹⁰¹ Solakzade, *Tarih-i Solakzade*, în *Cronici turcești*, II, p. 142.

¹⁰² Idris Bitlisi, *Hest Behiş*, în *Cronici turcești*, I, p. 171.

¹⁰³ Kivamî, *Fetihnâme*, p. 306; Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 178.

¹⁰⁴ *Keuser* = nectar, abundență; *keuser gibi* = foarte gustos. În teologia musulmană, *Keuser* era numele unui râu din Paradis, sursă din care își potoleau setea dreptcredincioșii. *Keuser Suresi* = numele Sursi 108 din *Coran* (*Redhouse*, p. 647).

¹⁰⁵ Sultanul Murad II îl va răsplăti cu daruri când poetul turc va opina, totuși, că „virtutea mare nu este decât în *keuser*” (Kivamî, *Fetihnâme*, p. 306—7; Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 178).

¹⁰⁶ Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 159.

¹⁰⁷ Kemalpașazade își intitulează capitolul consacrat asediului Belgradului din 1456 în același spirit: „...despre aceea că ostașii islamici, înleștându-se pe apă cu ostașii necredincioșilor cei demni de infern, fața apei Dunărea s-a înroșit de sânge” (Kemalpașazade, *Tevârih*, p. 126; *Cronici turcești*, I, p. 195).

¹⁰⁸ O tradiție atribuită lui Muhammad considera că un luptător pe mare era martir chiar dacă avea numai rău de mare. Dacă se îneca, îl aștepta s-a răsplătit dublă, cât pentru doi martiri (B. Lewis, *Islam*, I, p. 211).

DID MOLDAVIA AND WALACHIA EXPORT GRAINS DURING THE 16th CENTURY ?

BOGDAN MURGESCU

The problem whether the Romanian Principalities exported grains to a significant degree during the late 16th century is only partially a problem. Historians agree that, due to the geographical conditions, neither Moldavia nor Walachia didn't export grains on a regular basis to Transylvania¹ or further on to Central Europe. Grain exports towards Poland were unanimously dismissed as absurd taking into consideration the fact that Poland itself was a prominent grain exporter during this period. More controversial is the problem whether Walachia and/or Moldavia exported grains towards the Ottoman Empire, a direction favored by the close political connection of the Principalities to the Porte, by the increasing demand of Istanbul² and by the good transport conditions provided by the Danube and by the Black Sea.

To mention only the period after World War II some of Romania's most authoritative historians have voiced completely opposed opinions on this issue. For example, in the academic treatise of Romanian history published in the early sixties we can read about "the great quantities of wheat exported to the south"³ and we find out that Moldavia and Walachia had become "the foremost sources in what regards the Ottoman Empire's provisioning with grains and cattle"⁴. A completely opposite position took P. P. Panaitescu, who stated that before the 19th century grains held a minor place in the Romanian trade, being consumed mostly by the local communities⁵. Other historians either eluded this problem⁶ or expressed contradictory opinions even in the same studies. For example, Constantin C. Giurescu, one of the leading Romanian historians of this century, first argued polemically that up to the 19th century grains were outclassed by animals and animal products in the structure of Romanian exports⁷, and then, when discussing the Romanian trade with the Ottoman Empire, affirmed that "first of all, we exported grains, especially wheat and barley"⁸. Such a confusion, which is not unique in the Romanian historiography⁹, is due at least in part to the more general conviction shared by many historians that Ottoman commercial constraints, although of debatable efficiency for the trade of livestock and animal products, affected severely the commercialization of grains and discouraged grain production in Walachia

and Moldavia. Even those historians who argued against the theory of an "Ottoman commercial monopoly" over the Romanian Principalities¹⁰, as for example Constantin C. Giurescu, didn't really try to put into question the efficiency of the Ottoman trade policy regarding grains. The only problem that stopped some of these historians to insist on grain exports during the 16th century was the fact that most information regarding grain shipments from the Romanian Principalities to the Ottoman territories come from the 18th century, not the fact that they doubted the very existence of such exports.

In the following we will try to take a fresh look to the evidence and arguments brought in favor of the existence of such grain exports and to judge their relevance in the economic context of the 16th century.

When reading Fernand Braudel's chapter about grains in *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*... one is shocked to find out "que la riche et encore fruste Moldavie en expédie à Istanbul, bon an mal an, 350000 hl, au XVIe siècle"¹¹. Neither Braudel, nor the historians who used this information after him¹², seem to have realized that such a quantity was enormous for the 16th century. It would have meant that Moldavia's grain exports equalled more than one fifth of the whole grain trade in the Mediterranean, estimated by Maurice Aymard and also by Fernand Braudel at about 100,000 tons each year¹³. Or, to put it otherwise, it meant that Moldavia, with a population estimated at about 400,000 people, had bigger per capita exports than wellknown grain producers like Sicily¹⁴ or Poland¹⁵.

This assumption being quite unbelievable, we tried to see where from had Braudel taken this information¹⁶. Because in this case Braudel doesn't give his source in a footnote, we were forced to see the studies relating to the Romanian history cited by Braudel in other places. We came so to a book published in German in 1911, where Ion Nistor, one of Romania's first economic historians, claimed that Moldavia had to send yearly 100,000 *kile* of grains to the Ottoman Empire, and then transformed these 100,000 *kile* into 350,000 hl¹⁷. Nistor's conversion being highly suspect, we checked both his source about the 100,000 *kile* and that about the ratio of 3.5 hl per *kile*. For the first information Nistor quoted a work of Nicolae Iorga, who summarized an Ottoman order from April 1565 to the Moldavian prince Alexander Lăpușneanu to send 50,000 *kile* of barley to Istanbul and other 50,000 *kile* to Belgrade¹⁸. A first observation: these documents were occasional requests repeated two successive years, and not information about regular export. They also involved only barley and not grains in general. When checking the conversion made by Ion Nistor, we found out that his source, the Moldavian economist Nicolae Sutu, referred to the *kile* used in Galatz at the beginning of the 19th century, which was equal to 380.952 l¹⁹. The arithmetic mistake of Ion Nistor who had put 350,000 hl instead of 380,000 was less important than the fact that he had used a wrong unit for his conversion, for it was quite clear that the Ottoman authorities couldn't refer in 1565 to the *kile* of Galatz from the early 19th century. In fact, in the documents issued by the Ottoman central authorities during the 16th century, when it isn't explicitly mentioned otherwise, *kile* means the

kile of Istanbul of about 25.65 kg⁻²⁰. Therefore, the whole quantity was about 10 times smaller than has been presumed by Ion Nistor, Fernand Braudel and all other historians²¹ who have taken this information from them. All conclusions regarding the magnitude of the Moldavian grain exports have to be adjusted according to this observation.

There are also some 16th century statements which have been considered to support the idea that Walachia and Moldavia played an important part in the provisioning of Istanbul.

First of all, there is a letter of Selim II from July 1574, where the Tatar khan of Crimea is ordered to free all Moldavians captured during the campaign against prince John the Terrible (1572—1574); the Ottoman sultan explains his request arguing that most of the provisions of Istanbul come from Moldavia (*ekser zahireyi andan gelub*)²². Two remarks have to be made: *zahire* means not only grains, although this is the most common sense in this period, but rather provisions in general; therefore, it could also include livestock or other kinds of foodstuffs exported by Moldavia. More important is the fact that the sultan's statement is certainly an exaggeration. During this period Istanbul had probably about half a million people²³ who needed to consume yearly about 100,000 tons of grains, while Moldavia didn't exceed 400,000 inhabitants. Taking into consideration the poor farm yields (no more than 4:1, but more often 3:1 or even less)²⁴, it is quite obvious that such exports of about 50,000 tons or more than 100 kg per capita were absolutely impossible. Therefore, we think that Selim II's expression was rather a rhetorical argument than a seriously meant statement.

Other evidence relate to the provisioning crisis in Istanbul in spring 1595. Already in November 1594 the Valentin bailo in Istanbul had reported that the uprising of the Romanian Principalities would affect the provisioning of Istanbul with meat and dairy produces²⁵. Quite interesting, Marco Venier didn't mention grains in this context. Habsburg agents speculated hasty about the consequences of the Romanian rebellion, which would cut the provisioning of the Ottomans in Hungary and would offer to the Christian armies "numberless quantities of grains and cattle and other foodstuffs"²⁶, but Maria Holban, the editor of this relation, drew our attention to the fact that it is a formidable mixture of truth and exaggerations, where each statement must be read with great caution²⁷. Yet, the crisis in Istanbul broke out only in spring next year. In March 1595 the English envoy at Istanbul, Edward Barton, reported that the rebellious Moldavians and Walachians "forbid likewise all traffick from these parts of the Black Sea hither in soe much as we eate bread here in Constantinople at sixty drams the penny and five pence the pound of mutton"²⁸. A similar report was sent the same days by a Spanish agent: "Due to these victories [of the Romanians] there occurred a great famine and dearth in Constantinople, not only in respect to meat, as was already told, but especially with regard to bread, which is sold here little and bad"²⁹. Two weeks later, the same Spanish agent reported that the

crisis of meat was the most severe³⁰. The Venetian bailo Marco Venier also reported on April 15 that in Istanbul there were "neither bread, nor meat"³¹. During the same month this information was passed further to the European public, a newspaper (*aviso*) from Venice informing that the Transylvanians, Moldavians and Walachians had blocked the transportation of any provisions to Constantinople, "which suffers severely from the lack of meat and bread"³². The crisis continued intensely also in May³³.

The seriousness of the crisis is beyond question, being confirmed by the upsurge of basic prices³⁴. Yet, there is a slight problem of timing. The uprising of the Romanian Principalities occurred in November 1594, when, due to the high risks of winter navigation on the Black Sea, it was already too late to send any more grains from the production of 1594³⁵. If the Romanian Principalities had shipped grains and other foodstuffs to Istanbul in 1594, these were already on their way or at destination when the Romanians rebelled. Even if there would have been no rebellion, nobody in Istanbul could have reasonably expected any more shipments after November 1594 and up to the next year's crop. Therefore, it seems obvious that the crisis in Istanbul had very little to do with the rebellion of the Romanian Principalities. In fact, the Ottoman authorities had already earlier given precedence to the provisioning of the army fighting in Hungary, and the Romanian Principalities had been asked to support the war effort against the Habsburgs. We don't know nothing yet about grain requests from Walachia or Moldavia, but we have evidence about the fact that the Walachian prince Michael the Brave had to send some hundreds of horses to the front³⁶. Even more, before the outburst of the provisioning crisis in Istanbul the Ottoman authorities had ordered that "all the grain from the regions near the Black Sea, from the lands of Anatolia, should be sent to the Danube, for the provisioning of the army"³⁷. Thus, it is quite clear that the Ottomans didn't expect the grains from the Romanian Principalities, but sent grains from traditional supply zones of Istanbul northwards to the front. It is true that the Romanian rebellion had made the military and logistic situation of the Ottomans more difficult, but it hadn't caused the provisioning crisis in Istanbul. Apart from probable production disturbances, this crisis was due to the precedence given by the Ottoman leadership to the campaign army in relation to the capital. As to the public gossip that the price upsurge was due to the Romanian rebellion, this was a good excuse for price-raising tradesmen. And it seems that nobody tried to calculate how much of the provisioning of Istanbul came from Moldavia and Walachia³⁸, and how much of a price raise its non-arrival could have caused. So it was indeed a good excuse.

We could say more about the existence or non-existence of a massive grain trade between the Romanian Principalities and Istanbul if we knew well the grain prices in these areas. Unfortunately, 16th century price information are scarce for both Walachia and Moldavia.

The few price mentions analyzed by Damaschin Mioc show that 1 *obroc* of 22 *oka* of wheat cost in late 16th century Walachia about 50 akçe³⁹, but in 1592—1594 reached even 120 akçe⁴⁰. These are very high prices if we compare them with the free market prices in Istanbul, where 1 *kile* of 20 *oka* never exceeded 50 akçe in the late 16th century except for the years 1574—1575⁴¹. If we take into consideration also the transport costs, estimated in 1616 at about 8 akçe per *kile* on the route from Istanbul to Isaccea (Isakça) on the Danube⁴², the taxes and whole rest of expenses, it is quite clear that normally is was not profitable to export grains from Walachia to Istanbul in the late 16th century. For lack of special evidence we cannot make now the same demonstration for Moldavia, but its situation doesn't seem different.

The fact that trading Walachian (and probably also Moldavian) grains to Istanbul was bad business for any profit-seeking merchant doesn't mean that the Romanian Principalities never sent any grains to the Ottoman capital. It means only that such grain shipments, whenever they really occurred, were not a commercial matter but a political transaction, ordered and accomplished in spite of economical incentives. To such state-organized operations refer the orders of 1565—1566 sent to Alexandru Lăpușneanu which have been used by Nistor and Braudel, and we have also other mentions of such commands, especially during the war with Persia (1578—1590)⁴³, but in this case grains were demanded more for the army than for the capital, quantities were rather small and the most requested cereal was barley, a rather normal fact if we consider that barley was vital not only for men but also for the horses of the Ottoman army. In fact, according to the documents we know up to this moment, the quantities involved by such orders didn't exceed 4,000 tons for any of the two principalities⁴⁴. This represented only a very small fraction of the total consumption of Istanbul, which comprised not only about 100,000 tons of various grains for the humans, but also fodder (especially barley) for an unspecified number of animals. For Walachia, which had at this time about 300,000 inhabitants, these 4,000 tons represented probably 6—7% of the internal consumption, while for Moldavia, which had a somehow bigger population, they represented only about 5%. If we consider that total production comprised not only consumption, but also the grains retained for the next year's seeds, then we can notice that such official grain shipments to the Ottoman Empire didn't exceed 3—4% of total production.

To this politically determined traffic we must add the occasional grain trade between the border regions of the Romanian Principalities and the Ottoman Empire. Depending upon the fluctuations of crops due to natural accidents or to man-made disasters, which were rarely uneven distributed across the borderline, this short distance grain trade was erratic, occurred in both directions and engaged only small quantities.

In conclusion during the 16th century the grain exports of Walachia and Moldavia were quite modest. Although Walachia achieved

in the late 16th century impressive exports of almost 1.5 gold pieces per capita ⁴⁵, and Moldavia was also an important exporter, this was in little proportion due to grains and much more to animals and animal products. Commercially handled grain exports were prevented from any spectacular increase by the combination of a precarious agricultural level in the Romanian Principalities and an unfavorable ratio of prices, determined at least in part by the efforts of the Ottoman authorities to keep the bread prices in Istanbul at a low level. More important than "normal" trade were the Ottoman requirements for grains in order to supply either the capital or the Ottoman troops fighting in various campaigns. The Ottomans demanded more often barley than wheat or other cereals, and the quantities involved were significant but not unreasonable. In fact, it seems that never in the 16th century the demands of the Porte didn't exceed 3—4% of the internal production of the Romanian Principalities. Thus, during this period neither Walachia nor Moldavia didn't ever provide more than 5% of the grain provisioning of Istanbul. Quite more, considering that the Ottoman demands were not constant, the part of the Romanian grain exports to the Ottoman Empire was often smaller.

A few thousand tons of grains (mostly barley) for Walachia and approximately the same for Moldavia didn't mean very much at the scale of the 16th century. Of course, these quantities do not represent the whole grain traffic from the region of the Lower Danube, which included also the shipments from the Ottoman territories of this area (southern Bessarabia, Brăila, Giurgiu, Turnu, northern Bulgaria and the Dobrudja). We do not know well enough the agricultural potential of these territories, but the analysis and synthetic publication an Ottoman *tapu* register from 1598 began by Anca Ghiță with the *kaza* of Brăila ⁴⁶ promises to improve considerably our knowledge. Anyhow, with or without the Ottoman territories on the Lower Danube, the grain exports from this region, although not as high as expected, were certainly bigger than those during the 14th century ⁴⁷. Therefore, we may conclude that when compared to the late Byzantine or Italian-Byzantine period the Ottoman classical age (the late fifteenth and the sixteenth century) meant a progress of the grain trade in this region. A more substantial growth of grain trade occurred only in the second half of the 18th century and in the first decades of the 19th century, when Ottoman exigencies multiplied ⁴⁸ and yearly grain exports reached at least 25,000 tons for Walachia ⁴⁹ and 14,000 tons for Moldavia ⁵⁰. Yet, the real breakthrough followed only after the liberalization of the grain trade in 1829, when quantities surpassed 100,000 tons for each principality before 1848 and 2 million tons for the whole kingdom of Romania before World War I. Considering this dynamics, the 16th century represented only a little step forward in exporting grains from the Romanian Principalities, but in this respect most progress remained to be done.

¹ Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV—XVI)*, București, 1965, p. 129—131.

² See the general works of Walter Hahn, *Die Verpflegung Konstantinopels durch staatliche Zwangswirtschaft. Nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert*, Stuttgart, 1926 („Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, 8. Beiheft), especially p. 19—21; Lütfi Güçer, *Le commerce intérieur des céréales dans l'Empire Ottoman pendant la seconde moitié du XVIe-ème siècle*, in “Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul“, 11, 1949—1950, nr. 1—4, p. 163—188; Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962, especially p. 185—194; Rhoads Murphy, *Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East*, in “Food and Foodways“, 2, 1988, p. 217—263.

³ *Istoria României*, II, București, 1962, p. 829 (chapter written by Damaschin Mioc).

⁴ *Ibidem*, p. 844.

⁵ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 143—144.

⁶ For example *Romania's Economic History. From the Beginnings to World War II*. Edited by N. N. Constantinescu, Bucharest, 1994 (chapter written by Ștefan Ștefănescu).

⁷ Constantin C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977, p. 29.

⁸ *Ibidem*, p. 98.

⁹ We find a similar, although less explicit, contradiction at Lia Lehr, who first speaks in the introduction of her study about the abundance of grains produced and exported to Istanbul by the Romanian Principalities (p. 225), and then, when she describes in detail the foreign trade of Walachia and Moldavia, almost doesn't mention grains any more (Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*, in „Studii și materiale de istorie medie“, IV, 1960, p. 223—306).

¹⁰ See the general discussion of this historiographic trend in Bogdan Murgescu, *Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra Țării Române*, in “Revista istorică“, I, 1990, nr. 9—10, p. 819—845.

¹¹ Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe—XVIIIe siècle)*, tome I, Paris, 1967, p. 95.

¹² For example Bruno Simon, *Le blé et les rapports vénéto-ottomanes au XVIe siècle*, in Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont (eds.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Collection Turcica III, Louvain — Paris, 1983, p. 272.

¹³ Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966, p. 14; Fernand Braudel, *Méditerranée și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. 2, București, p. 324.

¹⁴ Braudel estimated Sicilian exports at about 30,000 tons (*Méditerranée*..., 3, p. 231) for a population of about 1 million people (*ibidem*, 2, p. 294).

¹⁵ Although the Polish exports reached an exceptional maximum of almost 200,000 tons in 1618 (Leonid Zytkowicz, *Trends of agrarian economy in Poland, Bohemia and Hungary from the middle of the fifteenth to the middle of the seventeenth century*, in Antoni Maczak, Henryk Samsonowicz, Peter Burke (eds.), *East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century*, Cambridge — Paris, 1985, p. 66), they were highly inconstant and had an annual average of something less than 70,000 tons during the second half of the 16th century (Andrzej Wyczański, *La base intérieure de l'exportation polonaise des céréales dans la seconde moitié du XVIe siècle*, in Ingomar Bog (ed.) *Das Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln — Wien, 1971, p. 260) for a population of about 3.1 million people only for Royal Poland, excluding Lithuania and

the Ukraine (Marian Malowist, Adelheid Simsch, *Polen 1450—1650*, in Hermann Kellenbenz (ed.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, III, Stuttgart, 1986, p. 1076).

¹⁶ The results of this investigation were first published in Bogdan Murgescu, Dorin Matei, *Două kile buculçașe*, in „Magazin istoric”, XXIV, 1990, nr. 2, p. 27.

¹⁷ „Um nur eine annähernde Vorstellung von den riesigen Getreidemengen, welche jährlich aus der Moldau zur Ausfuhr gelangten, zu gewinnen, genügt es darauf hinzuweisen, dass im XVI. Jahrhundert nur nach der Türkei jährlich 100.000 Kilo Getreide geliefert werden mussten. Wenn wir das damalige türkische Kilo nur auf 3,5 hl schätzen, dann ergibt sich eine jährliche Exportziffer von 350.000 hl Getreide, welche selbst für die modernen Verhältnisse sehr bedeutend ist“ (Ion Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911, p. 7).

¹⁸ Nicolae Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor Române*, București, 1900, p. 178. For this document and for others from May 1566 on a similar topic see also Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, II București, 1965 p. 37, 41, 43—44.

¹⁹ Nicolas Soutzo, *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iassy, 1849, p. 162.

²⁰ The Romanian historian Nicolae Stoicescu had argued already in 1971 that the *kile* mentioned in the Ottoman order from April 1565 were *kile* of Istanbul, but didn't connect his identification with the mistaken calculation of Ion Nistor (Nicolae Stoicescu, *Cum măsura strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, București, 1971, p. 217—218). Specialists disagree about the metric equivalent of the *kile* of Istanbul, many of them evaluating it at about 37 l, while Nicolae Stoicescu considers it to be about 33 l (*ibidem*, p. 208) and Rhoads Murphey only 29,26 l (*op. cit.*, p. 246—248). For the different varieties of *kile* in the Ottoman Empire see also Ljuben Berov, *Problèmes de métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane (XVe—XIXe ss)*, in „Études balkaniques”, 1975, nr. 2, p. 30—35.

²¹ In fact, Nistor's mistake had a much greater impact on foreign historians than on Romanians. Already in 1914 Xenopol set a doubt on Nistor's assumption about these huge grain exports in a note of the revised third edition of his great synthesis of Romanian history (cf. Alexandru D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, 4th edition, București, 1986, p. 206, note 166). Other Romanian historians were spared of making this mistake by the fact that they didn't read German, so they couldn't take over Ion Nistor's calculation.

²² Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, București, 1974, p. 47.

²³ Ömer Lütfi Barkan estimated the population of Istanbul at 700,000 people in the 1570's, but he himself put a question mark at this estimation (*Research on the Ottoman Fiscal Surveys*, in M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London, 1970, p. 168). More recently Halil İnalcık has considered this evaluation too high, but didn't offer himself another figure (*Istanbul*, in *Encyclopédie de l'Islam*, 2nd edition, IV, Leiden, 1978, p. 254—255). Yet, we cannot approve the estimate of only 240,000 inhabitants in 1535 (Rhoads Murphey, *op. cit.*, p. 231), because in Istanbul there were registered at least 80,000 households, which would mean from 320,000 to 400,000 *reaya*, and we must take into consideration the fact that the capital comprised also large numbers of non-taxpaying inhabitants. Therefore we think that half a million people might be a reasonable guess for the late 16th century. Our estimate is similar to that of Robert Mantran, who calculates 400,000 people in 1520—1535 and between 600,000 and 750,000 inhabitants in 1690—1691, with a quicker increase rate in the 16th century and a slower one in the 17th century (*op. cit.*, p. 44—47).

²⁴ *Romania's Economic History*. ., p. 66.

²⁵ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki* (further *Hurmuzaki*), III/1, București, 1880, p. 465.

²⁶ *Călători străini despre țările române*, III, București, 1971, p. 250.

²⁷ *ibidem*, p. 236.

²⁸ Eric D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427—1601)*, London, 1964, p. 79.

²⁹ Mihai Viteazul în conștiința europeană. 4. Relatări și presă, București, 1986, p. 47—48.

³⁰ Ibidem, p. 49—50.

³¹ Hurmuzaki, III/1, p. 472.

³² Radu Constantinescu (ed.), *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române 1590—1630. Documente externe*, București, 1981, p. 18.

³³ Cf. Aurel Decei, *Documente din arhivele Vaticanului privind anul 1595*, „Revista arhivelor”, X, 1967, nr. 1, p. 213.

³⁴ Marco Venier related in April that 1 kile of wheat cost from 100 to 160 akçe (Hurmuzaki, III/1, p. 472), while another Italian report from May 1595 mentioned that 1 kile of barley cost 80 akçe, 6 ounces of bread 1 akçe and 1 oka of beef 16 akçe (Mihai Viteazul în conștiința europeană. 5. Mărturii, București, 1990, p. 58).

³⁵ Even in the early 19th century navigation from Galatz to Istanbul was stopped from the end of November to the end of February (Alexandru Vianu, *Date cu privire la exportul Moldovei în anul 1817*, „Revista arhivelor”, VII, 1964, nr. 2, p. 281).

³⁶ Ibrahim Pecevi, *Tarih*, în Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, (eds.), *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, I, București, 1966, p. 496.

³⁷ Mihai Viteazul în conștiința europeană. 4. Relatări și presă, p. 41.

³⁸ This part was certainly greater when it comes to oxen and sheep, and it is noteworthy that the Ottoman documents mentioned by Mihai Maxim when arguing the impact of the Romanian rebellion on the provisioning of Istanbul refer to animals and animal products (*Les Pays Roumains et les relations Habsbourg-Ottomanes dans la seconde moitié du XVIe siècle*, in Andreas Tietze (ed.), *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, Wien, 1985, p. 94—95). Yet, even in the case of livestock the joint part of Walachia and Moldavia in the provisioning of Istanbul seems not to have exceeded 20% of the consumption needs, being thus important, but not capable of causing it alone a crisis of such proportions. In the case of grains this part was considerably less, as we will try to demonstrate further.

³⁹ Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor*, in „Revista de istorie”, 33, 1980, nr. 2, p. 324.

⁴⁰ Idem, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, in „Studii și materiale de istorie medie”, V, 1962, p. 164.

⁴¹ Ljuben Berov, *Dvizenieto na cenite na Balkanite prez XVI—XIX v. i evropejskata revolucija na cenite*, Sofia, 1976, p. 188.

⁴² Rhoads Murphey, op. cit., p. 277; see also Ljuben Berov, *Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th—19th Centuries*, in “Bulgarian Historical Review”, 3, 1975, nr. 4, p. 74—98 and Bogdan Murgescu, *Cheltuielile de transport în epocile premoderne. Câteva date din Condica Vistiierii lui Constantin Brâncoveanu*, in “Studii și materiale de istorie medie”, XI, 1992, p. 90—94.

⁴³ Mihai Maxim, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, in “Revue roumaine d'histoire”, XVI, 1977, nr. 3, p. 480—481; idem, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, in “Revista de istorie”, 32, 1979, nr. 9, p. 1755.

⁴⁴ The maximum seems to have been reached in 1592—1593, when Walachia and Moldavia had to send each 8,000 müdd (about 3,560 tons) of barley for the Imperial Stables in Istanbul, but no wheat (idem, *Les relations roumano-ottomanes...*, p. 484, note 78; idem, *Regimul economic...*, p. 1757).

⁴⁵ Bogdan Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, in “Revista istorică”, 4, 1993, nr. 5—6, p. 461—466.

⁴⁶ Anca Ghiță, *Brăila și ținutul înconjurător într-un registru de recensământ înedit de la sfârșitul secolului al XVI-lea*, in “Caietul Seminarului special de științe auxiliare”, IV, 1993, p. 126—142. The data for Brăila are not very conclusive from the point of view of our discussion. The kaza of Brăila as a whole seems not to have substantial grain surpluses, but this situation is determined by the abnormal high proportion of urban population in the kaza (over

60%). We will have to wait the information on other administrative units from this region before to draw more solid conclusions.

⁴⁷ On the traffic in 1360—1361, estimated for the whole region of the Lower Danube at a few thousand tons, see more recently Radu Manolescu, *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII—XV*, in "Revista istorică", 1, 1990, nr. 6, p. 544—570 (a condensed French version was published in "Nouvelles études d'histoire", VIII, 1990, p. 29—37).

⁴⁸ Maria Mathilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle*, in "Studia et Acta Orientalia", I, 1957, p. 13—37.

⁴⁹ Our calculation based on the yearly average of about 1 million kile of Istanbul for the years 1812—1817 (cf. Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, București, 1977, p. 50).

⁵⁰ *Ibidem*, p. 72—73 (table).

ANTONIO BUFALO, EIN ITALIENISCHER ARCHITEKT IN DIENSTEN DER HABSBURGER UND SEIN WIRKEN IN SIEBENBÜRGEN (1554—1555)

COSTIN FENEȘAN

Als im Sommer des Jahres 1551 Königin Isabella und ihr minderjähriger Sohn Johann Sigismund auf das siebengürgische Fürstentum zugunsten Ferdinands I. von Habsburg verzichteten¹, war die Ungewissheit für den neuen Landesherrn noch genau so groß wie zuvor. Einerseits mußte er mit dem Widerstand der Isabella treugebliebenen Edelleute um Peter Petrovics rechnen und auch auf das gefährliche Schaukelspiel Bruder Georgens (Martinuzzi's) ein wachsames Auge richten, andererseits aber drohte seiner Herrschaft in Siebenbürgen der von den Osmanen unablässig ausgeübte militärische Druck. Giovanni Battista Castaldo, Ferdinands Feldherr in Siebenbürgen², dem es an hinreichenden finanziellen Mitteln und Truppen fast immer mangelte, konnte nur mit größter Mühe den Angriffen der Osmanen in der zweiten Hälfte des Jahres 1551 und besonders im Laufe des kommenden Jahres 1552 die Stirne bieten. Daß dabei die wichtigen Banater Grenzfestungen Temeswar, Lippa, Karansebesch, Lugosch, Becej und Beckerek für Ferdinand endgültig verloren gingen, wirkte sich auf die Habsburgerherrschaft in Siebenbürgen äußerst nachteilig aus. Berücksichtigt man die Tatsache, daß auch die in Polen weilende Königin Isabella durch eine rege diplomatische Tätigkeit beim polnischen Hof und an der Pforte die Habsburgerherrschaft in Siebenbürgen systematisch untergrub und ihre Rückkehr eifrig betrieb³, so läßt sich die Präkarität der Lage Ferdinands nur zu gut umreißen. Umso bedachter mußte in der Folge Castaldo gewesen sein, um nach den schweren Schlägen von 1551—1552 die in Siebenbürgen innegehabten Festungen — deren die meisten der modernen Kriegsführung durch Artilleriebeschuß nicht gewachsen waren⁴ — in wehrhaften Stand zu setzen. Auf das wiederholte Drängen Castaldo's stellte ihm Ferdinand die nötigen italienischen Baumeister zur Verfügung⁵, deren die meisten von den Befestigungsarbeiten in Nord- und Nordwestungarn berufen worden waren⁶, um die siebenbürgischen Festungen entweder im neuen Bastionarsystem umzubauen und die bestehenden Bollwerke auszubessern oder aber um Entwürfe zu neuen Befestigungen auszuarbeiten.

Aus dieser Zeit ist uns auch die Tätigkeit mehrerer italienischer Baumeister/Architekten in Siebenbürgen bekannt: Alessandro Clippa, Alessandro Cavolini da Urbino, Andrea da Treviso (Trevisanus), Francesco da Pozzo (Podza, Pocho), Antonio Bufalo (Bafalo, Bubafus, Buppl) und ein gewisser Italus Architectus⁷. Leider sind aber bis z.Z. die Auskünfte über ihr konkretes Wirken noch recht spärlich. Eine systematische Durchforschung der reichhaltigen Wiener Archive dürfte in dieser Hinsicht zu mancher angenehmen Überraschung Anlaß geben. Aus eigener Erfahrung bringen wir nun dafür ein konkretes Beispiel⁸, u.zw. Daten über das kaum bekannte Wirken von Antonio da Bufalo im heißumstrittenen Lande. Der Siebenbürger Aufenthalt dieses italicischen Architekten in Diensten der Habsburger ist zwar kein unbeschriebenes Blatt, doch ist über seine eigentliche Bautätigkeit so gut wie nichts bekannt. Sollte man den bisherigen Forschungen Glauben schenken, so wäre Antonio Bufalo schon „um das Jahr 1552, wahrscheinlich einem Rufe Castaldo's folgend“, nach Siebenbürgen gekommen⁹. Urkundlich belegt ist uns die Siebenbürger Anwesenheit des Italieners jedoch erst im Jahre 1554. Am 26. Juni 1554 quittierte dieser der Hofkammer den Empfang von 20 Gulden für seine in Siebenbürgen zu unternehmende Inspektionsreise der dortigen Befestigungen¹⁰. In ein am 14. Februar 1555, aus Alba Julia (Gyulafehérvár, Karlsburg), an die Hofkammer gerichtetes Schreiben beschwerte sich der italienische Architekt — der als Antonius Bubafus *in toto regno Transilvaniae Majestatis Suae Sacratissimae architectus* zeichnete —, daß ihm der siebenbürgische römisch-katholische Bischof Paul Bornemisza kein Geld für die Errichtung der nötigen Befestigungen (*propugnaculi*) zur Verfügung gestellt habe¹¹. In einem weiteren Schreiben vom Jahre 1555 berichtete Antonio Bufalo der Hofkammer über die von seinen Kollegen Andrea da Treviso und Francesco da Pozzo in Siebenbürgen geleistete Arbeit, mit dem Bemerkten, daß diese das Land bald verlassen würden, da ihnen das Geld für die weitere Tätigkeit nicht zugeflossen sei¹². Dabei hatte Ferdinand — so das Zeugnis von Centorio¹³ — beschlossen, daß sämtliche Einkünfte der siebenbürgischen und Agrienser Diözesen den Fortifikationsarbeiten in Siebenbürgen und Ungarn zugewendet werden sollten.

Das von uns im Wiener Hofkammerarchiv entdeckte Schreiben des Antonio Bufalo an Ferdinand I. gestattet nun einen tieferen Einblick nicht nur in das siebenbürgische Geschick des sich als *Antonius Bufalus, Maiestatis Vestrae Sacratissimae architectus* zeichnenden, sondern auch in jenes anderer seiner italienischen Kollegen und Mitarbeiter. Zu gleicher Zeit kann stichfest bewiesen werden, daß Antonio Bufalo erst im Sommer des Jahres 1554 nach Siebenbürgen gekommen ist. In seinem Brief vom 23. Dezember 1554 an Ferdinand behauptet der damals in Alba Julia weilende Italiener, daß er, von Wien aus, vom König selbst nach Siebenbürgen geschickt worden wäre, um „in universis fabricis essem architectus“. Daß er — wie Bufalo selbst behauptet — den siebenbürgischen Boden noch im Juli 1554 betreten hat, ist auch von der Tatsache bestätigt, daß er sein Reisegeld bei der Hofkammer erst am 26. Juni 1554, wie oben erwähnt, erhalten hatte. Ebenfalls wird Bufalo's Behauptung, eine führende Stellung unter seinen italie-

nischen Kollegen seitens des Königs erhalten zu haben, dadurch belegt, daß er sich auch in ein an die Hofkammer am 14. Februar 1555 gerichtetes Schreiben als „in toto regno Transilvaniae Majestatis Suae Sacratissimae architectus“ bezeichnet. In Siebenbürgen angekommen, wendete sich der italienische Architekt sogleich an den römisch-katholischen Bischof Paul Bornemisza und forderte von diesen, daß ihm die Fertigstellung der Befestigungen von Alba Julia anvertraut werde. Sein Ansuchen schien ihm umso rechtfertigter zu sein, als sich Bufalo mit der bis dahin dort geleisteten Arbeit ganz unzufrieden erklärte. Mehr noch, er wollte in Alba Julia die bestehende Art und Weise der Bauarbeiten einstellen, um keine weiteren Gelder vergeblich zu verschleudern. Die Sachlage in Alba Julia und womöglich auch bei anderen siebenbürgischen Befestigungen magen den italienischen Architekten dazu bewogen haben, seinen als Inspektionsreise gedachten dortigen Aufenthalt in eine Dauerstellung *ad facies loci* umzuwandeln. Sein fachmännisches Wissen wurde dann auch von den siebenbürgischen Wojewoden Stefan Dobó und Franz Kendi in Anspruch genommen. Auf deren Anweisung begab sich Antonio Bufalo nach Gurghiu (Görghenyszentimre, Görgen, Georginum), um dort den Plan einer neuen Befestigung zu entwerfen und die Bauarbeiten einzuleiten (*fortificationes designavi et fundavi cum suis propugnaculis*)¹⁴. Etwa zur gleichen Zeit erfuhr er aber, daß der Hermannstädter Rat einen gewissen dort tätigen *magistrum fabrorum*, Andreas Italus genannt, nach Wien, mit einem Brief an Ferdinand geschickt hätte, um sich dort einen Architekten zu erbeten¹⁵. Darüber in größtes Staunen versetzt, wendete sich Bufalo an die Hermannstädter und bot seine Mitarbeit an, besonders da er sich in der Nähe, in Alba Julia, befand. Tief gekränkt von der abweisenden Haltung des Hermannstädter Rates, wendete sich nun der italienische Architekt an Ferdinand und bat diesen vermittelnd einzugreifen. Er betonte, vom König selbst als Architekt nach Siebenbürgen geschickt worden zu sein und als solcher bemüht gewesen, dem Verschleudern der sowieso knappen Geldmitteln Schranken gesetzt zu haben. Darum sollte auch Ferdinand den Hermannstädtern befehlen, sich seiner, Bufalo, zu bedienen, „*quin etiam in illis fabricis* (gewiss bezieht sich der Italiener auf den Bau von Bastionen — Anm.d.V.) *sum versatus*“. Um seinem Einschreiten beim König noch mehr Nachdruck zu verleihen, führte nun Antonio Bufalo eine giftige Feder gegen seinen Widersacher *magister Andreas Italus, caput muratorum*¹⁶. Er beschuldigte ihn, Alba Julia mit seinen Leuten eigenmächtig verlassen zu haben, da er doch über mehr als 100 Gulden im Monat verfügte. Mehr noch, er hätte seine Baupflichten vollkommen vernachlässigt und sich gänzlich einer lukrativeren Beschäftigung hingegeben: in Siebenbürgen kaufte er Pferde und führte diese nach Italien, um sie dort preiswert an den Mann zu bringen. Um das Maß seiner Anschuldigungen zu füllen, fügte Bufalo noch hinzu, daß Andreas Italus die ihm unterstehenden Leute zu seinen eigenen Zwecken nach Wien mitgenommen hätte, so daß der weiterhin von Ferdinand gezahlte Monatslohn für 10 Maurer eigentlich der Hälfte ihrer zukam. Bufalo erbat sich beim König den Befehl, Andreas Italus möge in Siebenbürgen

verbleiben und entsprechend dienen, falls er den Lohn weiterhin beziehen sollte. Von der Vorgangsweise des Hermannstädter Rates gewarnt, bat Bufalo seinen Arbeitgeber in Wien ebenfalls, denen ihm zufließenden Nachrichten aus anderen Quellen über sein Tun und Lassen keinen Glauben zu schenken. Über das weitere Geschick des italienischen Architekten in Siebenbürgen nach dem 14. Februar 1555 (Schreiben Bufalo's aus Alba Julia an die Hofkammer) ist uns bis jetzt nichts weiteres bekannt. Weitere Forschungen in Wiener und Siebenbürger Archiven dürften aber Neues sowohl zum Wirken Bufalo's als auch anderer italienischen Architekten in Diensten der Habsburger in der Zeit von 1555 bis 1556 bringen.

ANMERKUNGEN

¹ Vgl. dazu den noch aktuellen Beitrag von A. Huber, *Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende*, in: *Archiv für österreichische Geschichte*, Bd. 75 (1889) und E. Veress, *Izabella királyné 1519–1559*, Budapest, 1901, S. 310 ff.

² Über Castaldo's Handeln in Siebenbürgen vgl. L. Kropf, *Castaldo Erdélyben*, in: *Hadtörténelmi Közlemények*, Bd. IX (1896), S. 53 ff.

³ Vgl. dazu E. Veress, *Erdély fejedelmi interregnuma (Izabella királyné diplomáciai működése 1551–1556)*, Budapest, 1899, S. 9 ff. (*Ertekezések a történettudományok köréből*, Bd. XVIII, H. 2). Eine gute zusammenfassende Darstellung der inneren Zustände in Siebenbürgen bei E. Veress, *Izabella királyné*, S. 408–415.

⁴ Über die Eigentümlichkeiten der Siebenbürger Militärbauten um die Mitte des 16. Jhs. vgl. Gh. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, Bukarest, 1987, S. 50 ff.

⁵ Eine zeitgenössische Quelle schreibt folgendes darüber: „...menando seco (Castaldo — Anm.d.V.) ingegneri, per riparare quei luoghi che mostravano di essere più degli altri deboli, facendosi dall'altro conto fortificare Zibinio e parimente Albagiulia e Sassebesse“, vgl. Ascanio Centorio degli Hortensi, *Commentarii della guerra di Transilvania, ne quali si contengono tutte le cose che succedere nell'Ungheria dalla rotta del re Lodovico II. fine all'anno 1560*, Bd. I, Venedig, 1566, S. 94.

⁶ Ein Namensverzeichnis der in Ungarn, der Slowakei, in der Maramarosch, im Kreischgebiet und im Banat tätigen italienischen Baumeister/Architekten aus dieser Zeit bei E. Marosi, *Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar véghatárvidék kiépítésében 1541–1592 között*, in: *Hadtörténelmi Közlemények*, N.F., Bd. XXI, H. 1/1974, S. 61 ff. Der sich auf Wiener Archivquellen gründende Aufsatz von V. Pataki, *A XVI. századi várépítész Magyarországon*, in: *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve*, Bd. I, Budapest, 1931, S. 98–132 berücksichtigt Siebenbürgen nicht.

⁷ F. Banfi, *Olasz katonai építészek Erdélyben*, in: *Erdélyi Múzeum*, Bd. XXXVII, H. 7–12/1932, S. 298 ff.; A. Kovács, M. Toca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*, in: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, series Historia, fasc. 2/1973, S. 20 ff.; Gh. Sebestyén, a.a.O., S. 55 f.

⁸ Der im Anhang veröffentlichte Brief des Architekten Antonio Bufalo an König Ferdinand I. wurde während eines Forschungsaufenthaltes in Wien (1992) mit einem Stipendium der Elias-Stiftung der Rumänischen Akademie entdeckt.

⁹ A. Kovács, M. Toca, a.a.O., S. 21; vgl. auch J. Balogh, *Influssi veneziani nell'arte della Transilvania*, in: *Studia di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi*, Venedig, 1971, S. 193.

¹⁰ F. Banfi, a.a.O., S. 298.

¹¹ Ebd.

¹² Ebd.

¹³ Ascanio Centrio degli Hortensi, a.a.O., S. 94: „...di commissione del Re fu ordinato, che tutte l'entrate del Vescovado di Transilvania con quelle del Vescovado di Agria girassero all'impresa di queste fortificazioni“. Miteinverstanden auch die Ausbesserung der innegehabten Befestigungen.

¹⁴ Der Versuch, den zu gleicher Zeit Ferdinand zugesandten Plan der neuen Befestigung von Gurghiu in den Wiener Archiven und in der Österreichischen Nationalbibliothek aufzuspüren, blieb leider erfolglos. Ubrigens ist uns über die Festung von Gurghiu aus dieser Zeit recht wenig bekannt. Ein Inventar und eine Beschreibung aus dem Jahre 1652 (vgl. B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházok*, Bukarest, 1973, S. 95—111) dürften sich auch auf Arbeiten von Antonio Bufalo beziehen.

¹⁵ 1551 wurde die sogenannte Haller-Bastei der Hermannstädter Festung vom Italiener Alessandro Clippa entworfen und zwischen 1553—1558 ausgeführt, vgl. L. Reissenberger, *Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt*, in: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, N.F., Bd. XXIX (1899), S. 328 und A. Kovács, M. Toca, a.a.O., S. 20. Der vom Hermannstädter Rat erbetene Architekt hätte u.a. womöglich auch die Arbeiten an der Haller-Bastei zu erledigen gehabt.

¹⁶ Zur Identifizierung dieses Maurermeisters Andreas Italus kommen zwei Möglichkeiten in Frage. Ein gewisser *Italus Architectus* wird Mitte des 16. Jhs. in Hermannstadt belegt; weitere Auskünfte über diesen fehlen aber vollkommen, vgl. A. Magyarországi művészet története, Bd. I, Budapest, 1964, S. 338 und A. Kovacs, M. Toca, a.a.O., S. 22. Besser bekannt ist uns die Person des Architekten Andrea da Treviso, der 1550—1552 bei den Befestigungsarbeiten von Temeswar mitgewirkt hat (vgl. E. Marosi, a.a.O., S. 62 und S. 68). August 1554 kommt er nach Siebenbürgen, doch Bischof Paul Bornemisza will ihm keinen Zuschuß über den in Wein vereinbarten Lohn auszahlen, so daß sich der Italiener bis zuletzt entschließt das Land zu verlassen. Andrea da Treviso, der sich als *supremus magister supra caeteros magistros muratores ac lapicides in Transilvania* bezeichnet, war Antonio Bufalo bekannt und von diesen als Fachmann hoch geschätzt (vgl. F. Banfi, a.a.O., S. 298). Da Bufalo in seinem Brief vom 23. Dezember 1554 den Andream Italum als *caput muratorum* anführt, glauben wir, daß er mit der Person des Andrea da Treviso in Verbindung gebracht werden müßte. Eine Annäherung zwischen den Bezeichnungen *architectus* — *magister/caput muratorum* ist damals recht möglich gewesen.

1554 Dezember 23, Alba Julia (Karlsburg)

Sacratissima Regia Maiestas, domine, domine clementissime !

Fui ego, Antonius Bufalus, Maiestatis Vestrae architectus, elapsis diebus, quum Vienne essem expeditus à Maiestate Vestra Sacratissima fui, vt ad hanc provinciam sive regnum venirem et in vniversis fabricis essem architectus. Intravi in mense Julio et cum primum veni, sollicitavi apud Reverendissimum hunc episcopum¹, vt Albae Juliae munitiones absolverentur, ne frustra praeteriti sumptus fuissent facti, si penderent hoc modo moles. Nihil quidem fabricatum est, sed pro me non stetit. Fui à wayvodis² in arcem quandam muniendum, quae Georginum³ appellatur, in Moldavie finibus, missus, vbi et fortificationes designavi et fundavi cum suis propugnaculis et totum situm deliniatum ad Maiestatem Vestram Sacratissimam dedi sive elapsis diebus per postam misi.

Hoc vero tempore audiui, Cibienses per Andream quondam Italum, magistrum fabrorum, petivisse architectum à Maiestate Vestra Sacratissima, qui nuperime ab hinc discessit cum literis Cibiniensium Viennam versus. Quod ego sum valde admiratus, unde ad eos Cibinienses scripsi, protestans, me paratum esse operam meam illis prestare. Non longe à civitate Cibiensi sum. Possum quidem et Cibiniensibus et Alba Juliae aliisque in locis servire. Hoc Maiestati Vestrae scribo, ne novi sumptus fierent à Maiestate Vestra in alios architectos conducendos ad hanc provinciam. Meum preterea esse duxi Maiestati Vestrae Sacratissimae hoc exponere, ne ego partes meas negligere iudicet. Itaque Maiestas Vestra, siquidem Cibinienses per dictum Andream, ut intellexi, post suum discessum ab hinc alium postulare volunt architectum, cum ego à Maiestate Vestra Sacratissima sim positus, si Maiestati Vestrae Sacratissimae placebit, poterit illis iubere, ut me utantur, quin etiam in illis fabricis sum versatus. Quod si magister Andreas Italus, caput muratorum, in Alba, qua ab hinc discessit, cum deberet hic perseverare cum suis hominibus, quia centum et ultra florenos singulis mensibus habet, sed potius mercaturam exercet in emendis et vendendis equis et vsque ad Italiam proficiscitur cum talibus mercibus, sicut nunc quoque Viennam ascendit et homines pro utilitate sua secum adduxit et hic deberent manere. Habet dictus Andreas à Maiestate Vestra Sacratissima stipendium singulis mensibus pro decem muratoribus, vix mediam partem habet nunc qua secum discesserunt et interim à Maiestate Vestra Sacratissima pro decem muratoribus solutionem habet. Precipiat Maiestas Vestra Sacratissima, ut hic maneat, si stipendium habet; serviat ut iustum est. Item, si alius diversam informationem Maiestati Vestrae Sacratissimae dederit, sciat, me non deesse fidelitate et sedulitate servitorum circa omnes partes. Commendo me Maiestati Vestrae Sacratissimae, quam Deus felicem servet. Ex Alba Julia, die 23. Decembris 1554.

E(iusdem) Maiestatic V(estrae) Sacratissimae

fidelis servitor,
Antonius Bufalus, Maiestatis Vestrae
Sacratissimae architectus

auf der Rückseite: Sacratissimo Regi Romanorum, Hungarie, Bohemiae etc. domino, domino clementissimi.

zeitgenössische Aufzeichnung auf der Rückseite: Anthoni Bufalus Pauwmaister pro Maister Andream Italum 1555. Aufzuheben. Hofkammerarchiv Wien, *Anhang gemischter Faszikel*, Rote Nr. 95, fol. 987—988; Originalschreiben; Schließiegel.

¹ Paul Bornemisza.

² Stefan Dobó und Franz Kendi.

³ Görgényszentimre, Gergin, Görgén, heute Gurghiu (Sântimbru Gurghiuului) im Kreis Mureş (Marosch).

ACȚIUNI DIPLOMATICE DE ÎNGLOBARE A MOLDOVEI ȘI ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN SFERA DE INFLUENȚĂ A CASEI DE AUSTRIA (1526—1541)

ILEANA CAZAN

Germenele începuturilor politicii pontice a Habsburgilor îl regăsim în încercarea disperată a lui Ferdinand de Austria de a dobândi tronul Ungariei și de a domina spațiul danubiano-pontic, prin înglobarea țărilor române în sfera influenței politice a Casei de Austria.

Tratatetele și soliile de pace inițiate de Habsburgi în zona de dominație politică a Imperiului otoman au avut un singur scop, obținerea hegemoniei la Dunărea de Jos. Evident acest joc diplomatic subtil nu a scăpat turcilor. Sultanul Süleyman nu a fost dispus nici un moment să lase Habsburgilor libertatea de acțiune în Ungaria și sud-estul Europei, de unde drumul spre Marea Neagră și strâmtori era deschis, fiind amenințată însăși capitala Imperiului otoman. Deși Ferdinand de Austria s-a crezut îndreptățit să continue politica inițiată de bunicul său, împăratul Maximilian I, de acaparare a centrului Europei și de expansiune spre Dunărea de Jos, acțiunea nu a fost sprijinită de fratele său, împăratul Carol al V-lea.

Tocmai de aceea acțiunile diplomatice în țările române au avut menirea de a susține această politică, în perioada 1526—1562. Trebuie menționat faptul că Ferdinand de Austria dorind să ocupe Ungaria estică și Transilvania a ajuns de la început în conflict cu Imperiul otoman, nemulțumit de vecinătatea sa directă cu Habsburgii. Ocuparea Transilvaniei îi permitea însă lui Ferdinand să ajungă, pe o cale ocolită, la gurile Dunării — al cărei curs mijlociu era blocat de turci — și de aici spre Marea Neagră.

Evident această manevră politică nu era lesne de dus la îndeplinire având în vedere slabele efective militare pe care Ferdinand de Austria se putea bizui. Tocmai din această cauză a căutat calea cea mai accesibilă de penetrare a zonei de influență otomană în sud-estul Europei, cea a acțiunilor diplomatice. Principalele puncte vizate erau Moldova și Țara Românească, entități statale scăpate de sub regimul administrației otomane. Ancorarea acestor două țări în sistemul statelor vasale Imperiului otoman îngreuna situația pentru Habsburgi (din punct de vedere militar), dar prezenta avantajul posibilității contractării unor

alianțe care să aducă țărilor române speranța îndepărtării pericolului turc.

Rolul țărilor române, prinse între interesele politice, militare și economice ale celor două mari puteri, Habsburgii și otomanii, a fost pe larg dezbătut în istoriografia noastră. De aceea considerăm că pentru o nouă abordare a problemei este necesar să ne oprim asupra relațiilor diplomatice prin care Habsburgii au dorit să-și asigure — la grilele Dunării — un cap de pod în confruntarea cu Imperiul otoman.

Din punct de vedere politic, Ferdinand de Austria a fost conștient de la începutul conflictului cu Zápolya și Imperiul otoman de importanța sprijinului politic ce i-ar putea veni din Moldova și Țara Românească. Încă din 1527, când se considera stăpân pe situație în Transilvania și Ungaria estică, el a căutat să anihileze orice acțiune dușmănoasă ce ar fi putut veni din flancul său sud-estic. Un atac al forțelor domnilor români — reunite — s-a arătat, mai târziu, a fi dezastruos pentru Habsburgi.

Conștient de pericol, la 3 ianuarie 1527 trimitea pe Laurențiu Misschillinger în Moldova pentru a capta bunăvoința domnului, căruia îi cerea să manifeste față de „regatul său“ — Ungaria — prietenie și credință, să-l sprijine „pentru apărarea și păstrarea acestui regat, pentru respingerea dușmanilor săi“, mai cerea ajutor militar concret sau „favorizarea drepturilor“¹ sale în Ungaria, evident față de Imperiul otoman și Zápolya. Interesant este faptul că Misschillinger a fost trimis la drum în mare grabă pentru a influența chiar din momentul urcării pe tron pe noul domn. La Viena se știa doar că Ștefăniță a murit, numele noului domn nu era încă cunoscut (Rareș își începea domnia la 20 ianuarie), de aceea în textul instrucțiunii era lăsat necompletat spațiul destinat înscrierii numelui adresantului („nobis dillectum N. Wayvodam Moldavie“). Importanța acestei misiuni era mare pentru că solul lui Ferdinand avea mandat de a oferi 2000 de ducăți unuia dintre marii boieri pentru a pleda cauza Habsburgilor pe lângă domn².

De asemenea, solia de răspuns, trimisă în octombrie 1527 de Petru Rareș la Ferdinand de Austria, era întreținută pe socoteala visteriei austriece. În plus, solul moldovean era trimis de la Viena, la Cracovia pentru a mijloci pe lângă Sigismund I obținerea ajutorului politic și militar scontat³ de Habsburgi.

În iunie 1528 solia moldoveană pleca spre casă înmânându-i-se încă „50 de guldeni renani“ bani de drum⁴. Toată această cheltuială, puțin obișnuită în epocă, deoarece fiecare suveran își întreținea solii, arată, după cum am notat deja, importanța deosebită acordată stabilirii unor bune relații cu Petru Rareș. Pentru moment rezultatul nu a fost cel așteptat de Ferdinand, pînă în 1529 atitudinea domnului Moldovei rămânea echivocă pentru ca apoi, timp de câțiva ani, acesta să atace în forță pozițiile Habsburgilor în Transilvania. Deja la 11 mai 1529 un sol moldovean, identificat de secretarul regelui Ioan Zápolya ca fiind mitropolitul (?) Moldovei („episcopus in Moldavia primarius“) încerca să trateze alianța cu Zápolya⁵.

Pe moment (în 1527) aceeași „neutralitate binevoitoare“ a obținut Ferdinand și de la domnul muntean, Radu de la Afumați, fără a putea

smulge de la el un angajament ferm. Solul lui Ferdinand a fost croatul Ștefan Glinčić, folosit ca agent secret în mai multe misiuni, între care amintim pe cea din Țara Românească și pe cea din Moldova, din 1530. La sfârșitul lunii noiembrie 1527 mesagerul Habsburgilor prezenta la Viena raportul asupra misiunii sale în Țara Românească. Acesta nota că s-a înfățișat „la strălucitul principe domnul Radu“, după ce a întâmpinat multe greutăți pentru a nu fi descoperit de „iscodele voievodului (Ioan Zápolya) și ale sultanului“. Primul răspuns dat de Radu de la Afumați, la cererea lui Ferdinand de a-l ajuta „la dobândirea regatului Ungariei“, a fost un refuz voalat: „Dacă m-ar fi trimis la timp Maiestatea voastră și înainte de încoronare (ca rege) a voievodului Transilvaniei, ar fi putut face desigur mult pentru Maiestatea voastră... dar acum când acel voievod a fost și *ales și încoronat* rege al Ungariei... el nu vede și nu-și lămurește în ce fel ar putea satisface, în împrejurările de acum, cererea Maiestății voastre regești“. Pentru a îndulci refuzul Radu mai adăuga că în cazul în care Ferdinand avea de gând să pornească război „împotriva turcilor și în Ungaria“ să trimită el o nouă ambasadă „cu legitimă imputernicire“ și atunci se va pregăti și el de luptă spre folosul cauzei „obștii creștine“. Amenința însă, fără menajamente, că dacă solul avea să-i aducă știri false sau îl va minți intenționat va pedepsi tentativa de înșelăciune cu omorârea solului și a tuturor „germanilor (care) îi vor cădea în mâini“⁶.

Trebuie să recunoaștem că atitudinea lui Radu de la Afumați este elocventă pentru momentul politic extrem de delicat în care se desfășurau aceste convorbiri. Deși domn cu o poziție net anti-otomană și atașat cauzei „coalității creștine“ Radu, ca și Petru Rareș, a înțeles neputința lui Ferdinand și încercarea acestuia de a obține Ungaria și Transilvania cu ajutorul armatei domnilor români.

Petru Rareș nu s-a grăbit într-o asemenea tentativă pentru că propriile sale interese în Transilvania îl făceau să prefere să rezolve singur problema recuperării posesiunilor ardelene. De altfel după 1529, când îi învingea pe Habsburgi la Feldioara, se purta în Transilvania ca un cuceritor și afirma că el este cel care i-a oferit această țară lui Zápolya⁷.

În cazul lui Radu de la Afumați situația era cu totul alta. Nu dorința de extindere a propriei influențe politice peste graniță îl făcea reticent față de lupta cu turcii, ci situația internă și pericolul otoman, care amenințase constant țara de la moartea lui Neagoe Basarab⁸, îl făcea să aștepte derularea evenimentelor pentru a hotări pe cine ajută. De altfel în epoca lui Radu de la Afumați se inaugurează ceea ce Ștefan Andreescu numea „politica oficială și neoficială a Țării Românești până la 1545“⁹. Este vorba despre o politică aparent duplicitară, născută din dorința apărării independenței, ce făcea ca domnii munteni să respecte pe față dispozițiile turcești, dar pe ascuns să trateze cu Habsburgii, ca reprezentanți ai coalității creștine. Răspunsul lui Radu era foarte clar în acest scop: el era gata de luptă aături de creștini, dar nu avea să tolereze în nici un chip să fie înșelat și aruncat în luptă de unul singur, pentru a apăra o cauză ce nu era a lui și

nici a creștinătății. De aceea el a rămas constant apărător fidel al intereselor țării.

În anul 1529 — anul mării campanii sultanale spre Viena — asasinarea lui Radu de la Afumați de către partida boierilor, îngrijorați de posibilitatea unei acțiuni comune a domnului cu trupele austriece, ce ar fi atras crunte represalii asupra Țării Românești, făcea pe Ferdinand de Austria să încerce noi tatonări diplomatice la sud de Carpați. Prezența sultanului în fața Budei și apoi a Vienei făcea însă orice tratative cu domniile române greu de finalizat. Mai mult aceștia înțelegeau ca, la adăpostul poruncii sultanale, să-și rezolve propriile diferențe în Transilvania. După atacul lui Rareș, noul domn al Țării Românești Moise Vodă, intra în toamna anului 1529, în Țara Bârsei și în ținutul Sibiului pentru a-și recupera posesiunile, Vinț și Vurpăr. La 9 august îi soma pe sibieni să se supună lui Zápolya pentru că altfel va fi obligat să „meargă asupra (lor) cu toată țara domniei mele, căci nu am altminteri cum să fac...”, că noi suntem în mâna turcului“. Scrisoarea se încheie cu un sfat ce arăta opinia despre posibilitatea unui ajutor din partea lui Ferdinand „...Acum să știți Grația voastră că s-a ridicat împăratul (sultanul) cu toate oștile sale în Țara Ungurească, iar despre craiul Ferdinand nimic nu se aude despre dânsul, că unde ar fi (sbl. ns.)“¹⁰. La 10 septembrie, Moise îi înștiința pe brașoveni că trebuie să se supună pentru că „toți s-au închinat lui Ianăș craiul“¹¹.

Ezitatea trupelor otomane în fața Vienei și mijloacele specifice ale diplomației habsburgice îl făceau pe Moise să devină cooperant și să accepte tratative de pace cu aceștia. Acțiunea diplomatică în Țara Românească fusese dublată, după obiceiul timpului, cu daruri bogate oferite domnului pentru acceptarea negocierilor.

La 9 ianuarie 1530, Ștefan Pemfflinger, fratele lui Marc Pemfflinger, omul de încredere al lui Ferdinand, ce veghea la Sibiu asupra intereselor arhiducelui, informa că Moise a acceptat pacea, în schimbul unei mari sume de bani¹². Începutul tratativelor cu Habsburgii i-a adus curând domnului muntean dizgrația Porții și ostilitatea mării boierimi. La jumătatea lunii mai 1530 Moise Vodă fugea în Transilvania, unde, sprijinit de Habsburgi, ce considerau că a sosit momentul de a instala în tronul Țării Românești un domn supus lor, se pregătea de ripostă. Prima acțiune militară în favoarea lui Moise și împotriva noului domn, Vlad (Înecatul), o întreprindea în luna mai 1530 Ștefan Pemfflinger¹³. Expediția organizată pentru recuperarea tronului de către Moise Vodă avea loc în luna august 1530, fiind mobilizate trupele lui Ștefan Mailath și cele ale lui Petru Gherendi și Gaspar Horvat. La 29 august 1530, în lupta de la Vișoara, domnul muntean cădea însă în luptă, curmând conflictul.

Perioada anilor 1530—1534 nu este marcată de demersuri diplomatice deosebite întreprinse de Habsburgi în țările române. Pregătirea campaniei sultanale din 1532, ce ar fi vrut să tranșeze definitiv conflictul pentru Ungaria, nu lăsa prea mult câmp liber de acțiune domnului muntean Vlad (Înecatul) — 1530—1532. În Moldova, ofensiva începută de Petru Rareș pentru recuperarea Pocuției canaliza toate eforturile domnului într-o singură direcție și sfârșea în cele din urmă

prin a trezi iritarea sultanului, nemulțumit de acțiunile îndrăznețe de politica externă a lui Rareș, ce lezau interesele Imperiului otoman. La 15 mai 1531 sultanul îi reproșă lui Sigismund I, regele Poloniei, că a întreținut relații diplomatice cu Petru Rareș și Vlad Vodă care erau „sclavii mei și tributari și posesiunile lor încorporate între celelalte state ale noastre“¹⁴. Deși nu dorea ca războiul început între domnul Moldovei și Sigismund să afecteze bunele relații otomano-polone, Süleyman atrăgea atenția, prin scrisoarea trimisă de marele vizir Ibrahim pașa, la 12 oct./10 nov. 1531, că dacă se constată încălcări de graniță din partea polonezilor în Moldova, după cum se plângea Petru, care era „sclavul sultanului... oricare atac împotriva acestei țări însemna un atac împotriva statelor prea-puternicului sultan“¹⁵.

Preocuparea lui Süleyman de a pregăti campania de ocupare a Vienei l-a îndepărtat însă de diferendul moldo-polon ce s-a stins, pe moment, prin binecunoscuta înfrângere a lui Rareș la Obertyn (22 august 1531)¹⁶. După acest moment începeau negocieri de pace cu Polonia, duse fără prea mare convingere de Petru Rareș, ce căuta pretexte pentru a justifica intrarea sa în Pocuția¹⁷.

Retragerea trupelor otomane din Austria și Ungaria, în 1532, datorită amplei ofensive antiotomane organizate chiar de Carol al V-lea și de papa Clement al VII-lea, aducea în sufletul lui Petru Rareș o nouă speranță în forța combativă a Habsburgilor, care ar putea să-i alunge pe turci de la gurile Dunării și din Balcani, eliberând cele două țări române de presiunea dominației otomane. Contactele cu Habsburgii fuseseră reluate încă din toamna anului 1531, fără o angajare concretă din partea lui Rareș. Emisarul său era, la 12 septembrie 1531, Grigore Rosenberg („Gregon Rosenperg“), pârcaľab de Cotnari. Nici despre misiunea sa nu cunoaștem amănunte. Trezoreria Austriei de Jos dădea însă ordin tuturor autorităților să faciliteze trecerea „ambasadorului domnului moldovean“ spre Speyer, unde se afla Ferdinand, în așteptarea convocării Dietei imperiale¹⁸. Este un amănunt demn de luat în considerație că în ajunul mării confruntări cu Imperiul otoman, când Ferdinand dorea cu disperare organizarea unei rezistențe antionomane redutabile, cu sprijinul împăratului și al principilor germani, la Speyer seosea un emisar al lui Petru. Rezultatele campaniei sultanale din 1532 sunt bine cunoscute și ele au demonstrat pe moment Europei că Habsburgii sunt o forță de temut pentru otomani, dacă eforturile celor „două jumătăți“ ale Imperiului german reușesc să se unească, angrenând și efectivele spaniole.

Pacea încheiată în 1533 de emisarul imperial, Cornelius Duplicius Scepper, între Ferdinand și Zápolya, ratificată prin aprobarea sultanului, ce consimțea *verbal* la încheierea unui armistițiu între Înalta Poartă și Imperiul german, aducea o regroupare de forțe în Ungaria și Transilvania, în favoarea lui Ferdinand de Austria, considerat a fi — în primul rând — loțiitorul împăratului. Episodul asasinării lui Aloisio Gritti, însărcinat de sultan să traseze pe teren granițele definitive între Zápolya și Ferdinand, arată o radicalizare a ostilității față de turci în toate cele trei țări române. Zvonul ce a premers sosirea sa la Dunăre, colportat de emisarul lui Zápolya, Ieronim Laski¹⁹, potrivit căruia Gritti venea să instaleze în Țara Românească și Moldova pe cei doi fii

ai săi, pentru el rezervându-și Ungaria și Transilvania, a născut de la început opoziția domnului muntean Vlad Vintilă (de la Slatina)²⁰, care a refuzat orice cooperare cu emisarul sultanului, urmărind și încercuind de câteva ori contingentul de 2000 soldați ce-l însoțea pe Gritti²¹. Asasinarea episcopului de Oradea, Emeric Czibák, de către voievodul Transilvaniei, numit de Gritti, Ioan Dóczy, a pus conflictul dintre nobilimea maghiară rebelă și efectivele modeste ale lui Gritti în termeni foarte duri. Intervenția lui Rareș la lichidarea confruntării a fost decisivă, instigându-l pe Ștefan Mailath să-l ucidă pe Aloisio Gritti, pe cei doi fii ai săi — Antonio și Pietro — și pe voievodul Transilvaniei, Ioan Dóczy. Asasinarea acestora, la Mediaș la 28 septembrie 1534, avea drept scop — conform planurilor lui Rareș — o rupere definitivă a relațiilor cu Imperiul otoman și o ofensivă comună transilvano-moldo-munteană, susținută de Habsburgi, împotriva turcilor. La acest complot a consimțit și Záploya în ciuda dezvinovățirilor ulterioare. Dovada acestei „colaborări“ este faptul că Ștefan Mailath, adversar al regelui Ioan până la acea dată, era numit de acesta, în 1534, voievod al Transilvaniei.

Absența sultanului, aflat pe frontul din Asia, de unde avea să revină abia în ianuarie 1536, a favorizat reluarea de către Habsburgi a poziției pierdute în Ungaria și Transilvania și reînceperea tratativelor diplomatice în Țara Românească și mai ales în Moldova.

La 8 decembrie 1534 George Reicherstorffer era trimis, de Ferdinand de Austria, în Moldova pentru a relua tratativele diplomatice cu Petru Rareș. Prima misiune diplomatică a solului ferdinandist avu-se loc în 1527 — la 18 iunie — și se soldase practic cu un eșec. De altfel nici instrucțiunile primite în 1527 de la Ferdinand nu apar prea clar în relatarea făcută la întoarcere de Reicherstorffer, care menționa doar în treacăt înterevederea cu domnul Moldovei, lăsând să se înțeleagă că misiunea sa a avut succes. („...am ajuns în Moldova, nu fără un drum /destul de/ greu și acolo achitându-mă de însărcinarea soliei mele față de voievodul Moldovei, nu fără grija sânguincioasă și muncă, am primit răspunsul cel mai de dorit la cuvintele soliei mele...“) ²². Că de fapt Ferdinand nu obținuse nimic concret de la Petru Rareș au demonstrat evenimentele ulterioare.

În 1534 situația era alta și de data aceasta Rareș era chiar nerăbdător să înceapă tratativele cu Habsburgii. Negocierile diplomatice ale lui Ferdinand în țările române au coincis, deloc întâmplător, cu reorientarea nobilimii magiare spre tabăra imperială. Din acest motiv Ferdinand spera să poată atrage de partea sa pe domnii români, pentru ca aceștia să nu întreprindă acțiuni ostile, care, până la venirea turcilor, ar fi putut provoca mari pagube efectivelor destul de firave cu care Ferdinand dorea să cucerească Ungaria și Transilvania.

În aprilie 1535 Reicherstorffer sosea, în a doua sa misiune diplomatică în Moldova, reclamând dreptul de suzeranitate al coroanei ungare asupra Moldovei. Rareș se arăta cooperant, de aceea emisarul lui Ferdinand cerea și un compromis în problema posesiunilor transilvane ale lui Rareș, care urmau a rămâne în situația în care se aflau pe moment, Bistrița revenind lui Ferdinand. La 4 aprilie 1535, în numai câteva zile de negocieri misiunea lui Reicherstorffer se încheia. Ceea

ce este demn de remarcat este preluarea inițiativei diplomatice de către domnul Moldovei, care cerea ferm lui Ferdinand să-i mijlocească contactul cu împăratul Carol al V-lea, singurul pe care-l credea capabil să ducă la bun sfârșit lupta cu turcii. Atrăgea în aceste tentative și pe domnul Țării Românești, Vlad Vintilă, care prin poziția avută în timpul misiunii lui Aloisio Gritti în Țara Românească, în vara anului 1534, era silit să caute sprijinul unui aliat puternic, atât față de pericolul extern, cât și față de marea boierime, ce nu îl iertase pentru repri-marea sângeroasă a revoltei boierești, ce dorise, în 1534, înlocuirea domnului. În același an, 1535, în care Rareș începea tratativele cu imperialii, Vlad Vintilă perfecta și el o alianță antiotomană²³. Contactele secrete cu Habsburgii nu i-au servit la nimic domnului muntean. Boierimea, nemulțumită atât de măsurile interne, cât și de noua orientare a politicii externe, pune la cale asasinarea domnului, ce cădea răpus de o lovitură de secure în timpul unei vânători pe Jiu, la 10 iunie 1535. („Apoi, trecând 3 ani ai domniei lui s-au dus la plimbare către Craiova, ca să vâneze în pădurile Jiului... iar lângă acestea Vintilă Vodă avea gând să mai taie o seamă de boieri, simțind boierii, s-au vorbit cu toții, și au năvălit ei mai înainte, de au tăiat pe domn în malul Jiului și au scăpat ei de moarte“)²⁴.

Că înlăturarea domnului a avut și un motiv legat de reorientarea politicii externe a Țării Românești spre Habsburgi o arată scrisoarea trimisă la 15 iulie 1535 de către Ioan Zápolya sultanului, scrisoare prin care justifica acțiunea boierilor și alegerea noului domn, Radu Paisie, prin „răutatea“ și trădarea fostului voievod Vlad Vintilă. Radu Paisie era recomandat ca fiind credincios „capabil și valoros pentru orice serviciu al sultanului“, în timp ce Vlad Vintilă începuse să facă „fapte necugetate“²⁵. Era evident că Zápolya, în ciuda faptului că, în 1535, începuse din nou tratative de pace cu Ferdinand, dorea ca acestea să se desfășoare în condițiile impuse de el, nu de adversarul său, pentru a cărui poziție sprijinul domnilor români ar fi devenit extrem de folositor.

Cu toate acestea demersurile diplomatice ale Habsburgilor își urmau cursul, de această dată fiind implicat direct împăratul Carol al V-lea.

În toamna anului 1535 episcopul de Váztz, Ștefan Broderic, un supraviețuitor al luptei de la Mohács, însoțit de Francisc Frangepani, îl contacta pe Carol al V-lea la Neapole. Ca răspuns la solia maghiară, împăratul trimetea în vara anului următor, 1536, pe episcopul de Lund, care sosea în Transilvania, de unde informa că, în Ungaria estică și Transilvania, climatul era favorabil păcii cu Habsburgii²⁷. Rareș prelua, cum am arătat deja, inițiativa diplomatică și îl trimetea pe vistiernicul Mateiaș pentru a cere episcopului de Lund să nu încheie pace cu Zápolya, deoarece acesta este credincios turcilor și astfel proiectul de cruciadă și lupta antiotomană ar fi periclitată²⁸.

Încrederea domnului Moldovei în zelul cruciat al împăratului fusese sporită de acțiunea întreprinsă de Carol al V-lea în Tunis, în 1535, în timpul căreia îl alungase pe vestitul corsar, devenit amiral al flotei otomane, Haireddin-Barbarossa, restaurând pe regele legitim, Muley Hassem. Tocmai de aceea mesajul lui Rareș către împărat și Ferdinand

era redactat în termenii unei angajări militare ferme. „Eu sunt gata să slujesc Majestății sale Imperiale și Catolice, ca și Majestății sale Regale și întregii creștinătăți și *nu-mi voi cruța nici avuțiile nici viața* (subl. ns.) ; numai Majestățile lor să adauge silințele și ajutorul lor... să facă Majestățile Lor în așa fel încât să-mi trimită chiar anul acesta (1536) 5000 de oameni cu *mașini pentru spart zidurile* și să nu se îndoiască Majestățile Lor, căci orice *s-ar întâmpla*, cu ajutorul lui Dumnezeu, *sperăm să înapoiem Majestăților Lor țara Transilvaniei* întreagă și să pricinuim în felul acesta mare neajuns împărăției turcești (subl. ns.)“²⁹.

Scrisoarea lui Petru Rareș prezintă un mare interes pentru că el percepea adevăratul sens al prezenței lui Zápolya pe tronul Ungariei și în Transilvania. Domnul Moldovei spunea clar că dacă avea să cucerească Transilvania aceasta prilejuia „mari pagube împărăției turcești“. El vedea deci în „regele Ioan“ un executant fidel, un slujitor al sultanului, care gestiona puterea în Transilvania și Ungaria estică până la o nouă intervenție, definitivă, a lui Süleyman. Pericolul pentru celelalte două țări române era mare și de aceea Rareș dorea o acțiune în forță chiar în anul 1536, când sultanul era greu să se pregătească de un nou război, după campania persană. Ajutorul în oameni era minim, 5000 de soldați, ceea ce-l interesa era artileria grea și mașinile de asalt, după ultimele invenții ale Europei occidentale, cu care ar fi progresat repede, în condițiile existenței a numeroase puncte fortificate în Transilvania.

Că împăratul era mai puțin interesat de a asigura, printr-o campanie coordonată de Rareș, succesul militar și politic al fratelui său în spațiul central și sud-est european a arătat-o tergiversarea acțiunii armate, înlocuită cu tatonări diplomatice, menite să-l informeze despre intențiile sultanului. Întărirea autorității lui Ferdinand la Dunărea de Jos nu convenea lui Carol al V-lea, care dorea să apară în ochii principilor creștini singurul apărător al credinței. Confruntarea lui Ferdinand cu turcii și o eventuală alungare a acestora dincolo de linia Dunării i-ar fi adus un prestigiu care ar fi periclitat însăși poziția împăratului. Oricum neînțelegerea dintre cei doi frați, ce au apărut fiecare — cu înverșunare — linia politică ce au considerat-o prioritară — Mediterana sau gurile Dunării — a dus la scindarea posesiunilor Habsburgilor și la ralierea principilor germani politicii lui Ferdinand de Austria. El apărea singurul preocupat de soarta graniței sudice a Imperiului german, amenințată din ce în ce mai des de incursiunile otomane.

Revenind în 1536, acesta este anul ce marchează o dublă angrenare a domnilor români în sfera politicii Habsburgice.

La 15 iunie 1536 sosea la Contstaninopol dalmatul Dionisie della Vecchia (Bojidan Vučković)³⁰, agent secret al împăratului, care profitând de bunele sale relații cu marele vizir Ayas-pașa*, încerca să culegă informații pentru Habsburgi. După suma de 1000 de scuzi primită la înapoiere se poate considera că rezultatul misiunii diplomatice a lui della Vecchia a fost un succes. Într-adevăr, în afara unor informații militare, privind punctele slabe în care flota imperială ar

putea ataca sau posibilitatea angrenării creștinilor din Imperiul otoman într-o răscoală generală³¹, agentul imperial stabilea trei contacte însemnate pentru o eventuală coaliție antiotomană în Balcani. Era vorba despre „patriarhul Serbiei“ (în text) și domnii din Țara Românească și Moldova. În ceea ce privește prezența voievodului muntean, Radu Paisie, la Constantinopol datele sunt certe³², interesant este că, probabil, acesta a tratat cu della Vecchia și în numele lui Rareș sau domnul moldovean și-a trimis la Poartă propriul emisar pentru a perfectă cu ambasadorul imperial clauzele unei alianțe. Tratatativele cu Radu Paisie nu veneau pe un teren nepregătit. De un an domnul Țării Românești aștepta confirmarea din partea sultanului, amânată, oficial, datorită absenței acestuia din capitală, în realitate datorită existenței unui alt pretendent preferat, probabil, de marele vizir Ibrahim-pașa. Executarea marelui demnitar a adus și mult răvnita confirmare pentru Radu Paisie, a căruia prezență la Constantinopol se lega tocmai de acest eveniment. În perioada de nesiguranță, iulie 1535–iunie 1536, când Radu Paisie a fost contestat și de o parte a boierimii, domnul muntean a început negocieri cu Habsburgii, dictate de necesitatea apărării tronului. În primăvara anului 1536 scria personal lui Ferdinand, căruia îi cerea *protecției* pentru el și țara sa³³. Era o reînviere a statutului de vasalitate al Țării Românești față de Coroana ungară, care urma a fi materializat, de această dată, printr-o alianță antiotomană. În cazul imposibilității unei cooperări militare se prevedeau clauze minimale de ajutor reciproc: Ferdinand să încerce să împiedice mărirea tributului Țării Românești către Poartă, iar Radu Paisie să informeze, în secret, despre mișcările turcilor.

Întâlnirea între agentul imperial della Vecchia și Radu Paisie, în vara anului 1536, avea loc, după ce negocierile ajunseseră într-un punct avansat. Noua situație creată prin obținerea investiturii de la Poartă de către Radu Paisie îl făcea pe acesta să devină circumspect. Domnul, numit de emisarul Habsburgilor „regele Valahiei care este creștin și mare senior“³⁴, se arăta dispus să continue tratativele, dar de „teamă spionilor“ refuza să trimită împăratului o scrisoare, cerea, însă, ca un ambasad al Habsburgilor să vină în Țara Românească, pentru a discuta clauzele concrete ale organizării luptei cu turcii. În acest scop elibera un salv-conduct pentru un sol imperial³⁵.

Demersurile domnilor români pentru a obține un ajutor financiar și militar eficient din partea Habsburgilor au continuat în anul 1537. Având în vedere importanța politică și strategică a celor două țări și necesitatea cooptării Poloniei în „Liga“ antiotomană, Ferdinand de Austria încerca, din 1536, să medieze o înțelegere între Sigismund I, regele Poloniei și Petru Rareș³⁶. Ambasadul Modenei la curtea lui Sigismund, Valentini, informa de la Cracovia, la 8 august 1537, că regele Poloniei cu efective impresionante, peste 110.000 de oșteni, se pregătea să intre în Moldova, doar medierea inițiată de Ferdinand amânând campania. În același timp Valentini nota că nu crede că s-ar putea încheia o pace de durată între domnul Moldovei și regele polon pentru că cererile acestuia sunt „atât de numeroase și atât de aspre că... nu se va încheia pace și nici măcar armistițiu“³⁷. Aprecierea

ambasadorului modenez era realistă. Anul 1538, anul mării campanii sultanale, îl găsea pe Rareș în război cu Polonia, iar pacea încheiată atunci a fost dictată de necesitatea regroupării forțelor lui Rareș împotriva tătarilor ce atacau din est.

În 1537, însă, se legau, încă, multe speranțe de organizarea mării coaliții antiotomane, în care Rareș credea că va juca un rol important. La 14 septembrie 1537, „episcopul Vasile“ era trimis de Rareș la Veneția pentru a-l contacta pe della Vecchia. Scrisoarea adusă era cifrată și purta drept indicație de adresă „ilustrului domn, doctor Froim“, din Veneția. În realitate cererea de ajutor medical, era ca și altă dată în istoria diplomației medievale românești, o posibilitate de a contacta în secret puterile creștine europene, în vederea luptei antiotomane³⁸. Cifrul scrisorii era adus de același „episcop Vasile“ și el ajuta la transcrierea scrisorii expediată de della Vecchia, lui Carol al V-lea, la 7 decembrie 1537. Scrisoarea lui Rareș nota că dorea ca doctorul Froim să-l viziteze în curând pentru a-l vindeca de boala pe care a contactat-o cu doi ani „în urmă“, când aflându-se în baie „s-a îmbolnăvit de urechea dreaptă“, din cauza curențului. Pentru aceasta Rareș promitea să plătească „doctorului Froim“ 3000 de ducăți³⁹.

Explicația textului, trimisă la 7 decembrie 1537 împăratului, era următoarea: „boala“ contactată de Rareș în urmă cu doi ani era pericolul turcesc, ce se agravase după episodul Gritti; vântul în urechea dreaptă reprezenta prezența oastei otomane în flancul său drept, iar suma de 3000 de ducăți trebuia interpretată în sensul existenței unor efective moldovene între 25—30.000 de oșteni, gata de atac⁴⁰. Prezența doctorului Froim în Moldova echivala cu invitația adresată Habsburgilor de a începe, de la gurile Dunării, ofensiva împotriva sultanului.

Scrisoarea trimisă de della Vecchia mai conținea rugămintea expresă a acestuia ca împăratul să răspundă favorabil cererilor lui Petru Rareș precum și informații privind mobilizarea efectivelor otomane; sultanul avea să ierneze la Adrianopol, de unde avea să plece primăvara următoare.

Interesant este faptul că la 19 august, în același an, domnul muntean, Radu Paisie, trimitea și el o cerere de ajutor medical judei Brașovului Hans Fuchs („Fus Hanăș“), pentru fiul său Marcu. („...Dau de știre domniei tale că a căzut acum prea iubitul fiu al domniei mele, Marcu Voievod, la grea boală. Drept aceea te rog pe domnia ta să te povățuiască Dumnezeu ca să-mi trimiți domnia ta pe Gheorghe vrăciul și cu ierburi de tot felul poate că-l va vindeca de boală...“) ⁴¹.

Până la o dovadă certă asupra stării sănătății lui Marcu Voievod, în anul 1537, este greu să știm dacă avem de-a face cu o cerere reală de ajutor medical sau cu transmiterea unui mesaj cifrat, ce s-ar fi putut referi la siguranța domnului și a persoanei fiului său. Cert este că această „boală grea“ nu a lăsat urme, Radu Paisie asociindu-și fiul la domnie nu după mult timp. Evident că orice concluzie asupra acestui mesaj poate fi pripită, dar merită, credem noi, să amintim similitudinea scrisorii din august 1537 cu cea trimisă la Rareș în septembrie 1537. Este de notat că Radu Paisie se adresa brașovenilor, cei mai

fidei sprijinitori ai lui Ferdinand, care abia în 1536 prestează jurământ de fidelitate lui Zápolya. În 1537, când Zápolya însuși începuse noi tratative cu Ferdinand, prin „fratele“ George, episcopul de Oradea, Brașovul îl susținea din nou pe „regele romanilor“.

La 18 decembrie 1537⁴² della Vecchia revenea cu cererea imperativă de a se răspunde domnului Moldovei și „patriarhului Serbiei“. Până în luna martie 1538 Carol al V-lea rămânea impasibil. La această dată anunța că nu a primit scrisorile celor doi oameni politici din sud-estul Europei⁴³.

„Planul de cruciadă“ proiectat de *Liga sfântă* (în care Carol al V-lea reușise să înglobeze Veneția, Papalitatea, Imperiul german, Spania, Portugalia, ducatul Milanului și Urbino) avea însă alte priorități decât atacul gurilor Dunării. La 8 februarie 1538 se perfecta alianța principilor Europei la Roma, mobilizându-se importante efective maritime pentru a ataca din nou Imperiul otoman prin Mediterană. Marea trebuia ocupată. Aici avea să se stabilească baza de acțiune de unde să pornească, prin Marmara, atacul asupra strâmtorii Dardanele și ocuparea Mării Negre⁴⁴. Planul era utopic și înfrângerea suferită de flota aliată la Preveza (1538) a demonstrat forța combativă a flotei otomane, subestimată de Carol și de venețieni.

În ceea ce privește organizarea armatei terestre Carol și Ferdinand și-au grupat forțele în așteptarea unui atac în Ungaria, deși din iunie 1538, Ioan Pastor, agent secret al Habsburgilor, informa de la Ragusa, că turcii aveau să atace întâi Moldova. Informația concorda cu toate demersurile lui Petru Rareș. Rezultatul eforturilor diplomatice depuse timp de 3 ani de Petru Rareș era nul. În fața campaniei sultanale din 1538, ce ataca Moldova cu scopul precis de a forma o breșă serioasă în frontul antiotoman, Rareș era singur. Emisarul imperial, ce urma a aduce un răspuns binevoitor domnului Moldovei, pleca din Toledo abia la 7 noiembrie 1538⁴⁵; evident că orice tratative erau tardive la acea dată, când Rareș se afla fugăr în Transilvania, lipsit de mare parte din tezaur și de oaste. Domnii români obțineau doar dreptul de a se adăposti cu familiile în Transilvania în timpul invaziei turcești. Acest act era dat de Cassovia (Kosicë) la 6 septembrie 1538 de către Ferdinand⁴⁶, care în virtutea tratatului semnat la Oradea cu Ioan Zápolya se considera îndreptățit să ia hotărâri în teritoriul Ungariei și al Transilvaniei. Nu aflase încă faptul că „fratele George“ declarase, în numele lui Zápolya, nul tratatul încheiat cu „regele romanilor“ și că încă de la 18 august acesta scria sultanului, asigurându-l de fidelitatea sa neclintită⁴⁷.

Clauzele pentru care campania sultanală, pornită sub deviza „războiul sfânt împotriva Moldovei“ s-a soldat cu o simplă schimbare de domn au fost pe larg analizate în istoriografia noastră⁴⁸, de aceea nu insistăm asupra acestei discuții.

Anii care au urmat, 1539—1541, au fost marcați în Moldova de două domnii, ale lui Ștefan Lăcustă și Alexandru Cornea; ambele au debutat sub auspiciile fidelității față de Poartă și au sfârșit prin a purta negocieri secrete cu Habsburgii.

Domnia lui Ștefan Lăcustă începea sub amenințarea directă a pierderii independenței Moldovei. Închinarea boierilor către sultan, ce

a primers fuga lui Rareș din țară, a asigurat păstrarea formală a dreptului „țării” de a-și alege domn⁴⁹. Între soluția radicală a transformării țării în pașalâc și acceptarea domnului adus de turci, Ștefan Lăcustă, bineînțeles că boierimea Moldovei a acceptat soluția cea mai puțin împovăraătoare. Chiar dacă turcii lăsau la Suceava o „gardă domnească”, iar teritoriul de dincolo de Prut era preluat de administrația otomană, care încerca să se stabilească aici⁵⁰, după ce Tighina, Bugeacul și Brăila deveniseră raiale (1538), existența unui voievod din „os domnesc”⁵¹ asigura legitimitatea dinastică și aparența de independență. La început instalarea lui Ștefan Lăcustă a fost urmată de un val de panică în Imperiul german. La curtea imperială de la Toledo și Madrid și la cea regală de la Viena veneau zilnic știri alarmante privind situația din Moldova, care periclita orice tentativă a Habsburgilor de a se stabili în zonă⁵². Este suficient dacă cităm raportul trimis de la Buda la 1 octombrie 1538, în care se atrăgea atenția asupra pericolului ocupării de turci a celor trei principate și care adăuga: „regele romanilor să nu se mire dacă va fi atacat de turci prin pașurile moldovene, deoarece acest drum este mai scurt decât cel pe malul Dunării”⁵³. La fel de gravă era situația prezentată de Mathias Loboczky regelui Ferdinand, la 1 ianuarie 1539. Acesta era informat că sultanul a pus „sangeagi” la Soroca, care se află la „8 mile depărtare de granițele regatului Poloniei” și la Bar „cetate pe care actuala regină a Poloniei a ridicat-o la granițele sale”. De asemenea turcii ridică și alte fortificații de lemn, în plus, domnul adus de sultan a dat ordin să se coboare clopotele bisericilor și are de gând să „turcească țara”⁵⁴.

În timp toate aceste informații despre supunerea Moldovei s-au dovedit lipsite de temei. În fața reînceperii conflictului cu Polonia pentru teritorii și mori aflate pe Nistru, Ștefan Lăcustă, nu numai că nu a apelat la turci, cum făcea regele Sigismund al Poloniei⁵⁵, ci accepta mediația lui Ferdinand de Austria. Schimbul de solii, între 1538 și 1539, s-a făcut prin pârcălabul Stanciu⁵⁶, și căpitanul Petre Vartic⁵⁷, ce avea să fie o figură de seamă în schimburile diplomatice ale Moldovei. Ca urmare a normalizării relațiilor cu Habsburgii, Ferdinand trimitea în Moldova pe Tranquillus Andronicus, diplomat și umanist de origine dalmată, fost secretar al lui Aloisio Gritti, care promitea domnului ajutor militar pentru reocuparea teritoriilor pierdute între Prut și Nistru⁵⁸. Alt diplomat, atras din 1536 de partea Habsburgilor Ieronim Laski, se oprea, înaintea misiunii încredințate de Ferdinand la Constantinopol, în Moldova, unde se întâlnea cu domnul la Hârlău (22 octombrie 1539) făcându-i aceeași propunere⁵⁹,

Apropierea lui Ștefan Lăcustă la tabăra ferdinandistă era evidentă și definitivă în vara anului 1540, când după moartea lui Zápolya, domnul Moldovei se alătura celor ce sprijineau revendicarea lui Ferdinand de Austria de a deveni rege al Ungariei reunificate, în conformitate cu prevederile tratatului de la Oradea. Existența fiului legitim al lui Ioan Zápolya și al reginei Isabella, fiica lui Sigismund al Poloniei și a Bonnei Sforza, scindase încă odată marea nobilime ungară. Tocmai de aceea Ferdinand avea nevoie de sprijinul efectiv al dom-

nilor români, pentru a-i apăra interesele la Poartă și pentru a-i proteja granițele.

La 24 septembrie 1540 solul lui Ștefan Lăcustă, Ioan, era trimis la Ferdinand⁶⁰; la 14 octombrie Ferdinand trimetea ambasada de răspuns, formată din mari demnitari ai partidei nobiliare maghiare, Tamás Nadásdy, Gáspár Horvath și Sigismund Balassa⁶¹. La 22 decembrie Ferdinand accepta vasalitatea Moldovei oferită de solul lui Ștefan Lăcustă și ocolea problema repunerii în drepturi a domnului Moldovei în posesiunile sale din Transilvania, deoarece Ciceul și Cetatea de Baltă fuseseră dăruite de regele Ioan unui „supus al său”⁶². Tratatul cu Habsburgii nu au apucat să se materializeze într-un tratat scris pentru că Petru Rareș, prin eforturile diplomatice, susținute de un important aport bănesc, reușea, după doi ani de părăsire, să obțină iertarea sultanului și redobândea tronul Moldovei.

Marii boieri, de teama represaliilor din partea domnului pe care-l trădaseră în 1538, au hotărât să-l sacrifice pe Ștefan Lăcustă, pentru a putea ridica pe tronul Moldovei un alt domn supus intereselor marii boierimi și a împiedica revenirea lui Rareș. Având ca pretext măcelărirea unei garnizoane otomane aflată în Moldova, în noiembrie 1540, boierii hotărăsc să asasineze pe domnul, considerat incapabil de a apăra interesele țării (20—21 decembrie 1540). Scrisoarea justificativă, trimisă în ultimele zile ale lui decembrie 1540 lui Sigismund I, explică clar atitudinea și planul marii boierimi de a se salva încă o dată pe sine și țara. Ștefan Lăcustă, care era „tunc în veșmântul nostru”, pe care ei l-au primit de nevoie („de ar fi pus domn pe un ȋğan ori pe un arap, tot l-am fi primit, numai împăratul /sultanul/ să nu se întoarcă și să nu prade țara până la capăt”), „a început cu încetul, a da țara împăratului... nu voia să asculte de nimeni, făcea pâri tainice, primea învățături de la împăratul, învățături potrivnice Măriei Tale și nouă”⁶³.

Hotărâți să nu permită întoarcerea lui Rareș și nici să nu provoace mânia sultanului, marii boieri cereau confirmarea domnului ales de ei, Alexandru Cornea⁶⁴. În scurtă sa domnie de 1 lună și trei săptămâni Alexandru Cornea încerca să reînnoade firul rupt al relațiilor cu Habsburgii, trimițând în luna ianuarie 1541, la Wienerneustadt, reședința lui Ferdinand, un sol ce ducea „regelui romanilor”, jurământul de vasalitate al domnului Moldovei⁶⁵.

Eforturile lui Alexandru Cornea erau zadarnice. La 23 ianuarie 1541 Petru Rareș pornea spre Moldova, cu ajutor turcesc, iar la 9 februarie 1541 Alexandru Cornea, capturat de Petru Rareș la Galați, era executat din poruncă domnească⁶⁶.

Din toate cele de mai sus rezultă clar interesul Habsburgilor pentru Moldova și Țara Românească, care au fost considerate a fi potențiale puncte de sprijin în încercarea Casei de Austria de a-și impune dominația în Ungaria și Transilvania și de a-și croi drum spre Dunărea de Jos și litoralul pontic. Din nefericire dezinteresul fățiș manifestat de împăratul Carol al V-lea pentru planurile de expansiune urzite de „jumătatea austriacă” a imperiului său, prin Ferdinand de Austria, a

adus treptat neîncrederea românilor în posibilitățile reale ale acestui principe de a alunga pe turci din Balcani și de la linia Dunării mijlocii. Transformarea Budei în pașalâc, în 1541, precum și împărțirea Ungariei și obținerea autonomiei principatului Transilvaniei au marcat o reorientare a politicii externe a țărilor române, care se vor îngriji, în primul rând, de păstrarea bunelor relații cu Poarta, chiar dacă, în secret, au mai existat tatonări pentru alinierea lor în frontul antiotoman visat de Habsburgii austrieci.

NOTE

¹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, doc. nr. 1, p. 1—3.

² *Ibidem*, p. 2.

³ *Ibidem*, doc. nr. 3, p. 3—4.

⁴ *Ibidem*, doc. nr. 5, p. 4—5.

⁵ *Ibidem*, doc. nr. 7, p. 6—7. Veress identifică greșit, în acest document, pe regele Ferdinand în formula „regia Maiestatis”; contextul este clar „maiestatea regală”, căreia i s-a supus întreaga nobilime din Transilvania, „numai sașii rămânând până acum răzvrătiți”, este Ioan Zápolya, singurii ce i se împotriveau în 1529 erau tocmai sașii și Ștefan Mailath. Dacă considerăm scrisoarea adresată lui Ferdinand textul nu mai corespunde realității istorice. De altfel locul de unde se trimitea scrisoarea, Lipova, indică clar un teritoriu ce aparținea lui Zápolya, făcând parte din posesiunile sale patrimoniale. Identificarea personalului trimis este greu de făcut, având de-a face, probabil, cu o exagerare a autorului scrisorii.

⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 239—241.

⁷ L. Ursu, *Die auswärtige Politik des Petru Rareș*, Wien, 1908, p. 522. Condițiile armistițiului semnate la 4 septembrie 1529 între domnii români și transilvăneni conțineau și clauza ca Ioan Zápolya să fie recunoscut rege al Ungariei, (*Hurmuzaki*, XVI, doc. nr. 615, p. 331).

⁸ Pentru contextul luptelor pentru tronul Țării Românești în perioada 1521—1524 vezi Th. Palade, *Radu de la Afumați*, București, 1939, p. 13 și urm., St. Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. I, București, 1980, p. 49—51, St. Ștefănescu *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 91—94.

⁹ Șt. Andreescu, *Frământări politice în Țara Românească la începutul domniei lui Radu Paisie*, în „Revista de istorie” nr. 3/1976, p. 405—406.

¹⁰ Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolele XV—XVI*, București, f.a. (extras), doc. nr. 35, p. 45—46.

¹¹ Gr. Tocilescu, 527 *Documente slavo-române*, București, 1931, p. 311.

¹² A. Veress, *Fontes rerum transylvanicarum*, vol. IV, Budapest, 1914, sau vol. I *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, p. 206.

¹³ *Ibidem*, p. 208, vezi și Em. Gr. Nicolaescu, *Moise-Vodă (martie 1529—28 august 1530)*, Craiova, 1929, p. 16.

¹⁴ *Hurmuzaki*, XI, p. 20—21. Despre temeinicia juridică a pretențiilor emise de sultanul Süleyman I, vezi și Șt. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii” pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie (A. D. Xenopol)”, vol. XVII, 1980, p. 538 și urm..

¹⁵ *Hurmuzaki*, vol. I, supliment II, p. 46.

¹⁶ Pentru conflictul lui Petru Rareș cu Polonia vezi Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia, secolele XIV—XVI*, București, 1985, p. 153 și urm.; recentul studiu al lui Em. C. Antoche, *La Bataille d'Obertyn*, Paris, 1993 (extras), p. 9.

¹⁷ *Hurmuzaki*, I, supl. II, p. 51—52. La 22 martie 1532 motiva agresiunea sa în Pocuția prin faptul că aceasta nu a fost nominalizată în mod expres în

nici un tratat de pace anterior și de aici porneau acțiuni de jaf întreprinse în teritoriile de graniță ale Moldovei.

¹⁸ A. Veress, *Documente...* doc. nr. 11, p. 10.

¹⁹ Datele sunt furnizate de raportul lui Yunis-beg, însărcinat de sultan cu anchetarea morții lui Gritti. Arhiv. Statului București, *Microfilme — Austria — „Turcica“*, R. 339, C. 125—129.

²⁰ Pentru sensul apelativului de „la Slatina” și originea buzoiană a acestui domn vezi Șt. Ștefănescu *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 209—210.

²¹ Raportul lui Gritti către sultan redactat între lunile iulie—august 1534 tradus și comentat de Aurel Decei în *Aloisio Gritti în slujba sultanului Soliman Kanuni, după unele documente turcești inedite (1533—1534)*, „S.M.I.M.”, vol. VII, 1974, p. 111 și urm. Analiza atitudinii domnului muntean este făcută și de Ștefan Andreescu, în *Frământări politice...* p. 409, vezi și Cr. Feneșan, J. L. Bacqué-Grammont, *Notes et autres documents sur Aloisio Gritti et les pays roumains*, „Anatolia Moderna”, vol. III, Paris, f.a., p. 72 și urm.

²² *Călători străini...* I, p. 187, nucleul viitoarei *Chorographii a Moldovei*, publicată de Reicherstorffer în 1541, avea să-l constituie relatarea primei solii din 1527, notată în jurnalul său publicat în *Hurmuzaki* II₁, p. 36.

²³ I. Ursu, *Petru Rareș*, București, 1923, p. 37.

²⁴ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ediție critică întocmită de C-tin Grecescu, București, 1963, p. 45. Textul este similar și în *Letopiseșul Cantacuzinesc (1290—1690)*, eniție critică întocmită de C. Grecescu și Dan Simonescu, București, 1960, p. 47, vezi și Șt. Nicolaescu, *Domnia lui Vlad Vintilă de la Slatina*, Craiova, 1936, p. 12.

²⁵ În mai 1535 senatul orașului Sibiu îl anunța pe Ferdinand că domnul Țării Românești „vecinul și prietenul nostru bun” este gata să treacă de partea „regelui romanilor” și să presteze un jurământ de credință. A. Veress, *Fontes rerum...*, p. 250.

²⁶ Cr. Feneșan, J. L. Bacqué-Grammont, *op. cit.*, p. 72—73.

²⁷ Alex. Ciorănescu, *Petru Rareș și politica orientală a lui Carol Quintul*, în „Mem. sect. ist.”, seria III, Tom. XVII, p. 6—7 (extras).

²⁸ *Hurmuzaki*, II₁, p. 103—104.

²⁹ *Ibidem*, II₁, p. 112.

³⁰ Identificarea personajului aparține lui A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est Européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucarest, Paris, 1980.

³¹ Alex. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 10.

³² Privind ascensiunea lui Radu Paisie la tronul Țării Românești, luptele interne și prezența domnului la Constantinopol pentru a primi investitura din partea sultanului, vezi Șt. Andreescu, *Frământări politice...*, p. 401—403; și Șt. Nicolaescu, *Domnia lui Radu Vodă Paisie și a fiului său Marcu voievod (13 iunie 1535—15 martie 1545)*, Craiova, 1938, p. 11 și urm.

³³ A. Veress, *Fontes...*, p. 257—261. Contextul internațional al luptei domnilor români este redat de Fl. Căzan, *Lupta Țărilor Române pentru independență (1533—1538). Implicațiile în plan european*, în vol. *Din lupta poporului român pentru independență*, București, 1977, p. 59—60.

³⁴ Alex. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 15—16.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Hurmuzaki*, II₁, p. 122—124, 127—130, 186—187.

³⁷ *Ibidem*, XI, p. 35.

³⁸ Să nu uităm cei trei doctori trimiși unul după altul din Veneția în Moldova la curtea lui Ștefan cel Mare, între care Matteo Muriano trimitea Senioriei un raport amănunțit asupra situației militare a țării, în schimb nu avea o întrevvedere personală cu Ștefan decât la câteva luni de la sosirea sa în Moldova.

³⁹ Alex. Ciorănescu, *Documente...*, p. 17—18.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 18—19.

⁴¹ Scrisoarea redată de Șt. Nicolaescu, *Domnia lui Radu Vodă Paisie...*, p. 6.

⁴² *Ibidem*, p. 20 (doc. nr. 11).

⁴³ *Ibidem*, doc. nr. 12. Acest „patriarh al Serbiei” menționat de della Vecchia putea fi arhiepiscopul de Ohrida.

⁴⁴ Idem, *Petru Rareș*, p. 13—14, vezi și Fl. Căzan, *Cruciadele*, București, 1990, p. 214—215, Planul este redat și de E. Alberi *Relazioni degli ambasciatori veneti*, vol. II, p. 110—111.

⁴⁵ *Hurmuzaki*, II₁, p. 204.

⁴⁶ A. Veress, *op. cit.*, p. 15.

⁴⁷ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, București, 1976, p. 29—30.

⁴⁸ Tahsin Gemil, *Les relations de la Moldavie avec la Porte ottomane pendant le premier règne de Petru Rareș*, în „Revue Roumaine d'Histoire” nr. 2/1978, p. 308—309 și urm. Idem, *Agresiunea otomană-tătără-poloneză și căderea lui Petru Rareș*, în vol. *Petru Rareș*, cord. L. Simanchi, București, 1978, p. 151—161; Cu privire la menținerea autonomiei țărilor române vezi M. Maxim, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVI—XVIII siècles* în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 1—2/1985, p. 86 și urm. Șt. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”*, p. 661—666, cu privire la intervenția Poloniei pentru a stopa inițiativa, primejdioasă pentru securitatea propriilor granițe, de a se transforma Moldova în pașalâc, vezi V. Ciobanu, *Țările Române și Polonia, secolele XIV—XVI*, București, 1985, p. 170—175.

⁴⁹ Șt. Gorovei, *op. cit.*, p. 661—662, vezi textul cronicii lui Mustafa Gelalzade redat în *Cronici turcești privind țările române*, ediție întocmită de M. Guboglu și Mustafa Mehmed, București, 1966, p. 270—271.

⁵⁰ Șt. Gorovei, *op. cit.*, p. 662.

⁵¹ Idem, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*, în vol. *Petru Rareș*, consideră că Ștefan (Lăcustă) era ultimul născut și postum al lui Alexandru (+ 26 iulie 1496), fiul lui Ștefan cel Mare.

⁵² Rapoartele trimise în septembrie-octombrie din Raguza, Linz și Viena reflectă preocuparea pentru soarta Moldovei, preocupare care oricum, considerăm noi, era tardivă. Alex. Ciorănescu, *Documente...*, nr. 25—33, p. 26—34.

⁵³ Este vorba de raportul fidelului agent secret al lui Ferdinand, Ioan Pastor, ce activa la Raguza, în Imperiul otoman și în Ungaria, din 1527—1528. Raportul a fost publicat în *Hurmuzaki* II₁, p. 195—209.

⁵⁴ A. Veress, *op. cit.*, doc. nr. 18, p. 17—18.

⁵⁵ *Hurmuzaki*, supliment II₁ p. 120, 121.

⁵⁶ *Ibidem*, II₄, p. 201.

⁵⁷ Șt. Gorovei, *Ștefan Lăcustă*, p. 171.

⁵⁸ A. Veress, *Fontes...*, p. 299.

⁵⁹ Șt. Gorovei, *op. cit.*, p. 172.

⁶⁰ A. Veress, *Fontes...*, p. 301—302.

⁶¹ *Ibidem*, p. 302—303.

⁶² *Ibidem*, p. 304—305.

⁶³ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii de Munte, 1932, p. 25—27.

⁶⁴ Pentru a clarifica originea acestui domn ce pretindea despre el că este fiul „defunctului Bogdan Voievod” vezi recentul studiu al lui C-tin Rezachievici, *Originea și domnia lui Alexandru Vodă Cornea, după documente inedite din Polonia*, „Revista istorică”, nr. 6—7/1992, p. 803—827.

⁶⁵ A. Veress, *Documente...*, doc. nr. 21, p. 21—22.

⁶⁶ Șt. Gorovei, *Domnia lui Alexandru Cornea*, în vol. *Petru Rareș*, p. 178.

IDENTITATE ȘI ALTERITATE ÎN TRANSILVANIA ÎN TIMPUL CONFRUNTĂRILOR DIN ANII 1599—1601

IOAN-AUREL POP

Pe când așa-numitul „război de 15 ani“ avea loc în centrul și sud-estul Europei, regele Franței, Henric IV de Burbon, spunea reprezentanților unei provincii recent incluse între granițele regatului său: „Deoarece dumneavoastră vorbiți franțuzește din naștere, este firesc să fiți supușii regelui Franței. Eu sunt cu totul de acord că limba spaniolă aparține spaniolilor și limba germană germanilor, dar toate regiunile unde se vorbește franțuzește trebuie să fie ale mele“¹.

După bătălia de la Mirăslău, din 18 septembrie 1600, când Mihai Viteazul părea îndepărtat de pe scena politică a Transilvaniei, nobilimea maghiară a hotărât, prin dieta de la Leț, să rupă toate legăturile cu cele două principate române extracarpătice: „Pentru că ruina și primejdia noastră de-acum au venit din cele două Țări Române, am hotărât ca de acum înainte nimeni să nu poată merge și să fie în slujbă în cele două Țări Române [...] ; nici un popă românesc să nu poată să mai vină vreodată aici din cele două Țări Române ; iar călugării (români) trebuie să fie cu totul proscrisi, pretutindeni în țară“².

O altă dietă a Transilvaniei, de la începutul anului 1601, a cerut împăratului Rudolf II să guverneze țara (= Transilvania) folosind numai consilieri unguri, căpitani unguri de cetăți și alți comandanți și înalți oficiali maghiari ; armata provinciei — în viziunea petenților — trebuia să fie ungurească ; cămărilor sării, vămile și celelalte surse de venit ale țării trebuiau să fie conduse ori administrate numai de către înalți funcționari maghiari ; principele — ales de dietă — trebuia să fie membru al națiunii maghiare³.

Aparent, nu există nici o legătură între cele două episoade contemporane care au avut loc în Franța și Transilvania. Dar o privire mai atentă și o nouă examinare a realităților arată contrariul. Primul text reflectă concepția franceză despre statul național și despre identitatea franceză : fiecare vorbitor nativ de franceză și fiecare provincie în care se vorbește franțuzește trebuie să facă parte din regatul Franței. Este un punct de vedere (mai vechi decât secolul XVI occidental) care consideră națiunea, caracterizată prin limbă, drept temeiul principalei instituții politice, anume statul. În acest sens, toți vorbitorii nativi de limbă franceză trebuie să fie conduși sau administrați de către repre-

zentanții statului francez. În cazul altor națiuni, se cuvine aplicată aceeași procedură. Cu alte cuvinte, definirea aici a identității și alterității se face prin limbă: toți locuitorii Franței sunt francezi fiindcă vorbesc franțuzește și sunt diferiți de ceilalți (de națiunile vecine) tocmai pentru că acești „ceilalți” vorbesc alte limbi.

În timp ce în Franța, o provincie de limbă franceză se alătură regatului, în Transilvania — după o experiență de guvernare românească — vechile autorități încercau să rupă orice legătură cu cele două principate românești vecine. Adjectivul *român* este utilizat de patru ori în fragmentul citat mai sus, semn că această delimitare avea un conținut etnic prioritar. Petiția următoare a nobilimii maghiare, pretinzând ca toți liderii instituțiilor transilvănene, inclusiv principele — sau mai ales el — să fie *maghiari* este o consecință a primei hotărâri, de rupere a raporturilor cu românii. Ea confirmă sensul național al măsurilor luate. Stările Transilvaniei, dar mai ales nobilimea maghiară, au perceput domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania ca pe o încercare de a transforma principatul — țară cu majoritate etnică românească — într-o țară care să fie și sub aspect politic românească. Cu alte cuvinte, această domnie — sau „crăie”, cum îi spun cronicile muntene — ar fi tentat să sincronizeze componența etno-demografică prioritară a Transilvaniei cu structura puterii de stat⁴. Din acest punct de vedere, măsura lui Mihai Viteazul de integrare a unei provincii locuite în majoritate de români într-un stat mare românesc, cu administrație românească — chiar dacă acest lucru a fost mai mult o prefigurare, un deziderat decât o realitate — este similară măsurii luate de Henric IV în Franța. De aceea, ceea ce a urmat a fost reacția adversă a forțelor vechi, cu scopul de a fortifica elita politică maghiară și a reasigura monopolul puterii pentru această elită, conform situației moștenite din evul mediu.

Cele două episoade pomenite mai sus — unul din Franța și celălalt din Transilvania — își au rădăcinile într-o ideologie comună națională, aflată acum în tranziție și în centrul și sud-estul Europei de la aspectul medieval la cel modern. Regelui Franței i se pare firesc ca toți francezii — definiți astfel prin limba lor maternă — să trebuiască să fie parte a regatului său. Istoricii nu cunosc până acum un text similar și necontestat, aparținând lui Mihai Viteazul, un text care să explice clar și precis caracterul național românesc al unirii din 1599. Probabil că sentimentul național românesc nici nu a fost între motivațiile principale ale unirii celor trei principate, sub sceptrul lui Mihai Viteazul și în timpul noii „cruciade” începute în 1593. Însă formarea unei uniuni — considerată de unii în epocă drept o „recuperare a Daciei”⁵ — locuite de o majoritate românească și guvernată pentru prima oară de către un principe român (chiar dacă pentru scurt timp), a generat o foarte puternică impresie, deopotrivă în rândul românilor și al celorlalte națiuni. Faptul acesta a produs o serie de reacții, atitudini și interpretări etnice în Transilvania.

Omul medieval se identifica pe sine, mai întâi, prin apartenența religioasă, apoi prin apartenența sau nu la o stare și numai în al treilea rând prin limba sa ori prin alte trăsături etnice. Dar în secolele XVI și XVII, chiar și în Franța Centrală și Sud-Estică, sensibilitatea epocii

moderne a făcut ca, în anumite împrejurări, unele persoane și grupuri să așeze componenta etnică pe prim plan. În Transilvania, la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII — pe fondul confruntării generale dintre creștini și musulmani — există serioase indicii că oamenii, în anumite momente, gândeau și acționau în acord cu identitatea lor națională.

De exemplu, cronicarul umanist maghiar Zamosius (Szamosközi István) caracterizează sprijinul dat de românii din Transilvania politiciii lui Mihai Viteazul și răscoala acestora contra nobililor ca un act de *solidaritate generală românească*. „Auzind de bătălia nenorocită (de la Șelimbăr, din 28 octombrie 1599) — spune el — națiunea română, trăitoare în fiecare din satele și cătunele României, a conspirat peste tot și s-a unit cu noii veniți (din Țara Românească) și, atât împreună cât și separat, au prădat de-a lungul și de-a latul țării. Căci, incurajați de încrederea că aveau un domn din neamul lor [...], ei controlau drumurile și omorau pretutindeni [...]. Acum, stimulați în perfidia lor de principele român și deveniți mai îndrăzneți din pricina războiului ce l-au săvârșit, ei au sperat că nu vor fi pedepsiți și opriți; ei au atacat acum cu atât mai multă cruzime cu cât înainte, când țara era liniștită [...], erau pedepsiți cu cele mai aspre pedepse. Peste tot, spânzurațiile, butucii, securile, cârligele, funiile și toate locurile de osândă erau mai mult pline de români”⁶. Cronicarii Ambrosius Simigianus (Somogyi), Georg Krauss, cronicarul anonim de la Prejmer și alții au exprimat opinii similare⁷. Francisc Mikó spune că unii nobili maghiari erau „îngroziți de stăpânirea românească” a lui Mihai Viteazul⁸.

Multe din izvoarele timpului explică tulburările din 1599—1601 ca pe un rezultat al războiului și al urii țăranilor dependenți față de stăpânii lor. Dar uneori — așa cum o dovedesc exemplele de mai sus — sunt arătate drept cauze ale confruntărilor, domnia românească a lui Mihai Viteazul, „conspirația” românilor ardeleni și sud-carpatici, precum și răzburarea acestor români pentru pedepsele numeroase la care fuseseră supuși în trecut, „când țara era liniștită”. În același fel, după unele surse, răscoala țăranilor care a cuprins Transilvania după Șelimbăr nu era un eveniment social ci o revoltă națională a tuturor românilor (*natio Valachorum*) contra maghiarilor.

Și conștiința ungară asupra propriei identități etnice are puternice trăsături naționale. Francisc Mikó spune că Moise Székely, purtând tratative cu liderii militari maghiari din Țara Bârsei „îi îndeamnă, ca unguri, să fie binevoitori către patria și națiunea lor, să nu rabde astfel de tiran (= Mihai Viteazul), să nu rabde ca valahii ticăloși să fie stăpâni asupra acestei națiuni nobile (maghiare)”⁹. Prin urmare, maghiarii erau îndemnați să se poarte într-o manieră patriotică. Românii, deopotrivă ca indivizi și ca națiune, sunt descriși la modul negativ. Ei sunt considerați leneși, ticăloși, hoți și ucigași¹⁰. Szamosközi este profund nemulțumit de onorurile diplomatice obișnuite acordate de împăratul austriac Rudolf II unor soli români la Praga, în 1603: „Împăratul a așezat pe puturoșii soli valahi, în timpul cât au stat în biserică, înaintea episcopilor; au fost găzduiți împărătește și cu atâta îndestulare, încât ar fi putut trăi două sute

de oameni din ceea ce au avut solii puțini la număr“; au fost așezați mereu în frunte și au primit prea mari onoruri¹¹. Mihai Viteazul este numit cu dispreț „Valahul“ și „Tiranul“, cu o origine modestă, iar doamna Stanca este descrisă ca o femeie bătrână (*vetula*), însoțită mereu de două țitoare¹². Teodosie Rudeanu — mare logofăt al Țării Românești și Transilvaniei, cărturar și unul din cei mai mari boieri — este privit ca „un om bătrân, răutăcios cu ungurii și care a îndemnat pe Mihai Vodă să-i taie pe unguri“¹³. Un cronicar sas spune că banul Mihalcea „era cel mai ticălos dintre toți valahii pe care-i ține Țara Românească, demn de a nu fi pomenit niciodată fără blestem“¹⁴.

Românii care l-au slujit direct pe Mihai Viteazul și au fost prinși de tabăra adversă au fost tratați cu cruzime medievală. Înaintea declanșării luptei de la Șelimbăr, Daniel din Zlaști, nobil român din Transilvania, a părăsit brusc — împreună cu oamenii săi — armata principelui Adnei Báthory și s-a alăturat armatei domnului român. Datorită acestui act și pentru că apoi l-a slujit cu credință pe Mihai Viteazul, el a fost pedepsit nu numai ca rebel, dar și ca român: capturat după doi ani de la victoria de la Șelimbăr, el a fost legat cu mâinile la spate de coada unui cal — spune Szamosközi — și târât în fuga animalului până la moarte; apoi, trupul său a fost tăiat în patru bucăți și expus în fața mulțimilor în patru locuri diferite, „spre a răspândi groaza printre români“¹⁵.

Secuii, care s-au alăturat lui Mihai Viteazul (mai ales din dorința de răzbunare față de familia Báthory), sunt condamnați și ei de trădare față de patrie. Fr. Mikó reproșează întregii comunități secuiești pentru că „fu bucuroasă să lupte, să trăiască și să moară alături de Voievod, împotriva fiilor și domnilor țării sale“¹⁶. În septembrie 1600, așași din Sibiu cereau secuiilor să-l părăsească pe principele român, deoarece acesta se străduiește să diminueze numărul nobililor maghiari, al sașilor și al secuilor“ „și să umple cu români această țară frumoasă“, care în trecut „ii îngrășa“ doar pe fiii națiunilor privilegiate¹⁷.

Nici românii nu aveau sentimente amicale față de maghiari. Cum s-a văzut, marele logofăt Teodosie Rudeanu era acuzat că este răutăcios cu ungurii și că l-ar fi îndemnat pe Mihai „să-i taie“. Cronica internă a Țării Românești evidențiază perfidia maghiarilor: „Ungurii [...], pe o parte jura lui Mihai Vodă, iar de altă parte, de toate părțile muncia în tot chipul, că doar s-ar mântui, să nu le fie craiu un român, precum le era“¹⁸. „Letopisețul cantacuzinesc“, care cuprinde și „Istoria lui Mihai Vodă sin Pătrașco Vodă“ — lucrare contemporană cu domnia lui Mihai — spune că pentru moartea eroului „cade-să să blestemăm toți creștinii pre neamul unguresc mai vartos, căci sânt oameni răi și fieleni, încă din feliul lor“¹⁹. Szamosközi descrie o dispută între români și maghiari la Hunedoara, în august 1600: mai mulți români și-au bătut joc de unguri, „spunând că sunt atâta de proști, încât un român cu un ciomag a putut să gonească și să împrăstie atâta mulțime“²⁰.

Desigur, apare imediat întrebarea firească: de unde și de când vine această imagine mutuală negativă a celor două națiuni? A fost

ea exclusiv un rezultat al războiului și al scurtei stăpâniri românești din Transilvania anilor 1600 ?

Nu este dificil de observat că, până la un punct, neînțelegerile au fost declanșate de acest act, de faptul că mulți români l-au privit pe Mihai ca pe un eliberator (mai târziu ca pe un erou național), iar maghiarii și sașii l-au caracterizat drept tiran și cuceritor. Se vede acest lucru și din atitudinea lui Szamosközi : în 1593, în lucrarea *Analecta lapidum...*, el îi prezenta pe români cu oarecare simpatie, ca urmași ai romanilor colonizați în Dacia²¹, iar după câțiva ani, după intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania, nu are decât atribute peiorative, jignitoare la adresa aceluiasi popor. De altfel, imaginea românilor la autorii străini în evul mediu nu a fost una negativă, ci una normală : ei erau lăudați pentru originea lor română, pentru persistența lor în Dacia în ciuda valurilor de barbari, pentru marile merite de apărători ai creștinătății și deplânși pentru nenorocirile abătute asupra lor ori pentru viața modestă pe care au trebuit s-o ducă.

Totuși imaginea negativă reciprocă a maghiarilor și românilor este mult mai veche și nu a fost declanșată de actul lui Mihai Viteazul. S-a apreciat, pe baza studierii cronicilor latino-maghiare, că încă din veacul XIII exista în Ungaria o conștiință națională nobiliară : încă de-atunci s-a conturat ideea-cliseu că nobilimea era urmașa adevăraților unguri descălecători și că oamenii de rând erau descendenții celorlalte popoare, găsite de unguri la venirea lor în Panonia²². De aici a rezultat o conștiință națională aristocratică, elitară, augmentată apoi mereu. Românii, ca populație cucerită, mereu nemulțumită și revoltată, nu s-au bucurat în general de o bună imagine. Revoltele lor, încercările de recuperare a bunurilor răpite, lipsa de entuziasm pentru o muncă ale cărei roade nu erau ale lor etc. erau apreciate drept trădări, hoții, tâlhării, crime sau lene.

Szamosközi face totuși o concesie semnificativă : el spune că românii din Caransebeș sunt mai culți, mai harnici și mai cinstiți decât ceilalți români, pentru că nobilii lor își trag originea „din strămoșii unguri“²³. Cu altele cuvinte, cei culți, harnici și cinstiți nu pot fi decât maghiari sau de origine maghiară. Altminteri, sentimentele și atitudinea acestui cronicar umanist pe tema românilor sunt lipsite de orice echivoc. El spune că însuși regele Sigismund de Luxemburg (1387–1437), în conciliul de la Luca din 1429, și-ar fi propus să stârpească din rădăcină întreg neamul românilor (*totam Valachorum progeniem a stirpe delendam esse*) și regretă că nu s-a aplicat acest plan²⁴.

Românii, mai ales după cruciada a IV-a, erau priviți negativ, deoarece erau ortodocși. Ortodocșii erau numiți schismatici, iar schismaticii, după interpretarea dată canoanelor de către papa Inocențiu III, erau asimilați cu ereticii. Aceasta însemna că bunurile „schismaticilor“ — ca și ale ereticilor — puteau fi confiscate sau date „în pradă“, fără ca gestul să mai fie socotit un păcat ; ei erau considerați și declarați *iniusti possessores*²⁵. Probabil că aceasta a fost baza teoretică și teologică justificativă a măsurilor antiortodoxe și antiromânești luate în 1366 de către Ludovic I al Ungariei, prin care se pretindea imperativ adevăratului nobil și proprietar de pământ să fie

catolic și să aibă act de donație regală pentru domeniul său. Bănuind reacțiile adverse ale românilor — dintre care o parte erau feudali și proprietari fără să fie catolici și fără să aibă diplomă regală — suveranul decidea o organizare judiciară cu caracter excepțional, ceea ce conducea la stărpirea „răufăcătorilor de orice națiune, adică români”²⁶. Astfel, în urma celui mai mare efort prozelit de până atunci, s-a ajuns la sfârșitul domniei lui Ludovic I ca, *propter omnium opinionem, peste a treia parte din populația regatului Ungariei să fie de credință catolică*²⁷.

Totuși, cea mai mare parte a perioadei voievodatului — secolele XIII—XV — prin specificul lumii medievale, n-a putut conduce la o politică de discriminare etnică manifestă și continuă. Motivele de discriminare erau în primul rând sociale și confesionale și abia în al doilea rând etnice și lingvistice. Dar românii, ca populație ortodoxă, cucerită și deposedată, au fost de la început marginalizați în cadrul ierarhiei societății. Ca ortodocși, ei nu se puteau bucura de o imagine favorabilă între stări, din rândul cărora conducătorii lor au fost excluși în secolul XIV. Astfel, o confesiune — cea ortodoxă — și o națiune — elita comunității etnice ce împărtășea această confesiune — au fost oficial îndepărtate din sistemul central de guvernare a Transilvaniei²⁸.

Secolul al XVI-lea, prin noul sistem politico-religios al Principatului, vine cu o „legislație” discriminatorie la adresa românilor, concretizată în decizii dietale: românii erau și trebuiau tratați după principii juridice mai dure decât ceilalți locuitori ai țării²⁹. Hotărârile se referă mai ales la țărani, dar există certe mărturii că și preoții și nobilii de origine română erau tratați discriminatoriu, în raport cu omologii lor de alt neam. Despre pedepsele mai aspre aplicate românilor vorbește chiar Szamosközi, care recunoaște — cum s-a văzut — că și înainte de Mihai, când țara era liniștită, aceasta era plină de români osândiți. Nu erau scutite nici personalitățile: Francisc Forgách, episcopul de Oradea îl critică pe Nicolaus Olahus — superior al său, arhiepiscop primat și regent al Ungariei dominate de Habsburgi, mort în 1568 — pentru originile lui josnice, românești³⁰. Și aceasta, cu toate că Olahus era un român catolic pus în slujba Ungariei, un umanist de talie europeană și de neam princiar, ajuns la cele mai înalte demnități laice și bisericești.

În aceste condiții, nici imaginea maghiarilor în mentalitatea românească nu putea să fie pozitivă. Maghiarii erau cuceritorii Transilvaniei, cei care îi supuseseră pe românii conduși de voievozii lor și cei care încercaseră mereu să-și impună dominația directă sau indirectă și la sud și est de Carpați. Statele române unificate, centralizate și mai ales independente (Țara Românească și Moldova) s-au format și ca o reacție a românilor la agresiunea maghiară. De aceea, românii au rămas mereu neîncredători față de statul vecin. Umanistul Anton Verantius surprinde această atitudine: „Căci foarte adeseori, simțind cum se trezește în cugetul lor un anumit spirit al puterii lor de altădată și căutând să-și restaureze vechea lor stăpânire, (românii) cădeau din nou în răzvrătire. Spre aceasta tindeau mai ales muntenii în timpul domniilor lui Carol, Ludovic și Sigismund, *căci stăpânirea ungurească*

era mai urâtă decât se poate spune”³¹. Carol Robert, Ludovic și Sigismund Luxemburg sunt acei regi ai Ungariei din secolele XIV—XV care au făcut presiuni politico-militare și confesionale asupra Țării Românești și Moldovei, în vederea impunerii dominației ungare în aceste țări. Verantius, când vorbește despre răzvrătirii ale statelor românești, surprinde o realitate: de câteva ori în secolul XIV — în 1330, în 1359, 1364—1365 sau 1374 — Țara Românească și Moldova, cel mai adesea concomitent și, poate, concertat, s-au aflat în conflict deschis cu regatul Ungariei³².

Prin urmare imaginea negativă a românilor între maghiari și cea a maghiarilor între români nu s-au creat în urma unirii de la 1599—1600. Această imagine era mai veche cu sute de ani și își avea originea în situația românilor de popor cucerit și marginalizat în Transilvania, Banat și Partium, precum și în presiunea politico-militară și confesională exercitată de Ungaria asupra statelor românești extracarpătice. Supunerea românilor și apartenența lor la ortodoxie au făcut ca privilegiat să le rezerve un statut inferior care s-a reflectat în mentalitatea colectivă maghiară și săsească. Acest statut a generat dispreț și, uneori, chiar ură. Era firesc ca, în 1599—1600, când un român ajungea în fruntea Transilvaniei, disprețul și ura să se manifeste mai acut.

Mai grav a fost faptul că Mihai a guvernat, în multe împrejurări, ca un principe român, încercând să organizeze Transilvania ca țară românească. Românii supuși și disprețuiți amenințau să devină stăpâni; iar ortodoxia — confesiune receptă, ceea ce a accentuat imaginea lor negativă în ochii stărilor privilegiate.

În cadrul tipologiei alterității³³, românii — situați în afara sistemului politic și religios al Principatului — erau tratați, în ciuda numărului lor, ca o minoritate etnică și confesională asuprită. După sute de ani de marginalizare agravată treptat, complotamentul, moravurile, gradul de integrare a românilor în societatea oficială apăreau ca modeste. În secolul XVI, românul — ca individ și ca grup — era tot mai des asimilat cu neprivilegiatul, cu supusul (iobagul), cu „schismaticul” și chiar cu necreștinul, deoarece majoritatea covârșitoare a românilor erau șerbi și ortodocși. Or, în acea societate exclusivistă, toleranță doar pentru privilegiați, a fi bine văzut însemna a fi catolic ori protestant și om liber, dacă nu nobil. În plus, a avea maghiara ca limbă maternă era un mare avantaj. Cum s-a văzut, nobilimea cerea la 1601 ca Transilvania să fie guvernată numai de către maghiari. Cereri similare fuseseră adresate împăratului habsburg și în 1542 și 1551. Încă din 1551 se spunea clar: voievodul (principele) trebuie să aparțină națiunii ungare (*ex natione Hungarica*), numai că măsurile și petițiile din 1600—1601 veneau ca reacție la guvernarea lui Mihai Viteazul.

Cu alte cuvinte, în secolul XVI, în Transilvania, identitatea de grup avea deja o puternică bază etno-lingvistică și confesională. Celălalt, vecinul era analizat după aceleași criterii și, dacă avea altă origine, limbă și confesiune, era tratat diferit, uneori discriminatoriu. Se poate spune că în secolul XVI și cu precădere sub Mihai Viteazul, s-a trecut

de la o solidaritate etnică instinctivă la o solidaritate etnică efectivă și activă³⁴. Altfel spus, a început procesul anevoios de trecere de la națiunea medievală spre cea modernă, adică spre o lume care așeza între valorile politice supreme concordanța dintre comunitatea etnică și cadrul său politico-social de dezvoltare organică. Din acest punct de vedere, statul francez era un model în epocă, pe când uniunea creată de Mihai Viteazul era o prefigurare pentru statul românesc viitor.

NOTE

¹ R. Romeo, *Italia mille anni. Dall'eta feodale all'Italia Moderna ed Europa*, Florența, 1981, p. 164.

² D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 113.

³ *Ibidem*.

⁴ Vezi Ioan A. Pop, *Solidaritatea românească medievală: unirea înfăptuită sub Mihai Voievod Viteazul*, în „Academia Română. Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, tom XV, 1990, p. 107—114.

⁵ Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae (relații politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526—1593)*, București, 1980, p. 10.

⁶ *Monumenta Hungariae Historica*, II, Scriptores, vol. II, p. 342—344.

⁷ D. Prodan, *op. cit.*, p. 115—166.

⁸ I. Crăciun, *Știri despre Mihai Viteazul la cronicarul transilvănean Francisc Mikó*, în „Anuarul Institutului de istorie națională”, Cluj — Sibiu, IX, 1943—1944, p. 502.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, D. Prodan, *op. cit.*, p. 115.

¹¹ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la români (1566—1608)*, Cluj, 1928, p. 179.

¹² *Ibidem*, p. 129.

¹³ *Ibidem*, p. 131.

¹⁴ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, București, 1915, p. 214.

¹⁵ I. I. Russu, *Daniel din Zlaști. Un aderent hunedorean al lui Mihai Viteazul*, în „Apulum”, XIV, 1976, p. 161—172.

¹⁶ I. Crăciun, *Știri despre Mihai Viteazul...*, p. 503.

¹⁷ L. Szádeczky, *Erdély és Mihály Vajda története*, Timișoara, 1893, p. 368—369; Șt. Pascu, *Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie”, I, 1956, p. 134.

¹⁸ P. P. Panaitescu, *Unificarea politică a României în epoca feudală*, în vol. „Studii privind Unirea Principatelor”, București, 1960, p. 69.

¹⁹ *Istoria Țării Românești, 1290—1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 82.

²⁰ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi...*, p. 134.

²¹ D. Prodan, *op. cit.*, p. 115.

²² J. Perény, *La conscience nationale dans les chroniques hongroises du XIII-e siècle*, în „Le développement de la conscience nationale en Europe Orientale”, Paris, Institut d'Etudes Slaves, 1969, p. 53—57.

²³ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi...*, p. 41—42.

²⁴ D. Prodan, *op. cit.*, p. 115.

²⁵ Ș. Papacostea, *Românii în secolul XIII. Intre Cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 54.

²⁶ Idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 85—88; Ioan A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV—XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 21—22.

- ²⁷ A. Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades IV cum dimidia seu libri XLV*, Viena, 1744, p. 274.
- ²⁸ Ș. Papacostea, *Geneza statului...*, p. 88.
- ²⁹ Ioan A. Pop, *Ethnic and Confessional Sensibilities, in Transylvania during the Time of Nicolaus Olahus*, în *Transylvanian Review*", II, 1993, nr. 3, p. 96.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 96.
- ³¹ Maria Holban, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 405.
- ³² Ș. Papacostea, *Geneza statului...* p. 77—81, 113—120.
- ³³ Hélène Ahrweiler, *L'Image de l'autre et les mécanismes de l'altérité*, în „Rapports du XVI-e Congrès International de Sciences Historiques“, vol. I, Stuttgart, 1985, p. 64—65.
- ³⁴ P. Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Revista istorică“, tom IV, 1993, nr. 5—6, p. 483.

CONSECINȚELE RĂZBOIULUI DE 15 ANI ASUPRA SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI *

NICOLAE EDROIU

Războiul de 15 ani în care românii au fost implicați îndeosebi prin revolta antiotomană a Țării Românești în timpul domniei lui Mihai Viteazul a avut consecințe dintre cele mai variate asupra evoluției societății românești

Mai întâi e creșterea interesului manifestat de statele europene, dintre care unele au format coaliția antiotomană „Liga Sfântă“, față de zona Dunării Inferioare, înspre care privea tot mai mult Imperiul Habsburgic. Țările Române erau socotite ca aparținând Europei Creștine, fiindu-le apreciată contribuția la apărarea ei încă de la primele confruntări cu turcii în Balcani și la linia Dunării de Jos, contribuție care se dorea să fie adusă și în cursul războiului acum declanșat ¹.

Pe de altă parte, răscoala antiturcească a lui Mihai Viteazul din noiembrie 1594 survenise într-o perioadă de stagnare a războiului abia început în regiunea Dunării Mijlocii, aducând modificări în desfășurarea conflictului. Erau, astfel, antrenate noi forțe militare de partea coaliției creștine. Poarta Otomană este silită, ca urmare, să intervină la flancul drept, mult în spate, acolo unde după înscăunarea lui Mihai Viteazul în 1593 situația îi părea sigură, Țara Românească devenea teatrul de război din proprie inițiativă, la linia Dunării de Jos Mihai Viteazul imprimând acțiunilor militare un caracter ofensiv. Participarea la război a solicitat reconstituirea oastei țării afectată la mijlocul secolului al XVI-lea de măsurile anihilatorii ale Porții Otomane. Folosirea artileriei și a efectivelor de mercenari au schimbat însăși tactica de luptă, strategia războiului în zonă.

Ridicarea antiotomană a lui Mihai Viteazul din toamna anului 1594 a avut la bază alianța dintre Țara Românească, Transilvania și Moldova, revolta cuprinzând cele trei țări românești, precum și popoarele subjugate de turci de la sud de Dunăre. Produsă într-un moment când forțele otomane pregăteau ofensiva spre Viena, răscoala antiturcească a Țărilor Române a contribuit la slăbirea presiunii Porții Otomane tocmai pe această direcție, lucru urmărit, evident, de Imperiul Habsburgic, care a patronat confederarea militar-politică a celor trei țări.

În situația dată, domnul Țării Românești, Mihai Viteazul, aflat în prima linie a confruntărilor după declanșarea conflictului, și-a sub-

sumat elementele artei militare caracteristice perioadei. Menținând strategia militară tradițională la români, aceea de apărare „la nevoie”, a războiului definitiv, Mihai Viteazul dezvoltă deopotrivă tactica ducerii războiului prin însumarea efortului propriu cu cel al vecinilor — al Transilvaniei, Moldovei, popoarelor din sudul Dunării într-un prim cerc, statelor din Centrul și Apusul Europei în cel de al doilea — precum și strategia războiului ofensiv, concretizat prin incursiunile pe teritoriul inamic. Strategia de apărare o întâlnim cu deosebire în acțiunile militare din prima parte a domniei lui Mihai Viteazul, când țara a fost curățată de elementele fidele Porții Otomane; dar încă acum, acțiunile lui militare, ajunse la linia Dunării, pe care a fixat-o ferm ca hotar cu Imperiul Otoman, le-a prelungit la sudul fluviului, adăugându-le sensul ofensiv. Inamicul era, astfel, privat de baza apropiată de atac asupra Țării Românești. Mai mult, aceste acțiuni românești au permis ridicarea la lupta antiotomană a popoarelor sud-dunărene, introducerea prin contiguitate teritorială a acestora în efortul militar creștin de atunci, în aria de desfășurare a Războiului de 15 ani.

Din necesitățile purtării războiului a rezultat refacerea oastei de țară, afectată de accentuarea dominației otomane la mijlocul veacului. Ea nu mai luptase din 1558, și inactivitatea de câteva decenii avusese ca urmare pierderea îndemănării de a lupta.

În partea a doua a domniei, după 1597, Mihai Viteazul își subordonează în mai mare măsură strategia războiului ofensiv. Oștile sale se mișcă de-acum pe spații mai întinse, acum la nivelul întregului teritoriu românesc. Domnul muntean întreprinde, cu efectivele sale, campanii din Transilvania și din Moldova din 1599—1600 și lungul marș din zona Dunării Mijlocii până la Guruslău și Turda în anul 1601. Cerințele ducerii unui astfel de război au încorporat elementele de noutate, concordante artei militare a timpului.

Tot în această perioadă oastei de țară i se adaugă mercenarii, Mihai Viteazul fiind primul domn care i-a utilizat pe scară largă. Țara era secătuită de ostași, după cum observa cronica țării. Totodată, domnul urmărea modernizarea armatei, piesele de artilerie și armamentul de foc greu neputând fi mânuite decât de oameni specializați. Armata permanentă, bine pregătită, ducerea războiului cu profesioniști era în concordanță cu cerințele timpului. Din efectivul de mercenari al domnului jumătate erau însă români, proveniți din rândul slujitorilor, dorobanților, pe care i-a trecut în rândul lefegiiilor și datorită campaniilor militare de durată, socotindu-i drept elemente apropiate domniei, deci sigure pe durata ducerii războiului ².

Participarea românilor la Războiul de 15 ani a fost de natură să ridice, în altă ordine de idei, și prestigiul lor în Europa, al domniei Țării Românești îndeosebi, nu în ultimul rând al domnului muntean, Mihai Viteazul. După o perioadă de o jumătate de secol de dependență accentuată a Țării Românești față de Poarta Otomană, angajarea în război evidenția potențele militare ale societății românești în beneficiul efortului de apărare a Europei Creștine. Victoriile obținute sub comanda lui Mihai Viteazul s-au bucurat de atenția și aprecierea factorilor politici și militari din Europa. Faptul a fost de natură să mărească presti-

giul românilor înaintea Europei creștine. Prin colportarea informației despre acțiunile și victoriile în războiul antiotoman prin mijlocirea foilor volante (*avvisi*, *Neue Zeitungen*), broșuri numele românilor și al lui Mihai Viteazul (*il Valacco*), al faptelor lor, circula din Spania până în Rusia moscovită și din Scandinavia până în statele italiene³. În asemenea texte, mai ales în mediul catolic, papal, era reținută și romanitatea românilor, fapt socotit ca unul de legătură a românilor cu „Liga Sfântă”, cu tabăra creștină⁴.

Consecința directă politico-diplomatică a participării Țării Românești la Războiul de 15 ani e recunoașterea ei prin Pacea de la Zsitvatorok (1606) în hotarul sudic pe linia Dunării, cu excepția Giurgiului. Chiar dacă Imperiul Otoman nu era dispus să respecte clauzele păcii din 1606, raporturile româno-otomane erau scoase atunci din sfera bilaterală și introduse în cea multilaterală, de accepțiune europeană⁵.

De altfel, la reintrarea Țării Românești sub dependența Porții Otomane, obligațiile ei materiale față de imperiul suzeran erau mult inferioare în raport de cele înregistrate în momentul angajării în război. Astfel, haraciul (plata anuală în bani) datorat Porții ajunge să reprezinte doar 20% din quantumul atins în preajma războiului⁶. În Moldova, mai puțin implicată în război, tributul anual scade, la aceleași termene de referință, în mai mică măsură; dar aici el nici nu înregistrează creșterea spectaculoasă a celui muntean de la sfârșitul secolului al XVI-lea, unde presiunea otomană fusese mai agravantă⁷. Sarcinile materiale ale Țării Românești și Moldovei față de Poartă, în contextul politico-militar din secolul al XVII-lea, vor spori apoi treptat, numai că baza de repornire a lor fusese mult coborâtă tocmai prin participarea la Războiul de 15 ani.

În vederea participării la conflictul militar antiotoman s-a produs confederarea dintre Țara Românească, Transilvania și Moldova. În vara anului 1594 între cele trei țări s-au încheiat înțelegeri — numite în rapoartele diplomatice de atunci acte de „confederație”⁸ — prin care era definită direcția antiotomană de acțiune. Crearea acestui sistem politico-diplomatic și militar prin alianțele încheiate între principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, domnul Aron Vodă al Moldovei și Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, cu sprijinul Austriei, a permis revolta antiotomană de la sfârșitul celui an 1594 și rezistența în fața campaniei „de pedepsire” întreprinse de Poartă la nordul Dunării în vara și toamna anului 1595⁹. Pe baza acestui sistem s-a putut realiza la 1600 și unirea politică a celor trei țări sub Mihai Viteazul¹⁰.

Unirea politică a Țării Românești, Transilvaniei și Moldovei, înfăptuită de Mihai Viteazul la 1599—1600 în cadrele unui particularism medieval și de caracter personal avea la bază deopotrivă locuirea acestor țări de către români și a legăturilor multiple dintre ele în perioadele anterioare. Hotărârea expresă de declanșare a acțiunii în toamna anului 1599 în privința Transilvaniei și apoi în primăvara lui 1600 în Moldova a fost luată de Mihai Viteazul atunci când cele două țări au defectat de la războiul antiotoman prin Andrei Báthory și Ieremia Movilă. Războiul de 15 ani a oferit cadrul favorabil acestei acțiuni de unire politică. Dar, prin aceasta Mihai Viteazul a depășit mult atât intențiile habsburgilor, cât și pe cele ale nobilimii maghiare și poloneze.

Sunt împrejurările în care cade Mihai Viteazul și este apoi asasinat. Consecințele actului de la 1600 pentru evoluția ulterioară a societății românești și gândirii ei politice vor fi însă imense.

Crearea sistemului confederativ dintre Transilvania, Țara Românească și Moldova, unirea lor apoi sub o singură cărmuire politică și perpetuarea sistemului în secolul al XVII-lea, cu oscilațiile impuse de jocul politic din diferite perioade ale lui, rămân o altă consecință a cadrului la care s-a ajuns în cursul Războiului de 15 ani.

În baza relațiilor stabilite prin tratatul din mai 1595 de la Alba Iulia dintre Transilvania și Țara Românească, domnul muntean Mihai Viteazul primește posesiuni la nord de Carpați: domeniul Lona și cel al castelului Buia. În anii 1599—1600, în calitate de conducător al Transilvaniei, deține domeniile princiare, în posesiunile cărora inventarele înregistrau foarte mulți iobagi români¹¹. Stăpânul lor era acum un domn din neamul lor, și chiar dacă sub aspect socio-economic n-a putut să le ușureze situația, a făcut-o în plan cultural-bisericesc¹².

Mihai Viteazul a dus, totodată, o politică eclesiastică în Transilvania finalizată prin crearea mitropoliei ortodoxe românești cu reședința la Alba Iulia, în capitala principatului, mitropolie subordonată ierarhic bisericii Țării Românești. Ea a durat timp de un secol, până la Unirea unei părți a românilor din Transilvania cu Biserica Romei¹³.

Din necesitățile purtării războiului a rezultat o măsură de ordin social luată de Mihai Viteazul în Țara Românească, anume „legătura” sa („legământul lui Mihai”) S-a discutat în istoriografie dacă măsura aceasta s-a luat din motiv militar-politic, fiscal sau socio-economic. Ea a survenit într-un moment relativ avansat al aservirii țărănimii muntene față de boierime; dar generalizarea dependenței țărănimii, a rumânilor și legarea lor de glie în Țara Românească este urgentată de intrarea țării în război și desfășurarea campaniei militare din vara anului 1595 la nordul Dunării de Jos, de necesitățile susținerii războiului. Nu întâmplător, chiar trecând peste muratoriul ce a urmat, documentele din secolul al XVII-lea fixează ca dată a legării de pământ a rumânilor campania lui Sinan Pașa în Țara Românească din 1595¹⁴.

„Legătura lui Mihai Viteazul” constituie măsura legislativă prin care se fixează raporturile dintre țărani dependenti și boieri, stăpâni în general. Prin aceasta țărani aserviți din Țara Românească erau legați de glie, desființându-se astfel dreptul lor de strămutare de pe o moșie pe alta dacă plăteau găleata de ieșire, aici „găleata de judecie” fiindcă se puteau și elibera. Măsura privea pe toți țărani dependenti, pe cei de pe moșiile domnești, boierești sau mănăstirești și nu se mai făcea de acum diferențierea între rumânii mai vechi și oamenii cu învoială, aceștia din urmă fiind asimilați cu cei dintâi.

Data „legăturii lui Mihai Viteazul” stă, evident, în legătură cu hotărârea domniei de a declanșa și duce războiul antiotoman din anii 1594—1595. Măsura legisativă ca atare, după cum lasă să se înțeleagă izvoarele contemporane, a fost luată într-o mare adunare a țării — Miha Viteazul „își strânse toți boierii mari și mici și toată țara” notează cronică țării (*Istoria Țării Românești*, ediția Ioanid, II, București, 1859, p. 47) — fiind interesată atât domnia, cât și boierimea. Puterea centrală intervine brutal în sfera raporturilor dintre țărănimea depen-

dentă și boierime de partea acesteia din urmă tocmai ca urmare a trebuințelor războiului antiotoman, a necesităților financiare de purtare a lui, de modernizare a oastei, de plată a mercenarilor. Boierimea urmărea să aibe forța de muncă de pe moșii asigurată, deci atât domnia, cât și boierimea doreau ca țăranii dependenți să locuiască stabil, în aceleași așezări, pentru mai buna prelevare a obligațiilor la care erau supuși de către domnie și boierime.

Războiul a determinat, totodată, fuga țăranimii aservite, a rumânilor, înspre zonele mai ferite și libere ale Țării Românești, încât puterea centrală e nevoită să ia măsuri de aducere înapoi a fugarilor pe moșiile unde i-a prins campania militară din anul 1595¹⁵.

În Transilvania, unde legarea de glie fusese statuată legislativ în 1515—1517, iobăgirea țăranimii fiind mult mai avansată ca proces istoric, fuga țăranimii iobage se produce în anii 1599—1600 după intrarea lui Mihai Viteazul aici. Din cuprinsul domeniilor comitatense țăranii iobagi, mai ales românii, fug înspre zonele libere, înspre Făgăraș, Secuime și *Fundus Regius* săsesc. Ei speră în ușurarea situației lor, chiar în eliberarea din iobăgie de către Mihai Viteazul. Hotărârile dietale ce au urmat îi aduc cu forța înapoi, sub pedeapsă fizică și amendarea noului stăpân cu 200 florini¹⁶. Intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania era fixată ca dată de reper de la care se face urmărirea iobagilor fugiți („post clandestinum ingressum quidem Michaelis Vajvode Transalpinensis in hoc regnum Transilvaniae“; „a mely jobbágyok Mihály vajda irruptiójától, sab 1599, akkori földesuroknak fölckről, és nevek alól elementek“) ¹⁷

Războiul de 15 ani a avut, în fine, drept consecințe, mari pagube materiale și pierderi demografice. Țara Românească devenise teatru de război începând din noiembrie 1594, teritoriu de incursiuni ale oștilor turco-tătare, care prădau, jefuiau, dădeau foc așezărilor umane întâlnite în calea lor, luau pe locuitori în robie când nu-i ucideau. Izvoarele contemporane descriu starea jalnică în care ajunsese țara. Deplasările efectivelor proprii, ale lui Mihai Viteazul la linia Dunării, înaintea inamicului sau în urmărirea lui au împovărat și ele pe locuitorii țării. Se pustiește zona deschisă, de câmpie, expusă iureșului turco-tătar. Evenimentele au redus apoi recoltele agricole, provocând foamete și boli, cu efecte negative asupra stării populației și evoluției demografice.

Nici Moldova nu e ferită de evenimentele militare: tătarii trec pe aici înspre Țara Românească, Transilvania sau Câmpia Tisei, precum și efectivele militare polone în intervențiile lor.

În privința Transilvaniei se cunosc, de asemenea, pierderile materiale și demografice din cursul Războiului de 15 ani. Partea de sud, locuită masiv de români, e traversată în permanență de oști. Suferă și Secuimea și orașele săsești. În cuprinsul comitatelor, afectate deopotrivă de război — prin contribuții materiale și pierderi demografice cauzate de deplasarea oștilor în conflict și de dările de război — locuitorii români și unguri înregistrează mari pagube și reducere numerică. Fuga țăranilor iobagi ca urmare a conflictelor militare, din fața războiului și înspre zonele libere a avut drept consecință reducerea forței de muncă de pe domeniile nobiliare și de pe cel princiar, încât după încheierea războiului a fost nevoie de măsuri centralizate, luate la nivelul Princi-

patului, pentru aducerea înapoi cu forța a iobagilor fugiți. A fost nevoie și de măsuri proprii, luate de nobilime, pentru refacerea capacității domeniilor.

Războiul a provocat, în alt rând, *foamete* și *molime*, cu grave consecințe asupra fondului demic al țărilor beligerante. Astfel, în Țara Românească, drept urmare a intrării în război și a conflictelor militare care s-au desfășurat pe teritoriul ei, a ruinărilor pricinuite de invazia turco-tătară, din anii 1594—1595, se înregistrează o foamete de proporții în anii 1595—1597. Actele interne emenate de cancelaria munteană, dar și mărturiile unor însoțitori străini din corpurile expediționare creștine care vin în Țara Românească, descriu starea jalnică în care ajunsese țara în urma războiului și a foametei menționate¹⁸.

Foametea reapare în Țara Românească după 1601, făcând ravagii până în 1604, ani în care vitele mor sau se vând la prețuri derizorii datorită lipsei furajelor, agravând situația populației. Datorită lipsurilor („pe rea foamete și lipsuri“) satele libere, cnejii se vând rumâni cu moșiile lor¹⁹. În primii ani ai secolului al XVII-lea se înregistrează recolte proaste și în Moldova, foamete și în Transilvania²⁰.

Războiul și foametea la care s-a ajuns în partea a doua a Războiului de 15 ani au constituit cauza apariției și propagării unui alt flagel distructiv: *ciuma*. Izvoarele istorice indică urmările acestei epidemii răspândită mai ales în Transilvania în anii 1602—1603, cu deosebire în mediul urban. Ciuma s-a răspândit și în regiunile rurale din Transilvania, în Câmpie, în Secuime, de aici extinzându-se în părțile apusene ale Moldovei; ea a făcut victime și în Țara Românească²¹.

În consecință, secolul al XVI-lea se încheie, iar secolul al XVII-lea începe cu o regresie demografică apreciabilă, încât a fost nevoie de câteva decenii pentru îndepărtarea urmărilor Războiului de 15 ani.

Războiul de 15 ani desfășurat în anii 1591—1606 între Alianța Europei Creștine și Imperiul Otoman a avut deci consecințe multiple asupra societății românești. I-a solicitat efort uman și material, intervenția Țării Românești sub domnitorul Mihai Viteazul aducând rezultate favorabile Creștinătății pe câmpul de luptă, participarea la războiul cel lung, cum a mai fost denumit, cu turcii făcând să crească speranțele românilor în emanciparea de sub suzeranitatea Porții Otomane, să renască instituția oastei țării, modernizată acum. I-a afectat, în alt rând, fondul demic și teritoriul, în spațiul căruia au avut loc mai multe confruntări militare, cu toate urmările lor. „Legătura“ lui Mihai stă în strânsă relație cu purtarea războiului antiotoman, acesta grăbind luarea măsurii sociale la nivelul Țării Românești.

Cadrul politico-diplomatic și militar la care s-au ajuns într-o anumită fază a războiului, pe fondul legăturilor mai vechi dintre Țara Românească, Transilvania și Moldova și a schimbărilor de principii și domnitori la sugestie străină au determinat și facilitat intervenția lui Mihai Viteazul din anii 1599—1600 în Transilvania și respectiv Moldova, în urma căreia s-a creat corpul politic românesc de la mijlocul anului 1600. Consecințele acestui act politic asupra evoluției societății românești vor fi de durată.

* Text lărgit al comunicării prezentate la Conferința internațională „Războiul de 15 ani. 1591—1606” organizată de Institutul și Muzeul de Istorie Militară din Budapesta, 6—8 aprilie 1994.

¹ Nicolae Bălcescu, *Românii sub Mihai Vodă Viteazul*, în: Nicolae Bălcescu, *Opere*, III, Editura Academiei, București, 1986, 368 p.; Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, I—II, București, 1904, 1907, XVI + 596, V + 344 p.; reed. Timișoara, 1976, 565 p.; Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, I—II, București, 1935, 299 + 226 p.; reed. N. Gheran, V. Iova, București, 1968, 459 p.; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, 269 p.; Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul, Campanii*, Editura Militară, București, 1972, 342 p.; Mihai Viteazul, *Culegere de studii*, Editura Academiei, București, 1975, 280 p.

Szadeczky L. L., *Erdély és Mihály Vajda története. 1595—1601. Oklevéltárral*, Timișoara, 1893, V + 612 p.; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XII, *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai Viteazul*, București, 1903, LXXXIX + 121 + XXXIV p.; P. P. Panaitescu, 1936; *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, Volumul XI (1593—1600). *Domnia lui Mihai Viteazul*, Editura Academiei, București, 1975, 745 p.; Mihai Viteazul în conștiința europeană. *Michael the Brave in the European Consciousness*, 1—5, Editura Academiei, București, 1982—1990.

Carol Göllner, *Semnificația europeană a luptelor lui Mihai Viteazul în cadrul războaielor turcești din secolul al XVI-lea*, în vol.: Mihai Viteazul, *Culegere de studii*, Editura Academiei, București, 1975, p. 25—36; Nicolae Edroiu, *Mihai Viteazul európaisága*, în: „Korunk”, 34, 1975, 5, p. 334—338.

² Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul, Campanii*, p. 290—296; Idem, *Concepția militară a lui Mihai Viteazul*, în vol.: Mihai Viteazul, *Culegere de studii*, p. 113—125; Nicolae Stoicescu, *Oastea lui Mihai Viteazul*, în vol. cit., p. 75—112.

³ Mihai Viteazul în conștiința europeană. 4. *Relatări și presă. Michael the Brave in the European Consciousness. 4. Accounts and press news*, Editura Academiei, București, 1986, 421 p.

⁴ Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a revăzută, Editura Enciclopedică, București, 1993, p. 142—156.

⁵ *Istoria României*, II, Editura Academiei, București, 1962, p. 100.

⁶ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, IV, 1, p. 506; M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV—XIX*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, II, 1957, p. 7—47.

⁷ M. Berza, op. cit.

⁸ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, III, 1, 1576—1599, p. 193—194; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IV, București, 132, p. 142.

⁹ Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, p. 145—183.

¹⁰ M. Berza, *Mihai Viteazul și Unirea Țărilor Române*, în vol. „M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*”, Editura Eminescu, București, 1985, p. 44—52.

¹¹ Nicolae Edroiu, *Michael the Brave's possessions in Transylvania*, în: „*Transylvanian Review*”, II, No. 3, 1993, p. 97—120.

¹² *Ibidem*.

¹³ Pompiliu Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în: „*Revista Istorică*”, Tom IV, 1993, 5—6, p. 473—489.

¹⁴ C. Giurescu, *Vechimea rumânilor în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, „*Academia Română. Istorie*”, Seria II, XXXVIII, 1915; Gh. I. Brătianu, *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, în: „*Annales d'histoire économique et sociale*”, 1933, 445—462; P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în Țările Române (până la mijlocul secolului al XVIII-lea)*, în: „*Studii și Materiale de Istorie Medie*”, I, 1956, p. 63—122.

¹⁵ P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în Țările Române*, în vol. cit., p. 93—102.

¹⁶ Ștefan Pascu, *Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în : „Studii și Materiale de Istorie Medie”, I, 1956, p. 123—154.

¹⁷ *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár, 150—1848 évi erdélyi törvények*, Budapest, 1900, p. 186—188 ; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 140—143.

¹⁸ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 58—59.

¹⁹ *Documente privind istoria României. B. Veac XVII*, I, p. 70—71, 167, etc.

²⁰ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op. cit.*, p. 77.

²¹ Lia Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, VI, 1974, p. 170—189 ; Paul Binder, *Edipemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511—1603)*, în vol. *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, București, 1983, p. 107—109 ; Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op. cit.*, p. 77—78.

REGISTRELE VAMALE DESPRE COMERȚUL CLUJENILOR (1599—1637). REȚEAUA GEOGRAFICA. DINAMICA TRANSPORTURILOR

FRANCISC PAP

Cercetarea istoriei economice a Transilvaniei a făcut cunoscute, în ultimele decenii, tot mai multe aspecte ale activității meșteșugărești și comerciale desfășurate în trecut în orașe de seamă cum au fost Brașovul¹, Sibiu, Bistrița² și, nu în ultimul rând, în înfloritoarea *civitas primaria* a principatului transilvănean, Clujul. Substanțiala monografie a producției și schimbului de mărfuri în Clujul secolului al XVI-lea, apărută acum mai bine de trei decenii³, a valorificat întreaga documentație esențială existentă pentru aceste două aspecte de viață economică, oferind chiar puncte de sprijin în cercetarea evoluției lor. În prezentarea schimbului de mărfuri clujean, monografia scotea în evidență momentul de răscruce reprezentat de ocuparea Ungariei de către turci, desprinderea Transilvaniei și forarea principatului autonom⁴. Utilizându-se ca sursă o seamă de documente arhivale și alte izvoare istorice, printre alte elemente noi, treptat ivite și consolidate, au fost înfățișate și rutele comerciale urmate de clujeni, cu modificările intervenite din cauza schimbărilor politice. Între ele, principală modificare, în deceniile 3—5, a fost strădania de a găsi noi căi de acces, sau variante rutiere mai convenabile, pentru ca, evitându-se orașul Buda ocupat de turci, să se ajungă în marile centre comerciale situate mai înspre apus (în speță, la Viena, în orașe ale „Ungariei nordice“ de atunci, în Polonia), spre a integra mărfurile aduse din (resp., prin) Cluj circuitului comercial european. Este elocventă în acest scop rememorarea localităților, zonelor, țărilor menționate în registrul ultimului an comercial clujean al veacului al XVI-lea, ca puncte ale relațiilor de import—export de mărfuri întreținute de negustorii clujeni. Reiese, astfel, din documentul discutat că relația nemijlocită cu Viena, pe alte căi decât acelea de dinaintea ocupației turcești, se desfășura urmându-se o rută pe linia nord-vestică și apoi nordică a Transilvaniei și Partium-ului, trecând apoi prin unele orașe ale Slovaciei de astăzi (Košice, Bratislava), ori prin orașul Brno din Moravia⁶. În cursul secolului al XVI-lea nu încetează nici comerțul clujean tradițional cu Oradea. Pe ruta de nord-vest și nord se ajungea, prin Slovacia actuală, și în Polonia, consemnate fiind legăturile comerciale îndeosebi cu

marele centru comercial al zonei, Cracovia⁷. Monografia menționează și localitățile din interiorul Transilvaniei cu care schimbul de mărfuri se desfășoară în continuare și în secolul al XVI-lea⁸, neignorându-se nici legăturile comerciale sporadice cu unele orașe italiene (Veneția, Milano)⁹. Relațiile mai vechi cu Țara Românească și Moldova, directe sau mijlocite prin Brașov, Sibiu, respectiv Bistrița, continuă, firește, și în acest secol, mai mult prin negustorii greci, macedoneni, armeni, evrei, prin moldoveni și munteni, dar și prin unii factori comerciali transilvăneni¹⁰.

Prelucrarea integrală, de către noi, a informațiilor cuprinse în registrele de percepere a taxei vamale tricesimale de către orașul Cluj, în anii 1599—1637¹¹, precizează această imagine și o întregeste, în privința ariei geografice a comerțului direct practicat de negustorii clujeni în cuprinsul și în afara hotarelor principatului transilvănean, în acel amintit an 1599 și în primele patru decenii ale veacului al XVII-lea.

Ne-am referit în alte lucrări la localitățile sau zonele transilvănene cu care clujenii făceau comerț în perioada amintită; de asemenea, la legătura indirectă, prin aceste localități sau zone, cu centrele europene spre care clujenii își îndreptau mărfurile lor sau dinspre care aduceau ei mărfuri¹²; am schițat și rutele comerțului clujean direct cu Polonia¹³ și cu orașele Slovaciei de astăzi¹⁴. În cele de față ne propunem mai întâi ca, pe baza listei localităților (zonelor, țărilor) înregistrate ca locuri de proveniență a mărfurilor aduse, precum și a acelor figurând ca locuri de destinație a mărfurilor scoase din Cluj, să schițăm aria geografică a importului și exportului de mărfuri clujean, evidențiind astfel similitudinile și deosebirile între cele două sensuri ale comerțului orașului, iar apoi, trecând în revistă anii de înregistrare pentru fiecare din aceste localități, să încercăm a preciza dinamica practicării rutelor de import și export¹⁵.

Aria geografică

A) *Import (aducere) de mărfuri* s-a înregistrat dintr-un număr de 38 puncte geografice (localități, zone sau țări). Viena, singură, figurează cu 662 cazuri de transport (29,70% din totalul cazurilor de aducere de mărfuri). Polonia este reprezentată prin mențiunile „Polonia“, Jarosław, Cracovia, Liov, Lublin și Gdańsk, în total cu 453 cazuri (20,32% din total), orașele Slovaciei actuale din care s-au adus mărfuri, și anume Prešov, Bratislava, Bardejov, Levoča, Košice, Rimavská Sobota și Ržňava, sunt prezente în import în total cu 362 cazuri (16,23% din total), locurile de proveniență a mărfurilor înregistrate din principatul Transilvaniei și localități aparținând, vreme mai îndelungată sau mai scurtă, jurisdicției principelui Transilvaniei (Carei, Baia Mare, Oradea, „Ujhely“, Satu Mare, Debrecen, Caransebeș, „Szepsi“, „Sălaj“, Tokaj, „Bathor“, Aiud) însumează 199 cazuri de aducere (8,93% din total); „Ungaria“ (fără precizări mai amănunțite) — 109 cazuri (4,89% din total); zona balcano-otomană („Turcia“, Constantinopol, Belgrad, Nicopole) dă pieții clujene 76 cazuri de import (3,41% din total); Veneția — 4 cazuri (0,8%); Moravia — 3 cazuri (0,13%), Țara Românească și Moldova — câte 2 cazuri (à 0,09%), iar zona ocupată de turci a Ungariei — cu

înregistrări de import din Gyula și din Câmpia ungară — 2 cazuri (0,10% din total).

B) *Exportul (scoaterea) de mărfuri* din Cluj înspre destinații transilvănene sau de peste hotarele principatului este prezent, în perioada dată, cu 20 de localități (locuri, zone). Făcând abstracție, și aici, de destinațiile neprecizate în înregistrări, constatăm că primul loc îl ocupă „Ungaria“ (fără alte precizări), cu 737 cazuri de export (32,03% din totalul cazurilor de scoatere de mărfuri), urmată de localitățile (zonele) transilvănene sau aflate temporar sub jurisdicția principelui Transilvaniei (605 cazuri de scoatere de mărfuri, reprezentând 26,29%), de Viena și două transporturi de mărfuri spre Viena cu escală la Bratislava (190 de cazuri, 8,26% din total), Polonia (43 cazuri, 1,87% din total), orașe ale Slovaciei de astăzi (36 cazuri, reprezentând 1,56% din total), Țara Românească (3 cazuri de scoatere, 0,13% din total), și „Germania“ (fără alte precizări : 1 caz, 0,04% din total).

Confruntând informațiile privitoare la locurile de proveniență cu cele despre locurile de destinație, observăm că primele sunt nu numai mai multe la număr, dar reprezintă și o rețea mai largă, întrucât, pe lângă Viena, piața poloneză, slovacă și ungară ¹⁶, mărfuri de import se înregistrează într-un număr considerabil de cazuri și din lumea balcanică-otomană și chiar din regiunea Mării Mediteraneene, prin cazurile de import din Veneția ¹⁷. Așadar, interesele comerciale ale clujenilor cuprindeau gama de produse pe care le puteau procura din Europa centrală (produse fie confecționate acolo, fie aduse din apusul Europei, cum erau, de pildă, unele postavuri) și pe care le puteau desface avantajos pe piața locală sau, mai vârtos, le puteau transporta cu mari șanse de vânzare rentabilă înspre Balcani, chiar până în inima imperiului otoman. Pe de altă parte, negustorii clujeni aduc din sud-estul balcano-otoman și sudul mediteranean produse pe a căror vandabilitate contau atât la Cluj, cât și în Europa centrală ¹⁸. Ca importatori deci, ei fac dublul oficiu de vânzători pe loc și tranzitori de mărfuri, ceea ce conferea Clujului tocmai trăsătura sa caracteristică în calitate de centru comercial. Observația o confirmă și prezența, ca loc de proveniență — nu însă și de destinație — a mărfurilor, a orașelor poloneze Jarosław și Lublin, care — așa cum arătam în altă parte ¹⁹ — erau verigi de legătură spre marele centru polonez Poznań, colector spre continent al mărfurilor venite dinspre Marea Baltică; și mai mult, prezența directă (în deceniul 4) a importului clujean din portul baltic Gdańsk constituie cea mai grăitoare dovadă a relațiilor clujene cu comerțul baltic.

În schimb, imaginea scoaterii de mărfuri din Cluj este mai sărăcăcioasă ca arie geografică (nu și ca intensitate). Înțelegând, aici, lipsa exportului de produse spre Balcani și sudul european ²⁰, limitarea la Cracovia a exportului în Polonia ²¹, relativ slabă reprezentare a Vienei în ordinea frecvenței transporturilor ²², prezența masivă a exportului în Ungaria ²³ și numărul mai mic al orașelor Ungariei superioare („nordice“) de odinioară (azi Slovacia) legate prin interese economice de piața vieneză și poloneză, ajungem la constatarea că, în primul rând din considerente de rentabilitate, regie a transporturilor, acces rutier mai simplu și mai lesnicios, negustorii clujeni preferau să-și ducă mărfuri-

rile până în piețe comerciale mai apropiate, unde ele erau preluate de parteneri comerciali care le desfăceau pe loc sau le tranzitau mai departe. Masa mare a mărfurilor de export o formau vitele de jug transilvănene²⁴, a căror arie de vânzare era precis circumscrisă și care erau concurate de mărfurile similare aduse din centrele ungare de dincolo de Dunăre sau din Slovacia de mijloc. Înspre sud, exportul clujean lipsește de asemenea din considerente de concurență, de rentabilitate (căci mărfurile specifice Balcanilor, imperiului otoman erau — după cum am văzut — exportate de clujeni spre Europa centrală, iar mai mult sau mai puțin modestele cantități de produse naturale autohtone nu-și puteau găsi piață de desfacere în imperiul otoman, cu prisosință aprovizionat prin contribuțiile obligatorii în produse naturale ale vastei zone agricole aservite sub diferite forme puterii turcești).

Dinamica importului și exportului de mărfuri

A) *Importul de mărfuri.* Evoluția anuală a înregistrărilor privind locul de proveniență și numărul cazurilor de import din fiecare loc de proveniență prezintă următoarea situație²⁵:

- 1599: Viena (41 cazuri), „Polonia“ (3 cazuri), Cracovia (14 cazuri), Carei (3 cazuri), Baia Mare (2 cazuri), Debrecen (1 caz), „Moravia“ (1 caz), Košice (1 caz), Moldova (1 caz).
- 1610: Viena (6 cazuri), „Polonia“ (1 caz), Cracovia (1 caz), Nicopole (1 caz).
- 1611: Viena (22 cazuri), „Polonia“ (8 cazuri), Baia Mare (2 cazuri), Satu-Mare (1 caz).
- 1612: Viena (39 cazuri), „Polonia“ (10 cazuri), „Ungaria“ (4 cazuri), „Turcia“ (1 caz), Baia Mare (1 caz), Oradea (1 caz).
- 1613: Viena (47 cazuri), „Polonia“ (24 cazuri), „Ungaria“ (4 cazuri), Prešov (2 cazuri), Debrecen (2 cazuri), Satu-Mare (1 caz).
- 1614: Viena (25 cazuri), „Polonia“ (19 cazuri), „Turcia“ (4 cazuri), Bardejov (3 cazuri), Košice (1 caz), Moldova (1 caz).
- 1615: Viena (41 cazuri), „Polonia“ (26 cazuri), „Turcia“ (10 cazuri), Bardejov (3 cazuri), Baia Mare (2 cazuri), Satu-Mare (1 caz).
- 1616: Viena (40 cazuri), „Ungaria“ (21 cazuri), Jarosław (7 cazuri), „Polonia“ (5 cazuri), „Turcia“ (5 cazuri), Cracovia (3 cazuri), Baia Mare (2 cazuri).
- 1617: Viena (41 cazuri), „Polonia“ (15 cazuri), „Ungaria“ (12 cazuri), Jarosław (6 cazuri), Baia Mare (5 cazuri), Prešov (4 cazuri), „Turcia“ (2 cazuri), Constantinopol (2 cazuri), Cracovia (1 caz), Țara Românească (1 caz), Tokaj (1 caz), Oradea (1 caz).
- 1618: Viena (45 cazuri), Prešov (22 cazuri), „Polonia“ (15 cazuri), Cracovia (10 cazuri), „Ungaria“ (6 cazuri), Liov (4 cazuri), Constantinopol (4 cazuri), Nicopole (3 cazuri), Baia Mare (2 cazuri), Sălaj (1 caz).

- 1619 : Viena (13 cazuri), Lublin (7 cazuri), „Polonia“ (5 cazuri), „Ungaria“ (4 cazuri), Cracovia (2 cazuri), Liov (2 cazuri), Nicopole (1 caz), „Turcia“ (1 caz), Baia Mare (1 caz).
- 1621/22 : Prešov (13 cazuri), Cracovia (2 cazuri), „Ungaria“ (1 caz).
- 1622 : Viena (12 cazuri), Prešov (7 cazuri), Jarosław (7 cazuri), Constantinopol (5 cazuri), Rimavská Sobota (4 cazuri), „Polonia“ (3 cazuri), Oradea (2 cazuri), Cracovia (1 caz), „Ungaria“ (1 caz), „Turcia“ (1 caz), Țara Românească (1 caz), Baia Mare (1 caz), Satu-Mare (1 caz).
- 1623 : Viena (9 cazuri), Veneția (4 cazuri), Prešov (2 cazuri), „Ungaria“ (2 cazuri), Constantinopol (2 cazuri), Baia Mare (2 cazuri), Oradea (2 cazuri), Cracovia (1 caz), Liov (1 caz), Bratislava (1 caz), „Câmpia ungară“ (1 caz), Belgrad (1 caz).
- 1630 : Viena (55 cazuri), Prešov (53 cazuri), Carei (21 cazuri), „Polonia“ (14 cazuri), Jarosław (14 cazuri), „Ungaria“ (14 cazuri), Baia Mare (9 cazuri), Liov (7 cazuri), Cracovia (5 cazuri), Belgrad (4 cazuri), „Turcia“ (4 cazuri), „Ujhely“ (2 cazuri), „Szepesi“ (2 cazuri), Košice (1 caz), Rožňava (1 caz), Debrecen (1 caz), Caransebeș (1 caz).
- 1632 : Prešov (52 cazuri), Viena (42 cazuri), Jarosław (25 cazuri), Carei (18 cazuri), Belgrad (13 cazuri), „Ungaria“ (10 cazuri), Liov (9 cazuri), Constantinopol (7 cazuri), Baia Mare (5 cazuri), Oradea (3 cazuri), Caransebeș (2 cazuri), Cracovia (1 caz), Bratislava (1 caz), „Bathor“ (1 caz), „Turcia“ (1 caz), Satu-Mare (1 caz), Aiud (1 caz).
- 1633 : Prešov (57 cazuri), Viena (38 cazuri), Jarosław (32 cazuri), Cracovia (25 cazuri), Carei (15 cazuri), „Ungaria“ (10 cazuri), Baia Mare (5 cazuri), „Turcia“ (2 cazuri), Košice (1 caz).
- 1634 : Prešov (36 cazuri), Viena (29 cazuri), Carei (19 cazuri), Cracovia (18 cazuri), „Ungaria“ (12 cazuri), Jarosław (11 cazuri), Liov (3 cazuri), Bratislava (1 caz).
- 1635 : Viena (61 cazuri), Prešov (41 cazuri), Jarosław (29 cazuri), Carei (24 cazuri), Cracovia (21 cazuri), Liov (9 cazuri), „Ungaria“ (5 cazuri), „Ujhely“ (4 cazuri), Levoča (3 cazuri), Constantinopol (2 cazuri), Baia Mare (2 cazuri), Gdańsk (1 caz), „Moravia“ (1 caz), Košice (1 caz), Gyula (1 caz).
- 1636 : Viena (49 cazuri), Prešov (43 cazuri), Carei (14 cazuri), Cracovia (12 cazuri), Jarosław (7 cazuri), Bratislava (3 cazuri), „Ujhely“ (3 cazuri), Gdańsk (1 caz), Liov (1 caz), „Moravia“ (1 caz), Levoča (1 caz), Košice (1 caz), „Ungaria“ (1 caz), Baia Mare (1 caz).
- 1637 : Viena (7 cazuri), Carei (7 cazuri), „Ungaria“ (2 cazuri), Levoča (2 cazuri), Bratislava (1 caz).

B) *Exportul de mărfuri* (sau scoaterea de produse din Cluj înspre locuri de destinație aflate înăuntrul principatului) prezintă următoarea evoluție anuală :

- 1599 : Sălaj (14 cazuri), Baia Mare (12 cazuri), Oradea (7 cazuri), Carei (16 cazuri), Veina (5 cazuri), Cracovia (1 caz), Debrecen (1 caz), Satu-Mare (1 caz).
- 1610 : Baia Mare (3 cazuri), Viena (1 caz)..
- 1611 : Viena (11 cazuri), Baia Mare (10 cazuri), „Ungaria“ (8 cazuri), Oradea (8 cazuri), „Polonia“ (5 cazuri), Sălaj (1 caz).
- 1612 : Baia Mare (24 cazuri), Viena (16 cazuri), „Ungaria“ (7 cazuri), Oradea (6 cazuri), „Poiana“ (2 cazuri), Satu-Mare (1 caz), Jibou (1 caz), Tășnad (1 caz).
- 1613 : Viena (21 cazuri), „Polonia“ (6 cazuri), Baia Mare (6 cazuri), „Ungaria“ (4 cazuri), Oradea (2 cazuri).
- 1614 : Viena (14 cazuri), „Polonia“ (11 cazuri), Baia Mare (7 cazuri), „Ungaria“ (2 cazuri), Oradea (1 caz).
- 1615 : Baia Mare (12 cazuri), Viena (6 cazuri).
- 1616 : „Ungaria“ (59 cazuri), Viena (23 cazuri), „Polonia“ (5 cazuri), Baia Mare (4 cazuri), Cracovia (1 caz), Oradea (1 caz), Sălaj (1 caz).
- 1617 : „Ungaria“ (32 cazuri), Baia Mare (21 cazuri), Viena (19 cazuri), Oradea (12 cazuri), „Polonia“ (7 cazuri), Cracovia (3 cazuri), Prešov (1 caz).
- 1618 : „Ungaria“ (46 cazuri), Viena (32 cazuri), Baia Mare (23 cazuri), Oradea (8 cazuri), Prešov (2 cazuri), Sălaj (2 cazuri), „Polonia“ (1 caz).
- 1619 : „Ungaria“ (14 cazuri), Viena (12 cazuri), Baia Mare (7 cazuri), Oradea (6 cazuri), Carei (3 cazuri), „Polonia“ (1 caz).
- 1621/22 : „Ungaria“ (9 cazuri), Oradea (4 cazuri).
- 1622 : „Ungaria“ (4 cazuri), Baia Mare (4 cazuri), Oradea (1 caz).
- 1623 : „Ungaria“ (24 cazuri), Baia Mare (1 caz), Oradea (1 caz).
- 1630 : „Ungaria“ (200 cazuri), Baia Mare (3 cazuri), Viena (26 cazuri), Sălaj (6 cazuri), Prešov (6 cazuri), Debrecen (5 cazuri), Carei (4 cazuri), Oradea (3 cazuri), „Germania“ (1 caz), Košice (1 caz), „Kálló“ (1 caz).
- 1632 : „Ungaria“ (105 cazuri), Oradea (43 cazuri), Baia Mare (21 cazuri), Carei (16 cazuri), Prešov (3 cazuri).
- 1633 : „Ungaria“ (64 cazuri), Oradea (31 cazuri), Baia Mare (20 cazuri), Carei (12 cazuri), Prešov (3 cazuri), Țara Românească (1 caz), Crasna (1 caz).
- 1634 : „Ungaria“ (49 cazuri), Baia Mare (19 cazuri), Carei (12 cazuri), Oradea (6 cazuri), Prešov (4 cazuri).
- 1635 : „Ungaria“ (63 cazuri), Carei (29 cazuri), Oradea (14 cazuri), Baia Mare (15 cazuri), Prešov (5 cazuri), Țara Românească (1 caz), Viena (1 caz).

1636 : „Ungaria“ (38 cazuri), Carei (26 cazuri), Baia Mare (25 cazuri), Oradea (24 cazuri), Sălaj (13 cazuri), Prešov (9 cazuri), Viena — Bratislava (2 cazuri), Viena (1 caz), Țara Românească (1 caz).

1637 : „Ungaria“ (9 cazuri), Prešov (2 cazuri), Oradea (2 cazuri).

Această situație a evoluției anuale a comerțului clujean pe locuri de proveniență și destinație, precum și, totodată, a intensității schimbului comercial cu fiecare din ele dezvăluie liniile principale de orientare a comerțului desfășurat de cetățenii orașului de pe malul Someșului Mic în primele patru decenii ale secolului al XVIII-lea. În ce privește partenerii comerciali, constatăm, în import, o continuitate a relațiilor comerciale în întreaga perioadă cu Viena, cel mai de seamă centru economic continental al Europei centrale, cu Polonia — de la început pe linie continentală (prin Cracovia), iar din deceniul al doilea și pe linia Balticii (prin Jarosław, centru mijlocitor al importului baltic spre sud-est prin marele emporiu Poznań, apoi prin Lublin și, în deceniul al patrulea, prin comerțul direct cu portul Gdańsk). De asemenea, se înregistrează în toată perioada studiată o continuitate în aducerea de mărfuri din orașele transilvănene de pe linia de nord-vest ce lega Clujul în primul rând cu Polonia (Baia Mare, Carei, Satu-Mare, zona Sălajului), dar și de pe linia vestică (din Oradea), deși de mai mică amploare, pe această din urmă linie. Chiar de la începutul celui de al doilea deceniu datează importul balcano-otoman (cu alternanțe din diferite localități), iar unicul an 1623 în care apar înregistrări de import din Venetia dovedește că nu a încetat cu desăvârșire nici importul, de tradiție la Cluj, din zona mediteraneană. Cazurile de import din orașele actualei Slovacie marchează mai ales verigile de legătură cu marile centre sau zone comerciale central-europene distribuitoare de mărfuri (proprii sau de producție apuseană) spre sud și sud-est. Dintre ele, mai pregnante sunt legăturile comerciale cu orașul Prešov, care făcea conexiunea zonei baltice, prin Poznań și Jarosław, cu orașul Cluj²⁶. Înregistrările referitoare la comerțul cu Moldova și Țara Românească — deși modeste ca număr — atestă persistența importului direct al Clujului din cele două țări române²⁷. Chiar eclipsat fiind de relațiile brașovenilor, sibienilor, respectiv ale negustorilor bistrițeni cu cele două țări — mai intense și datorită rutelor mai lesnicioase de urmat —, comerțul clujean cu Țara Românească și Moldova își îndeplinea, așadar, și în perioada pe care o studiem funcția, pe de o parte, de asigurare cu mărfuri necesare a ambelor părți, iar pe de alta, mai cu seamă, pe acea de verigă a circuitului comercial clujean — balcanic, respectiv clujean — polonez.

În ce privește exportul de mărfuri, amintitele considerente de rentabilitate a mișcării comerciale, în interesul de a se realiza câștigul comercial scontat, de a se augmenta capitalul comercial²⁸, reies în primul rând din continuitatea exportului în Ungaria²⁹ și, mai puțin intens, înspre Viena, de-a lungul întregii perioade. Preferința pentru comerțul desfășurat statornic pe o rută relativ mai scurtă reiese și din continuitatea cu care se înregistrează scoatere de mărfuri spre orașele principatului transilvănean. În același timp, caracterul de haltă al punctelor geografice (orașe, zone, țări) înregistrate, natura mărfurilor

transportate, alternanța călătoriilor întreprinse de numeroși comercianți în direcții de multe ori opuse una alteia (aceiași negustori înregistrați când îndreptându-se spre centrul continentului, când luându-și drumul spre sud), adeseori frecvența și consecvența cu care regăsim asemenea persoane în registrele de tricesimă, sunt elemente care indică limpede natura fundamentală a comerțului clujean, și în această perioadă, și anume aceea de moment tranzitua, *etapier*, în comerțul european.

Lărgirea ariei de cuprindere a comerțului desfășurat de orașenii unui important oraș al zonei, prin extinderea continuă a cercetărilor și asupra altor categorii de izvoare istorice (documente juridice, jurnale de călătorie, memorialistică ș.a.), precum și recurgera la informații oferite de arhive de peste hotare va fi benefică pentru a se cunoaște mai mult și mai exact despre istoria economică a întregii zone în veacul al XVII-lea.

NOTE

¹ V. Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV—XVI)*, București, 1965.

² Pentru comerțul Transilvaniei cu Moldova v., mai recent apărut, Alexandru I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII—XVIII*, București, 1989, în special p. 93—195.

³ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, [București], 1958.

⁴ *Idem*, p. 247—248.

⁵ *Idem*, p. 292—293.

⁶ *Idem*, p. 293. Ruta trecea prin Košice — Bardejov — Prešov — Nowy Sącz sau ocolea orașul Košice.

⁷ *Ibidem*, v. și Mihail P. Dan, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI*, I, în *Acta Musei Napocensis* (în continuare: *ActaMN*), XI, 1974, p. 155—168; II, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 203—216.

⁸ Goldenberg, *op. cit.*, p. 293.

⁹ *Idem*, p. 294.

¹⁰ *Idem*, p. 268—292.

¹¹ Arhivele Statului Cluj, Socotelile Orașului Cluj (în continuare: SOC), 8 XIV (1599), 9 XXXV (1602), 12b VII (1610), 12b VIII (1611), 13a VI (1612), 13a XVI (1613), 13a XXIII (1614), 13b IX (1615), 14a I (1616), 14a XXII (1617), 14a XXV (1618), 15a III (1619), 14b XII (1621/22), 15b XVIII (1622), 16 XI (1623), 16 XXVII (administrarea taxelor vamale percepute în 1625), 18b IV (1630), 19 I (Brevis Ratio Tricesimae, 1630—1633), 19 VII (1632—1633), 19 XI (1634), 20 I—II (1635), 20 V—VI (1636—1637).

¹² F. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registre vamale* (II, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 170—177; pentru comerțul cu produse agricole și vite, F. Pap, *Rute comerciale și localități transilvane în comerțul Clujului cu produse agricole și vite (prima jumătate a sec. XVII)*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 349—352.

¹³ F. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 373—378.

¹⁴ *Idem*, p. 374 și harta, p. 375.

¹⁵ Notăm că, în contextul temei, vom lua în considerare ordinea de frecvență a mențiunii locurilor de proveniență și destinație, nu și valoarea tricesimală a importului și exportului pe fiecare din aceste locuri, element legat mai mult de conținutul comerțului clujean și care prezintă anumite diferențe de ordine față de cea a frecvenței transporturilor. De asemenea, nu includem în

cele de față locurile de proveniență și cu destinație neprecizate în registre, acestea neoferindu-n puncte de sprijin sigure în prezenta cercetare.

¹⁶ V. pe larg în Francisc Pap, *Orientarea central-europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XVII, 1960, p. 209—218.

¹⁷ În detaliu, Francisc Pap, *Orientarea balcano-otomană și mediteraniană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 93—103.

¹⁸ Francisc Pap, *Negustori și capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj* (în continuare : *AIAC*), XXIX, 1989, p. 149.

¹⁹ Pap, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 373.

²⁰ Pap, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 95—98.

²¹ Pap, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 391—393.

²² Pap, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 182—183.

²³ Pap Ferenc, *Kolozsvár és a királyi Magyarország kereskedelmi kapcsolatai. A kolozsvári harmincadnaplók tanúsága, 1599—1637*, în *Történelmi Ezerlektár* (în continuare : *TSz*), XXXIII, 1991, nr. 3—4, p. 241—243, 247.

²⁴ Pap, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 349—358.

²⁵ Facem abstracți și de această dată de mărfurile provenite din locuri neprecizate și acelea destinate transportului spre locuri neprecizate în înregistrări (e cazul registrului pe anul 1602 în întregime, precum și al unor înregistrări cuprinse în fiecare registru vamal).

²⁶ Francisc Pap, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi (1599—1637)*, în *ActaMN*, 1979, p. 237—244.

²⁷ Pap, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 94—95.

²⁸ Pap, în *AIAC*, XXIX, 1989, p. 154.

²⁹ Pap, în *TSz*, XXXIII, 1991, nr. 3—4, p. 246, tab. 1.

O PARTICIPARE ROMÂNEASCĂ LA ISTORIA UNIVERSALĂ : „STEAGURILE MOLDOVENEȘTI“ DIN OASTEA LUI JAN SOBIESKI ÎN CAMPANIA PENTRU ELIBERAREA VIENEI (1683)

CONSTANTIN REZACHEVICI

Participarea românească la un moment cheie al istoriei universale, războiul și bătălia pentru Viena din 1683, a fost cunoscută până în ultimul deceniu mai ales sub aspectul activității domnilor din Țara Românească și Moldova în tabăra otomană, în favoarea creștinilor. În realitate, românii au participat chiar direct la bătălia pentru despresurarea Vienei și la cele care au urmat în însăși tabăra creștină, fapt pe care l-am pus în evidență cu ajutorul izvoarelor polone inedite încă din 1983.

„Ora astrală“, cum ar fi spus Ștefan Zweig, pentru destinul Europei a reprezentat-o ziua de 12 septembrie 1683. Atunci, către cearsurile 18, întreaga cavalerie condusă de regele Jan Sobieski, aproape 15.000 de oameni, de la flancul drept al armatei polono-imperiale, pornea șarja decisivă asupra taberei marelui vizir Kara Mustafa, care de două luni asedia fără succes cetatea Vienei. Escadroanele care coborau în galop colinele dintre Schafberg și Gallitzinberg, la apus de Viena, ofereau o priveliște impresionantă. *„Ca un torent de smoală și catran s-au scurs, ca niște valuri dinspre munte în vale — își amintește un înalt dregător otoman —. Tot ce era în fața acestui torent era călcat, strivit și incendiat. Și așa a atacat oastea musulmană din două părți...“* Spre seară, după o sângeroasă înoleștare, tabăra turcească de corturi, despre care Sobieski relatează că numai partea care aparținea curții marelui vizir ocupa un spațiu cât Varșovia sau Liovul din vremea sa, era cucerită. Regele polon se instalase în cortul, ca un adevărat palat, al lui Kara Mustafa, în vreme ce acesta cu restul trupelor otomane, se retrăgea în grabă spre Győr. Bătălia pentru Viena era câștigată și orașul împărătesc eliberat.

Pe bună dreptate faima lui Sobieski și a călăreților poloni care au hotărât soarta bătăliei s-a răspândit din îndepărtata Portugalie până în Răsărit, numai că, totodată, se cuvine amintit că această cavalerie polonă (!) ...cuprindea 31 de „steaguri moldovenești“ (chorągwi wołoski), adică 2422 de călăreți români, reprezentând singura călărime ușoară, circa 13% din întreaga cavalerie a lui Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei. Așadar, singura participare românească efectivă la

faimoasa bătălie pentru despresurarea Vienei a avut loc doar în tabăra antiotomană și ea a rămas până acum în mare măsură necunoscută la noi, în ciuda unor studii de semnalare pe care le-am publicat încă din 1983, cu prilejul împlinirii a 300 de ani de la evenimente.

PREGĂTIRI DE CAMPANIE

Izvoare noi, obiective, pe care le-am aflat în arhivele din Polonia, liste ale „steagurilor moldovenești“ (*chorągwi wołoski*), unități de călărime din armata regelui Jan Sobieski, mai mult de jumătate din acestea înrolate tocmai în vederea campaniei antiotomane din 1683, dovedesc fără putință de tăgadă tocmai această participare românească. Alcătuirea lor a început o dată cu pregătirile de mobilizare generală, hotărâte de seimul general la 17 aprilie 1683, ca urmare a încheierii tratatului polono-imperial din 31 martie (1 aprilie), sub presiunea directă a regelui.

Spre deosebire de alte împrejurări, de această dată Sobieski a vădit o viziune politică realistă: a rupt relațiile strânse cu Franța lui Ludovic XIV, inamicul Imperiului romano-german și susținătoarea Porții (care în 1683 a transportat cu galerele sale trupele otomane din Egipt destinate asediului Vienei), a anihilat gruparea profranceză de la curte, al cărui conducător fusese (era căsătorit cu o franțuzoaică, Marie Casimire). Dar mai ales a trecut peste criticile care-l acuzau că lasă Camenița, cucerită de turci în 1672, împreună cu întreaga Podolie, pe mâna Porții, pentru a veni în apărarea Vienei imperiale. În realitate, tratatul cu Imperiul habsburgic prevedea apărarea reciprocă a capitalelor celor două state în cazul atacării uneia din ele de către turci, și, desigur, Sobieski a înțeles, la scară europeană, că transformarea Vienei în pașalâc (*vilaet*) și prăbușirea Imperiului habsburgic, ar fi lăsat Polonia singură în fața colosului otoman, aliat cu Franța și Anglia, în condițiile în care Spania nu mai reprezenta, iar Rusia nu devenise încă, o putere europeană. Între Camenița și Viena, Sobieski, spre cinstea sa, a ales Viena.

Războiul între cele două imperii, al „Occidentului“ și al „Orientului“, cum era socotit pe atunci, izbucnise în ianuarie 1683, la stăruința marelui vizir Kara Mustafa, ce urmărea să ducă la bun sfârșit planul lui Suleiman Magnificul, care asediase Viena în 1529 fără izbândă. În aprilie 1683, când oștile otomane mășăluiau spre Viena, în seimul general polon s-au purtat discuții aprinse privind efectivele oastei destinate „războiului sfânt“ antiotoman, care trebuiau să fie la 1 iulie.

La acea vreme întreaga armată operativă polonă era „angajată“, adică plătită (de unde și numele generic al soldatului polon: *zolnierz*, de la germ. *Sold* = soldă), sistem răspândit în mai toate armatele europene ale timpului. Iar costul soldei era destul de ridicat: în 1683 a atins 5.433.274 de zloți, în ciuda marilor sume primite de la imperiali și din Italia. Ca atare, în arhivele din Polonia s-au păstrat mai multe liste oficiale ale compunerii oastei Coroanei polone supuse discuției seimului, între care una necunoscută chiar în Polonia, pe care am aflat-o la Bi-

bioteca Czartoryski a Muzeului Național din Cracovia, cuprinând șase pagini de registru : „steagurile moldovenești“ aflându-se pe pagina a patra, după cele de husari, panțări și garda de arcebuзieri a regelui.

Toate aceste liste (ca și registrele de „compunerea armatei“ din arhiva tezaurului Coroanei — partea militară), care înfățișează numele comandanților și efectivele steagurilor „vechi“ și „noi“ (ridicate în vederea campaniei din 1683), *cuprind drept singură călărime ușoară doar „steagurile moldovenești“*, ale căror efective propuse variau între 26 și 34 de steaguri, adică între 2170 și 2860 de călăreți, la un total al oastei în medie de 35.000 de oameni, din care cam jumătate îl forma pedestrima. În cele din urmă, oastea polonă concentrată în tabăra de la Cracovia în vederea campaniei pentru apărarea Vienei s-a ridicat la 29.136 de călăreți și pedestrași, din care 26.500 erau oșteni, restul fiind comandanți nobili, ofițeri și însoțitorii lor („tovarăși“), grupați în 183 de unități militare. Cavaleria, una dintre cele mai bune din Europa la acea vreme, cuprindea : 25 steaguri de husari (3.217 călăreți) — reprezentând călărimea grea în armuri cu pene și lăncii lungi, 77 steaguri de panțări (8 061 călăreți) — călărime semigrea cu cămăși de zale (*pancerny*), și 31 de „steaguri moldovenești“ (2.422 călăreți) — *singura călărime ușoară a oastei lui Sobieski*, în sfârșit, 3 steaguri de arcebuзieri germani (590 călăreți). Pedestrima de tip german și cea tradițională de tip ungaro-polon număra 37 de unități, cu 11.259 de oameni („*portii*“) și 10 unități de dragoni (3.587 de pedestrași aleși care se deplasau și uneori chiar luptau călare) — trupe de elită din avangardă, având și rolul de „geniști“.

În fapt însă, participarea românească la oastea de despresurare a Vienei depășea sfera „steagurilor moldovenești“. În garda regelui, pe câmpul de luptă s-au aflat două companii de pedestrima majoritar românească (cuprinzând moldoveni și munteni), așa-zisii „ieniceri“, după un obicei care se răspândise pe la mai toate curțile europene ; Nicolae Hasdeu, nepotul de soră al voievodului moldovean Ștefan Petriceicu, un strămoș al învățatului B. P. Hasdeu din secolul XIX, a participat cu un steag de husari, plătit din banii săi ; în sfârșit, singurul steag de călărime „căzăcească“, de tip ușor, participant la campania vieneză, era condus de moldoveanul Apostol Chigheci, după chiar mărturia lui Sobieski, și cuprindea, se pare, mai mult moldoveni. Acest ultim fapt nu era întâmplător.

UN „TIP MOLDOVENESC“ DE CĂLĂRIME UȘOARĂ

Din 1648, în vremea războiului polono-căzăcesc, când apar în oastea polonă primele două „steaguri moldovenești“, numărul acestora a sporit rapid, înlocuind călărimea ușoară căzăcească până într-atât, încât cea care mai rămăsese în deceniul al nouălea al secolului XVII i-a adoptat echipamentul și felul de luptă, slujind „în felul moldovenesc“ (*po wołosku*). Integrate în organica armatei polone, „steagurile moldovenești“ au creat chiar un „tip moldovenesc (*typu wołoski*) de călărime, al cărui nume etnic a devenit sinonim cu cel de „călărime ușoară“. Ele fiind folosite mai cu seamă în luptele cu oștile otomane, precum în

campania de la Viena din 1683, în care, de regulă, nu erau utilizate „steagurile tătarăști“ de călărimă ușoară, din motive lesne de înțeles.

Listele și registrele vistieriei Coroanei, partea militară, pe care le-am aflat în Polonia, înregistrează mii de nume românești, mai cu seamă din Moldova, ale oștenilor din „steagurile moldovenești“, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima parte a celui următor, din oastea polonă și chiar lituană. Dimitrie Cantemir a imortalizat în *Viața tatălui său*, Constantin Cantemir, câteva din „multele isprăvi strălucite și vitejești“ făcute de acesta în cadrul călărimii ușoare moldovenești în luptele Poloniei cu suedezi, chiar dacă n-a îndeplinit vreme de 17 ani, cum scrie fiul său, sarcina de căpitan peste o mie de călăreți moldoveni, funcție care nu exista în oastea polonă. În schimb, Constantin Cantemir, viitorul domn al Moldovei, care în această din urmă calitate și-a fructificat în interesul țării cunoștințele despre puterea militară a Poloniei, dobândite în anii când a slujit în oastea Coroanei, pentru a aprecia just raportul de forțe turco-polon, apare adesea în listele de plată amintite (în polonă *rolla*), sub numele de „pan Constantin“.

Vestite au fost și numele unor căpitani („rotmiștri“) români de „steaguri moldovenești“, precum Alexandru Davidel sau cei doi Constantin Turculeț, „cel Bătrân“ și „cel Tânăr“, tatăl și fiul, apreciați de Sobieski. Nu au fost însă prea numeroși, deoarece regula generală în armata polonă din a doua jumătate a secolului XVII era ca unitățile de lefegii străini să fie conduse de ofițeri poloni.

De altfel, în 1691, după celebrul asediu al Cetății Neamțului, Jan Sobieski a lăsat în cetate un „steag moldovenesc“, iar nu o garnizoană polonă, cum se credea până acum.

În vremea de grea cumpănă a războaielor cu „potopul“ oștilor căzăcești, suedeze, turcești, tătarăști, transilvane etc. (1648—1672), când însăși ființa statului polon era amenințată, și apoi în timpul luptelor antiotomane purtate de Jan Sobieski, „steagurile moldovenești“ și-au adus astfel contribuția la apărarea Poloniei, chiar atunci când domniile țărilor române nu puteau interveni direct, împotriva voinței Porții.

Călărimea ușoară era formată din unități mobile, de avangardă, cuprinzând oșteni pregătiți și pentru lupte individuale, cu cai anume dresați, spre deosebire de călărimea grea, care acționa doar compact, pentru izbire, în felul blindatelor de astăzi, fără o pregătire individuală deosebită, iar după o șarjă izbutită sau nu, era la discreția călărimii ușoare sau a pedestrimii cu arme de foc. Nu e de mirare că pe lângă Sobieski, și alți vestiți comandanți de oști: Carol XII al Suediei, Petru I, mareșalul de Saxa (care a păstrat până la moarte două regimente de „valahi“ la Chambord pe Loira) etc., au utilizat, după obiceiul vremii, unități de călărimă ușoară românească, apreciată, după mărturiile epocii, pentru calitățile și specialitatea lor militară. De altfel, „tipul moldovenesc“ de călărimă și-a continuat un timp existența în armata polonă și chiar în cea lituană, în veacul XVIII, cum am amintit, și atunci când steagurile respective nu mai cuprindeau români, ci luptători autohtoni.

După mărturiile din Polonia, în vremea campaniei de la Viena, călăria ușoară moldovenească utiliza sabia și pușca sau paloșul (spada) și pistolul, iar echipamentul ei era atât de asemănător cu cel al „călărașilor” din Moldova, încât la începutul lui septembrie 1683, un astfel de călăraș din oastea lui Gheorghe Duca (aflat în tabăra otomană de lângă Viena) a putut trece nestânjenit printre călăreții moldoveni din avangardurile armatei lui Sobieski, pătrunzând până în cortul regelui, îndeplinind o misiune încredințată de marele vizir.

Conform listelor aflate la Cracovia și Varșovia, în vremea campaniei de la Viena „steagurile moldovenești” cuprindeau între 60—150 de luptători, care se aflau, ca și husarii și panțarii, sub patronajul și conducerea unor înalți dregători și rotmistri (căpitani) poloni, în frunte cu S. Iablonowski, noul mare hatman (1682—1702). Între căpitanii steagurilor „noi”, înrolate în vederea expediției vieneze, apar și nume românești, altfel necunoscute : Ienache sau Ilie Drăgușescu, pe lângă cel al lui Gheorghe Hasdeu (înrudit cu domnul Moldovei Ștefan Petriceicu), care a supraviețuit bătăliei de la Viena.

Uneori „steagurile moldovenești” se întorceau în Moldova, intrând în oastea de țară, unde au alcătuit o categorie militară amintită din vremea lui Vasile Lupu sub numele de *joimiri* (din polon. *zołnierz* = soldat). Sub influența lor, Grigore II Ghica (1726—1733) a înființat o categorie nouă de „joimiri roșii”, pentru paza curții domnești și ulterior a Iașului, care s-a menținut până la 1830.

O „BĂTĂLIE A NAȚIUNILOR“

Pare greu de crezut că locul pașnic unde astăzi se întind pitoreștile cartiere înecate în verdeață din partea de apus a Vienei, înmănunchind vechi localități înconjurate de vii și poiene, popasul preferat al muzicienilor și poezilor vienezi din secolul trecut, a fost cu peste 300 de ani în urmă locul de înfruntare a oștilor din trei continente : Europa, Asia și Africa, într-o adevărată „bătălie a națiunilor”. Numai că pacea și tihna care au făcut din Viena în veacul XVIII un splendid oraș al palatelor baroce, ar fi fost de neconceput fără acea memorabilă bătălie din 12 septembrie 1683, care a pus capăt asediului otoman, și în care și-au adus jertfa de sânge și românii din oastea lui Sobieski.

Asediul începuse în a doua decadă a lunii iulie, și la începutul lui septembrie în ambele tabere se aprecia că cetatea nu va mai rezista decât câteva zile. Pornind de la Cracovia la mijlocul lui august și completându-și efectivele în marș, oastea polonă a înaintat cu iuteală pe două coloane până la Olomouc, apoi coborând spre sud, prin Brno și Nikolsburg, a atins la 4 septembrie malul stâng al Dunării lângă Tulln, la apus de Viena. După joncțiunea cu forțele imperiale conduse de Carol de Lorena : 18.000 de oșteni ai lui Leopold de Habsburg și 28.000 de saxoni, bavarezi și franconi, care se concentraseră la Krems, la vest de Tulln, oastea unită, sub conducerea supremă a lui Sobieski, aproape 70.000 de oșteni, trecu pe malul drept al Dunării la 8—9 septembrie. În zilele de 9—11 a lunii ea a înaintat peste înălțimile împădurite Winner Walt, având în frunte trupele electorilor germani,

la mijloc oastea împăratului și în ariergardă pe cea polonă, poposind la 11 septembrie, în ajunul luptei, pe înălțimea Kahleberg. La poale se găsea tabăra turco-tătară : o pădure impresionantă de corturi și pregătirile otomane în vederea bătăliei, iar în plan depărtat cetatea Vienei.

Sobieski era bine informat asupra mișcărilor din tabăra adversă, între altele, după o știre necunoscută la noi — din jurnalul de campanie al comandantului artileriei polone M. K. Kański — de către un român care la 2 septembrie ieșise din Viena asediată, unde adusese știrea sosirii regelui polon. Venind în tabăra polonă el a adus și doi prizonieri : un turc și un tătar, iar ulterior a încercat de trei ori să reintre în cetate. Un alt român, călărăș în oastea lui Gheorghe Duca, fusese trimis, cum am amintit, chiar de către marele vizir pentru a se încredința de sosirea regelui Poloniei. El a făcut însă mai mult : a stat de vorbă cu Sobieski în cortul acestuia la 4 septembrie, și i-a purtat solia către marele vizir : „*Duminică se va înfățișa la dejun*“.

Într-adevăr, duminică 12 septembrie 1683, în zori, a început bătălia hotărâtoare, care în ciuda însemnătății sale, și a participării românești în ambele tabere, *nu a reținut atenția istoriografiei noastre*. Trupele polono-imperiale s-au „înfățișat“ pe colinele de la sud de Kahleberg-Rosskopffberg. La flancul stâng, spre Dunăre, cele conduse de Carol de Lorena, la mijloc unitățile împărătești sub ascultarea principelui von Waldeck, iar la flancul drept oastea polonă, împărțită, la rândul ei, în trei coloane de cavalerie, conduse de rege și de cei doi hatmani : S. Jablonowski și M. Sieniawski. „Steagurile moldovenesti“ erau așezate între unități de husari și panțări, fiind menționate nominal în ordinea de bătaie. Plasarea oastei polone la flancul drept nu era întâmplătoare. Aici era sectorul socotit cel mai amenințat, având înainte pe tătari, care puteau ușor învălui oastea creștină, și de care germanii se temeau mai mult decât de turci.

Cu două zile înaintea bătăliei, la 10 septembrie, după mărturiile turcești, marele vizir a ordonat mutarea unităților domnilor Țării Românești și Moldovei de la flancul stâng al oastei otomane, unde se aflau și tătarii, la cel opus, pe o insulă, dincolo de un braț al Dunării, în locul celor ale beilerbeiului de Bosnia. Această măsură, vag amintită în literatura problemei, a rămas fără explicație. Ca atare, observăm că la data amintită, când conform desfășurării armatei creștine premergătoare luptei, la sud-est de Klosterneuburg, devenise evident că oastea lui Sobieski se va afla în fața unităților domnilor români, marele vizir a dispus mutarea acestora de teama unei înțelegeri care ar putea interveni în timp luptei, cu atât mai mult cu cât în oastea polonă se aflau numeroși oșteni români. Sobieski însuși se gândea la o astfel de înțelegere, scriind în ajun soției sale, că : „Muntenii și moldovenii sunt de asemenea aici ; dar este încă foarte greu să se ia legătura cu ei“. Astfel că, *unitățile lui Șerban Cantacuzino și Gheorghe Duca n-au participat la luptă, cum s-a crezut până acum, în ciuda faptului că nici un izvor contemporan nu o atestă, retrăgându-se fără pierderi, o dată cu trupele otomane de dincolo de brațul Dunării*. De altfel, Ibrahim pașa de Buda a cedat cel dintâi la acest flanc drept al oștii otomane. La centru, marele vizir Kara Mustafa s-a retras în

tabără, împreună cu Abaza Sari Hüseyin, beiful de Damasc, comandantul aripei stângi, hotărât să reziste, trimițându-și chiar cu trufie — cum observa Sobieski — pedestrima să ia cu asalt prin surprindere zidurile Vienei.

Atunci, către orele 18, a avut loc cumplita șarjă condusă de regele Jan Sobieski, a celor 15.000 de călăreți: husari, panțări și „steaguri moldovenești“, acel „torent de smoală și catran“, cum l-au văzut turcii, care a străpuns și spulberat tabăra otomană, punând pe fugă pe asediații Vienei. Cavaleria imperială venea pe urmă. . . Era și timpul. Ceta-tea asediată — după părerea regelui polon — n-ar fi putut rezista mai mult de cinci zile. În vremea asta împăratul Leopold I de Habsburg, personaj mediocru, care mai apoi s-a arătat lipsit de recunoștință față de cei care l-au ajutat, stătea departe de locul luptei, într-o corabie pe Dunăre, lângă Kremms, la apus de Viena.

Victorai era deplină. „Vizirul a părăsit totul în fuga sa, n-a păstrat decât veșmântul și calul“ — scria a doua zi după bătălie Sobieski, chiar din cortul marelui vizir, un adevărat palat. Firește, acesta ca și multe alte obiecte prețioase, diamante, rubine, safire, ca atare sau în casete ferecate turcești, în total 101.670 de piese prețioase, după inventarul tezaurului Coroanei din anul 1683, prezentat seimului, pe care l-am aflat la Varșovia, au intrat în mâna învingătorului. Dar pe lângă acest inventar al unor bogății cu adevărat fabuloase, nenumărate alte prăzi au încăput în stăpânirea altor participanți; unele trofee dobândite de diferiți nobili, păstrate cu grijă în palatele acestora, fiind astăzi expuse în castelul regal Wawel din Cracovia.

Tot cu prilejul anunțării victoriei, a doua zi după luptă, regele polon motivează de ce nu a urmărit pe fugari: erau atât de mulți (Sobieski socotea 300.000 de luptători în tabăra otomană, majoritatea rela-tărilor vremii menționând peste 100.000) și se apărau cu atâta dispe-rare, încât se temea că „se vor reîntoarce în orice moment“.

„Steagurile moldovenești“ au luat parte în continuare la campanie până în a doua jumătate a lunii decembrie 1683, fiind amintite, după izvoare polone, în nu mai puțin cunoscuta bătălie de la Parkany-Gran (Strigoniu), din 7 și 9 decembrie 1683. Istoriografia polonă nu le-a acordat însă o atenție deosebită, neamintindu-le ca atare niciodată în cadrul studierii relațiilor româno-polone. Pentru istoricii poloni, „stea-gurile moldovenești“ de la 1683 erau unități obișnuite din compunerea armatei polone a vremii. În plus, în locul numelui de „steaguri moldo-venești“ (*chorągwi wołoski*), care apare de obicei în documentele epocii, ei au folosit de cele mai multe ori, poate fără o intenție anume, termenul general de „călărime ușoară“ (*lekka jazda*), care însă maschează implicit componența etnică a acestora.

În ciuda marelui răsunet european de care s-a bucurat atunci ca și în decursul veacurilor următoare, campania condusă de regele Jan Sobieski, participarea românească în oastea sa consemnată de liste ofi-ciale, de condicile tezaurului Coroanei, aflate în Polonia, de relatările regelui, de jurnalele de campanie ale unor înalte personalități, în

frunte cu fiul regelui, Iacob Sobieski, și menționată de istoriografia militară polonă, nu a pătruns în cugetul românesc, în ciuda studiilor pe această temă pe care le-am publicat încă din 1983. Ea se cuvine pe drept relevată la peste trei veacuri de la memorabilele evenimente din 1683, care au prilejuit una dintre cele mai strălucite participări românești la istoria universală de vârf.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

Izvoare

Inedite la :

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Arhiva Centrală de Acte Vechi din Varșovia).

Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka Czartoryskich (Muzeul Național din Cracovia. Biblioteca Czartoryski).

Edite :

Abrahamowicz Zygmunt, *Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej* (Kara Mustafa la Viena. Surse musulmane despre istoria expediției asupra Vienei), Cracovia, 1973.

Ciampi Sebastiano, *Lettere militari con un piano di riforma dell'esercito polacco del re Giovanni Sobieski ed altri de'suoi segretari italiani*, Florența, 1830.

Cronici turcești privind țările române, II, ed. M. Guboglu, București, 1974.

Dupont Ph., *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski III du nom. .*, Varșovia, 1885.

Dyakowski Mikołaj, *Diaryusz wiedeńskiej okrezji* (Jurnal din epoca asediului Vienei), Varșovia, 1983 (ed. I, Liov, 1876).

Friedman Filip, *Nicznama relacja (Wojciecha S. Chreścińskiego) o batalii wiedeńskiej 1683 roku* (Relatare necunoscută (Wojciech S. Chreściński) despre bătălia de la Viena din anul 1683), în „Przegląd Historyczno-Wojсковy“, Varșovia, VII (1934).

Guboglu Mihail, *Crestomație turcă*, București, 1977.

Istoriile lui Alexandru Mavrocordat dragoman al Porții otomane 1682—1687, în Hurmuzaki, *Documente*, XIII², București, 1914.

Kluczycki Franciszek, *Akta do dziejów Jana III sprawy roku 1683* (Arte despre istoria lui oJan III campania din anul 1683) (*Acta Historica*, VI), Cracovia, 1883.

Kreutel Richard F., *Mustafa von Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte*, Graz, Wien, Köln, 1960.

Laskowski Otto, *Relacja wyprawy wiedeńskiej z 1683 roku* (Relatare despre expediția de la Vienea din anul 1683), în „Przegląd Ristoryczno-Wojсковy“, Varșovia, II (1930).

Pasek Jan Chryzostom, *Pamiętniki* (Memorii), Varșovia, 1968 (*Les mémoires de Jean-Chrysostome Pasek Gentilhomme Polonais (1656—1688)*, Paris (1922)).

Sobieski Jakub, *Dyaryusz wyprawa wiedeńskiej w 1683 r.* (Jurnalul expediției de la Viena din anul 1683), ed. T. Wierzbowski, Varșovia, 1883.

- Sobieski Jan, *Listy do Marysienki* (Scrisori către Marisienca), ed. Leszek Kukulski, Varșovai, 1961.
- Vaelckeren P., *Vienne assiegée par les turcs et delivrée par les chrestiens*, *Journal du siege de Vienne*, Bruxelles, 1684.
- Veress Andrei, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI, București, 1939.
- Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej (1648—1683) (Surse scrise pentru istoria artei militare polone (1648—1683), ed. Bohdan Baranowski, Kazimierz Piwarski, Varșovia, 1954.

Istoriografie

- Belcikowska Alicja, *Król Jan III i odsiecz Wiednia* (Regele Ioan III și asediul Vienei), Varșovia, 1933.
- Câdea Virgil, *Asediul Vienei în scrierile românești vechi*, în „Almanahul Parohiei Ortodoxe Române din Viena”, Viena, XXI—XXII (1982—1983).
- Câdea Virgil, *Documente inedite. Viena 1683: Românii în apărarea Europei*, în „Magazin Istoric”, XVII (1983), nr. 12.
- Cantemir Dimitrie, *Viața lui Constantin Cantemir*, București, 1973.
- Cantemir Dimitrie, *Istoria Imperiului otoman*, București, 1876.
- Contarini Camilo, *Istoria della guerra di Leopoldo primo imperadore e de' principi collegati contro il Turca Dall Anno 1683 fino alla Pace*, Veneția, 1740.
- Coyer (G. F.), *Histoire de Jean Sobieski roi de Pologne*, III, Amsterdam, 1762.
- Dąbrowski Otto, *Operacja wiedeńska 1683 r.* (Operațiunea vieneză din anul 1683), în „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, II (1930).
- Das Kriegsjahre 1683 nacht Acten und anderen autentischen Quellen...*, Viena, 1883.
- Dürriegl Günter, *Wien 1683. Die zweite türkenbelagerung*, Viena, 1981.
- Grămadă I., *Die Rumänen bei der Belagerung Wiens im Jahre 1683*, București, 1915.
- (Hasdeu B. P.), *Un român apărător al Vienei la 1683. Document comunicat de Boleslas Petriceicu-Hasdeu*, în „Columna lui Traian”, iulie—octombrie, 1883.
- Hryniewicz Marek, *Bitwa pod Wiedniem* (Bătălia de la Viena), Varșovai, 1969.
- Kluczycki Fr., *König Johann III. vor Wien. Historische Darstellung des glorreichen Feldzuges im Jahre 1683...*, Cracovia, 1883.
- Laskowski Otto, *Wyprawa wiedeńska*, (Expediția de la Viena), în „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, VII (1934).
- Lorenz R., *Turkenjahr 1683*, Viena, Leipzig, 1933.
- Mirwiński Jan, *Wyprawa wiedeńska króla Jana III na tle ówczesnej polityki* (Expediția regeului Ioan III la Viena pe fundalul politicii de atunci), Varșovia, 1936.
- Moga I., *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfârșitul secolului XVII*, Cluj, 1933.
- Nistor I. I., *Un român iscoadă la 1683 în tabăra regelui Sobieski la Viena*, în „Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t. XII, 1932.
- Odsiecz Wiedeńska 1683, *Tło historyczne i materiały źródłowe* (Despresurarea Vienei în 1683. Fundalul istoric și surse materiale), Cracovia, 1990.

- Podhorodecki Leszek, *Wiedeń 1683 (Viena 1683)*, ed. II, Varşovia, 1983.
- Rezachevici Constantin, „*Steagurile româneşti*“ din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683), după un nou izvor polon, în „*Revista de istorie*“, XXXVI (1983), nr. 6.
- Rezachevici Constantin, *Die Rumänischen Fähnlein im Heer von Johann Sobieski während des Feldzugs für die befreiung Wiens (1683). Nach einer neuen polnischen Quelle*, în *Die Rumänien und die Belagerung Wiens 1683. Aufsätze*, Bucureşti, 1983.
- Rezachevici Constantin, „*Steagurile româneşti*“ din oastea lui Jan Sobieski în marea bătălie pentru Viena (1683), în „*Flacăra*“, XXXIII (1983), nr. 39 (1476).
- Rezachevici Constantin, *Despre evoluţia husarilor (hânsarilor) la români în evul mediu în legătură cu instituţia similară la popoarele vecine*, în „*Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară*“, nr. 4—5 (1971—1972), Bucureşti, 1974.
- Rezachevici Constantin, *Cercetări în arhive şi biblioteci polone*, în „*Revista de istorie*“, XXVII (1974), nr. 6.
- Rezachevici Constantin, *Cercetări în arhive şi biblioteci din R. P. Polonă*, în „*Revista de istorie*“, XXXIII (1980), nr. 3.
- Senkowicz W., *Udział wojsk litewskich Sobieskiego w kampanii roku 1683* (Participarea oştii lituane a lui Sobieski la campania din anul 1683), în „*Ateneum Wileńskiego*“, IX (1934).
- Spielman John P., *Leopold I*, Londra, 1977.
- Stoye J., *The Siege of Vienna*, New York, Chicago, San Francisco, 1965.
- Wagner Marek, *Kadra oficerska armii Koronnej w drugiej polowie XVII wieku* (Cadrele ofiţereşti idin armata Coroanei în a doua jumătate a secolului XVII), Toruń, 1992.
- Wimmer Jan, *Wyprawa wiedeńska 1683* (Expediţia de la Viena din 1683), Varşovia, 1957.
- Wimmer Jan, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii Koronnej w latach 1648—1655; 1655—1660; 1660—1667; 1673—1679; 1683—1690; 1690—1696* (Materiale asupra contabilităţii şi organizării armatei Coroanei în anii...), în „*Studia i materiały do historii wojskowości*“, Varşovia, IV, V VI¹, VII², VIII¹, IX¹ (1958—1963).
- Wimmer Jan, *Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku* (Armata polonă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea), Varşovai, 1965.
- Wimmer Jan, *Wiedeńska 1683* (Viena 1683), Varşovia, 1983.
- Woliński Janusz, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego* (Din istoria războiului şi a politicii în epoca lui Ioan Sobieski), Varşovia, 1960.
- Wójtowicz Jerzy, Kazimierz Maliszewski, *La campagne di Vienna del 1683 alla luce della raccolta di informazioni di Carlo Cartari*, în „*Studia italo-polonica*“, Universitatea Jagiellonă, Cracovia, III (1991).
- Wójcik Zbigniew, *Jan Sobieski 1629—1696*, Varşovia, 1983.
- Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864* (Schită a istoriei armatei polone până în anul 1864), II, Varşovia, 1966.

SECOLELE XVII—XVIII : ÎN CAUTAREA EUROPEI MODERNE

LUCIA POPA

«Aproape întreaga Europă și-a schimbat înfățișarea în ultimii cincizeci de ani»

Voltaire

Afirmația voltairiană pare la prima vedere deopotrivă enigmatică prin ambiguitatea sa, derutantă și, în orice caz, mai ales incitantă. În ce măsură este ea veridică și corespunde percepției și cunoașterii de către Voltaire a realităților europene în integralitatea dar și în specificitatea lor? Este vorba, pur și simplu numai de o teribilistă speculație generatoare de un optimism inteligent și contagios printre contemporani dar cu valoare de pledoarie pro-domo în susținerea ideilor a căror paternitate (căci de perenitate este încă devreme a vorbi) și-o atribuia și asuma «patriarhul de la Fernay»?

«Fața» Europei se schimbaseră într-o asemenea măsură încât să-i permită aceluiași Voltaire să exclame: «Voi care trăiți și mai ales voi care începeți să trăiți în secolul al XVIII-lea, felicitați-vă!»¹ Și mai ales, dacă Europa făcuse într-adevăr «virajul», atunci în ce direcție se îndrepta și în raport cu ce valori: cele validate de trecutul său istoric sau cele ale prezentului «iluminist» încă incerte. În consecință, cât de semnificative, profunde și ireversibile erau aceste schimbări și mai ales care era de fapt sensul istoric imprimat de ele Europei jumătății de veac XVIII?

La o primă evaluare a proceselor și fenomenelor de natură strict economică evidențiate de secolul al XVIII-lea, *caracterul contrastant, contradictoriu și paradoxal* al acestora este evident. Prin problematica sa complexă, secolul se înscrie de altfel într-o perfectă continuitate cu cel precedent care ne evidențiază dacă *nu epuizarea posibilităților de progres, cel puțin caracterul din ce în ce mai limitat al acestora.*

După un secol XVII, luat ca hotar convențional al «cotiturii» către modernitate, secol în care «orice rană se mai vindecă» și orice recul «se mai poate compensa», *epuizarea modelului de dezvoltare dominant*, atât ca extindere cantitativă cât și spațială, devine nu numai o problemă de ritm istoric ci o problemă a istoriei însăși. În centrul acestui model se află *economia agrariană* pe baza căreia într-o continuitate progresivă, cronologică și calitativă cu epoca (epocile) anterioare s-a

creat și dovedit viabilitatea, la nivel continental, o civilizație bazată pe un sistem de *norme—valori—tradiții* cu coordonate de valabilitate generală dar și variabilitate particulară care fusese sancționat în timp. La o analiză mai nuanțată, acest sistem de valori deopotrivă materiale și spirituale nu înseamnă că a fost în integralitatea sa și cel mai bun sub aspectul eficienței (progres—dezvoltare). Dar a fost singurul posibil ca rezultat al creativității umane limitată de o multitudine de factori obiectivi și subiectivi.

Pe el s-a creat în timp istoric, o «lume» și un «model» specific european, o sinteză multiplicată la nivel continental în funcție de particularitățile etno-culturale și istorice ale fiecărui popor. Valabilitatea și eficiența modelului de dezvoltare agrarian, ca esență, a fost posibilă atâta timp cât el a fost «unic și dominant», cât în cadrul său nu s-a întrezărit sau nu a fost posibilă existența unor alte alternative de dezvoltare. Deși, în cadrul istoriei de «lungă durată» o serie de fenomene disparate și fără putință de a fi asamblate într-un tot, prefigurau și anticipau «viitorul modern».

Ca un răspuns probabil la efectele recesiunii economice a secolului XVII, posibilitatea unei alte alternative de dezvoltare, alta decât cea agrariană începe însă să-și dovedească gradual nu numai viabilitatea, ci mai ales necesitatea și eficiența. Este vorba de *alternativa manufacturieră*, ce se constituie într-o etapă *tot mai distinctă a procesului productiv* în cadrul economiilor unor țări europene. Se naște astfel, în urma unor mutații dificile petrecute în cadrul societăților agrariene, una din premisele esențiale și de durată ce prefigura un alt tip de dezvoltare : *cel industrial*. Cu toate acestea, secolul al XVII-lea rămâne din punct de vedere strict economic un «model clasic» de «regresie ciclică» a sistemului de creștere¹. Expansiunea economică *cantitativă*, ca rezultat al unui cumul de factori de natură extra-economică și produsă în anumite zone ale continentului se face însă în condiții de cert arhaism și impas tehnologic. În acest context, creșterea economică ne apare în realitate nu atât ca o creștere «față de un declin» — secolul precedent neevidențiind așa ceva — ci ca o creștere „față de o mai slabă creștere”². În consecință, blocajele din cadrul structurilor economice nu au întârziat să apară și să evidențieze în timpul secolului, din ce în ce mai bine, o realitate continentală surprinzătoare prin inedit și diversitate. Ritmul inegal de dezvoltare manifestat în limitele aceluiași sistem economic accentuează starea de subdezvoltare istorică a unor state și zone geografice în raport cu altele. «Bogații» sunt activi în inițiative (nu numai economice), dinamici dar, minoritari și inegali. Cei «retardați» economic (în raport cu primii dar și cu ei însăși !) la rândul lor cunosc mutații dificile, dar artificiale în mare măsură. Sunt preocupati mai mult de supraviețuirea și adaptarea lor la «noul context» decât de exemplu, de recuperarea rămănerii în urmă. Sunt însă dominanți ca pondere. «Centrul», regiunile aflate în progres cantitativ, va «coexista» în plan economic (și nu numai) cu «Periferia» care nu înseamnă neapărat «declin economic», ci o alta dinamică internă, un alt ritm de dezvoltare. De aici și imaginea de «periferie» arhaică și puțin activă în comparație cu «centrul» dinamic.

Toate aceste mutații se produc în cadrul aceluiași sistem economic care pe termen lung își dovedește nu numai perenitatea ci și capacitatea de adaptare și chiar de consolidare.

El încă poate asigura cadrul în care deopotrivă se puteau satisface în mod simultan atât interesele generale ale «stărilor privilegiate» cât și cele specifice noilor categorii sociale mercantile și manufacturiere.

În acest caz, mobilitatea socială a secolului este relativ redusă, dar tot mai mult rezultată din fenomenul de sărăcire—îmbogățire și condiționată de acumularea bănească. Sistemul însuși devine tot mai «con-Acest fapt va avea implicații nu numai asupra creșterii rolului statutul juridic al forței de muncă etc.) bazându-se și conservând «societatea ordinelor». Garantul acestui «echilibru», elementul «cheie» al păstrării (conservării) lui, se dovedește a fi pretutindeni statul «clasic» ale cărui inițiative economice mercantiliste nu pot fi minimalizate și care, cel puțin pe termen scurt, par a fi benefice pentru societate în ansamblu. Statul «dirijist», prin stimularea și susținerea «agresivității economice» evidențiază importanța, pentru epocă, a politicii economice în actul de guvernare. Economicul se impune tot mai mult ca un domeniu de interes public ce trebuie administrat cât mai eficient posibil. Acest fapt va avea implicații nu numai asupra creșterii rolului statului în viața internă, pe plan administrativ—birocratic. Ci va deveni o necesitate imperioasă legată de validarea și păstrarea statutului de *mare putere* sau *putere hegemonă* continentală. Ca o consecință obiectivă a nevoii de «creștere cancerigenă», acest model de dezvoltare va duce la crearea imperiilor coloniale și la debutul hegemoniei Europei asupra lumii. «Miracolul» colonial obținut în parametrii modelului clasic european de dezvoltare (exceptând coloniile engleze) va reuși numai temporar să-i estompeze limitele productive contribuind la oxigenarea lui. Curând, lărgirea piețelor comerciale de schimb care pe lângă caracterul național (în curs de formare și afirmare) dobândește și fizionomia internațională, va evidenția tot mai mult raportul dintre *cerere și ofertă*, dintre *producție și schimb*, dintre *acumularea bănească și necesitatea investiției și mai ales, clivajul dintre producător și consumator*. Și toate acestea în condițiile în care pe continent se manifesta «o adevărată indecizie» în ceea ce privește «fixarea» centrului economic modern ca urmare a «triumfului» Atlanticului asupra Mediteranei. În acest context, avântul și prăbușirea «hegemoniilor» (ierarhiilor) continentale va fi tot mai mult condiționată de o serie de factori endogeni și exogeni atât de natura strict economică cât și politică.

În aceste condiții, conversia structurilor economice a țărilor europene către, spre o creștere *calitativă* se impunea a fi o soluție viabilă pentru ieșirea din așa numita «criză» a secolului al XVII-lea care nici pe departe nu este o criză de sistem.

Evenimentele petrecute în Anglia către finele secolului și care neîndoielnic au și o componentă economică, nu sunt însă un indiciu semnificativ pentru a argumenta ideea acestei eventuale crize. «Modelul» englez de dezvoltare aflat în curs de «asamblare» (în componentele sale fundamentale economice și politice) nu este nici dezirabil și nici posibil la nivelul monarhiilor continentale absolutiste sau de «nuanță» absolu-

tistă. El va evidenția însă, din ce în ce mai bine, opoziția ireconciliabilă dintre statul dirijist și cel de tentă liberală (modern). Confruntate în interior cu «opoziția nobiliară» întoarsă mai mult cu fața spre trecut decât spre viitor, monarhiile absolutiste vor reuși prin intervenția statului în societate să mențină prin «adaptare» echilibrul în cadrul «societății ordinelor» fără a comporta riscul modificării sau ruperii lui. De aici, derivă și aspectul de mobilitate al acestor monarhii, de adaptare a lor la realități în curs de mișcare — schimbare dar în cadrul «istoric închis».

Începând cu secolul al XVII-lea, Europa este deci confruntată cu o multitudine de noi imperative ce ating, dar depășesc cu mult, sfera economicului. În fața aacestora, ea va trebui ori să-și adapteze valorile trecutului la noul context pentru a-și păstra și îmbogăți identitatea, ori să «inventeze» altele noi pentru a-și crea o nouă identitate bazată pe un alt sistem de valori.

În aceste circumstanțe, debutează în istoria continentală «marea tranziție» care va avea ca finalitate, în urma unui îndelungat travaliu, cu o durată imprevizibilă în timp, «impunerea» în final a civilizației industriale ca alternativă a progresului general al societății.

Procesul tranziției de la societatea de tip *agrarian* (bazată pe economia naturală) — la societatea de tip *industrial* (cu o economie a producției și schimbului de mărfuri în cadrul căreia producătorul este separat de consumator), va avea *dimensiune europeană*. El va cuprinde însă *asincronic*, ca timp și spațiu, țările continentului și mai ales structurile și suprastructurile societăților aflate în tranziție. După o coabitare «liniștită» de aproape două secole, către finele secolului al XVIII-lea, în urma «confruntărilor» dintre «reformă» și «revoluție», civilizația agrariană bate în vâdit regres, fiind înlocuită progresiv sau violent pe arii geografice din ce în ce mai mari începând cu primele decenii ale secolului al XIX-lea. În cadrul acestui traiect este adevărat că, până la *revoluția industrială*, „schimbările survenite în cadrul structurilor economice nu sunt spectaculoase”³. Ele sunt tributare tradițiilor care rămân aproape aceleași și rutinei. Deci, mutații nesemnificative. Într-o atare situație, nu se produc «rupturi bruște» nici ale țesutului economic și nici ale celui social și cu atât mai puțin ale celui politic.

Cu toate acestea, perioada pre-industrială (pre-modernă) *validează producția manufacturieră* ca alternativă industrială, care în perspectivă se va dovedi o «mutație ireversibilă» prin implicațiile de durată, aflată într-o tot mai mare raportare la imperativele prezentului și necesitățile viitorului. Mutațiile cele mai evidente și spectaculoase se vor produce însă în sfera suprastructurilor⁴. De ele însă vor beneficia prioritar structurile Vechiului Regim. Între atâtea «incertitudini», la sfârșitul secolului al XVII-lea, Europa este un «mozaic» de state care trăiesc același timp istoric dar la ritmuri din ce în ce mai diferențiate și în cadrul unor parametrii istorici cvasi-generalii.

Ca efect al dinamicii contradictorii din secolul precedent, până în ultimele decenii ale secolului al XVIII când «jocurile sunt făcute», Europa va manifesta *indecizie* în fața opțiunii fundamentale dintre asumarea în continuare a destinului său istoric agrarian sau de alternativă unui alt tip de dezvoltare (*nu încă neapărat cel industrial*).

În consecință, ea trăiește într-un «echilibru instabil» manifestat pe coordonatele «tradiție—modernitate» în cadrul căruia orice factor, de orice natură, poate deveni perturbator. «Pluralitatea» continental europeană, «omogenitatea lui cea bună» se accentuează, se diversifică chiar și poate fi pe deplin explicabilă. Geografiei diferențiate europene îi corespunde acum, din ce în ce mai mult, o istorie politică diferențiată, o geografie politică variabilă, o geografie religioasă diferențiată, dar predominant creștină. Timpul istoriei se accelerează, dar într-o dinamică spațială și de ritm tot mai inegală, modificarea echilibrului fiind posibilă deopotrivă în ambele sensuri: *trecut* (agrarian) — *viitor* (industrial). În aceste circumstanțe, aspirațiile de progres accelerate pe fundalul descoperirilor științifice și a gândirii în general, devin imperios necesare și sunt tot mai mult legate, în lipsa unei conversii naturale, organice a societății (lor) în ansamblul său, de practica reformelor. Incontestabile sub aspectul necesității, ele vin în prelungirea unei experiențe a practicii «trecutului colbertian» la care se adaugă motivația «ideilor iluministe». Reformele secolului XVIII, inițiate pe o mare arie geografică a continentului european au o evidentă (în unele cazuri dominantă) *componentă economică recuperatorie*. Încercări meritorii în esență prin spectrul larg al direcțiilor urmărite (juridico-legislativ, instituțional, cultural, educațional, spiritual) în sensul *racordării și adecvării realităților* (diversităților) naționale sau multinaționale la «modernitatea europeană». Spectaculoase prin consecințele imediate, reformele iluministe sunt însă ambigue și contradictorii ca efecte pe termen lung. Rezultatul: în urma unei experiențe de o jumătate de secol (1740—1790) «sistemul» pe care Prinții luminați au încercat să-l reformeze nu este altceva, din punct de vedere politic, decât un «regim monarhic absolut», din punct de vedere economic, un «despotism fisiocrat», ambele consolidând «statul administrativ» de tipul «Ludovic al XIV-lea». Cu toată «complicitatea» filosofilor, absolutismul luminat nu și-a găsit „nici doctrina, și nici stilul adecvat”⁵, reformele având o mare doză de conservatorism a sistemului economico-social și politic specific Vechiului Regim. De aceea, în ansamblu, reformele «secolului luminilor» generoase în esență, au fost «prea târzii pentru evul mediu și prea timpurii pentru epoca modernă». Sub impactul lor își crează Voltaire imaginea că secolul și implicit Europa se schimbaseră radical, esențial chiar în raport cu trecutul, anticipând cu larghețe «o viitoare revoluție». Neîndoielnic însă că, în spiritul lui Voltaire, se petrecea un fenomen de cristalizare a unor noi criterii valorice mult mai apropiate de «conjunctura» pe care societatea europeană o traversa.

În realitate lucrurile erau însă cu mult mai complexe. Secolul al XVIII-lea evidențiindu-ne cu mai multă claritate *coexistența* într-o proporție extrem de diferită, a *două tipuri de societate*:

A. *unul tradițional*, încă dominant ca pondere pe o arie geografică extinsă la nivelul continental, strâns legat de «structurile Vechiului Regim» mai mult sau mai puțin reformate în sens iluminist. Acest gen de societate pune în valoare rolul trecutului în istoria continentului și a unei țări. Un trecut ce nu *se dovedește însă imuabil*, dar se dovedește a fi în schimb insuficient adaptat — corelat la realitățile tran-

zității. Aici se perpetuează «arhaismul» și rutina economică, în general practicile «învechite» de guvernare etc. Cu alte cuvinte, «trecutul închistează tradițiile» producând încetinirea ritmului general istoric, accentuând fenomenele de subdezvoltare (rămânere în urmă).

B. al doilea tip de societate, «modern», în sens burghez, care matricial în principalele sale componente economico-sociale-politice este prefigurat (modelul englez ne permite să observăm către ce se tinde). «Noul model» apare și se dezvoltă lent, în cadrul oficial oferit de «Vechiul Regim» pe un traect matricial dat de economic-social-politic.

Forțelor convergente, favorabile menținerii sistemului de tip A li se opun deci forțe divergente, de tip B, ca «fermenți de disociere» ai sistemului însuși.

Coexistența celor două tipuri de societate, «opuse» ca esență și sens, va deveni din ce în ce mai greu de administrat și guvernat obligând statul să reacționeze. Reacția se va îndrepta în direcția «conciilierii», armonizării de interese (naționale, sociale, economice etc.) prin politica reformelor care va accelera tranziția dar va face să supraviețuiască «Vechiul Regim». Politica în sine nu va stimula inițiativele economice în sens liberal (individual) creindu-se astfel antagonisme economice și politice ce se vor dovedi curând ireconciliabile.

Ponderea celor două tipuri de societate în ansamblul statelor europene deși diversă, evidențiază însă tendința de *dispariție lentă dar progresivă* a unei lumi : cea bazată pe modelul agrarian de dezvoltare.

Din «dualismul» semnalat, rezultă la nivel continental imaginea unei lumi cu trăsături comune, mai aproape de trecut decât de «modernitate» ceea ce, conferă Europei un aspect de «unitate aparentă». Progresul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea este legat mai mult de o evoluție lentă ca ritm, mutațiile survenite nu sunt încă calitative, iar elementele de detașare de trecut nu înseamnă încă «ruptura», clivajul, nici în plan economic, nici social și cu atât mai puțin în plan politic-instituțional.

Începând cu a doua jumătate a secolului însă, Europa prezintă imaginea unei prosperități din ce în ce mai contrastante ce tinde spre polarizare *bogăție—sărăcie* (bogăție comercialo-bancar-financiară — de exemplu, sărăcie funciară). Prosperitatea își are susținerea în rezultatele economice care, per ansamblu și pe termen lung, au deja imprimată o tendință de creștere incontestabilă în raport cu secolul al XVII-lea, marcată însă, pe termen scurt, de perioada de criză cu o durată imprevizibilă ceea ce evidențiază în continuare slăbiciunile multor economii și caracterul lor de subzistență.

Dezvoltarea în cadrul secolului este însă preponderent unilaterală — în agricultură — și este legată mai mult de inovațiile și progresele tehnologice ce au ca efect mai mult o «revoluție a randamentelor» decât o revoluție tehnică propriu-zisă. Fenomenul acesta a debutat mai întâi în partea «mai bogată» a continentului prefigurând *revoluția industrială* ⁶. Deși nu au o cauzalitate obiectivă sau singulară asupra revoluției industriale, inovațiile din agricultură vor contribui la conținutarea unei piețe agricole de consum (decî, accelerarea circulației de mărfuri) ceea ce va tinde să scoată societățile agrariene din inerție, vor «elibera» un important efect social ce se va orienta în urma erodării

micii proprietăți agrare spre alte sectoare productive, vor influența schimbarea naturii relațiilor de muncă și proprietate în agricultură, vor spori cantitatea de produse ca urmare a unei cereri în continuă creștere. Toate acestea nu vor determina o regresie esențială a economiei naturale dar, o va obliga să intre într-o mai accentuată conversie. Harta economică a Europei începe să prindă o altă configurație. Chiar și în țările în care debutează revoluția industrială, structurile economice se mențin încă «dominant» agrariene (dar funcționează după alte criterii economice) iar agricultura și industria vor progresa în ritmuri inegale cu implicații și consecințe diferite pentru societate. Revoluția industrială se evidențiază a fi ea însăși atât un factor de progres cât și de adâncire a decalajelor general-istorice⁷.

Singura țară care «trăiește în viitor», oferind Europei un *alt model economic și politic* este neândoielnic Anglia. Aici s-a prefigurat ca o posibilă alternativă la modelul de dezvoltare agrarian — continental și apoi «împus», un alt tip de dezvoltare «cea industrială». În sistemul economic englez, în tranziția de la «Anglia verde — la Anglia neagră» se produc mutațiile cele mai profunde, tranziția societății având un caracter natural, dezvoltarea un caracter organic (și structuri și suprastructuri) iar statul va «proteja» (nu dirija) acest proces în cadrul căruia libera inițiativă (individuală sau colectivă) joacă un rol determinant. În consecință, Anglia va reuși să depășească, nu cu ușurință dar cu un simț pragmatic ieșit din comun, toate momentele de criză economică sau politică conservându-și și adaptându-și adevăratele valori ale trecutului (instituționale, legislative etc.).

Fără să «copleșească», rămânerea «în urmă» a unor țări europene comparativ cu Anglia, se va agrava. Deja, în ultimele decenii ale secolului al XVIII, pentru centrul și răsăritul continentului, avansul ei pare a fi imposibil de recuperat, retardarea lor fiind nu numai o chestiune de *conjunctură geo-politică*. Continentul nu a ignorat modelul englez. Dar, din diverse cauze obiective și subiective, el nu a putut fi aplicat decât la scară redusă, parțial și la ritmuri și intensități incomparabil mai mici și mai ales pe realități economico-sociale și politice hibride și în unele cazuri chiar artificiale. Nici una din țările continentului nu avea deschiderea în plan economico-social și politic pentru a putea aplica modelul englez în integritatea și interdependențele sale. Numai câteva «regiuni» europene vor încerca «take off»-ul englez, dar «l'essor»-ul imprimat este «vecin» cu modelul englez, iar efectele extrem de contradictorii, ele imprimând o altă dinamică societății.

Problemele economice fundamentale ale continentului rămân însă cele legate de :

— *dominația formelor tradiționale de producție* artizanală-meșteșugărească (rurală sau urbană) în raport cu producția manufacturieră (pentru cea mai mare parte a economiilor europene etapa pre-industrială depășește cu mult limitele secolului XVIII) ;

— *preeminența formelor tradiționale de organizare a muncii* în agricultură, bazate pe relații de proprietate prea puțin mobile și care limitau accesul la inovație chiar dacă, proprietatea funciară de tip feudal încercase să se adapteze la imperativele pieței de schimb și circulației de mărfuri, diversificând renta (muncă—produse—bani), fo-

losind arenda, iobăgia «această plantă perenă», domină o bună parte a Europei ;

— neîncrederea în investiția de capital în industrie și în profitul său deocamdată incert ;

— agricultura — pământul care rămâne în mentalul secolului, ca dovadă a «trecutului vegetal», principala sursă de producție și considerație (impunerea fisiocrațiilor) ;

— insuficienta utilizare a surselor și resurselor naturale și umane ;

— cvasi-absența unei forțe de muncă calificate ;

— insuficiența capitalurilor de stat și particulare ;

În fața acestor impedimente și realități contrastante, prosperitatea «conservatoare» sau bazată pe conservatism a «secolului luminilor» pâleşte.

Secolul al XVIII-lea aduce însă, în prim planul istoriei și câteva certitudini ce se vor constitui în «moștenirea sa» :

— creșterea demografică, ca urmare a unei «mișcări naturale» amplificate. După un secol XVII, recuperatoriu din punct de vedere demografic (epidemii, foamete, războaie) ceea ce da impresia unei creșteri a populației lente, secolul al XVIII-lea pare de-a dreptul exploziv. Se estimează că Europa numără⁸ la nivelul anului 1750 — 162 milioane de locuitori (21,50% din populația lumii) iar în 1800 — 200 milioane (cca 20,80%). Densitatea populației pe km² este mare — 35 locuitori, dar superficial repartizată la arie continentală. Semnificativ este faptul că, populația continentului este tânără și reprezintă un potențial activ pe termen lung. Progresele demografice au devansat progresele din agricultură și industrie dar nu le poate explica ;

— foametea, deși nu este eradicată este în recul (crește durata de viață, crește rata natalității, scade rata mortalității) ;

— «revoluția bancară» contribuie și ea la imaginea de prosperitate a secolului. «Triumful» capitalului comercial care a depășit faza acumulării primitive este asigurat și de infrastructurile bancare de Stat sau(și) particulare. În opoziției cu «explozia» și dinamismul bancar englez, mercantilismul de stat practicat pe continent pare tot mai desuet și învechit creând imaginea «statului cămătar». Obținerea capitalurilor comerciale va deschide s-au redeschide rivalități istorice, iar solidaritățile politice continentale vor avea și justificări și interese economico-financiare. În majoritatea țărilor însă, capitalurile comerciale sunt puse în slujba structurilor Vechiului Regim, contribuind la prelungirea existenței acestuia ;

— «elanul» urban câștiga tot mai mult teren la nivel continental. Fenomenul «urbanizării», consecință a mutațiilor economice ale epocii nu este nou decât prin amploarea proceselor economice, socio-profesionale, culturale, edilitare pe care le declanșează. Creșterea numărului de orașe și a populației urbane la nivel continental este o certitudine (22 milioane în 1790), dar nu se poate constitui în singurul criteriu de susținere a ideii de modernitate. Criteriul operant în direcția de mers a istoriei, pare a fi cel economic și anume : *locul și ponderea lor în ansamblul economiilor țărilor europene* (și a continentului). În acest sens, epoca evidențiază clar rolul *capitalurilor* (Londra peste 1 milion locuitori, Paris — 650.000, Viena, Berlinul, peste 250.000) dar și al orașelor

cu specific *comercial-portuar* (Sevillia, Marsilia, Hamburg, Lisabona, Amsterdam, Genova sub 100.000 locuitori), a orașelor industriale (Londra, Liverpool). În planul demografiei urbane constatăm efectele mișcării economice pe termen lung. Aceleași efecte le constatăm și în plan social. În orașele comerciale și portuare, «vechiul» *patriciat orășenesc* își asumă noi sarcini economice consolidându-și importanța și statutul social. Deja privilegiați ai banului, obținerea lui devine acum o problemă secundară. Prioritară și de actualitate devine sporirea capitalului prin extinderea circulației (bănci—credit—dobânzi) ceea ce evidențiază *rolul capitalului bancar și prefigurează viitoarea oligarhie financiară*.

În orașele cu fizionomie industrială, puține la număr, se evidențiază pe plan economic și social burghezia de afaceri, legată direct de conversia economiei spre sectorul productiv industrial. Fenomenul este nou și nesustținut în suficientă măsură de capitalul financiar (insuficient). Inițiativele și preocupările industriale se văd a fi legate — condiționate în aceste circumstanțe — de *burghezia financiară*, de soliditatea ei bancară și de predispoziția de investiție spre sectorul productiv. Tendința de creștere a ponderii burgheziei în plan social (variabilă de la o țară la alta) atât în mediul urban cât și rural, este susținută și condiționată astfel pretutindeni de amploarea proceselor economice. Iar tendința de segmentare socială a ei este determinată de domeniul de activitate și de interesele economice (fapt evidențiat și de acțiunea în plan politic). Secolul XVIII, prefigurează în consecință caracterul neomogen al burgheziei, care nu este un «bloc social» distinct decât aparent, circumscris «Stării a III-a» și cu un statut încă ne definit în ierarhia «societății ordinelor», manifestând interese comune dar și specifice. Interesele economice generale care pot constitui un liant pentru ea de perspectivă, sunt acum divergente, fiecare segment al burgheziei tinzând să-și consolideze poziția în raport și chiar în detrimentul celuilalt (concurența pieței). Un interes comun pentru burghezie îl constituie atacurile în plan economic și politic la adresa nobilimii — stare privilegiată — ale cărui «drepturi și libertăți» erau valori garantate de regimurile politice. Un singur lucru devine cert pentru burghezie și anume că, existența și eficiența ei în plan social determinată fiind de activitățile productive, «soarta ei» (îmbogățirea — sau ruina) depinde în cadrul «societății ordinelor» tot mai mult de corelația dintre economic și politic, în cadrul căreia tipul de guvernare devine esențial: o poate avantaja sau nu (în cazul revoluțiilor, burghezia va susține și monarhiile constituționale și republica de ex.).

Nobilimea parcurge un proces indubitabil de dezintegrare internă. Declinul ei este comun la nivel european și erodarea economică a proprietății funciare în condițiile unei piețe concurențiale ca o consecință a adaptării ei parțiale (neesențiale) la noul context economic. Sărăcia, care pare incompatibilă cu mentalitatea nobilimii, vine în contradicție cu statutul ei de stare privilegiată și suport al monarhiilor absolutiste, eliminând brutal segmente ale ei. «Conservatorismul» care o caracterizează, respinge alternativa lorzilor englezi, în condițiile în care, statul continuă să-i fie garantat (și reciprocă). «Reacția nobiliară» din a doua jumătate a secolului XVIII-lea, (termenul de refeudalizare riscând să

formeze imagini deviate de la esența fenomenului) are ca tendință majoră *obținerea unui profit financiar* (renta fixă, în toate variantele ei dovedindu-se insuficientă și perimată). Modul în care va obține acest profit ține însă mai mult de experiența și practicile trecutului. De aceea și imaginea asupra nobilimii se modelează în raport cu «progresele» statului și ale capitalului. În jurul anului 1780, ponderea socială a nobilimii la nivel european poate fi apreciată la cel mult 3—4 milioane, iar în 1800 — 2 milioane. Autoritatea ei economică și politică este în regresie constantă deși, statul reformativ o conservă și îi garantează drepturile. Reacția nobiliară a secolului XVIII comportă însă nuanțări. În Europa estică și centrală, reacția ei este de natură economică, iar în unele țări apusene, Franța de ex., de natură politică — contestarea stilului de guvernare. În numele legalității și drepturilor sale istorice, reacția politică nobiliară a întâlnit sau nu, o «opозиție» burgheză mai mult animată de interese economice decât impregnată de convingeri ideologice ferme de sorginte iluministă (avatarurile ei în timpul revoluției par a confirma aceasta).

În rest, din punct de vedere social, Europa rămâne un continent al țăranilor.

Deci, către finele secolului al XVIII-lea, după o tranziție de cel puțin două secole, Europa în cadrul unei noi configurații economice de perspectivă, încă se afla într-un «echilibru» dat de «tradițional» și «modern» care asigura existența unei pluralități de situații particulare, ce probabil imprimă (asigură) dinamica societății. Evenimentele care vor face ca istoria să «basculeze» în adevărata modernitate dând continentului o singură direcție, cea bazată pe «modelul de dezvoltare industrială», vor fi : *revoluția industrială și revoluția franceză*.

NOTE

¹ Vezi : I. Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, vol. 3—4, Buc., Editura Meridiane, 1994.

² Vezi : P. Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, Buc., Editura Meridiane, 1989.

³ Vezi : F. Braudel, *Structurile cotidianului*, Buc., Editura Meridiane, 1984, *Jocurile schimbului*, Buc., Editura Meridiane, 1985. *Timpul lumii*, Buc., Editura Meridiane, 1989.

⁴ F. Braudel, *Op. cit.*, ; P. Chaunu, *Op. cit.*

⁵ Vezi : Fr. Bluche, *Le despotisme éclairé*, Paris, Fayard, 1969.

⁶ Vezi : C. Fohlen, *Qu'est-ce que la Révolution industrielle*, Paris, Laffont, 1971. J. P. Rioux, *La Révolution industrielle*, Paris, Seuil, 1971.

⁷ Vezi : P. Bairoch, *Révolution industrielle et sous-développement*, Paris, Mouton, 1974.

⁸ Vezi : P. Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, Tom 3, Paris, A. Colin, 1978, pag. 135.

LA MODERNISATION DE L'ENSEIGNEMENT DANS LES ACADEMIES PRINCIERES. INTENTIONS ET RÉSULTATS

CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU

La modernisation de l'enseignement des Académies Princières de Bucarest et de Iassy, à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe s., a été démontrée, avec érudition et objectivité, par notre regrettée collègue et grande amie, Ariadna Camariano-Cioran. Sa monumentale monographie, parue en 1974, à Thessalonique¹ est d'une richesse documentaire qui la rend indispensable à toute recherche portant sur l'histoire de la culture grecque en Valachie et en Moldavie. Rien n'y manque : le contenu de l'enseignement des deux Académies, son importance pour la société roumaine et balkanique, les méthodes pédagogiques, les professeurs de ces hautes écoles et leur activité. Nous y trouvons, consultés avec acribie, les manuscrits qui se rattachent à la tradition des Académies, ainsi qu'une vaste bibliographie, roumaine et étrangère.

La question qui se pose et qui nous préoccupe, ces derniers temps, c'est la nécessité d'une réévaluation des importants résultats obtenus jusqu'ici. Il faut tenir compte des progrès de la bibliographie grecque des deux dernières décennies, surtout en ce qui concerne les Lumières grecques et leurs principaux représentants, dont quelques grandes figures de l'enseignement des Académies : Nicéphore Théotokis, Joseph Moesiodax, Etienne Kommitas, Benjamin de Lesbos, Constantin Vardalachos. Evidemment, par cette réévaluation, on ne pense pas rejeter les conclusions déjà acquises. Elles sont toutes valables, dans l'ensemble de cette recherche exemplaire. Nous nous proposons seulement d'analyser, dans ce qui suit, les moments de réels progrès, contribuant à la modernisation des Académies. Malgré le cours ascendant de leur évolution — que l'historiographie roumaine a enregistré sans réserve — on ne peut pas ne pas remarquer la ligne sinueuse de cette évolution, les fréquents arrêts ou retours en arrière. Doit-on toujours les attribuer aux périodes de guerre, si fréquentes à cette époque ? Ou encore aux épidémies de peste, au phénomène endémique des disettes, aux séismes et aux démenagements forcés des Académies, dans des immeubles peu propices ?

Non, il s'agit surtout — dans cette évolution sinueuse — des inévitables alternances de la tradition et de l'innovation, de l'inégale ré-

ception des nouvelles idées, de la persistance du corydalisme au-delà de son utilité réelle pour l'étape précédente de cet enseignement. Il faut penser aussi aux stagnations dues aux mentalités rétrogrades, aux manuels désuets, ainsi qu'au conformisme de certains professeurs. N'oublions par que pour les esprits téméraires, qui se laissaient séduire par la liberté de la pensée, en rejetant les commandements théologiques, le danger d'une excommunication ou de toute autre forme de persécution étaient un puissant freinage. Les biographies de certains de ces érudits grecs — téméraires au début, mais craignant par la suite de se voir éloignés de leur chaire — laissent voir très nettement un revirement de leur convictions, dans une seconde partie de leur carrière. Ces retours en arrière, en matière idéologique, ont peut-être eu aussi une cause intérieure, un changement d'option intellectuelle, mais le plus souvent il s'agit d'une attitude dictée par la prudence.

En somme, l'évolution des Académies ne fait que refléter celle des Lumières néohelléniques, dont la courbe, tantôt ascendante, tantôt descendante, est due aux inévitables crises déclenchées par leur choc avec la tradition scientifique grecque. „Au XVIII-e siècle — écrit Pashalis Kitromilides — la pensée scientifique traditionnelle était loin de mourir et elle a produit quelques mathématiciens de marque qui se sont vivement engagés dans la bataille contre les Lumières“².

Nous voudrions donc marquer certaines étapes de cette modernisation que la vie intellectuelle des pays roumains doit à ces „Foyers des Muses“, comme Manasses Iliadis nommait les Académies. Ce qui est absolument valable pour toute la période étudiée, c'est que, par rapport à l'enseignement rigide et conservateur de la „Megali tou Ghenous Sholi“ de Constantinople, ainsi que, en comparaison avec celui des écoles de Iannina ou de Smyrne, ce n'est qu'à Bucarest et à Iassy, dans les Académies Princières, qu'on peut parler d'une pénétration des courants philosophiques et idéologiques de l'Europe occidentale. Loin de la Porte ottomane et du contrôle rigoureux de la Patriarchie de Constantinople, elles sont les seules „Universités“ du Sud-Est de l'Europe, les hautes écoles grecques qui polarisaient l'intérêt de toute la zone.

Un grand atout dont elles bénéficièrent ce fut, sans doute, l'intention réformatrice des princes phanariotes, quant à la réorganisation répétée des Académies. Les textes des chrysobulles reflètent, aux niveaux des intentions, des preuves indubitables des progrès idéologiques enregistrés et expriment le désir des princes d'assurer la modernisation de leur enseignement. Tels nous apparaissent, par exemple, les actes réformateurs de Grégoire III Ghica (1766) et d'Alexandre Ipsilanti (1776), dont les tendances laïques sont visiblement influencées par les idées avancées de l'époque. L'accent qu'on y met sur l'importance des sciences naturelles et d'une plus profonde spécialisation des professeurs, sur l'introduction des langues occidentales et la place qu'on accorde au latin, ainsi qu'à l'histoire et à la géographie historique et aux mathématiques, en témoignent amplement.

Quelques décennies plus tard, dans un discours inaugural de l'Académie de Bucarest, le grand dignitaire Alexandre Mavrocordat déclare sa conviction que celle-ci allait devenir le centre culturel le plus im-

portant de la Péninsule Balkanique, se proposant „d'égaliser les plus célèbres collèges académiques de l'Europe“. A la même solennité, Benjamin de Lesbos exposait ses principes sur la place qu'on devait y accorder aux sciences³. Il espérait assurer de la sorte un niveau élevé de l'enseignement, afin de ne plus devoir envoyer les enfants des boyards à l'étranger, pour leurs études. On ne concevait donc pas une formation supérieure, qu'en contact avec la culture occidentale.

Mais, lors de la réorganisation de l'Académie de Iassy, après la guerre de 1788—1792, le métropolite Iacob Stamate et plusieurs grands boyards adressent au prince Al. Moruzi un sévère mémoire sur les lacunes de l'enseignement supérieur. Tout en reconnaissant le rôle dominant de la langue hellénique pour l'enseignement des sciences exactes, ce rapport demande que le roumain y soit „amélioré et enrichi“ et qu'on y emploie aussi le français. Il demande que la langue grecque soit également modernisée, car les Roumains l'apprenaient avec difficulté. Le mémoire recommandait l'enseignement de la géométrie, vu l'importance qu'elle avait pour délimiter les propriétés terriennes. Le latin est jugé nécessaire pour la compréhension des anciens recueils de lois et pour l'enrichissement de la langue roumaine. Ce texte est visiblement marqué par l'esprit des Lumières. On y trouve des références au „divin Platon“ et au „profond Montesquieu“, ainsi que la connaissance des principes pédagogiques de Rousseau ou de Pestalozzi⁴. Mais nous verrons que ces „desiderata“ du métropolite et des boyards moldaves allaient se réaliser seulement trois décennies plus tard.

Les plus pertinentes critiques de l'enseignement des Académies Princières sont celles de Démètre Catargi. L'érudit grec, ayant de fortes attaches dans la vie politique, sociale et culturelle de la Valachie, en tant que membre du Conseil Princier et magistrat, fait des propositions particulièrement compétantes pour les réformes à introduire dans les deux écoles. Sans être professeur, il réfléchit — en connaissant la société de son temps — aux destins de l'école, car il a constaté les lacunes d'une formation imparfaite des jeunes dignitaires ou fonctionnaires qu'il fréquente. Ses pensées vont vers tous les jeunes qui suivent les cours de l'Académie et, en premier lieu, à „l'éducation des enfants roumains et grecs“⁵ (tel est le titre de son essai). Avec un discernement remarquable, il rattache la stagnation de l'Académie de Saint-Sava à la crise générale de l'enseignement grec (c'est-à-dire de Constantinople, Smyrne, Iannina et Patmos). Son inquiétude est d'autant plus grande, qu'il constate qu'on ne peut pas vraiment enregistrer des progrès, „après trois générations depuis sa fondation“. Parmi les freins du progrès, il mentionne la lourdeur de la méthode psychagogique et la persistance du système philosophique de Corydalée. Ceci nous prouve, une fois de plus, qu'à la fin du XVIII-e siècle, la tradition néoaristotélienne n'avait pas été disloquée par la philosophie occidentale. Malgré les chrysobulles de réorganisation qui prévoyaient l'enseignement des langues étrangères, ces disciplines n'avaient pas vraiment progressé. Pour Catargi, la connaissance des langues apparaît comme indispensable, afin d'assurer le contact des intellectuels avec les idées contemporaines.

Mais Catargi aussi est parfois sujet au conservatisme et à des attitudes contradictoires. Rappelons-nous qu'il recommande encore, lui aussi, les manuels corydaléens de Physique, en dépit de sa conviction que ce système était désuet. La seule exception, qu'il fait pour cette discipline, est la Physique de Nicéphore Théotokis. A la date où il écrivait, il aurait pu recommander, par exemple, *Physikis apanthisma*, de Rigas Velesinlis, qui venait d'être publiée et qui représente le symbole d'une libération spirituelle de la tutèle ecclésiastique⁶.

En reconstituant l'évolution de la modernisation des deux Académies, pendant la période 1774—1821, nous constatons que malgré la circulation incontestable des idées et des textes les plus représentatifs des Lumières occidentales à travers les cours des Académies Princières, les vraies conséquences de ce renouveau idéologique et culturel se fait encore attendre. Le corydalisme, dont on ne peut pas ignorer l'importance pour les débuts d'une libération intellectuelle de la rigueur théologique, ne cède pas facilement la place. Son remplacement par la philosophie des Lumières ne doit pas être compris autrement qu'en tant qu'une transition graduelle, permettant la coexistence des éléments anciens avec les nouveaux. Jusqu'aux deux premières décennies du XIX-e siècle, on ne peut pas parler d'une substitution définitive de l'ancienne philosophie avec les nouveaux courants de pensée. Des nombreux manuels dont on signale le passage ou seulement l'écho dans l'enseignement des Académies, ce n'est qu'au tournant des deux siècles qu'on peut parler de la présence durable de certains d'entre eux. Il serait malaisé de détecter leurs conséquences dans la vie intellectuelle de la société roumaine.

C'est dans le domaine de l'*Ethique*, par exemple, que nous avons la certitude d'une influence bénéfique. Son évolution de la morale traditionnelle vers les sciences politiques et juridiques est particulièrement significative. La circulation des traductions de Moesiodax, Benjamin de Lesbos, Etienne Kommitas ou Néophyte Vamvas, ainsi que leurs cours et les versions roumaines de cette nouvelle Ethique — dont la plus intéressante est celle de Dinicu Golescu — ont contribué à faire pénétrer les principes essentiels du civisme dans la pensée des Roumains. L'écho de John Locke ou de Condillac est ressenti dans la Grammaire de Heliade Rădulescu, celui de Beccaria dans la traduction de Vasile Virnav et d'un auteur anonyme roumain, ainsi que l'ont démontré. Nestor Camariano et Ariadna Camariano-Cioran. Les exemples sont plus nombreux. Nous leur avons dédié un livre, qui tend à démontrer comment les cours de Photiades, de Kommitas ou de Benjamin de Lesbos ont permis à leur meilleurs élèves roumains des Académies Princières d'employer les connaissances acquises pour la modernisation de la culture roumaine⁷. Il est évident que cette formation s'était complétée, par la suite, grâce au contact direct avec la culture européenne. Mais elle n'a pas cessé de porter l'empreinte de la culture classique et des idées véhiculées par les Lumières néohelléniques aux deux Académies. Toute la génération d'intellectuels roumains de la période post-phanariote en est marquée.

Les vrais progrès scientifiques et idéologiques des Académies Princières doivent être placés — à notre avis — seulement pendant les deux premières décennies du XIX-e siècle. C'est en 1810, par exemple, qu'on constate une préoccupation des hommes de culture et des professeurs grecs des Principautés et de la diaspora pour les manuels modernes de physique parus deux décennies plus tôt⁸. Une preuve en sont les réponses des élèves de Vardalachos à l'examen de fin d'année⁹. Il n'est pas étonnant que ces progrès coïncident avec d'autres manifestations culturelles, comme la fondation de la Société gréco-dace¹⁰, qui fonctionnait dans l'immeuble de l'Académie Princière de Bucarest, en 1810—1812 et dont l'activité a été reconstituée par Nestor Camariano. On connaît aussi la contribution de cette société à la parution du „Mercure savant“ (Loghios Hermes) de Vienne, qui est d'ailleurs une source importante pour l'histoire de l'enseignement des Académies Princières¹¹.

Nous allons conclure par un exemple éloquent des progrès de la conscience nationale — des Roumains et des Grecs — qui a pour cadre l'Académie Princière de Iassy et pour protagonistes le dernier directeur grec, Démètre Govdelas et le professeur roumain, Gheorghe Asachi. Une nouvelle lecture d'un document qui a été commenté par Ariadna Camariano-Cioran nous permet de connaître la réaction du premier contre le second. Il s'agit du mémoire de Govdelas, dirigé contre Asachi, le 20 août 1819. Ainsi qu'on l'a démontré avant nous toutes les accusations étaient injustes et sans fondement. A. Camariano-Cioran insiste sur le fait que le conflit Govdelas—Asachi n'a pas un caractère „nationaliste“. Govdelas — comme Benjamin de Lesbos également — n'acceptait pas l'emploi du néo-grec et du roumain dans l'enseignement supérieur, mais uniquement le grec ancien. En ce qui concerne l'attitude violente de Govdelas à l'adresse d'Asachi, on l'attribue à l'„arrogance“ du professeur grec et pas à des tendances nationalistes¹².

Nous croyons que la question de ce conflit a des causes beaucoup plus complexes. Il ne s'agit pas des chicanes qu'un professeur grec faisait à son rival roumain, parce qu'il lui prenait une partie de ses élèves. Il nous semble que le long mémoire de Govdelas illustre un aspect caractéristique de la „modernisation“ de l'enseignement grec. Ce qui nous intéresse ce n'est pas la divergence qui oppose les deux professeurs, mais surtout l'évolution de la culture roumaine, qui est maintenant en mesure de réclamer ses droits. Nous avons là aussi les résultats que l'enseignement des Académies a eus — entre autres facteurs — pour le progrès de la culture roumaine. La mentalité ancienne, représentée par Govdelas s'est heurtée à cette nouvelle prise de conscience de la génération d'Asachi. Le fait même qu'Asachi était soutenu par les deux jeunes éphores, Michel Grégoire Sturdza et Costache Mavrocordat, nous laisse voir le conflit entre générations ainsi que la lutte des jeunes boyards roumains pour l'organisation d'un enseignement supérieur roumain. Ce document surprend aussi la position de citadelles de l'enseignement grec des pays roumains qu'avaient les Académies Princières. La réaction violente de Govdelas, face à l'apparition d'une classe roumaine, destinée aux futurs ingénieurs par Asachi, a la valeur d'un diagnostic. La transition du grec ancien ou

archaïsant à la langue parlée, nationale, due à un post-byzantinisme prolongé, ne pouvait éviter des crises et des conflits de ce genre.

Citons un passage du mémoire, afin d'illustrer nos conclusions : „Un désordre irréparable, écrit Govdelas, est l'enseignement de l'ingénieur Gheorghe Asachi, fils du prêtre Lazăr, protégé par Sa Sainteté le Métropolite. Cet Euclide moldave a été nommé il y a 6 ans, professeur de géométrie pratique, par Michel Sturdza, apparemment pour enseigner en roumain ses cours, qui pendant cette période de 6 ans consistait en arithmétique et géométrie. En réalité, c'était pour gagner un salaire, en ayant aussi une retraite. L'école a donc deux professeurs de mathématiques, l'un enseigne en grec, l'autre en roumain, l'arithmétique et la géométrie. L'un est professeur d'une langue étrangère (le grec), l'autre de la langue autochtone (le roumain). Donc, lequel des deux professeurs doit-il être estimé et protégé davantage ? Sans doute le Moldave et c'est ainsi que le boyard „vornic“ Michel Sturdza devient son protecteur, sous l'étendard du „vonasos“*.

„Je me demande donc — écrit-il — pourquoi introduire des leçons roumaines à l'Ecole princière si elle est grecque ? L'école roumaine existe, nous le savons, à Socola ; qu'on y envoie les Euclides moldaves, pour enseigner les Mathématiques en roumain et qu'ils ne provoquent plus un pareil désordre à l'Ecole Hellénique“¹³.

Il est évident que Govdelas ne pouvait pas comprendre la signification de ce phénomène. Se voyant tout d'un coup ignoré par les éphores et les élèves, lui qui était docteur en philosophie et membre correspondant des Académies étrangères et qui rentrait de Vienne, en trouvant ce changement inattendu à l'Académie de Iassy, il est totalement désemparé. Il est aussi déçu que „ce prince qui aime les Muses et dont j'ai fait les louanges, ait oublié mes services didactiques, que j'ai rendus à son fils, mon Arithmétique, que je lui ai dédiée et a semblé si indifférent à mon adresse, comme il n'aurait été ni avec le plus insignifiant des citoyens“¹⁴.

L'amertume qui se dégage de ce texte en dit long sur ce qu'on appelait l'arrogance de Govdelas. Cette arrogance n'est que la contrepartie d'une grosse déception, d'une incapacité de réaliser le moment historique qu'il est en train de vivre. Les Académies Princières avaient contribué, par le haut niveau de leur enseignement et la valeur de leurs professeurs, au développement de la conscience nationale des Grecs et de tous les jeunes balkaniques qui les avaient fréquentées. Mais, à la veille de la Révolution de 1821, on ne pouvait plus ignorer les droits des écoles nationales. Le rôle de l'enseignement grec touchait à sa fin, non sans laisser les traces durables dans la culture roumaine dont nous avons parlé. C'est une preuve de leur modernisation.

---

* Allusion ironique au bison (en roum. *zimbru*) des armoiries (blason) de la Moldavie.

NOTE

¹ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Iassy et leur professeurs*, Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1974, 830 p. + LXXIII pl.

² Pashalis M. Kitromilides, *The Idea of Science in the Modern Greek Enlightenment*, dans le vol. P. Nicolacopoulos (ed.), *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*, Kluwer Academic Publishers, 1990, pp. 187—200.

³ Roxane D. Argyropoulos, *Le discours de Benjamin de Lesbos à l'Académie Princière de Bucarest (1818)*, dans „Symposium de l'Epoque phanariote 21—25 octobre“, Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1974, pp. 167—174.

⁴ A. Camarian-Cioran, *Les Académies...*, p. 100—102.

⁵ V. notre livre *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774—1830)*, Bucarest, 1982, pp. 122—123, Editura Minerva.

⁶ A. Camariano-Cioran, *Les Académies...*, p. 129.

⁷ V. notre livre *Intelectualii români din Principate și cultura greacă, 1821—1859*, Bucarest, Editura Eminescu, 1979, 210 p.

⁸ A. Camariano-Cioran, *Les Académies...*, p. 210 et suiv.

⁹ *Ibidem*, p. 211 V. aussi Iannis Karas, *Hoi thetikes epistemes ston helleniko Chôro* (s. 15—19), Athènes, 1991, pp. 201—224.

¹⁰ Nestor Camariano, *Sur l'activité de la „Société littéraire gréco-dacique“ de Bucarest (1810—1812)*, dans „Revue des ét. sud-est europ.“, VI, 1968, No. 1.

¹¹ A. Camariano-Cioran, *Les Académies...*, p. 55.

¹² *Ibidem*, p. 105 et suiv.

¹³ Archives de l'Etat Bucarest, Documents historiques. Doc. DCCCXXXVI/4 a.

¹⁴ *Ibidem*.

ROMÂNII ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA. PARTICULARITĂȚI ȘI REPERE

GHEORGHE PLATON

În limitele sale cronologice, secolul al XIX-lea acoperea o importantă parte a istoriei noastre moderne. Dominat de procesul general de constituire și de afirmare a națiunilor și a statelor naționale, brăzdat de prefaceri adânci în structurile economice, sociale și mentale, realizate sub semnul generic al *libertății*¹, secolul cunoaște o impresionantă intensificare a ritmului dezvoltării istoriei. Descătușată de lanțurile *civilizației* agrare, lumea intră în noua cadență a *civilizației industriale*². Într-un scurt interval de timp, omenirea s-a dezvoltat mai mult decât în miile de ani care s-au situat sub însemnul dominant al agriculturii. Secolul al XIX-lea este timpul principal și, totodată, teatrul esențial al acestor prefaceri, în aria și în ritmul cărora se încadrează și istoria noastră modernă. Este secolul în care s-a constituit națiunea română modernă, în care s-a realizat și, apoi, s-a desăvârșit unitatea națională, au fost construite structurile economice, sociale, mentale și politice ale statului modern. Cucerindu-și independența, România s-a integrat în structurile și în ritmurile de dezvoltare ale societății europene.

Urmărirea acestui șir de procese și fenomene istorice, în contextul general în care s-au desfășurat, stabilirea impulsurilor ce le-au primit, a implicațiilor pe care le-au provocat și a particularităților care le definesc reprezintă o operație obligatorie de ordin metodologic, pe care trebuie să o întreprindă acel care încearcă să surprindă liniile de dezvoltare ale istoriei moderne a României. În limitele restrânse acordate demersului nostru, ne îngăduim să formulăm unele observații de ordin general asupra istoriei românești din prima jumătate a acestui secol.

În primul rând — fără să simțim nevoia să ne argumentăm, acum, opțiunea — este timpul, credem, să se renunțe la *periodizarea* care consideră drept punct liminar pentru începutul epocii moderne revoluția din 1821³ (evenimentele din 1821, mai bine zis, deoarece *revoluția* în structura societății românești fusese începută înaintea anului 1821 și nu s-a sfârșit odată cu acesta). Eliberarea societății de constrângerile politice și ideologice ale regimului comunist impune obligația pentru știința noastră istorică de a se elibera de conveniențele, prejudecățile sau limitele care îi erau impuse de materialismul

dialectic și istoric, de „învățătura marxistă“ în general. Adoptarea periodizării generale, uzitată de istoriografia europeană, îngăduie reînegrarea istoriei noastre în spațiul și în timpul în care s-a desfășurat.

Manifestările complexe ale *secolului de aur* (cum, pe drept, a fost numit cel de al XVII-lea)⁴, existența „luminilor“ românești într-o perioadă ce a precedat celor europene⁵, *preiluminismul*⁶ reprezentat de D. Cantenir și opera culturală și politică a lui C. Brâncoveanu, reformele adânci ale „secolului fanariot“, care însoțesc și legiferează formele *Revoluției atlantice*⁷ în spațiul românesc, precum și fenomenele proprii Iluminismului, formele de expresie ale fenomenului național în Transilvania și în Principate, răscoala din 1784 și *Supplex*-ul din 1792 (care reliefează două dimensiuni esențiale ale națiunii), relațiile cu ideile Revoluției franceze⁸ ș.a. în succesiunea lor, se petrec într-un sincronism *sui generis* cu fenomenele europene, fără să fie simple ecouri ale acestora.

În aceste condiții, credem, o reevaluare se face necesară, pentru a se putea ieși din situația — cel puțin nefirească — în conformitate cu care istoriei noastre îi sunt atribuite valori și ritmuri particulare, care au așezat-o în afara istoriei europene, marginalizând-o. Nu este vorba, aici, de o simplă problemă cu caracter metodologic; este, mai mult o chestiune privind maniera de abordare a fenomenelor istoriei universale, de perspectivă, așadar, asupra unei epoci istorice (secolele XVIII și XIX) în care ideea de Europa depășise stadiul afirmării teoretice, fiind aplicată în practica construcției politice.

Condițiile în care s-a dezvoltat istoria noastră, rolul (pozitiv sau negativ) al impulsurilor venite din afară, generate de poziția geopolitică a spațiului românesc, au determinat, mereu, interferențe și influențe care au conferit factorului extern un loc privilegiat în actele istoriei noastre. Interdependențele multiple și continui create de această stare de lucruri nu pot fi reduse, prin simplificare, la relațiile politice de aservire sau de supunere. Prin forța lucrurilor, aceste interdependențe s-au extins și au influențat întreaga dezvoltare istorică, menținând spațiul românesc și pe locuitorii acestuia în sfera politică a interesului european.

Lăsăm la o parte tratarea problemei privind locul ocupat de țările române în combinațiile politice europene din secolele XV—XVII (zonale sau generale), la care au participat Polonia, Austria, Turcia, Rusia, apoi, care aveau drept obiectiv să creeze în zonă un anumit echilibru strategic și politic. Aceste „combinații“ sau planuri, rămase în stare de proiect sau parțial îndeplinite, au avut repercusiuni complexe și importante, totodată, asupra istoriei și a destinului românesc. Actul politic îndeplinit de Mihai Viteazul s-a situat în acest context, oferind alternativă românească planurilor și combinațiilor politice și strategice străine. Suntem constrânși să ne oprim doar asupra secolului al XVIII-lea și a primei jumătăți a secolului al XIX-lea, când s-a modificat echilibrul politic european, centrul de greutate deplasându-se în estul continentului.

În noile condiții, țărilor române le revine un loc important în evoluția *Problemei orientale*. Teritoriul lor devine *bulevard de trecere* sau

teatrul unor numeroase și pustiitoare războaie, „pradă și monedă de schimb“¹⁰, „obiecte de compensație“ pentru învingători (Transilvania a fost anexată de către Habsburgi, Bucovina a avut aceeași soartă, Oltenia fiind temporar ocupată, între 1718—1739; în 1812, Basarabia a fost incorporată Imperiului țarist). Totodată, însă, în condițiile în care Anglia, lezată în interesele sale politice și strategice de înaintarea continuă a Rusiei — a înțeles că „India se apără pe Bosfor“¹¹, Principatele au devenit „principala piatră de încercare a sistemului de relații între marile puteri interesate“¹², un fel de placă turnantă a proiectelor care vizau sud-estul Europei, adevărate „posturi de observație“¹³, în timp ce Dunărea (care, până la vărsarea în Mare, brăzda o însemnată parte a spațiului locuit de români) — devenită „bază strategică a echilibrului politic în Orient“¹⁴, reprezenta la începutul secolului al XIX-lea, „centrul de gravitație al lumii“¹⁵. O *Problemă românească* își definește, cu tot mai multă claritate, contururile în cadrul larg al *Problemei orientale*.

Procesul, important pentru individualizare etnică și politică a românilor, nu este un rezultat, exclusiv, al jocului politic ce dădea expresie intereselor marilor puteri în zonă. Românii au avut un rol activ. Forțele politice naționale au intervenit în acest „joc“, influențându-l — nu decisiv, însă, este drept. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, pe măsura consolidării națiunii române, intervenția românească va avea (uneori, cel puțin, ca în 1857—1859 sau în 1877, de pildă) o importantă valoare conferind o orientare în sens național deciziilor politice ale marilor puteri. În general, însă, în întregul secol al XIX-lea (pe parcursul unei importante părți a istoriei noastre moderne), relațiile internaționale și presiunea din afară au fost determinate, se poate aprecia, în orientarea istoriei noastre. *Dependența politică — suzeranitatea* exercitată de Poartă (în condițiile garanției colective a Puterilor în raport cu integritatea Imperiului otoman) și *protectoratul* Rusiei țariste (oficializat în 1829) au creat românilor din Principate (al căror stat a continuat să existe) un regim special, care i-a supus fluctuațiilor politice care au caracterizat „Problema orientală“ în cursul evoluției sale.

Creșterea puterii militare și a influenței politice a Rusiei, în prima jumătate a secolului al XIX-lea și scăderea corespunzătoare a rolului militar și politic al Imperiului otoman au situat Principatele în sfera intereselor exclusive ale Rusiei țariste. De aici, au decurs importante consecințe asupra procesului de dezvoltare a societății românești. Într-o primă fază, acesta a putut să fie realizat numai în acord cu interesele și obiectivele politice urmărite de Rusia în Principate. Regulamentele organice, maniera și limitele în care s-a efectuat modernitatea societății românești au fost consecințele acestei situații.

Cât de puternică și de gravă a fost dependența românilor față de influența factorilor din afară, de evoluția raporturilor internaționale (în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea), este probat de faptul că toate actele mari ale istoriei noastre (în veacul naționalităților, mai cu seamă, în care autonomia a fost recunoscută și garantată) au fost realizate în strânsă legătură cu mari crize europene, în care deciziile politice au fost adoptate la congrese europene. Soarta românilor a fost puternic influențată de caracterul acestor decizii.

Înlăturarea sistemului politic fanariot a fost posibil ca urmare a crizei europene din 1821. Revoluția română de la 1848 s-a putut individualiza în cuprinsul *revoluției europene*, ca parte componentă a acesteia. Unirea Principatelor și constituirea statului național român au fost posibile ca urmare a crizei orientale marcată de războiul Crimeii, încheiat prin tratatul de pace de la Paris (1859). Independența României a fost consacrată prin Tratatul (congresul) de pace de la Berlin (1878), care a pus capăt noii crize orientale, începută în 1875. În egală măsură, desăvârșirea uniunii naționale românești s-a putut realiza în urma crizei generale care și-a găsit deslegarea în primul război mondial. Înfrățirea României mari, întregite, a fost validată de tratatul de la Versailles.

Firește, în împlinirea destinului lor, românii le-a revenit un important rol. Istoria noastră modernă — pentru a ne mărgini în limitele sale — ne oferă imaginea luptei națiunii române împotriva *destinului impus*, pentru îndeplinirea opțiunilor proprii. În această luptă (care reprezintă obiectul principal al istoriei noastre în veacul naționalităților), factorul extern a avut o importantă pondere, care a conferit istoriei acestui veac un anumit caracter și particularități care se cer corect cunoscute, pentru a se stabili echilibrul necesar cunoașterii.

Desigur, reliefaarea acestei importante particularități, cu aspectele sale pozitive sau negative — dependența în raport cu evoluția factorilor politici și strategii europeni, cărora li s-au adăugat, apoi, interdependențele de natură economică, culturală și spirituală — verifică, totodată, existența *legăturilor* cu Europa, integrarea deplină a spațiului românesc în comunitatea politică, economică și culturală a continentului, cu multiple consecințe asupra societății românești, a spiritului de care este dominată această societate.

Legăturile românii cu Europa, cu mișcarea spre progres a lumii în secolul naționalităților — acesta este, totodată, secolul revoluțiilor tehnice, totale și generale — nu au fost condiționate, așadar, doar de interese politice sau strategice. Natura *intereselor* a fost mult mai diversă, acestea izvorând din complexitatea factorilor care definesc dezvoltarea capitalului și spațiul european și mondial. Istoricii occidentali¹⁶ au încadrat numeroasele procese care brăzdează dezvoltarea secolului al XVIII-lea și a primei jumătăți a secolului al XIX-lea sub genericul *Revoluției atlantice*. În intervalul de timp dintre cele două revoluții care marchează punctele liminare ale fenomenului, desfășurat pe ambele țărmuri ale Atlanticului (revoluția americană și revoluția europeană de la 1848), s-au produs transformări uriașe în structura societății europene și americane, care le-au schimbat, decisiv, profilul și orientarea. O *revoluție demografică*, una *agrară* și alta *industrială*, aflate în strâns raport de interdependență, care au așezat societatea pe alte temelii, noi, moderne. Revoluțiile politice, cea americană și cea franceză, continuare a celei dintâi, precum și crizele și revoluțiile ulterioare, din 1821, 1830, 1834, care s-au încheiat cu revoluția europeană de la 1848, au justificat și au legitimat aceste transformări, creând cadrul dezvoltării spre noile direcții.

Printr-o cercetare specială¹⁷, consacrată realităților românești din această perioadă, am probat, credem, că *Revoluția atlantică*, cu compo-

nentele care o definesc, nu se oprește la granița Principatelor ; este un fenomen general european. Mai mult decât atât, împreună cu *revoluțiile demografică, agrară și industrială* (care, în spațiul românesc, s-au desfășurat într-un ritm și în forme specifice), are loc o *revoluție ideologică*, în spiritul și în mentalitatea oamenilor, care conferă transformărilor de structură aspectul lor unitar, european, le definește și le justifică. Cercetarea a îngăduit concluzia, importantă, a unei *integrări* europene, realizată obiectiv, în acord cu liniile generale ale dezvoltării continentale, pe care, firesc, spațiul și societatea românească, componente ale Europei, se aflau demult angajate.

Regimul juridic al celor două Principate (limitându-se observațiile tot la registrul epocii moderne), *suzeranitatea* Turciei și, apoi, *protectoratul* Rusiei țariste, avantajele conferite în Principate puterilor europene prin capitulațiile încheiate de aceste puteri cu Imperiul otoman, au îngăduit posibilitatea de mișcare a românilor în interior. După abolirea regimului fanariot, mai cu seamă, actelor de natură internă li s-au conferit caracter și valoare internaționale. În condițiile în care alinierea la spiritul european și adoptarea unei organizări în acord cu cea a „Europei luminate” — spre care tindeau mințile cele mai înzestrate ale vremii — nu erau posibile prin inițiative proprii, neputând fi realizate nici cu sprijinul puterilor tutelare, lupta națională înscrie autonomia (*independența*, în fapt) pe primul plan alături de *unitatea politică*, ce trebuiau să confere consistența necesară efortului spre existență națională proprie. *Unitatea și independența*¹⁸ devin componente esențiale ale mișcării naționale de-a lungul întregului secol, dominând spiritele, marcând toate acțiunile.

În noile condiții istorice, favorizată de consecințele revoluției de la 1821, de înlăturarea regimului politic fanariot și de restaurația națională, mișcarea politică românească, acționând în vederea organizării societății moderne, își intensifică eforturile pentru promovarea și sublinierea identității naționale. Regulamentul organic a însemnat un important pas pe calea progresului. Cumulând și sintetizând îndelungate eforturi anterioare, legiuirea a instrumentat principiile și instituțiile statului modern. Așa cum, pe drept, aprecia A. D. Xenopol, a stabilit „regulile fixe și statornice în locul chibzuirii momentane și a bunului plac”; a introdus „răspunderea legală în locul iresponsabilității, pune, pentru prima oară în societatea românească, ideea interesului public ca ceva superior celui individual... era substituirea vieții legale, celei arbitrare de până atunci; ideea statului se naște pentru prima oară la Români în concepția ei modernă, ca viață a unui tot, întocmit pe norme obștești, adică pe legi”¹⁹.

Aprecierea marelui nostru istoric corespunde, întru totul, realității. Legiuirea este o expresie a efortului românesc al timpului de a se alinia cerințelor vieții moderne. Din nefericire, Regulamentul organic, elaborat și aplicat în timpul ocupației militare ruse în Principate, a favorizat interesele acesteia, înlesnindu-i controlul politic. Introducerea *articolului adițional*, care interzicea intervențiile interne în problemele de fond, precum și caracterul incomplet al măsurilor de modernizare nu au îngăduit dezvoltarea societății în acord cu nevoile sociale și națio-

nale. Sub regimul Convenției de la Balta Liman (1849—1856) și în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, modernizarea societății (prin eliminarea neajunsurilor legiurii și prin completarea ei) se va realiza în limite cu mult mai largi, corespunzătoare cu opțiunile naționale și în acord cu interesele țării. Regulamentul organic rămâne, însă, un moment important în istoria României moderne, favorizând dezvoltarea potrivit spiritului veacului, programele complete de construcție a societății moderne fiind elaborate în timpul revoluției de la 1848.

Din cele consemnate până acum, se poate desprinde observația potrivit căreia, în dezvoltarea societății românești moderne, relația dintre *intern* și *extern* a fost în favoarea celui de al doilea factor. Până la obținerea independenței, cel puțin, factorii de decizie ai politicii românești, cu scopul de a favoriza interesele naționale, au trebuit să se strecoare, literalmente, prin hățșul intereselor contradictorii ale puterilor. Această situație se poate desprinde, limpede, în timpul domniei lui Alexandru I. Cuza. Pentru a desăvârși opera de modernizare și a înfrânge obstacolele insurmontabile ridicate de opoziția din interior, dar și de presiunea din afară (chiar în condițiile în care autonomia era garantată de puterile semnatare ale Tratatului de la Paris), Domnitorul Unirii a trebuit să recurgă, frecvent, la *politica faptului împlinit*, forțând „mâna puterilor“. De fapt, într-o asemenea manieră a fost încălcat și „spiritul“ Convenției de la Paris (1858) atunci când, în urma dublei alegeri, din 24 ianuarie 1859 (Alexandru Ioan Cuza fiind ales și la București), s-a putut realiza unirea celor două Principate în persoana aceluiași domn. În egală măsură, printr-un procedeu asemănător, în 1866, în urma înlăturării domnitorului Al. I. Cuza și a aducerii pe tron a lui Carol I de Hohenzollern, a fost instaurat regimul politic al Monarhiei constituționale. Ultimul act al *politicii faptului împlinit*, fără efect, din nefericire, s-a consumat odată cu proclamarea *independenței absolute* a României la 9 mai 1877. În intenția românilor, actul (care, recunoscut, trebuia să asigure integritatea teritorială a țării) însemna nu numai înlăturare a suzeranității Porții, devenită nominală; avea în vedere, în măsură egală abolirea regimului garanției colective instituit în 1856, prin congresul de la Paris, care punea obstacole la fel de grave în calea dezvoltării normale a societății românești.

Politica faptului împlinit a putut să fie utilizată în momentul în care națiunea și mișcarea națională — posedând suficientă forță — au putut să beneficieze și de sprijin politic din afară sau de simpatia unei părți a opiniei publice. În vremea Regulamentului organic un asemenea act ar fi fost de neconceput. Maniera în care a fost înlăturat de la domnie Alexandru Ghica (domnul regulamentar al Țării Românești) „răzvrătit“ împotriva consulului Rusiei, de ale cărui sfaturi asupra guvernării nu a vrut să mai țină seama, este o limpede probă în acest sens²⁰.

În perioada anterioară Unirii, una din căile colective folosite de români pentru împlinirea opțiunilor naționale, mai cu seamă, a fost *revoluția*²¹. De la început, însă, trebuie avut în vedere faptul că revoluțiile românești nu se cer apreciate în lumina exclusivismului marxist, care le consideră drept acte de ruptură, chemate să soluționeze, prin

violență, antagonismul existent între forțele de producție dezvoltate și relațiile sociale înapoiate și să instaureze o ordine nouă. În societatea românească, nici la 1821 și nici la 1848 nu a existat un asemenea antagonism. În egală măsură, lipsa unei clase de mijloc, capabile să-și asume sarcina de a răsturna regimul vechi și a instaura noua ordine, nu putea să confere revoluțiilor românești un asemenea caracter. Încercările de a silui realitatea istorică, de a o înghesui în „patul lui Procust“, au eșuat, se știe ²².

În 1821, *răzvrătirea* românilor împotriva Porții, contestarea regimului de suzeranitate, ar fi avut drept consecință situarea celor două Principate în afara ordinii europene stabilite prin Congresul de la Viena, le-ar fi pus în conflict direct cu Sfânta Alianță, ale cărei principale protagoniste erau atât de aproape și de amenințătoare. Românii nu puteau beneficia nici de „contradicțiile“ (acestea erau puternice) existente între Rusia și Austria, pentru a câștiga siguranță și capital politic. Nu se puteau sprijini pe una din Puteri împotriva celorlalte. O asemenea politică era lipsită de perspective. Austria nu a acordat niciodată sprijin românilor. Dimpotrivă: politica sa a reprezentat o permanentă amenințare. De asemenea, obiectivele urmărite de Rusia erau (cel puțin acum) prea bine cunoscute pentru a mai îngădui vreo iluzie. 1812 era prea aproape, Basarabia constituia o rană ce sângera puternic, încă. Prin forțele lor proprii, românii nu erau capabili să lupte împotriva imperiului otoman; erau cei mai în măsură, poate, să-i cunoască forța, să nu aibă încredere în perspectiva unei ridicări armate lipsită de sprijinul militar al unei mari puteri. Tudor Vladimirescu a afirmat, de mai multe ori, această convingere a factorilor responsabili.

Răscoala grecilor, promisiunea de ridicare la luptă a popoarelor din Balcani, și, mai cu seamă, sprijinul cert al Rusiei — pe care se baza propaganda Eteriei, au creat o situație nouă, pe care forțele politice românești nu o puteau ignora. *Aderarea* la Eterie a unora din reprezentanții *partidei naționale* s-a făcut în urma unui calcul politic lucid. Principatele nu mai trebuiau lăsate să fie, ca în trecut, obiecte de schimb, teatru de război sau „bulevard de trecere“. „Participarea“ românilor, într-un fel sau în altul, trebuia să le confere capitalul politic necesar, de natură să-i favorizeze în faza finală a evenimentelor. Există convingerea, întemeiată pe faptele rezultate din „logica timpului“, că rezolvările ultime ale unui eveniment de asemenea proporții nu puteau să fie realizate decât prin participarea europeană. În asemenea condiții, problema românească, desprinsă din limitele zonale în care se află, trebuia să intre în atenția concertului european, să intre în sfera interesului mai larg, european. „Aderarea“ românilor, în limitele în care s-a realizat, s-a efectuat cu prudență, cu mare prudență. A reprezentat *alternativa obligatorie* a unei neutralități imposibile. Nimeni nu ar fi respectat-o. Armata lui Tudor Vladimirescu, *Adunarea norocului*, urma să asigure — împotriva oricui — integritatea țării, să garanteze „dreptatea și slobozenia“ răpite de „cei de pe urmă veniți domni“. Românii nu se ridicau împotriva Porții. Mișcarea lor se încadra în limitele regimului de suzeranitate, solicitând restabilirea suveranității interne încălcată de fanarioți. Trebuia să asigure autoritatea legitimă a Sultanului,

zdruncinată de domnii fanarioți. Acestea erau obiectivele mărturisite oficial, care, în accepțiunea românilor, decurgeau din dreptul de autonomie încălcat prin abuz de autoritate.

Situația ambiguă în care se aflau românii, riscurile enorme ale unei răzvrățiri împotriva ordinii constituite, în condițiile în care nu existau garanții, atitudinea Rusiei, ca întotdeauna, fiind dictată de alte rațiuni, și-au găsit expresie în ambiguitatea declarațiilor și a atitudinilor forțelor politice (și ale lui Tudor Vladimirescu, în speță). Suzeranitatea Sultanului nu a fost contestată, programul inclus în *Cererile norodului românesc* nu cuprindea nimic (în formulare directă, cel puțin) din cerințele fundamentale ale epocii. Era un program minimal.

Calculule forțelor naționale s-au dovedit apropiate de realitate. Eliberarea românilor de sub regimul fanariot nu a fost rezultatul direct al luptei revoluționare a românilor. Participarea acestora la ridicarea creștinilor din 1821 și voința de a se elibera au jucat, desigur, un important rol în acest sens. Rezolvările finale, însă, au fost rezultatul conjuncturii, al calcululelor și al deciziilor politice.

Dacă importanța revoluției românilor de la 1821 și locul ei în istoria națională pot fi apreciate deplin numai prin situarea împrejurărilor de atunci în succesiunea istoriei, maniera în care s-au desfășurat evenimentele, explicațiile faptelor și înțelesul rezultatelor finale nu pot fi pătrunse decât dacă le situăm și le analizăm în contextul internațional în care s-au desfășurat, dacă ținem seama de implicațiile profunde provocate de interdependențele multiple ale timpului, pe care factorii responsabili ai luptei politice a românilor nu puteau să-i ignore.

Revoluția de la 1848 — și ea, este un fenomen pe care participanții l-au explicat prin existența aceluiași drept de autonomie, în virtutea căruia, totdeauna, românii au avut libertatea de a-și da legi și de a se organiza în acord cu trebuințele lor și cu opțiunile politice. Așa cum o declară, nu odată, căuzașii, ea nu a fost îndreptată împotriva nimănui. La fel ca în 1821, caracterul intern al acțiunilor, sensul lor practic, sunt continuu, cu stăruință, reliefate. Nu numai în documentele moldovene; cele ale revoluției muntene, fără excepție, aproape, explică sensul ridicării românești în aceeași perspectivă. Și acum, cele două Principate evoluau între Scylla crucii și Charibda semilunii. Autonomia, înscrisă și garantată prin Tratatul de la Adrianopol, fusese încălcată de semnatarii actului înșiși (de Rusia, mai cu seamă). Documentul țarist din 19/31 iulie, care condamna, cu violență, tendințele pandacice ale românilor, reliefând consecințele primejdioase care decurg pentru integritatea celor trei imperii limitrofe, la fel ca și *replica* locotenentei domnești, adresată Porții, oferă o limpede expresie a situației geopolitice dificile în care era înscrisă revoluția românească. Explică, în parte, și cauzele eșecului său ²³.

În Transilvania, românii au „jurat credință” autorității legitime, împăratului și, în virtutea libertăților acordate prin constituția imperială, s-au declarat națiune de sine stătătoare, prin intermediul *adunării plebiscitare* din 3/15 mai. Nu era, aceasta, o simplă formulare de natură tactică, menită să acopere veleitățile revoluționare, de răsturnare. Corespundea unui program ce exprima o situație geopolitică dramatică

și un context internațional care au impus factorilor de decizie și luptei politice naționale o anumită linie de conduită, utilizarea unor mijloace specifice²⁴. Din aceste cauze, *cercetarea* revoluției românești nu trebuie să fie făcută cu instrumente ideologice infailibile, cu autoritate generală, ci cu cele care corespund spiritului și realităților locului.

Studiul lui N. Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*²⁵, înțeles în litera dar și în spiritul său, reprezintă un excelent ghid pentru cunoașterea rolului revoluției românești în istoria noastră modernă. Revoluțiile străbat ca un fir roșu această istorie, organizând-o, accelerându-i cadența, introducând-o în ritmurile vieții europene. În viziunea istoricului, se știe, revoluției de la 1848 trebuia să-i urmeze alte două revoluții: una pentru *unitate* și alta pentru *independență*²⁶ națională, prin intermediul cărora românii trebuiau să intre în plenitudinea drepturilor lor. Previziunea istoricului, sprijinită pe o adâncă percepere a fenomenelor istorice naționale și pe o limpede perspectivă teoretică, s-a împlinit. Revoluției române de la 1848 — care a stabilit liniile de dezvoltare ale statului român modern —, i-a urmat *revoluția națională*, cu cele două etape ale sale: *unitatea* (1859) și *independența* (1877—1878).

Limitându-ne observațiile la prima parte a istoriei noastre moderne, nu putem încheia fără să constatăm un al fapt important, specific, în egală măsură, realităților noastre istorice, în acord, însă și cu spiritul „secolului naționalităților“. În procesul de constituire a societății românești moderne, în raportul dintre factorii *social* și *național*, preponderența o are factorul național, întărirea naționalității, a limbii și a culturii naționale, a statului național unitar. Acestea reprezentau atribuțiile esențiale ale organizării moderne, în cuprinsul căreia se situau și desființarea iobăgiei, eliberarea și improprietărirea țăranilor. Aceasta nu era o problemă subsidiară. În Transilvania, în condițiile deosebite existente și a primejdiei care-i amenințau pe români, cuvintele lui S. Bărnuțiu exprimau, limpede, rațiunea acestei priorități: *Libertatea fiecărei națiuni nu poate fi decât națională*, spunea el, în discursul rostit în Catedrala de la Blaj, la 2/14 mai 1848 —, *libertatea fără de naționalitate nu se poate înțelege nici la un popor de pe pământ*. Libertatea oricărui popor e bunul lui cel mai înalt, și naționalitatea lui e libertatea lui cea de pe urmă²⁷.

În cele două Principate, problema agrară s-a pus în altă accepțiune. Rezolvarea *democratică* a acesteia (pe care N. Bălcescu o includea între cerințele revoluției de la 1848) era strâns legată de construcția națională, fiind condiția esențială a acesteia²⁸. Rezolvarea ei nu putea să fie imediată, însă; urma să fie înfăptuită într-o perspectivă apropiată. Țărănimă, majoritatea zdrobitoare a națiunii, forța economică esențială, și depozitara valorilor naționale trebuia să participe efectiv la construcția societății moderne, bucurându-se de dreptul de cetate²⁹. Oricum, și în Principate, *libertățile* urmau să fie organizate, instituționalizate, în condițiile în care statul românesc putea să-și exercite atribuțiile esențiale în opera de construire a societății moderne.

Prioritatea națională nu este deschis declarată³⁰ ca în Transilvania, înaintea revoluției, cel puțin. La sfârșitul acesteia, în exil, N. Băl-

cescu a reliefat, și el, primatul libertății naționale, al înlăturării dominației străine.

Observăm, așadar, că regimul juridic al Principatelor și cel al Transilvaniei, gradul de dependență al teritoriilor românești față de imperiile vecine, au impus limite și restricții proceselor dezvoltării istorice, au imprimat luptei naționale a românilor particularități și distincții care au conferit istoriei, actelor și evenimentelor acesteia, un anumit curs.

Aprecierea istoriei noastre moderne din prima jumătate a secolului al XIX-lea în această perspectivă ne apropie, credem, de înțelegerea mai deplină a evoluției istoriei românești în veacul naționalităților (firește, maniera poate fi extinsă asupra întregii noastre istorii moderne în care națiunea română și-a definit profilul, și-a creat statul național, și-a cucerit independența, modernizând structurile societății, pe care a pregătit-o pentru marele act al Unirii înfăptuit în 1918).

Departate de a cuprinde întreaga complexitate a fenomenelor și a aspectelor adiacente, comunicarea noastră se dorește a fi o invitație la reflecție, pentru o necesară reevaluare.

NOTE

¹ Cf. Benedetto Croce, *Histoire de l'Europe au XIXe siècle*, traduction et préface d'Henri Bedarida, Paris, 1973, p. 46.

² Cf. Alvin Toffler, *Al treilea val*, București, Edit. Politică, 1983.

³ În acest sens, a se vedea, Gh. Platon, *Istoria modernă a României*, București, Edit. Didactică și Pedagogică, 1985.

⁴ A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Edit. Academiei, 1972.

⁵ Cf. *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples de Sud-Est européen*, „Actes du Colloque international organisé par la Commission de l'AIÉSEE pour l'histoire des idées sous l'auspice et avec le concours financier de l'UNESCO, Paris, 11—12 Avril, 1968, București, 1970, p. 118.

⁶ Pompiliu Teodor, *Dimitrie Cantemir și preiluminismul sud-est european; iluministe europene*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1984, p. 25—48, 49—74.

Idem, *Interferențe ale preiluminismului în cultura română*, în vol. *Interferențe*

⁷ Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria României moderne*, Iași, Junimea, 1980.

⁸ Idem, *La société roumaine et les idées de la Révolution française. Remise au point de certaines relations*, în vol. *La Révolution française et les Roumains, Etudes à l'occasion du bicentenaire publiées par Al. Zub*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza“, 1989. Pentru problematica în discuție, prezintă interes toate lucrările inserate în volum.

⁹ Cf. Jacques Chabannes, *L'Europe ou 3000 ans d'espoir*, préface de Leprince Ringuet, Paris, Editions France — Empire, 1978. A se vedea și Denis de Rougemont, *Vingt-huit siècles d'Europe. La conscience européenne à travers les textes. D'Hésiode à nos jours*, Paris, Payot, 1961. Robertson, considerat drept primul dintre istoricii al cărui obiect de studiu a fost Europa în întregul ei, subliniind raportul de interdependență dintre statele care alcătuiesc continentul, notează că, acela care ar dori să scrie istoria unuia din marile state ale Europei în ultimile două secole, ar fi constrâns să scrie istoria întregii Europe: „Depuis cette époque, appréciait el, les différents royaumes n'ont formé qu'un seul et vaste système, si étroitement uni, que chacun d'entre eux, ayant un rang déterminé les opérations de l'un se font sentir à tous les autres assez puissamment pour influencer sur leur conseils et diriger leurs démarches“. *Ibidem*, p. 148. Români, ei înșiși, aveau, în epocă, sentimentul acut al acestor legături și interdependențe.

¹⁰ Cf. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XVII, p. 785 (Billecocq, către Thiers, 24 octombrie 1840).

¹¹ *Histoire des relations internationales*, publicat sub direcția de Pierre Renouvin, vol. IV, Paris, 1954, p. 17.

¹² N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. II, p. 56—57 și L. Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională*, Iași, Junimea, 1975, p. 31—32.

¹³ Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Iași, Junimea, 1985.

¹⁴ H. Geffken, *La question du Danube*, Berlin, 1883, p. 8. Apud, L. Boicu, *op. cit.*, p. 14.

¹⁵ Cf. *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. VIII, p. 251. (Expresia, atribuită lui Talléyrad, a fost inserată în broșura *Napoléon III et les Principautés Roumaines*, apărută la Paris, în vara anului 1858, în cursul dezbaterii Conferinței europene).

¹⁶ Îi amintim pe cei mai reprezentativi, în problema care ne interesează: Jacques Godechot, *La Grande nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789—1799*, Paris, 1956. Idem, *Les Révolutions (1770—1799)*, Paris, PUF, 1970 și R. R. Palmer, *The Age of Revolution*, I (1770—1792), II (1783—1815), Princeton, 1956, 1964.

¹⁷ Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*.

¹⁸ Cf. Anastasie Iordache, Apostol Stan, *Apărarea autonomiei Principatelor române 1821—1859*, București, Edit. Academiei, 1987; Nichita Adăniloiaie, Anastasie Iordache, Paul Oprescu, Alexandru Porțeanu, Apostol Stan, *Unitatea națională a românilor în epoca modernă 1821—1918*, București, Edit. Academiei, 1985.

¹⁹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. XI, ed. a III-a București, 1930, p. 100.

²⁰ Semnificative în acest sens sunt datele pe care ni le oferă Ion Ghica. Cf. Ion Ghica, *Opere*, vol. IV, Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, glosar și bibliografie de Ion Roman, București, Edit. Minerva, 1985, p. 37 și urm.

²¹ Mai pe larg, la Gh. Platon, *Die Revolutionen des 19 Jahrhunderts in dem Rumänischen Länder. Ausdruck des Sozialen und Nationalen Befreiungskampfes*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“, XXIII/1, 1986, p. 5—12 și Idem, *Revoluțiile române de la 1821 și 1848 și problema independenței naționale. Context național și internațional*, în *România în istoria universală* (coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), vol. I, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza“, 1986, p. 237—257.

²² A se vedea, de pildă, tentativa întreprinsă de A. Oțetea. Cf. *Caracterul mișcării conduse de Tudor Vladimirescu. Răscoală sau revoluție?*, în „Studii“, XX, nr. 4, 1967.

²³ După înfrângerea revoluției în Principate, apreciind incapacitatea Putărilor occidentale de a interveni în favoarea românilor, ziarul francez „Le Constitutionnel“ consemna că, din experiența noii lor nenorociri, românii vor învăța „că nu trebuie să speră să-și cucerească independența decât pe cale pacifică, prin unirea bunilor cetățeni, reforma moravurilor și răspândirea luminilor. Pentru rest, trebuie să aștepte sprijinul puterilor occidentale“. Cf. *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, vol. III, p. 259—260. În *Dorințele partidei naționale în Moldova*, M. Kogălniceanu consemna în acest sens că „românii înțeleg foarte bine poziția lor și simțesc că ei nu pot ajunge la redobândirea driturilor lor decât prin mijloacele cele mai pașnice și prin strânsă împreună înțelegere cu Turcia“. *Ibidem*, vol. IV, p. 133.

²⁴ Pericolul care amenință Imperiul otoman, se notează în documentul înaintat Porții, nu vine nici din partea românilor, nici din cea a bulgarilor, dacă crucea grecească va înlocui semiluna pe Sfânta Sofia, nici românii, nici alte raiale ale Imperiului nu vor fi acelea care o vor planta acolo. Dacă integritatea Imperiului otoman este, în ochii Rusiei, o condiție esențială pentru menținerea păcii generale, noi înșine o privim ca o condiție nu mai puțin esențială a propriei noastre salvări și oricât de lipsiți de judecată am fi considerați, noi nu putem, totuși, pentru a căuta să slăbim Poarta, să ne detașăm de ea într-un moment în care noi o dorim destul de puternică pentru ca ea să nu fie obligată să sufere o influență atât de contrarie propriilor sale interese, pe cât de funestă pentru noi înșine și pentru țara noastră“. *Ibidem*, vol. IV, p. 165.

²⁵ N. Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*, în *Opere*, II, *Scriseri istorice și economice, 1848—1852*, ediția Gh. Zane și Elena G. Zane, București, Edit. Academiei, 1982, p. 107—113.

²⁶ Idem, *Opere*, IV, ediția G. Zane, București, 1964, p. 277 (scrisoarea către A. C. Golescu, din martie 1850).

²⁷ Cf. Cornelia Bodea, *1848 la Români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 455, 469, 482.

²⁸ Iobăgia, considera omul politic român, este condamnată de istorie. „O putere cumplită și neauzită, care lucră împotriva despotismului pretutindene lucră demult și la surparea acestei cetăți barbare, și murii ei se vor răsturna amuși pe aceia care nu vor să o dărâme din amoare către omenire“. *Ibidem*, p. 467.

²⁹ Cf. Gh. Platon, *Țăranii în revoluția de la 1848*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași, t. XV, 1969, fasc. 1, p. 33—46.

³⁰ În celebrul său articol, *Drepturile românilor către Înalta Poartă*, N. Bălcescu scoate în relief prioritatea factorului național: „Timpul n-a venit ca să dobândim o independență absolută, spunea el, condamnând constanța manifestată de români în respectarea unei suzeranități neputincioase — apărarea naționalității trebuie făcută cu prețul vieții — mai bine țara noastră să se prefacă într-un întins mormânt numai să rămână tot țară a românilor“. *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. III, p. 175—179.

**MORALISTUL SIMEON MARCOVICI.
DE LA „CURSUL DE RETORICĂ“ LA TRADUCERILE
DIN LITERATURA OCCIDENTALĂ**

NICOLAE ISAR

Cărturarul Simeon Marcovici (1802—1877), unul dintre primii bursieri la studii în Occident, la Pisa și Paris, reputat profesor de la colegiul național „Sf. Sava“, în perioada 1827—1852¹, în istoriografia română este cunoscut în primul rând ca autor al *Cursului de retorică* — una dintre cele mai vechi lucrări de acest gen din cultura noastră —, precum și ca autor al unor numeroase traduceri din literatura franceză, italiană și engleză, elaborate pe parcursul unui interval de aproximativ trei decenii.

Operă reprezentativă a sa — obiect al lecțiilor predate la „Sf. Sava“ —, *Cursul de retorică* era publicat în anul 1834², la data când, în prealabil, apăruseră două dintre traducerile sale după autori străini („Viața contelui de Comminj“ și „Din cele mai frumoase nopți ale lui Young“). Cursul tipărit era el însuși rodul bogatelor lecturi de literatură occidentală, fragmentele traduse și încorporate în el urmând a contribui la inițierea cititorilor în operele și ideile unor scriitori străini.

Pe lângă limba frumoasă a acestor traduceri — limbă care „este aproape clasică și poate servi de model oricărui scriitor român“, cum observa Mihai Eminescu, în 1877, la moartea cărturarului³ — merită să fie reținute, ca și în cazul *Cursului*, spiritul moralizator și semnificația lor social-politică. Asupra acestei ipostaze a traducerilor lui S. Marcovici ne propunem să insistăm în paginile care urmează.

Așa cum s-a arătat nu de mult, sursele de bază ale manualului lui Marcovici trebuie să fie căutate într-o serie de lucrări contemporane de retorică de limbă franceză, în primul rând, în operele abatelui Giraud, M. Andrieux, J. V. Clerc ș.a. De la acești autori, mai mult decât de la C. Vardalagos sau H. Blair⁴, cum demonstrează M. Frânculescu⁵, s-a inspirat traducătorul în considerațiile sale estetice privind funcția moralizatoare a artei. Prin intermediul acestor antologii contemporane a receptat S. Marcovici și textele autorilor clasici, ale lui Aristoteles, Quintilian, Cicero ș.a.. Din aceste antologii a receptat, bine înțeles, și ideile unor mari gânditori din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Trebuie să admitem, însă, după opinia noastră, că unele citate din marii moralisti francezi din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea — ale căror opere au avut, în general, o largă circulație în cultura română în prima jumătate a secolului al XIX-lea — sunt luate de S. Marcovici nu numai din antologiile la care ne referim, ci și din operele originale.

Așa cum au subliniat în mod deosebit Al. Marcu și I. Pervain, retorica lui S. Marcovici a avut nu numai meritul de a pune în circulație texte semnificative aparținând autorilor clasici sau marilor gânditori ilumiști, ci și pe acela de a pune în circulație fragmente reprezentative din operele scriitorilor români contemporani, Heliade, I. Văcărescu, V. Cârlova, Gr. Alexandrescu și alții ⁶.

Cursul de retorică al lui S. Marcovici, mai ales în partea a doua, cum ușor se poate observa, cuprinde veritabile pagini de ideologie literară și estetică, autorul având meritul de a fi comentat aici — în multe cazuri, pentru prima dată în cultura română — termeni indispensabili artei scrisului, de mare însemnătate într-o epocă de început a culturii române moderne, de viguroasă afirmare a limbii naționale. În strânsă legătură cu definiția oratoriei sau elocinței, autorul se referă pe larg la stil, scriind despre condițiile acestuia: „curățenia“, „deslușirea“, „vrednicia“, „cuvința“. În acestea din urmă el încorporează și definește termeni indispensabili scriitorului modern: metafora, alegoria, „antitezul“, „ipotezul“, „iperbola“, gradația, interogația, personificația, comparația, descripția, imprecția etc. Prin definițiile date de el figurilor de stil, între altele, autorul își aducea contribuția la îmbogățirea limbii române literare, aflată în plin proces de maturizare. Erau definiții care, independent de sursa lor, preîntâmpinau stringente necesități de ordin literar-lingvistic, ele relevând totodată și capacitatea acestui autor de mănuire a limbii române. Iată ce scrie el, de pildă, referindu-se la armonia stilului: „Armonia, numire încântătoare și magică, care împreună ideile de vrednicie și de grație, de mărire și de dulceață, care stă în buna așazăre, în împărțirea cea potrivită și în meștereguită proporție a zicerii lor, a frazurilor și a perioadilor, și din care izvorăște ceea ce se numește număr orătoriu, adică o cuvântare împodobită cu ziceri alese și plăcute duhului și auzului“ ⁷.

Având darul de a contribui la perfecționarea limbii române — perfecționare care constituia în viziunea autorului una dintre rațiunile de bază ale traducerilor din literatura străină ⁸ —, Retorica lui S. Marcovici subsuma în același timp concepția autorului despre rolul utilitarist al artei, despre datoria operei literare, filosofice sau istorice, de a moraliza societatea, de a desrădăcina năvaurile rele și a le înlocui cu cele bune ⁹.

Trebuie subliniat că latura social-politică, de nuanță moralizatoare, a lucrării lui Marcovici, la care ne referim aici, este la fel de importantă — dacă nu chiar mai importantă — decât latura estetic-literară. Opțiunile în ordine social-politică și morală ale autorului dau substanță lucrării, și prin această prismă, în ansamblul ei, lucrarea capătă o anumită notă de originalitate, chiar dacă cele mai multe texte pe care se bazează autorul sunt citate din diferiți alți scriitori. Așa cum afirmă în prefață, prin publicarea acestei lucrări Marcovici voia „a deschide un

drum spre învățătura unei științe foarte întinse și folositoare“¹⁰. Punctul său de plecare în elaborarea lucrării l-au constituit cerințele societății românești a timpului, ea urmând a veni în sprijinul „tribunei românești“, a oratorilor noii Adunări Obștești, instituită în urma dispozițiile Regulamentului Organic. Iată ce scrie autorul, referindu-se la aceste cerințe: „Tratatul dela Adrianopol reinnoind drepturile cele vechi și binecucântate ale Patriii noastre, i-a hărăzit, între multe faceri de bine, o administrație națională și neatârnată. Pă temeiul acestui tratat s-a întocmit o reformă în toate ramurile administrației; iar cel mai însemnător așezământ este dreptul d-a se aduna în fiecare an în București deputați din toate județele ca să chibzuiască asupra trebuințelor Patrii, a dezbate cu înfocare și nepărtinire pricinile ce privesc mai îndeaproape la buna petrecere și la interesurile cele mai scumpe ale obștii ș-a întocmi pravili lămurite și cu dreptate cumpănite. Abia sânt patru ani de când Oșteasca Adunare se îndeletnicește într-ale sale lucrări, și tribuna rumânească a format vreo câțiva oratori, a născut cuvântări pătrunzătoare, și cu oceasta atât literatura noastră s-a îmbogățit, cât și limba a luat un zbor repede spre desăvârșire“¹¹.

Propunându-și să reproducă numeroase citate din autorii străini, pentru sublinierea ideilor enunțate, Marcovici face o riguroasă selecție în raport cu propriile sale idei și cuvinte, opțiunea lui pentru anumite texte și autori fiind pe deplin semnificativă. Îndemnul la dragostea de patrie și la spiritul de sacrificiu pentru apărarea ei, critica privilegiilor și marilor inegalități sociale, elogiul monarhiei luminate și constituționale, în raport cu tirania, condamnarea „patimii războiului“, chemarea la luminare prin școală și cultivarea limbii naționale, toate acestea sunt amplu reflectate în cursul lui Marcovici, prin raportare la texte reprezentative ale autorilor străini sau români.

Între altele, apelurile patriotice ale lui Demostene adresate atenienilor, aveau pentru Marcovici — și pentru cititorii cărții sale — semnificația unor apeluri adresate contemporanilor. Era semnificativ, de pildă, un citat ca acesta, din apelul oratorului grec la luptă, în fața amenințării lui Al. Macedon: „Când, dar, o, Atenienilor, când veți împlini datoriile voastre? Când oare veți lua armele în mână ca să înfrânați pe acest neînfrănat vrăjmaș? Când o să cunoașteți neapărata trebuință de a înființa iarăși nădejile acestșii slăvite Patrii care după atâtea veacuri de cinste și de mărire să primejduiește a se face prada ambiției unui barbar nesățios? Eu socotesc că pentru cel ce nu s-a născut slobod nu poate fi mai mare trebuință de a-și mântui Patria de rușine și de pieire“¹². Alături de referința la patriotismul lui Demostene, era semnificativă și referința lui Marcovici la vitejia lui Mihai Viteazul și la a sa „osebită în războaie cercare“¹³.

Deosebit de semnificative sunt referințele din textul lucrării exprimând critica la adresa „celor mari“, a privilegiilor și inegalităților sociale. De pildă, un „cuvânt“ din L. Bourdaloue putea să sugereze tot atât de bine imaginea marilor boieri sau înalți dregători din Țara Românească: „Cu cât rangul vostru vă așază mai presus de ceilalți oameni, cu atâta mai mult sânteți datori să vă apropiați de dâșșii, să fiți blânzi, binevoitori și milostivi“¹⁴. Sau, de pildă, din Bossuet: „Deși se fălesc

oamenii în titlurile, în cinurile și în nașterea lor ,ei însă au toți același început, și acest început este cu totul mic“¹⁵.

Cu deosebire insistă Marcovici asupra îndatoririlor monarhului luminat, asupra calității sale de părinte al poporului. El citează, de pildă, pe Massillon, cu una din aprecierile sale privitoare la oblăduitori: „/.../ mărirea lor stă toată în dragostea supușilor care din veac în veac vecinicește aducerea aminte a prinților celor buni /.../“¹⁶. Sau, citând, după acelaș autor, din cuvântul lui Belizarie, vestitul general al împăratului Justinian, cu privire la angajamentul monarhului sau înaltului dregător, la intrarea în funcție: „Eu mă leg să trăiesc numai pentru norodul meu, eu jertfesc liniștea mea pentru a lui odihnă; vă făgăduiesc să-i dau legi folositoare și drepte, și toate chibzuirile și lucrările mele să fie potrivite cu aceste legi; cu cât mă face mai puternic (norodul, n.n., N.I.), cu atâta mai puțină slobozenie îmi lasă; cu cât mai mult mă înalță, cu atât mai mult mă robește lui-și. Sunt răspunzător pentru slăbiciunile, patimile și răătăcirile mele; îi dau dreptul asupra ființei mele /.../“¹⁷.

Critica despotismului și tiraniei în raport cu imaginea monarhiei luminate constituționale, survine în textul lui Marcovici și atunci când el abordează tema ruinelor, de largă circulație în epocă¹⁸. El invocă aici pe Volney („O, ruini! mă voi întoarce către voi ca să iau învățăturile voastre“¹), trimitând la „ruinurile Eghiptului și a Siriei“, care aminteau de o veche civilizație: „pe cât tot pământul robit tăcea înaintea tiranilor, voi propăvăduiați adevărurile ce ei urăsc și care, amestecând țărâna crailor cu a robului, măturisea sfânta dogmă a egalității“¹⁹. Alături de scriitorul francez, autorul invocă aici — cum face în multe rânduri — numele ilustrului său contemporan, Heliade, cu a sa *O noapte la Târgoviște*²⁰.

În legătură cu critica despotismului, se raportează S. Marcovici și la „patima războiului“, căreia îi opune ideea nobilă a păcii și înțelegerii, în acest sens dând din Massillon un semnificativ citat care putea găsi la cititorii români o rezonanță firească: „Slava unui prinț ambițios este pururea sângeroasă și supusă urei celui mai grozave din partea noroadelor; poate că vreun zmintit va lăuda biruințele lui, dar provinciile, orașele și câmpiile vor plânge; poate că îi vor înălța monumenturi trufase ca să nemurească izbânda lui, dar dărămurile atâtor orașe odinioară înflorite, pustiirea atâtor câmpii lipsite de podoabele lor, surpăturile atâtor zidiri sub care zac mulțime de cetățeni liniștiți, toate acestea vor vecinici zădărnicia și nebunia lui; el va trece ca o apă repede și turbure ca să cotropească pământul, iar nu ca un râu blând și lin ca să-l adape și să-i aducă îmbielșugarea; urmașii lui îl vor așaza, poate, între războinicii cei vestiți, iar niciodată între oblăduitorii cei buni, și istoria împărăției lui nu se va pomeni decât ca să aducă aminte nenorocirile ce el a pricinuit omenirii“²¹.

În sfârșit, nu putea profesorul de retorică de la „Sf. Sava“ să nu sublinieze în manualul său semnificația celor două importante mijloace de emancipare pe cale culturală a concetățenilor săi: școala națională și tipărirea de cărți în limba națională. El citează din cuvântarea lui

Barbu Știrbei, la festivitatea de premiere din 7 septembrie 1833, de la „Sf. Sava“, o definiție, care tot atât de bine putea să-i aparțină : „Buna creștere este cea dintâi trebuință a unui neam. Ea e temelul și cheazăia pentru paza tuturor așezămintelor obștești“²².

Așa cum ținea să remarce „Curierul românesc“, anunțând tipărirea cursului de retorică, la data apariției acestuia S. Marcovici era cunoscut deja ca traducător²³, publicase două traduceri până în acest an, multe altele urmând a fi elaborate și publicate după această dată.

Prima sa traducere fusese tipărită în anul 1830, sub mențiunea de „romant moral“, cu titlul *Viața contelui de Comminj sau triumful virtuții asupra patimii amorului*. Inițial socotită de Al. Marcu²⁴ a fi o traducere după Baculard d'Arnaud, ulterior, s-a demonstrat că este vorba de o traducere după un cunoscut roman aparținând Doamnei de Tencin (*Mémoires du Comte de Comminges, 1735*)²⁵. Traducerea era pusă — așa cum vor fi puse și traduceri următoare — sub semnul imperativului înalt de moralizare a societății cu ajutorul cărților, al literaturii²⁶. „Ca să să lumineze un neam — scrie el, în prefața acestei traduceri — nu numai că trebuie școale, ci încă și cărți îndestule pentru toată treapta de oameni, scrise cu simplitate și interesante /.../. Scriitorii acestor cărți trebuie să privească la dezrădăcinarea moravurilor celor rele și neclintita întemeiere a celor bune : căci până când moravurile nu să vor îndrepta, nici o prefacere folositoare nu să poate nădăjdui /.../“²⁷.

A doua traducere a lui S. Marcovici, publicată în 1831, sub titlul *Culegere din cele mai frumoase nopți ale lui Iung*, are la bază opera cunoscutului poet englez Edouard Young. Este o traducere liberă după varianta franceză realizată de Letourneur²⁸. Această primă ediție din 1831 a traducerii, o broșură de 56 p., cuprinde numai prima parte a variantei Letourneur, ediția a II-a, din 1835²⁹, fiind revăzută și larg întregită. Cum a demonstrat I. Pervain³⁰, traducătorul lui Young în franceză „curățase“ textul englezesc, își luase „libertăți extrem de mari“ față de originalul englezesc ; Marcovici a transfigurat și el, în mod liber, unele pasagii din varianta franceză, pe linia obsesiilor lui moralizatoare³¹. Altfel, el, traducătorul român, urmărește redarea cu fidelitate a conținutului operei traduse, în ansamblul ei, și face apologia unei asemenea îndatoriri scriitoricești : „Am intrat, pe cât am putut, în duhul scriitorului, și am început a scrii slobod, fără de a mă depărta însă de ideile lui“³², notează el.

Următoarea traducere efectuată de Marcovici, *Istoria lui Gil Blas*, după Lessage, vede lumina tiparului câțiva ani după publicarea cursului de retorică la care ne-am referit mai sus, anume în 1837. Este o traducere a primei părți a capodoperei lui Lessage, după o ediție din 1821³³, cu o remarcabilă precuvântare a traducătorului, în care acesta face considerații interesante privind curentul pentru școală și cultură în limba națională din primele decenii ale secolului al XIX-lea. Între altele, Marcovici omagiază amintirea lui Gheorghe Lazăr, a cărui acti-

vităte inaugurase o etapă de remarcabil progres. Nota optimistă a traducătorului asupra progresului cultural atins de societatea românească după revoluția din 1821 este evident: „/.../ Cărțile să înmulțiră în felurite materii, și nu mă tem a zice că în atâta puțină vreme nici o nație (puindu-să toate în poziția cea de acum a Țării Rumânești) n-a făcut atâta înaintare în formarea limbei și în prefacerea ideilor“³⁴.

În continuare, Marcovici amintește aici de înființarea de către I. Heliade a societății literare menită „a îmbrăca în veșminte rumânești pe cei mai însemnați scriitori clasici vechi și noi“, o „întreprindere colosală“ ale căreia rezultate urmau să se vadă în viitor. În vederea impulsivării tipăririi de cărți în limba națională, el propune — la 1837 — constituirea unui fond obștesc de 2000 de galbeni, pus sub supravegherea unei comisii a Eforiei școlilor, care ar fi putut permite tipărirea anuală a celor mai de seamă manuscrise³⁵. În sfârșit, traducătorul abordează chestiunea de mare actualitate la acea dată a împrumuturilor de cuvinte străine, trăgând concluzia logică a unei atitudini moderate în această privință: „Când ne vine vreun lucru strein pe care noi să nu-l fi avut, luăm lucrurile împreună cu numirea și le facem ale noastre“, traducătorul „nu trebuie însă să lase zicerile cele în ființă ale limbei și să se ia altele cu adevărat streine, căci atunci în loc de bogăție, el va aduce sărăcie în limbă și dezgust temeinic cititorilor“³⁶. Cât privește traducerea după Lessage, în care el se silise pe cât putuse să găsească „idiotismuri rumânești corespunzătoare cu cele franțoești“, aceasta i se părea a fi, ca și în cazul celorlalte traduceri, „o oglindă îndreptătoare faptelor omului“ pe care o supunea judecății cititorilor săi.

Opțiunea lui Marcovici pentru învățătura morală a operei traduse reiese cu claritate și din *Viața lui Lessage pe scurt*, care urmează după cuvântare, în care, despre Gill Blass, eroul cărții, citim: „/.../ Fericirea îl strică, dar nenorocirea vine iarăși ca să-l lumineze și să-l îndrepteze; dezamăgit de lume și de înșelătoarele ei bunătăți, el înțelege, în sfârșit, din patimile sale, că fericirea cea adevărată să află numai într-o viețuire liniștită în sânul familiei sale și în strașnica îndeplinire a datoriilor soțiale, arătându-să cu aceasta mai înțelept decât mulți oameni care nu știu să se folosească de necazurile lor și să tragă la port după ce li s-a zdrobit corabia“³⁷.

În acelaș an, 1837, în rezista „Curiosul“³⁸, sub titlul *Privigherile lui Torquato Tasso*, S. Marcovici publică fragmente dintr-o altă operă străină, a lui Byron, după ediția franceză din 1800 a lui G. Compagnoni, *Les veillés du Tasso*³⁹.

O altă importantă lucrare din literatura franceză este publicată de Marcovici în 1843, anume sub titlul *Velisarie*⁴⁰, după capodopera lui J. Fr. Marmontel⁴¹, marele scriitor iluminist francez des citat și în cursul său de retorică.

În acest an, 1843, în răstimpul călătoriei la Constantinopol, în suita domnitorului Gh. Bibescu, în cursul lunilor august—octombrie, profesorul de retorică de la „Sf. Sava“ efectuează o altă importantă traducere a sa, după scriitorul moralist francez Gabriel Bonnot de Mably, anume *Dialogurile lui Focion*, traducere publicată în anul următor și dedicată domnitorului Gh. Bibescu⁴². Invocând figura lui

Focion, înțeleptul atenian, care condamnă neînțelegerile dintre atenieni în fața primejdiei pe care o prezenta Al. Macedon, chemându-i la unitate și virtute, dar totodată la moderație, lucrarea lui Mably a atras în mod deosebit atenția lui Marcovici, într-un anume moment al evoluției situației societății românești și al raporturilor exterioare ale domnitorului Gh. Bibescu. Elaborată, cum am menționat, în perioada șederii la Constantinopol în toamna anului 1843⁴³, într-un moment când relațiile cu Poarta intrau într-o nouă etapă, sub semnul unei oarecare înțelegeri, condiționate, când pericolul protectoratului țarist se agrava, opera lui Mably, cu îndemnul la unitate morală, la virtute și moderație, corespundea pe deplin opțiunilor de ordin moral ale scriitorului român; ea corespundea, deci, după traducător, și necesităților momentului istoric, exigențelor pe care le reclama mișcarea de reînnoire social-politică a poporului român la jumătatea secolului trecut. În acest sens, în dedicația adresată domnitorului Gh. Bibescu, Marcovici ținea să sublinieze: „Este vreme a să simți că vițiile totdeauna au dărpănat națiile cele mari, iar virtuțile au fericit și au slăvit și chiar pe cele mai mici; este vreme a se desprinde otrăvitorul interes în parte și a să înbrățișa interesul public, în care cel particular se coprinde neapărat; este vreme a să părăsi rătăcitoarea cale a neunirii care duce la pieire și a se apuca drumul înfrățirii care este al dreptului cuvânt și al mântuirii; numai cu acest chip partea vieții se va înnoi pentru rumâni, și vor putea să guste din rodul fericirii care le-a fost poprit atâtea veacuri”⁴⁴.

Cu un asemenea spirit, traducerea lui Marcovici⁴⁵, ca și în cazul altor traduceri ale sale, așa cum observa N. Iorga, era una dintre cărțile citite ale epocii⁴⁶, dintre acelea care răspundeau cerințelor societății.

În anii premergători revoluției de la 1848, S. Marcovici a tradus câteva tragedii din literatura italiană; mai întâi, în 1846, *Francesca de la Rimini*, după „obsorul lingvist toscan” Ulvio Bucchi, pe care traducătorul român îl cunoscuse la Pisa⁴⁷; apoi, în 1847, cele două cunoscute tragedii ale lui Vittorio Alfieri, *Filip și Orest*, după ce în prealabil o altă operă a marelui scriitor italian, *Saul*, fusese tradusă de un alt dascăl de la „Sf. Sava”, C. Aristia. Era această traducere a lui Marcovici, așa cum s-a remarcat, „una dintre cele mai bune și exacte traduceri alfiene din câte a cunoscut secolul al XIX-lea românesc”⁴⁸, fostul student de la Pisa făcându-se, alături de alți câțiva traducători, ecoul remarcabilului interes al intelectualilor români de la jumătatea secolului trecut pentru înțelegerea culturii italiene.

Spiritul militant — în sens moralizator — al traducerilor lui S. Marcovici, publicate înainte de 1848, îl reflectă și o scriere cu caracter religios, *Datoriile omului creștin*, publicată în 1839, în a cărei dedicație către domnitorul Alexandru Ghica găsim reconfirmat crezul iluminist al scriitorului: „/.../ Nu poate fi priveliște mai nobilă, mai frumoasă și mai măreață pentru oricare ființă cuvântătoare, decât a vedea puterea așezată pe tron alături cu înțeleapta filosofie, care, prin răsfângerea sa asupra pacinicilor supuși, răvarsă fericirea, despu-ternicează năravurile cele rele, însuflă lucrarea virtuții și iubirea de

dreptate /.../“⁴⁹. Și tot aici, așa cum s-a remarcat de către I. Pervain⁵⁰, traducătorul român face apologia țaranului luminat, salutând hotărârea de înființare a școlilor sătești, școli menite să ridice vâlul „ce apasă duhul țaranului“, să lumineze pe „tot românul“⁵¹.

După 1848 activitatea de traducător a lui Marcovici este mult mai puțin însemnată, mult mai modestă decât înainte de această dată; în afara traducerii unei drame⁵², merită remarcată în mod deosebit colaborarea sa la traducerea istoriei universale a lui Cesare Cantu⁵³.

Trebuie adăugat că în afara manualului de retorică și a traducerilor sale, la care ne-am referit în aceste pagini, S. Marcovici este și autorul unor remarcabile articole social-politice propriu-zise publicate în gazetele vremii⁵⁴, precum și al unor ample relatări de călătorie, puțin cunoscute în literatura de specialitate⁵⁵ — și ele cu unele semnificative comentarii social-politice —, toate întregind opera acestui cărturar și gânditor de seamă din epoca pașoptistă.

NOTE

¹ Pentru aspecte mai puțin cunoscute privind personalitatea acestuia, vezi recent, N. Isar, *Iluministul Simeon Marcovici. Contribuții documentare privind viața și activitatea sa*, în „Revista arhivelor“, 2, 1991, p. 208—224.

² Nu de mult s-a reeditat prima parte din acest manual de către M. Frânculescu, *Retică românească. Antologie*, Editura Minerva, București, 1980, p. 49—111, corespunzând paginilor 5—139 din textul original.

³ Cf. M. Eminescu, *Opere. IX. Publicistică. 1870—1877*, Editura Academiei Române, București, 1980, p. 401; vezi și N. Isar, *Simeon Marcovici, un scriitor mult preuțit de Eminescu*, în „România literară“, an. XX, nr. 33, din 13 august 1987, p. 19.

⁴ Asupra influenței esteticianului englez, vezi P. Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780—1840*, Edit. „Minerva“, București, 1972; de asemenea, D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque de lumières*, Sibiu, 1945, p. 65.

⁵ Vezi comentariile lui M. Frânculescu, în studiul introductiv la antologia citată, p. XXV—XXXV.

⁶ Acest merit al cursului a fost reținut mai întâi de Heliade însuși, în „Curierul românesc“, cu prilejul anunțării apariției lucrării, menționându-se: „Autorul în exemplele sale despre idei dă bucăți din autorii străini, atâtea vechi și noi, din autorii cei sfinți ai bisericei, în ceea ce privește despre limbă și idei însuși aduce și pomeniște chiar autori ai noștri, precum Văcărescul, Cârlova, Alecsandrescul, Eliad șcl“ (an. V, 1834, nr. 86, p. 352).

⁷ S. Marcovici, *Curs de retorică*, București, 1834, p. 140.

⁸ I. Verbină (I. Pervain), *Simeon Marcovici, teoretician al problemelor sociale și literare*, în „Studii literare“, vol. IV, Cluj, 1948, p. 19—21.

⁹ *Ibidem*, p. 14—15. Asupra misiunii moralizatoare a retoricii lui Marcovici, de asemenea, vezi P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, p. 246.

¹⁰ S. Marcovici, *Curs de retorică*, p. 4.

¹¹ Cf. *Retică românească*, p. 53—54.

¹² S. Marcovici, *Curs de retorică*, p. 206.

¹³ *Retică românească*, p. 68.

¹⁴ *Ibidem*, p. 70.

¹⁵ *Ibidem*, p. 95.

¹⁶ *Ibidem*, p. 102.

¹⁷ *Curs de retorică*, p. 158.

¹⁸ Pentru această temă în opera lui S. Marcovici, vezi I. Verbină, *op. cit.*, p. 53—56.

¹⁹ S. Marcovici, *Curs de retorică*, p. 187.

- ²⁰ *Ibidem*, p. 187—188.
- ²¹ *Retorică românească*, p. 97.
- ²² *Ibidem*, p. 98.
- ²³ Cf. „Curierul românesc“, V, 1834, nr. 86, p. 352.
- ²⁴ Al. Marcu, *Un student român la Pisa și Paris, către 1820: Simion Marcovici*, Vălenii de Munte, 1929, mai ales p. 1—5, p. 29—30.
- ²⁵ Demonstrația la care ne referim a făcut-o mai întâi Dan Simonescu în *Biografia românească veche*, t. 3, p. 708, concluzia fiind apoi discutată pe larg de I. Pervain (*op. cit.*, p. 32—34). Acesta din urmă observă că traducătorul român se abate în câteva locuri de la textul Doamnei de Tencin, introducând câteva fragmente moralizatoare care se pot găsi în opera lui Baculard d'Arnaud, *Le Comte de Comminges ou Les amants malheureux*, 1765 (cf. I. Pervain, *op. cit.*, p. 43—44).
- ²⁶ Apariția cărții era anunțată de „Curierul românesc“, în nr. 82, p. 346, invitându-se „răvnitorii înaintărei literaturii românești și a cultului frumoașei noastre limbi“ să se prenumere la redacția acestei gazete.
- ²⁷ Cf. *Viața contelui de Comminj*, p. III.
- ²⁸ *Les Nuits d'Young*, traduite de l'anglais, par. M. Le Tourneur, III-e édition, t. I—II, Paris, 1770.
- ²⁹ Titlul exact: *Culegere din cele mai frumoase nopți ale lui Iung*, de sârdarul Simeon Marcovici, profesor de retorică în Colegiul național Sf. Sava din București, a doua ediție, îndreptată și adăugată cu un Cuvânt al lui Iung asupra a doua venituri și cu un Cuvânt dintr-ale episcopului Masilion, carte priimită de Consiliul profesoral pentru deprinderea tinerimei la analisuri și la compuneri.
- ³⁰ I. Pervain, *op. cit.*, p. 47—50.
- ³¹ Între altele, exegetul român la care ne referim aici (*op. cit.*, p. 50—51), remarcă, între altele, nota originală a următorului pasaj din textul lui Marcovici pe tema „Fortuna labilis“: „Popp /Pope/ a cântat pe om numai, eu cânt nemurirea lui; neaflând nimic nemuritor, pe acest trist lăcaș al suspinurilor, pășăsc hotarele vieții, de unde ascultând vecinica armonie a cetelor îngeresți, mă silesc să arăt oamenilor că nu ticăloșiile lor nenumărate, ci numai virtutea este slobodă de lanțurile chinurilor; doresc să fiu mântăietorul omenirii și al meu, și prin fapte bune să-i înalț la porțile vecinicii“ (cf. *Culegere*, 1835, p. 33—34, de comparat cu *Les Nuits*, t. I, p. 87—88).
- ³² S. Marcovici, *Culegere*, 1831, p. 7.
- ³³ Cf. Cf. al Marcu, *op. cit.*, p. 31.
- ³⁴ Cf. *Istoria lui Gil Blas de Santilán*, 1837, p. IX.
- ³⁵ *Ibidem*, p. IX—X.
- ³⁶ *Ibidem*, p. XI.
- ³⁷ *Ibidem*, p. XVI—XVIII.
- ³⁸ Vezi „Curiosul. Jurnal portativ de literatură, industrie, agricultură și noutăți“, 1837, nr. 3, p. 90—96; Privegherea I, p. 90—92; Privegherea II, p. 92—94; Privegherea III, p. 94—96.
- ³⁹ Vezi Al. Marcu, *Torquato Tasso în romantica românească. I*, Colecția „Studii italiene“, București, 1937, p. 31—33. Textele traduse din „Curiosul“, la p. 34—36.
- ⁴⁰ Titlul complet: *Velisarie, scriere morală*, compusă în limba franceză de Marmontel și tradusă slobod în cea românească de D. pah. Sim. Marcovici, Buc., în tipografia lui Fr. Valbaum, 1834, 280 p. În anul următor, 1844, aceeași operă era tradusă și tipărită de Alexandrina Magheru.
- ⁴¹ Despre circulația operei lui Fénelon în literatura română, vezi D. Popovici, *op. cit.*, p. 64.
- ⁴² Vezi titlul exact: *Dialogurile lui Focion, asupra împlinirii moralului cu politica*, traduse din elinește de părintele Mabli în limba franceză și dintr-aceasta în cea românească slobod, de paharnicul Simeon Marcovici, Buc., în tipografia Colegiului Sf. Sava, 1844, XIII + 145 pag.
- ⁴³ Cum afirmă S. Marcovici în dedicația către G. Bibescu, traducerea este un „smerit rod al ceasurilor mele de răpaos în Capitala împărăției Otomane“. Cf. *Dialogurile lui Focion*, p. V.
- ⁴⁴ *Ibidem*, p. VII—VIII.

⁴⁵ Pentru o confruntare cu ediția franceză, *Entretiens de Phocion*, 1763, vezi L. Abbé de Mably, *Collection complète des oeuvres*, tome dixième, Paris, l'an III de la République (1794 à 1795).

⁴⁶ Vezi articolul lui N. Iorga, *Încă odată: ce se cetia pe vremuri la noi*, în „Floarea darurilor”, 1907, vol. II, p. 131.

⁴⁷ Așa explică Al. Marcu împrejurarea că traducătorul român a preferat piesa lui Bucchi operei cu același titlu, mult mai valoroasă însă, aparținând altui italian, Silvio Pellico. Cf. *Un student român la Pisa*, p. 33—34.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁹ Cf. *Datoriile omului creștin...* date la lumină pe limba Patrii în zilele Prea-înălțatului Domn Stăpânitor a toată Țara Românească Alexandru Dimitrie Ghica Vvd., de paharnicul Simeon Marcovici, București, 1839, p. III—IV.

⁵⁰ Cf. I. Verbină, *op. cit.*, p. 10.

⁵¹ Cf. *Datoriile omului creștin*, p. VII.

⁵² Vezi „Vestitorul românesc”, XVII, 1852, p. 400, unde se anunță că se află sub tipar „Adelaida de Lusan”, dramă în 5 acte și 8 tablouri, după „romanțul” cu acest titlu tradus din franțuzește de S. Marcovici.

⁵³ Un apel pentru înscrierea de prenumerați, adresat atât moldovenilor cât și transilvănenilor, era publicat de „România”, 1857, p. 20, și reluat de „Gazeta Transilvaniei”, XX, 1857, p. 224. Publicarea traducerii urma să înceapă o dată cu înscrierea celui de al 500-lea „abonat”, ceilalți traducători fiind: Gr. Alexandrescu, Ioan Zaolmit, Nicefor, George Crețeanu și Miltiad Costiescu.

⁵⁴ *Asupra semnificației acestora*, vezi N. Isar, *Iluministul Simeon Marcovici — un remarcabil publicist și gânditor social-politic*, în „Revista de filosofie”, t. XXXV, nr. 5, 1988, p. 464—471.

⁵⁵ Pentru fragmente din relatările călătoriei în Turcia, în suita lui Gh. Bibescu, vezi N. Isar, 1843 — *un domnitor român în vizită la Istanbul*, în „Magazin istoric”, XXI (1987), nr. 4, p. 38—41.

**UN EXPOSÉ SUR LES PRINCIPAUTÉS DANUBIENNES
PENDANT LA PÉRIODE DU RÈGLEMENT ORGANIQUE
PAR LE COLONEL IVAN BOTIANOV ***

PAUL CERNOVODEANU

In 1847 le „polcovnic“ (colonel) russe Ivan Botianov, conseiller et „kamerjunker“ (chambellan) impérial avait rédigé un ample mémoire sur les Principautés Danubiennes.

D'après les notes biographiques dont nous disposons sur ce personnage il ressort que c'était le fils de Vasile Boteanu, émigré depuis 1792 en Russie et qui avait rempli auparavant les fonctions de „stolnic“ (écuyer tranchant) à la cour princière moldave¹. Il est établi qu'en 1827 Ivan Botianov occupait le poste de secrétaire et drogman à l'ambassade russe de Constantinople². En cette qualité il s'était adressé le 6 septembre au baron de Ribeaupierre, ambassadeur du tsar à la Porte, pour solliciter son intervention auprès du prince de Moldavie Ioniță Sandu Sturdza en faveur de son frère Nicolas, resté en Moldavie où il détenait le grade de agha³, en vue de sa nomination comme „ispravnic“ (préfet) du district de Galatz ou de Bârlad, afin qu'il puisse s'occuper des domaines paternels se trouvant dans ces régions et qui avaient été gravement endommagés à la suite des événements de 1821 ; il joignait à sa requête une liste d'ouvrages littéraires turcs et persans qui lui étaient nécessaires, en appelant au consul russe Pisani de Jassy⁴ pour les lui procurer. De Ribeaupierre avait accueilli avec bienveillance la demande de son subalterne et avait envoyé le 25 septembre une lettre de recommandation au prince Sturza dans le sens requis⁵. Quelques années plus tard, en 1829 et 1839 Ivan Botianov allait être admis dans les rangs de l'aristocratie russe et son nom inscrit dans le Livre de Noblesse conservé aux Archives d'État de Kichinev⁶.

Dans une lettre adressée de St. Petersbourg le 22 mars 1830 au général Diébitch on peut lire qu'à cette époque Botianov remplissait les fonctions d'assesseur collégial à la chancellerie de la flotte russe de la Mer Noire commandée par le contre-amiral Greig et que pendant la guerre de 1828—1829 il avait été attaché auprès du général-lieutenant Krasovski commandant du 3-e corps d'armée de fantassins⁷. Des relations parvenus jusqu'à nous il ressort qu'entre le 23 juillet 1846 — décembre 1847 le colonel s'était rendu dans les Principautés pour un travail de prospection portant sur les régions forestières en vue de

l'acquisition de bois de charpente pour les besoins de la flotte commerciale russe en Mer Noire⁸. Au cours de son séjour, Botianov avait eu le loisir de se documenter plus à fond sur les deux principautés et de rédiger l'ouvrage en question.

Ce mémoire composé dans un français parfois déficient et resté à l'état de manuscrit lui avait été demandé, semble-t-il, pour compléter les informations détenues par le service secret du gouvernement de St. Petersbourg (III-ème section du Département de l'Intérieur) dirigé par I. P. Liprandi. Ce dernier se montra toutefois fort peu satisfait de sa teneur et en fit une critique impitoyable de sorte que le texte ne fut jamais publié et resta inutilisé jusqu'à ce jour parmi les papiers de Liprandi conservés dans le fond 673 dans les Archives historiques d'État de St. Petersbourg et porte le numéro d'inventaire 306, opis (dossier) 1, f°s 1—55.

L'ouvrage de Botianov débute par la description de la géographie physique de la Valachie et de ses habitants, suivie de quelques considérations concernant la langue et la littérature roumaine. Sont mentionnés brièvement les principaux centres citadins du pays, en insistant davantage sur la ville de Bucarest. L'auteur aborde ensuite la géographie physique de la Moldavie et son partage administratif tout en se limitant à la description de la seule ville de Jassy. Il y a ensuite des considérations concernant la société roumaine, le régime législatif, les principes de gouvernement des deux principautés (avec une énumération des fonctions administratives), l'organisation de la milice. La situation comparée des districts valaques et moldaves est rendue ensuite à l'aide de tableaux statistiques accompagnés d'indications sur la culture des terres, les classes sociales, le système fiscal etc.

Botianov aborde en dernier les institutions publiques dans les deux pays roumains et achève cette première partie de son ouvrage en présentant le budget de Valachie pour l'année 1842.

Dans la seconde partie de son texte, l'auteur fait un bref historique des Principautés avec une énumération chronologique des règnes des voïévodes et expose diverses considérations archéologiques, puisées en partie dans les traditions locales.

La dernière partie du mémoire de Botianov est axée sur le commerce danubien des deux principautés roumaines, avec un luxe de détails sur les différents articles d'importation et d'exportation, le trafic commercial de Galatz et de Braila, le cours des monnaies, les unités de mesure locales et leur équivalent avec celles usitées à l'étranger ainsi que les perspectives générales du développement du commerce roumain.

Parmi les sources variées auxquelles Botianov a puisé sa documentation, il convient de retenir entre autres les informations obtenues de la part des organes administratifs des deux pays et des consulats russes de Bucarest et de Jassy, ainsi que des données extraites des colonnes des périodiques „Curierul românesc“, „Vestitorul românesc“ ou du bulletin „Gazeta Oficială“ en y ajoutant certains écrits de I. Eliade, Gh. Asachi et M. Kogălniceanu, sans oublier les notes de voyage d'un Sulzer, Thornton, Wilkinson, Iakovenko et autres. Le volume de ses observations personnelles est des plus réduit et limité plutôt à des

considérations d'ordre général, commentaires et desiderata pour l'avenir. Cela a été sans doute, justement la raison pour laquelle il s'est attiré la trop sévère critique de Liprandi qui n'y voyait qu'une „compilation“ ratée. Plusieurs des observations consignées par celui-ci en marge du manuscrit ne manquent pas de justesse mais le ton véhément et négativiste employé dénote une trop grande partialité. Assurément, le texte de Botianov ne saurait compter parmi les plus réussis ouvrages consacrés aux pays roumains et quoique parsemé de multiples inexactitudes et d'opinions erronées et abondant d'erreurs et de naïvetés dans sa partie historique, il convient de tenir compte des bonnes intentions de son auteur qui a tenu à se munir d'une documentation variée et aussi complète que possible afin d'offrir au public russe une synthèse sur les Principautés Danubiennes réunissant toutes les données connues à ce jour sur le sujet étudié.

L'intérêt certain qu'il ne manquera pas de susciter, nous a déterminé à présenter au chapitre des Annexes le texte original en français de la partie économique de ce document conservé aux Archives historiques centrales d'État de St. Petersburg et déposé en copie microfilmée aux Archives d'État de Bucarest.

NOTE

1

* Je tiens à remercier M-me Alvina Lazea qui a eu la gentillesse de me fournir plusieurs données biographiques portant sur le colonel Botianov.

¹ G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei între Prut și Nistru* (La noblesse moldave entre le Prut et le Dniestr), vol. II, Bucarest, 1943, p. 19 et 91—92.

² Archives Centrales d'État de documents anciens, Moscou, doss. 491/2 de 1827 ap. Archives d'État de Bucarest, fonds des microfilms de l'ex-U.R.S.S., Rouleau 9, cadre 209.

³ G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 92.

⁴ Microfilms de l'ex-U.R.S.S., Rouleau 9, cadre 209 v⁰—210 v⁰.

⁵ *Ibidem*, cadre 209—209 v⁰.

⁶ Bezviconi, *ibidem*.

⁷ Arch. Centr. d'État de documents anciens, Moscou, fonds 15, dossier 679, ap. Arch. d'État, Bucarest, fonds des microfilms de l'ex-U.R.S.S., Rôle 32, cadre 291.

⁸ Arch. d'État, Bucarest, *Administrative vechi — Țara Românească — Vor-nicia din lăuntru*, doc. 692/11846, 172 feuilles. La présence du „polcovník“ Botianov à Bucarest a été signalée au chancelier Metternich le 17 Août 1846 par le consul autrichien Timoni, accrédité en Valachie (Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* — Documents concernant l'histoire des Roumains), vol. XXII, correspondance diplomatique et rapports consulaires autrichiens 1836—1847, éd. I. Nistor, Bucarest, 1946, p. 639, doc. CDLXVIII).

ANNEXE

RENSEIGNEMENTS SUR LE COMMERCE DU DANUBE. COMMERCE D'EXPORTATIONS DE LA MOLDAVIE ET DE LA VALACHIE

Le commerce d'exportation de la Moldavie et de la Valachie date du traité d'Andrinople, signé entre la Russie et la Turquie en 1829.

Avant cette époque toute espèce de produits consistant en graines ou en bétail, devait être envoyé en Turquie pour la consommation intérieure. Le grain était acheté dans les provinces par les agents (!) du gouvernement turc qui en fixaient aussi le prix. Le commerce en suif et en viandes salées ou sèches avec la Turquie, était permis à tout individu. Le seul article / (39) / de production de quelque valeur, qui pouvait être envoyé dans d'autres pays était la laine. Cet article, lorsqu'il était envoyé en Autriche par terre, payait seulement un droit d'exportation de 3% à la sortie, mais quand il était envoyé par le Danube et par la voie de Constantinople il avait à payer trois droits, avant de sortir de la Turquie, nomément le droit d'exportation dont nous venons de parler, et les droits d'importations et d'exportations à Constantinople, de sorte que naturellement, la plus grande partie de cet article était supportée par terre et une quantité presque nulle sortait par le Danube si l'on en exemple quelques cargaisons de grains et de suif qui allaient à Constantinople. Par le traité d'Andrinople, le commerce d'exportation des principautés fut déclaré libre, et de plus qu'il était retiré du contrôle du gouvernement Turc. Le droit sur les articles exceptés ceux destinés à l'approvisionnement furent placés sur un pied différent avec un droit fixe, appelé droit de permis pour l'exportation. Celui sur les suifs fut fixé dans les deux provinces à 20 paras de la Vistierie (le ducat à 31 1/2 piastres l'oka).

Mais ce taux fut en 1834 réduit en Valachie à 3%, le taux de 20 paras par oka a été maintenu en Moldavie avec une très petite diminution, jusqu'à la fin de l'année 1841 et ce n'est qu'au commencement de 1842 que ce droit fut aussi fixé à 3%.

Tous les articles d'exportations en Valachie excepté les grains sont évalués par tarif. C'est sur cette évaluation que le / (39 v°) / 3% est prélevé pour le droit. En Moldavie il n'y a pas de tarif, et l'évaluation de tous les articles est faite par la douane et 3% payé en conséquence.

Articles exportés d'Ibraïla Froment

Galaatz exporte du froment dur et mou, dans la proportion de 1/3 pour la première qualité et de deux tiers pour la seconde.

Ibraïla exporte seulement du froment mou, si l'on excepte une très petite quantité de froment dur qui se recueille dans le voisinage de la ville.

La qualité du froment exporté depuis 5 ans des principautés a été très inférieure et a été consommé surtout en Turquie et dans les îles Grecques. Quelques une des meilleures cargaisons allant à Gênes, Livourne et en général partout où il avait chance d'être vendu à un prix plus bas que le froment d'Odessa, indépendamment de la qualité qui était mauvaise, il était généralement rempli de terre, humide et avait un goût terreux qui provenait des cavités souterraines dans lesquelles il avait (été) gardé, depuis peu la qualité s'est beaucoup améliorée ; plus d'attention a été donné à l'ensemencement et à la culture ; on ne le met plus que rarement dans la terre ; il est alors dépourvu de (!) mauvais goût dont nous avons parlé et également exempt d'humidité, à moins toute fois que la recolte ne soit tout à fait mauvaise. (40)

Les meilleurs qualités de nos blés se vendent à Marseille, à Gênes & à 4 ou 5% de moins que celui d'Odessa. Il existe toujours sur ces places tant soit peu de préjugés contre le blé des principautés, de manière à ce qu'on obtienne pas toujours sur les marchés étrangers sa valeur relative, mais comme ce préjugé perd de sa force, il est à espérer que le blé des principautés retrouvera plus tard sa juste et véritable appréciation sur tous les marchés. La qualité du blé en Valachie est généralement aussi bonne que celle du blé de Moldavie et la différence qui existe est de très peu de chose. Les meilleurs échantillons du blé Valaque *grano di monte*, recueilli dans le voisinage d'Ibraïla et le blé de Calafat et des ses environs sont complètement égaux aux meilleures blés de Moldavie, mais le *grano di campo* dans le voisinage de Tourno et celui de Calarache et de Giurgevo est inférieur. La différence dans la valeur entre la meilleure et la plus mauvaise qualité de froment de la dernière recolte est à Galatz de 8%, à Ibraïla de 16%.

Le poids du meilleur blé de l'année dernière est :

à Galatz	{	1 kilo	de Galatz	blé dur	265 okas	
		1 .id.	id.	„ mou	261 id.	
à Ibraïla	{	1	„	Kalafat	„	389 id.
		1	„	„	di monte	390 id.
		1	„	„	di campo	385 id.

Trois kilo de Galatz sont égaux à deux d'Ibraïla. Le nouveau froment commence à se présenter pour l'embarquement à Galatz dans

une grande quantité considérable vers la fin de septembre ; à Ibraïla, c'est à peu près un mois plus tard, avant qu'aucune grande quantité puisse / (40 vo) / être embarqué, attendu qu'il vient de très longues distances et surtout parce qu'il emploie la voie du Danube.

Blé de Turquie

Galatz apporte généralement cet article en grande quantité ; la qualité est très usitée à raison de la petitesse du grain.

Ibraïla n'exporte pas autant que Galatz, vu que la qualité n'était par aussi généralement belle et que la plus grande portion était d'un grain large et la valeur n'était point aussi bonne. Plus d'attention a été donnée dans les dernières années à la culture de cet article en Valachie, et la qualité devient, chaque année, meilleure et déjà quelques parties égalent les blés de Galatz.

Le blé de Turquie est recueilli en Octobre et il est placé dans de grandes paniers en osiers, où il reste toute l'hiver, il en est extrait au mois d'Avril et de Mai, et commence à être embarqué en Juin, époque avant la quelle il est rarement suffisamment sec pour résister au voyage. La recolte de 1838 était très grande et celle de la dernière année très médiocre.

Chenevis

Le Chenevis ne peut être obtenu qu'en très petites quantités dans les deux principautés.

Peaux et Cuirs

Les cuirs sont presque tous consommés dans les principautés ou en Turquie et dans les contrées avoisinant l'Autriche ; les prix en sont trop élevés pour les exporter à l'Etranger.

Peaux de Brebis d'agneaux et de Chèvres

Employés pour les vêtemens de l'hiver elles sont presque toutes consommées dans le pays et les contrées voisines.

(41)

Peaux de Lièvres

Une partie est exportée par le Danube et la plus grande portion va dans l'intérieur. La qualité recueillie dans les principautés est considérable. Les commandes pourraient être faites en Décembre et en Janvier et l'embarquement en Mars et Avril.

Peaux et Poils de Cochon

On peut en obtenir une quantité considérable et à un teaux qui doit encourager l'exportation.

Suifs

Vu l'élévataion du droit d'exportation qui existait en Moldavie les années dernières, cet article ne laissait aucune marge aux spéculations ;

mais aujourd'hui que le droit d'exportation est réduit à 3%, une quantité considérable en sera exportée.

Ibraïla. Le suif de boeuf est divisé en deux parties ; il est appelé ici suif tschervisch ; le Tschervische est la graisse de la carcasse et de la moëlle bouillie, il est généralement employé à Constantinople pour la cuisine. Le suif et la graisse inférieure, extraite des intestins, des pieds etc cet article est généralement vendu sur le marché de Constantinople, en partie qui consistent en 2/3 en Tschervich et pour 1/3 en suif. Le Tscherviche est estimé 10 fois plus que le suif, mais pour les marchés de l'Europe, le suif est plus estimé que le Tscherviche. De petites parties de suifs, peuvent parfois être achetées de 3 à 5% à meilleur marché que le Tscherviche et le suif mêlés. De grandes demandes doivent toujours être faites parce qu'on doit supposer que le suif et le Tscherviche sont achetés ensemble, car la qualité de suif qui peut être / (41 v^c) obtenue seule est petite, incertaine, et commandée toujours à la condition que le suif seul doit être pris, quand on peut l'obtenir avec une différence de prix.

Le suif de boeuf de Tscherviche est toujours dans des peaux, s'il est fondu en grande quantité ; la peau se paye le même prix du suif. Excepté pour Constantinople le suif est toujours placé dans des tonneaux autant toute fois qu'on peut se procurer des tonneaux, mais vu le petit nombre de tonneliers à Ibraïla et à Galatz il y a difficulté à obtenir un nombre suffisant de tonneaux ; alors une partie de la cargaison est très souvent embarquée dans des peaux.

Avant l'hiver, et de bonne heure au printemps il n'y a pas beaucoup de déchet, mais en été lorsque le suif se fond par la chaleur il est porté à couler hors de la peau et cause alors un très grand déchet.

En mettant le suif des peaux dans des tonneaux le déchet et la perte du poids est d'environ 6% et la peau se vend ordinairement le prix d'un bon tonneau de chêne. Le travail, le feu, le louage de la fonderie coûte 1 1/2 r. Le suif de chèvre et de brebis arrive dans des outres et doit être mis dans des tonneaux avant l'embarquement. Il est généralement vendu sans monification et perde 2 1/2 à 3 3/4 au poids en étant mis dans des tonneaux.

Il faut compter aussi 1 1/2 où 2% pour la fusion, le suif de chèvre est un excellent article et il se vend presque aussi bien sur les marchés de consommation que le suif de boeuf.

Il se vend ordinairement environ 6% plus bas que le suif de boeuf ou de Tscherviche.

Le suif de Valachie et de Moldavie, sous le rapport de la qualité et de la condition est égal aux suifs de / (42) / tout autre pays.

La quantité du suif produit annuellement en Valachie pendant les dernières années, peut être estimée trois millions d'okas de suif de Tscherviche et un million de suif de chèvre et de brebis. Sur cette quantité 1 1/2 million d'okas est consommé dans les principautés, ou va en Autriche par la voie de terre ; un million va en Turquie par terre ou par le Danube et enfin un million d'okas est exporté d'Ibraïla pour d'autres pays.

Dès que fonte la graisse est retirée du boeuf pour en faire du suif, il est alors grossièrement séché pour être consommé dans les principautés, la Turquie et la Grèce. De grandes quantités peuvent être obtenues surtout pour les marchés. Si le prix en devient plus bas, cet article pourra fournir aux besoins des Indes Occidentales.

Saindoux de Cochon

Il est peu exporté, le prix et la qualité produite dépendent directement du blé de Turquie ou de tout grain de qualité inférieur ; grand le prix en est bas, une grande quantité de cochons peuvent être engraisés.

Durant les dernières années les prix des grains ayant été très hauts, les cochons étaient rares et chers. La graisse de cochon peut être fondue et préparée de deux manières différentes, ou toute la graisse est fondue ensemble, ce qui a lieu pour un usage commun, comme par exemple pour la confection du Savon, où la graisse du dehors et du dedans sont fondues séparément ; quand par exemple, la première est également bonne pour des usages ordinaires, / (42 v°) / et que la seconde appelée en français *Saindoux*, trouve un débit considérable dans plusieurs pays pour la cuisine.

Des quantités considérables de bord sont envoyées des principautés en Transylvanie et une partie aussi par la voie de mer. On fait aussi des jambons, mais comme il sont généralement mal soignés, ils se gâtent et en peuvent être exportés à une grande distance.

Soie de Cochon

On peut en trouver à Bucarest, à Jassy et dans les plus hautes contrées des principautés, où elles sont envoyées en Autriche par voie de terre. Dans le voisinage des ports une quantité très petite est recueillie attendu qu'ici les cochons sont généralement brûlés et qu'alors il est difficile de s'en procurer.

Miel

En général une bonne partie est exportée ; mais dans lers deux (der)nières années il a été difficile de s'en procurer, à raison de la sécheresse et de la rareté des herbes et des fleurs.

Cire d'abeilles

La plus grande partie du produit des Principautés est surtout prise pour la consommation intérieure ou envoyée en Autriche par terre. Dans une année abondante, environ 30.000 okas ont été apportées de l'intérieur à Galatz et à Ibraïla, pour y être vendues et le tout était acheté surtout pour l'Autriche, embarqué pour Trieste et Venise ou même envoyé directement à Vienne par bateau à vapeur. Dans le moment présent, cet article est rare et d'un prix élevé.

(43)

Une très grande quantité est produite en Valachie et en Moldavie. Une forte consommation s'est faite en Turquie et des chargements considérables partent pour Constantinople. Cette année le prix est 1/3 plus haut que l'année dernière quelques chargements se font de tems (!) en tems pour l'Europe ; mais cela a lieu seulement lorsque les prix sont bas, et en pareil cas même on n'envoie qu'une quantité choisie.

Fils de Lins

Des quantités considérables sont produites en Valachie et lorsqu'il est bon marché, il est demandé en Angleterre mais il est surtout envoyé à Constantinople. Cette année il est rare et cher.

Fil de Chanvre

Il est seulement employé dans l'intérieur du pays.

Sode et Potasse

Une grande quantité se trouve en Valachie. Elle est surtout envoyée en Turquie.

Grains Jaunes

Connues dans le commerce comme grains de Constantinople et d'Andrinople ; elles peuvent être obtenues en grandes quantités grand les commandes sont faites à une époque convenable, c'est à dire aux mois d'Avril où de Mai, laissant ainsi le temps (!) indispensable pour faire les arrangements nécessaires pour [pour] la recueillir en Juillet et Juin. En général on la cultive peu, quand la chance de s'en défaire / (43 v°) / ne repose que sur des demandes incertaines.

Fromages

On peut mieux dire caille botte salée, est produite en grande quantité et surtout celle des brebis. La consommation s'en fait particulièrement en Turquie et en Grèce.

Laines

Il y a dans les principautés de laines ; l'une appelée Tzigai, l'autre zurkane. Il y a aussi une qualité intermédiaire qu'on appelle Stogo, mais celle-là est trouvée seulement dans de petites proportions et quand on achète le Tzigai, on peut toujours calculer qu'un dixième de Stogo s'y trouve, alors le tout est généralement assorti de trois qualités ; les plus médiocres qualités de Tzigai sont avec le Stogo et les plus belles qualités de Stogo sont avec la deuxième Tzigai. La Valachie surtout produit le Tzigai. La plus belle qualité se trouve dans le voisinage d'Ibraïla et dans le district de Jalomitza auprès de Bucarest et plus haut la qualité n'est pas aussi bonne. La Moldavie produit

Tzigai et du zurkane a peu près dans la même proportion ; mais le Tzigai n'est pas tout à fait aussi bon que celui de Valachie. Durant les quatres dernières années, d'après ca(1)cul fait, plus de 30.000 okas de laine ont été apportés en Juin à Galatz et à Ibraïla ; pour l'exportation par mer, l'exportation de cette année (1842) est considérable ; les calculs faits, elle peut être portée à 450.000 okas, mais en 1836, environ 1.200.000 okas ont été achetés dans ce but ; une grande portion de cette laine étant aujourd'hui lavée avant l'embarquement, diminuée de beaucoup le poids (!) de ce qui s'embarque maintenant. / (44) '

La laine qui n'est pas emportée par mer, va en Autriche ou monte le Danube et on put très bien compter que la laine produite dans les deux principautés s'élève à 2.000.000 d'okas de toutes qualités dont les 4/5 se consomment en Autriche.

La Tzigai lavée à Galatz l'année dernière à la main avec beaucoup de soins dans la rivière, assortie et épuilée aussi avec beaucoup de soins, libre de toute laine colorée et dégagée de bourre, coûte de 75 à 80 piastres par 100 okas de laine en Juin, en y comprenant le travail, le lavage et l'assortiment, les frais de sacs et de nattes pour la travaille, les sacs pour l'embarquer et autres menus frais, en exceptant toute fois la commission, le courtage et le droit d'exportation. La laine de Tzurkane lavée coûte environ de 50 à 60 paistres pour 100 okas.

A Ibraïla la laine de Tzigai coûte, en y comprenant le lavage, le battage, l'assortiment soigné, les sacs etc. 55 piastres pour 100 okas en Juin. Il reste alors à examiner si le grain de la laine ne souffre pas et reste également net par ce système de lavage.

Jusqu'ici aucune laine n'a été lavée en ces pays avec de l'eau chaude, le système en pourrait être introduit aisément sans aucun doute avec économie sous le rapport de la dépense et avec avantage pour la laine. Les frais de lavage à Galatz et à Ibraïla se payent au cours de Galatz ; c'est à dire à 44 piastres le ducat d'empire. La laine Tzigai quand elle est lavée perd de 42 à 46% au poids suivant l'état des toisons. Si la laine est achetée à Ibraïla où à Galatz, il n'y a pas de frais, excepté seulement quand on achète sur contrat, même pour être / (44 v°) / livrée par le vendeur à une de ces places ; l'usage est ici que de la part de l'acheteur, on envoie pour choisir la qualité d'après la marque, ce qui cause une dépense de 2 à 4 piastres pour 100 okas suivant les circonstances.

Le prix payé l'année dernière pour la laine était la Tzigai de Moldavie, cours de Galatz — 420 pias. les % okas id de Valachie, argent de Bucarest de 280 à 320 pias. id.

zurkane id. „ 240 id.

Le tondage des brebis ne commence qu'en Juin de même que le lavage ne peut pas être commencé avant la fin de Juillet qui est aussi le tems (!) voulu pour recueillir la laine et l'apporter de l'intérieur. Les contracts pour cet article doivent se faire pour plus de facilité en Janvier ou Février ; des avances doivent être données mais généralement au mois d'avril. Quelques parties de laines peuvent encore être obtenues sur ces marchés en Août et en Septembre.

Exportés seulement pour Odessa ; la qualité en est légère et un peu acide.

Bois de Construction

Galatz exporte de grandes quantités de mats. Ils sont de pins blancs et vont tous à Constantinople sur de larges dromes ou des radaux. Des planches sont aussi exportés pour cette place. Ces bois proviennent des montagnes de la Moldavie et flottent sur le Syret jus'qu'à Galatz. Les forêts hautes de la Valachie possèdent des richesses immense (!) en bois pour la construction maritime ; on pourrait y faire une récolte des bois les plus précieuse / (45) / tels que ceux qui sont propre à la confection des barres d'arcasse, genoux d'étarn bot (!), varan-gues, pièces de mouchoirs et généralement de toutes les pièces qui exigent une courbure naturelle pour la construction des vaisseaux de haut rang. Le marcaïn y est aussi de première qualité pour les douves et les gournables aux 3/4 meilleur marché que celui qui approvisionne les ports de France.

Le sapin quoique inférieur à celui du nord, nous semble cependant posséder de précieuses qualités et renferme peu de noeuds et le grain en est très serré ; il contient moins d'aubier, il est beaucoup plus liant et en oeuvre, d'une nature moins cassante. Les ports maritimes pourraient s'approvisionner avec avantage en Moldavie, mais surtout en Valachie, si les gouvernemens (!) de ces pays prenaient des mesures contre les abus que l'on fait dans les forêts. Cette exportation pourrait fournir d'immenses ressources à la Valachie privée en ce moment de numéraire, par toutes les calamités qui l'ont frappées jusqu'au moment où le ciel, prenant en pitié les maux qui accablent les deux principautés, leur a envoyé l'habile et vertueux administrateur Paul Kisseleff qui, par sa sage et prévoyante sollicitude a consolidé leur tranquillité et assuré leur avenir.

Ibraïla exporte des bois de menuiserie et des douves qui sont apportées de la petite Valachie ; on peut en obtenir de toutes les qualités et de toutes dimensions / (45 v°) / en passant des contracts aux mois de Novembre et de Décembre et alors ils arrivent à Ibraïla en Août et Septembre ; la moitié du prix doit être payé en faisant le contract et les solde (!) en recevant les articles.

La seule difficulté pour ouvrir un large débouché aux douves d'Ibraïla et de Galatz, est le manque de profondeur de l'eau à la barre de l'embouchure du Danube ; les vaisseaux, une fois chargés d'une certaine quantité, ne peuvent plus sortir de la rivière ce qui empêche pour le moment les négociants de ces deux places de se livrer à ce genre de commerce où la grandeur du navire à cause de la pauvreté de cet article est un.

Galatz et Ibraïla, pendant les deux dernières années font* ce qui concerne la construction des navires a été si avantageux, qu'un grand nombre a été construit à Galatz et à Ibraïla. Ceux de Galatz au nombre de 20 étaient entièrement construits des chênes de Tulka en Turquie. Ceux d'Ibraïla au nombre de 7 étaient faits de chêne de Valachie. Le chêne de Valachie passe pour être d'une qualité supérieure. Ces navires étaient construits pour le compte de divers pays et sont partis sous différents pavillons, tels que ceux de Moldavie, de Valachie, de Prusse, de Sardaigne, de Corfou et de Grèce.

*Apperçu sur l'avenir du commerce d'exportation présumé
de Galatz et d'Ibraïla*

Ayant jusqu'à présent donné une idée aussi claire que possible de l'état présent du commerce d'exportation par mer dans les deux principautés de Valachie et de / (46) / Moldavie ; il nous paraît qu'il ne sera pas hors de propos de jeter maintenant un coup d'oeil sur l'état (de leur) avenir présumé.

Si l'on considère que depuis dix années seulement le commerce de ces deux provinces s'est ouvert, si l'on considère en outre l'état d'abjection et de pauvreté dans lequel étaient ces provinces, si l'on ajoute à tout cela le manque de capitaux et le manque d'énergie de la part des agriculteurs on pourra dire à coup sûr et sans crainte d'être démenti que ce commerce est tout à fait dans son enfance.

On doit cependant présumer et presque d'une manière certaine, qu'à raison de la grande quantité des grains exportés, ce commerce, pour quelques années encore augmentera, qu'au contraire les prix en Europe venant à rester très bas pour 2 ou 5 années, il n'y a pas de doute que pour ce même interval de temps, la quantité des grains à exporter sera naturellement moindre qu'à présent. Maintenant quoique une partie de la hausse dans les prix doit être considérée pour l'amélioration survenue dans la qualité, toute fois cette hausse est surtout causée par l'élévation générale des prix en Europe, et les prix ici peuvent aisément descendre à 30 ou 40% des prix dernièrement obtenues ; mais comme ce taux lors ne payerait pas le transport des Districts éloignés qui ont envoyé dernièrement du grain au Danube, et comme aussi on doit prendre en considération la diminution survenue dans la culture aux environs de Danube, attendu que les fermiers et les propriétaires, trouvant avec le temps, la culture des grains moins lucrative qu'à présent, il ne / (46 v°) / serait pas du tout étonnant que la qualité du grain exporté de Galatz et l'Ibraïla dans les cours de 3 ou de 4 ans diminue d'un tiers.

Il est cependant à espérer, et dans tous ces cas probables que la valeur des exportations ne diminuera pas et qu'au contraire elle augmentera, surtout lorsque les cultivateurs, particulièrement ceux qui sont voisins du Danube s'adonneront à la culture de plusieurs autres articles, tels que le tabac, le chanvre, le lin, la graine de lin, et lorsque relevant plus de bestiaux pour le suif, de manière à ce que les quan-

---

* La phrase n'a pas de sens. Il doit y manquer plusieurs mots.

tités des divers articles soient plus variés et que tous les articles, jusqu'à présent insignifiants, à raison de la petite quantité dans la quelle ils sont produits, deviendront à l'avenir, plus dignes d'attention.

On ne peut douter que les hauts prix obtenus dans les dernières années pour le blé et le maïs en restreignant l'attention des cultivateurs à ces articles ont non seulement empêché la culture des autres produits de s'étendre, mais ont même amoindré la qualité de cette première production, comparativement à ce qu'elle était au paravant.

Une autre considération est que la plus grande partie du suif (Tscherviche) est prise des principautés pour approvisionner Constantinople, cette demande diminuera probablement chaque année, et cessera même sous peu, vu que le nombre des bestiaux, élevés en Bulgarie, et en Roumélie augmente rapidement, ce qui offrira à Constantinople, le moyen de s'approvisionner / (47) / de préférence dans ces deux provinces à raison de leur proximité.

Il est vrai aussi qu'on ne doit pas comprendre dans la liste des exportations, surtout en ce qui concerne l'exportation par le Danube, cette partie de suif envoyée aujourd'hui de Giurgevo à Rouschtschouk et autrefois de Varna à Constantinople, mais quant à ce qui concerne le commerce des principautés avec le reste de l'Europe en transit par la Turquie, il est de la plus haute importance que ce commerce s'accroisse d'un million et demi à deux millions okas de suif par an.

L'intention des notes qui précèdent étant seulement de donner quelques idées du commerce d'exportation de ces Principautés par mer, et non pas du commerce général d'exportation, il est très à propos de faire observer que le commerce en laine, en peaux de lièvres, ayant pendant une longue série d'années, pris sa direction par terre en Autriche, il n'est pas facile, même en payant ces objets à des prix plus élevés, de détourner le commerce de son ancien canal; de plus on ne doit pas douter qu'une grande portion des produits de ces principautés continuera à trouver la vente la plus avantageuse par cette route, mais dans le cours de peu d'années la vérité sera découverte et ce qui aura plus d'avantage par la voie de terre, continuera à suivre la même voie qu'à présent. De cette épreuve toute fois le commerce d'exportation par le Danube ne peut pas / (47 vo) / diminuer, mais au contraire il a chance de s'accroître.

Fonds pour achats

En donnant des ordres pour achats on doit ouvrir des crédits ou indiquer tout autre moyen suffisant pour qu'il en soit fait usage d'après réquisition; mais on doit savoir l'avance qu'on n'est dans aucun cas maître d'introduire la restriction de livrer connciessemens (!) avant d'avoir soi-même fourni les traites. Les contracts doivent être en général dressés pour recevoir les articles après un mois ou deux; et une moitié au plus de la valeur payée en faisant le contract et le reste en recevant la marchandise.

Il est particulièrement nécessaire d'acheter le grain pour l'embarquer à temp en automne et le maïs au printemps; mais quand le grain est trouvé sur place, il doit être payé avant de le recevoir et

les frais de la plus grande partie sont aussi souvent déboursés, huit ou dix jours avant que les papiers du bord aient pu être obtenus ; ajoutez à cela qu'en payant par billets l'argent peut-être rarement obtenu plutôt que huit jours et de tout cela il résulte que quand même le grain est acheté sur place, il doit être tiré pour sa valeur avant qu'on ait en mains les papiers du bord. De la même manière, lorsque le suif est acheté sur place, un temps considérable doit se passer du moment où l'on achète la première parcelle, jusqu'à ce qu'une cargaison ou une quantité considérable soit recueillie et mise en tonneaux ; toute fois on peut trouver / (48) / assez de tonneaux. La laine est aussi un article désagréable, lavée ou non, recueillir, assortir, et embarquer. Dans tous les cas cependant, en donnant des ordres pour un produit quelconque, les moyens de paiement doivent aussi être données, car dans ce pays, où le commissionnaire n'a pas la facilité d'élever l'argent à la hauteur du crédit, il ne peut véritablement pas faire les avances nécessaires sur ses propres fonds. Si cependant il y avait un courtier sur la place qui consentit à faire les avances nécessaires pour achat, il devrait être naturellement autorisé à cela et prendrait l'intrérêt au taux du pays qui varie 1 1/2% à 3% par mois.

Crédits

Ils peuvent être ouverts sur Vienne, Trieste, Gênes, Marseille, Livornes où Londres sur les quelles places les traites sont tirés à 3 mois de date où sur Odessa place où les traites sont tirées à 10 ou 15 jours. On peut aussi tirer sur Constantinople à 11 jours, mais cette opération est la plus part du temps si défavorable qu'il convient bien mieux de traiter par espèces avec cette place ; en général on peut regarder un crédit sur Vienne comme le plus avantageux.

Chargemens

Des navires Autrichiens, Grecs, Turcs, sont en général offerts pour charger à Galatz ou à Ibraïla. Les derniers vont rarement plus loin que Constantinople et les deux premiers qui sont généralement des petits navires convenables à la navigation du Danube, vont / (48 v°) / rarement plus loin que la Méditerranée, surtout quand il s'agit d'un voyage d'hiver. Les navires Anglais ou bien ceux des pays septentrionaux ne sont jamais au delà de la barre du Danube, mais ils peuvent être chargés à Constantinople pour venir ici. En donnant des ordres pour les produits là où le vaisseau peut être aussi trouvé, la commission doit aussi être donnée pour prendre des navires à Odessa ou à Constantinople si cela est nécessaire. Des navires Autrichiens peuvent être maintenant chargés à Galatz ou à Ibraïla, directement pour l'Angleterre, et cette année deux sont partis. Il est cependant meilleur pour les voyages au nord d'envoyer le navire, mais, alors aussi long-temps que possible au paravant, on doit avoir donné l'ordre de tenir le chargement prêt, pour éviter les frais d'extérieures (!) et les retards.

Dans les principautés presque tous les Districts ont un cours différent, ce qui veut dire que les mêmes monnaies passent à des taux divers, mais il est nécessaire de prendre seulement note des taux de Galatz et d'Ibraïla en observant que toujours dans les principautés les comptes se font en piastres et en paras ; un piastre vaut 40 p(aras) à Galatz. Le ducat blanc vaut 44 piastres, le rouble d'argent 15 piastres ; le dollar espagnol 19 piastres, 32 paras ; le vieux yemerlik turc 19 piastres et 32 paras, le Swanzig autrichien 3 piastres et 6 paras.

Il faut toute fois observer que si les échanges sont considérables ont (!) doit les remettre en espèces ; quelques unes de ces monnaies peuvent monter à un taux qui les rendra plus favorables que les autres pour le paiement et à présent / (49) / même, vu le manque de traites à remettre sur l'Autriche, le ducat blanc vaut 44 piastres 20 paras. Ibraïla. Cette place a deux taux pour le cours des monnaies. L'un pour les changemens (!) qui est le même qu'à Galatz, l'autre pour les achats des marchandises qui est le suivant :

Le ducat blanc	32 piastres
Le dollar Espagnol	14 piastres 20 paras
Le vieux Yermelik	14 piastres 20 id.
Le neuf	12 piastres 28 id.
Le Swansig	2 piastres 12 id.

Remarquer que, comme à Galatz, quelques unes de ces monnaies sont susceptibles de présenter des avantages à quant à l'Azia (!)

Galatz et Ibraïla

Toutes les dettes sont payées dans les deux places au cours du trésor (Vistiarie) ainsi qu'il suit :

Le ducat blanc	31 piastres 20 paras
Le rouble d'argent	10 piastres 20 paras
Le Dollar Espagnol	14 piastres
Le vieux Yermelik	14 piastres
Le Swanzig	2 piastres 10 paras
Le ducat blanc pèse un drahme turc.	

Échange

Les billets peuvent être généralement payés sur les places désignées plus bas, et dans ce moment les taux sont tels qu'on les trouvera notés ; on doit toutefois observer que les taux sont très élevés et que si tout à coup une grande partie de papiers étaient offerts ils pourraient tomber de 4 piastres p. %.

/ (49 vo) /

À 9 piastres 16 paras par florin
9 id. 13 paras par florin
3 id. 26 paras le franc

3	id.	2 paras id.
3	id.	2 paras la lire
90 id.	20	paras la livre sterling
490 id.		pour cent rubles
119 id.		pour 100 piastres de Galatz

Vienne	{	à 3 mois de date
Trieste		
Marseille		
Gênes		
Londres	{	à 10 jours
Odessa		
Constantinople		id. 11 jours

Poids

Galatz et Ibraïla 400 drahmes également une oka.
44 oka font un cantar.

Mesures

Galatz et Ibraïla 20 banitza égalent un kilo, 3 kilo de Galatz font 2 kilo d'Ibraïla.

Rapport des poids et mesures de Dalatz et d'Ibraïla avec les mesures étrangères

39 1/2 okas	1 cant d'Angletterre
79 id.	100 kilogrammes
44 id.	100 livres de Vienne
12 3/4 okas	1 Poute (!) de Russie
100 de Galatz	150 impériaux quartu (!)
100 id. id.	425 hécotivres (!)
100 id.	525 staji (!) de Venise

(50)

100 id.	600 sacs de Livourne
100 id.	208 Ozevers (!) d'Odessa
160 kilos de grain de lin .	1 impérial quartu
55 id. id. id. .	1 hécotivres
115 id. id. id. .	1 Ozvert

En général ces mesures indiquent quelque chose de moins.

Lignes des Postes

Postes de Galatz. Il y a ici un bureau de poste autrichien, attaché au consulat, par l'intermédiaire du quel les lettres peuvent être envoyées partout et reçues de toutes les parties de l'Europe. La poste part toutes les semaines, le lundi et jeudi, arrive le vendredi et samedi.

La durée du voyage jusqu'à Vienne, est de 12 à 15 jours selon la saison.

Poste de Moldavie. La poste pour toutes les parties de la Moldavie part le lundi et le jeudi, arrive vendredi et samedi.

Poste d'Ibraïla. Cette poste est une entreprise particulière des négociants, qui part et arrive tous les jours.

Poste d'Odessa par Reny. Il y a une poste particulière entre Galatz et Reny, elle part le jeudi matin, arrive le mardi soiv.

De Reny, il existe aussi une seconde poste de Yassy pour Odessa. Dans l'été le voyage est de 4 jours ; dans l'hiver de 8.

Poste de Constantinople. Depuis peu de mois de gouvernement Turc a établi une porte de Constantinople à Moitine où un arrangement a été fait pour envoyer les lettres de Galatz à Moitine.

Cette poste arrive de Constantinople, pendant l'hiver en 8 jours / (50 v°) / dans l'été elle doit venir en 6. Cette poste peut devenir très avantageuse pour Galatz et Constantinople et pour la partie basse du Danube. Outre celà il y a encore occasion d'ecrire deux fois par mois à Constantinople par Ibraïla et Bucarest, d'où les lettres vont à Constantinople par la poste Russe, en hiver il faut calculer qu'on a besoin de 10 à 14 jours entre Galatz et Constantinople. Par cette voie la poste pour Bucarest et toute la Valachie part le lundi et Vendredi, arrive le dimanche et le Vendredi.

Pour Vienne les lettres peuvent être envoyées immédiatement à Bucarest ou à Galatz d'où elles partent avec la poste autricienne.

Babeaux (!) à Vapeur de Galatz et d'Ibaïla

Il y a ici un bateau à vapeur qui, dans l'été va à Constantinople et en vient 3 fois par mois et fait le voyage en 3 jours, la même entreprise va à Orsova et revient 4 fois par mois.

Frais de navigation à Galatz et à Ibraïla *Frais de poste*

L'ancrage (!) à Galatz coûte 30 piastres et un gardien d'observation, pour 5 jours revient à 8 piastres par jour.

Quarantaines

Les navires restent en général en quarantaine pendant leur station, la libre pratique n'offrant que peu ou point du tout d'avantage.

Les navires qui désirent prendre pratique, peuvent l'obtenir au bout de 14 ou 21 jour s,selon l'état sanitaire de la Turquie et en ayant toujours soin de prendre au bureau de santé un gardien qu'on met à bord. Ou le capitaine peut prendre pratique ou aussi les passagers. Dans ce cas il faut se rendre au lazaret. Dans le cours de l'année dernière, comme l'état sanitaire de Constantinople était satisfaisant, ainsi que celui du / 5(51) / cours du Danube, la quarantaine a été seulement de 7 jours.

Provisions

Le boeuf est bon marché mais comme la ville et le port sont soumis à l'action des contracts résultant du Monopole, la viande de boeuf est toujours mauvaise et quelque fois mêmes on ne peut pas s'en procurer.

Le prix du contract de cette année, est pour la ville de 32 paras et pour le port 50 paras par okas ; mais on dit dire qu'à raison de cette différence dans le prix, le port obtient toujours la meilleure viande.

Chandelles

On se procure aussi par contracts à 4 piastres l'oka ; mais la qualité en est très mauvaise.

Porcs

Cet article est libre cette année, cependant il est cher ; on doit le payer 2 piastres l'oka, argent comptant.

Pain

Il est en proportion du prix du grain. Le biscuit de mer commun coûte 60 piastres le cantar — monnaie de Galatz.

Galatz et Ibraïla

Observations sur les deux Ports

La distance entre Galatz et Ibraïla est d'environ 12 milles anglais par la voie de terre. Cette circonstance qu'il y ait deux ports, sur ce point des principautés, au lieu d'un seul cause beaucoup de frais et une grande peine aux négociants qui s'occupent du commerce étranger, et il n'y en a pas un seul qui, sans un grand préjudice pour ses intérêts puisse honorer ses opérations à une seule de ces places jusqu'il arrive souvent qu'un article qui est rare, ou même qui n'existe pas du tout / (51 v°) / dans l'un de ces ports, abonde dans l'autre. Alors toute maison de commerce qui s'occupe en grand doit, à force de frais, tenir un double établissement dans ces deux ports, et le chef de la maison perd trop de temps pour aller de l'une à l'autre ville. Il n'y a pas de doute que l'intérêt des vendeurs souffre aussi, puisque les marchandises ne jouissent pas de la concurrence qu'elles aimaient si les acheteurs se présentaient sur le même marché. Il est toute fois évident pour l'avantage des négociants, comme pour l'avantage des propriétaires des deux principautés, que le commerce finira pour se centraliser dans un seul port et ce port sera naturellement celui d'Ibraïla.

Toutefois le commerce, ne pouvant être entravé finira par prendre de lui même la direction que la force des choses lui indiquera.

A Ibraïla, aucun grain de suif étranger ne peut être apporté par l'emmagasinage, par même de la Moldavie, dans le but d'empêcher une concurrence avec les produits Valaques. A Galatz la même défense était en vigueur jusqu'à la fin de l'année dernière, mais sur la représentation qui été faite au prince de Moldavie dans le but de constater les avantages qui en résulteraient pour la ville et le commerce de Galatz et aussi pour toute la principauté Moldave ; S.A.S. avec cette vive intelligence qui la caractérise a immédiatement autorisé un libre entrepôt, seulement avec une petite taxe, pour payer les frais, sur les grains

suifs et toutes autres marchandises, de quelque nature qu'elles soient, qui peuvent être apportées à Galatz. Le règlement de cet entrepôt sera bientôt publié s'il ne / (52° / l'est déjà, il n'y a aucune doute que, dans un cours espacé de temps, cette création d'entrepôt permettra à un négociant établi à Galatz d'avoir une succursale à Ibraïla et lui permettra aussi de mettre dans les affaires plus de confort et d'économie et lui donnera, avec le temps la satisfaction d'exécuter ses opérations avec moins de dépenses et plus de régularité dans la manière de tenir ses comptes.

C'est ici le lieu de prendre note de l'attention incessante que le gouvernement de la principauté de Moldavie apporte à faciliter le commerce en s'intéressant à rendre le changement des navires à Galatz sûr et facile et en s'attachant à défendre la partie basse de la ville des inondations du Danube.

Durant les quatre dernières années les rues principales de la ville ont été rendues praticables en toutes saisons pour les charriots chargés, ce qui n'était pas possible auparavant, tout le long du Danube un môle a été élevé avec une chaussée audessus, de manière que maintenant tout charriage de grains, peut être fait en toute saison sans passer par l'eau et sans courir le risque d'être mouillé.

Le nouveau Prince Valachie dont l'esprit est si prompt à saisir tout ce qui peut illustrer son règne et dont les vastes connaissances embrassent toutes les branches administratives, a depuis peu donné des ordres pour qu'on môle fut construit le long de la ville d'Ibraïla ; le plan qui en a été projeté par Mr. Tallon architecte Français offre de si grands avantage par la manière dont il est conçu que nous n'hésiter / (52°) tons par à affirmer qu'il sera de beaucoup supérieur à celui de Galatz tant par sa sûreté que par sa disposition avantageuse et agréable.

Commerce d'Importation à Galatz et à Ibraïla

Toute information exacte est très difficile à obtenir à Ibraïla sur ce sujet, mais on peut regarder à peu près comme certain que les marchandises importées à Ibraïla pour la Valachie ou pour la Transylvanie (en transit) il y a un quart de plus qu'à Galatz, mais ce quart est composé de mêmes marchandises qu'à Galatz.

On doit de plus observer qu'une très petite portion de ces marchandises viennent à Galatz et à Ibraïla pour y être vendues, la plus grande portion étant en transit pour Yassi et Bucarest.

Les objets manufacturés qui arrivent dans ces deux ports sont étrangers, la plus part Anglais, tels que fil de coton, fil écru, fil blanc, manquins anglais et manquins ordinaires, imprimés et manufacturés de Turquie, consistant en soie et coton et marchandises de coton.

Le commerce en transit de fil anglais pour les états autrichiens, commerce d'origine toute nouvelle, est appelé à prendre un très grand développement.

Il faut aussi remarquer que la quantité d'objets manufacturés Turcs introduits dans ces provinces est très considérables, mais qu'il ne peuvent pas entrer en concurrence avec les objets manufacturés An-

glais et que quand ceux-ci seront plus généralement connus, la consommation des premiers doit forcément décroître.

L'espèce des objets manufacturés est apportée dans le / (53) / Principautés par Leipzig et Vienne.

Sucre

Cet article est le second et le plus important sur la liste des importations ; on en fait une grande consommation pour les confitures et la préparation des fruits confits ou conservés. Il est surtout consommé en pains et reçu de Marseille. Quelques parties pilées et blanc (!) de la Havane entre aussi en consommation.

La quantité de café et d'autres productions coloniales est véritablement à peu près nulle, les hautes classes font usage de thé reçu de la Russie et les usages du luxe n'ont point encore assez pénétré dans la masse du peuple.

Ces informations étant prises seulement en faveur du commerce occidental, il n'est pas nécessaire d'introduire ici plus de renseignement sur la consommation des produits du Levant.

C'est improprement que Galatz et Ibraïla sont appelés ports libres pour les articles importés et malgré que les règles qui régissent les deux ports à cet égard soient à peu près semblables, il y a cependant très grande difficulté à connaître celles qui régissent Ibraïla, les remarques suivantes ne s'appliqueront qu'au port de Galatz.

En établissant les règlements pour le port libre de Galatz dans ce qui concerne les importations, une erreur a été évidemment faite sur le but des ports francs. Dans les autres pays, où un gouvernement a établi un port franc les habitants (!) d'un pareil port consentent à payer une taxe extraordinaire sur quelques articles de la production intérieure comme le bois à brûler, les vins, les esprits, etc., etc., afin de / (53 v°) / donner une compensation au gouvernement sur cette partie de la taxe de consommation des articles étrangers ; en considération de cette taxe le gouvernement à son tour laisse parfaitement libre tous les droits sur les marchandises importées du port franc pour les pays étrangers. Il est toujours bien entendu que les marchandises allant dans l'intérieur du pays pour la consommation paient le droit du à la barrière du port franc. Malheureusement cette matière n'a pas été bien comprise et le gouvernement, dans le but d'encourager Galatz, promet aux habitants (!) de consommer toutes espèces d'objets importés sans payer de droit, promet aussi le travail mais pour cela il n'accorda pas le port franc, puisque toutes les marchandises qui ne sont pas considérées comme transit doivent payer un droit, quand même on les exporte par la voie du Danube.

Il serait cependant injuste d'attribuer au gouvernement sans aucune doute, cette méprise ; il n'avait uniquement en vue que la prospérité du port de Galatz et cette erreur ne doit être attribuée qu'à ceux dont on a pris des conseils ; et qui, ne connaissant (!) pas assez profondément le caractère d'un port franc.

Sous un prince aussi éminemment éclairé que le Hospodar actuel de la Moldavie, il n'y a pas de doute qu'une fois que les principent (!)

qui régissant cette matière lui aurait été exposés, il en verra tout d'un coup les grands avantages et les mettra immédiatement en vigueur, mais nous ne balançons pas d'ailleurs à assurer que ce projet n'est nullement impraticable et qu'un port franc, dans toute l'étendue du terme pourrait être aisément établi à Galatz. / (54/)

Maintenant il reste à examiner les avantages qu'un port véritablement franc, pourrait présenter au commerce en général. Comme dans le commerce la consommation dépend des moyens de fournir aux commandes faites (!) et qu'elle est toujours limitée par ses mêmes moyens, à leur tour les moyens de satisfaire aux commandes dépendent de la liberté du commerce et de la commande elle-même. Le droit actuellement payé à Galatz sur les marchandises qui y sont apportées et vendues est seulement de 3% mais le commerce est une chose si délicatement équilibrée que ce droit suffit tout à fait pour empêcher Galatz de devenir un lieu d'entrepôt, ce qui ne l'empêche pas de devenir un port franc.

Il n'est pas à présumer que dès le commencement, les commandes pour l'intérieur de la Moldavie, s'accroîtront, vu que le commerce de l'intérieur de la Moldavie restera exactement sur le même pied où il est aujourd'hui, mais lorsque l'entrepôt de Galatz présentera une plus grande variété dans le choix des marchandises, nul doute que les commandes de l'intérieur de la Moldavie n'augmentent, la consommation elle-même s'accroîtra par toutes ces facilités et par la certitude d'obtenir, à un taux modéré, les marchandises variées.

Les Districts voisins de la Valachie qui encore aujourd'hui s'approvisionnent en perte à Galatz en payant un droit de 3% à la Moldavie, viendront sur cette place plus volontiers encore, la Bulgarie, de l'autre côté du Danube s'approvisionnera aussi à Galatz, et une fois qu'un assortiment de marchandises sera toujours disponible, cela fera que / (54 v°) / les commandes s'accroîtront de jour en jour, et le port de Galatz, si Ibraïla ne se met pas sur le même pied, peut devenir incontestablement un entrepôt général du Danube et sous peu on doit s'attendre à ce que toute la Moldavie, la Valachie et la Bulgarie tirent leur approvisionnement en beaucoup d'articles et particulièrement en articles de manufactures anglaises, soit de Galatz soit d'Ibraïla. La Transylvanie aussi et d'autres provinces plus éloignées tireront des approvisionnements (!) considérables de ces deux places. Il n'y a pas de doute que les objets manufacturés reçues directement à Galatz et à Ibraïla coûtent moins cher que ceux venus par terre par la voie de Leipzig, ceux-là étant toujours pesamment chargés sur des charriots qui donnent lieu à des commissions et à des frais fréquents.

Ainsi donc un entrepôt de marchandises et un commerce établi dans l'un de ces ports n'aurait pas autant pour but de charger le cours du commerce que de former une consommation et une commande qui n'ont point existé jusqu'ici.

Charbons

La compagnie de navigation à vapeur du Danube qui depuis 3 ans a fait usage du charbon des principautés paraît trouver plus avantageux de faire désormais usage des charbons anglais ; mais on doit réfléchir que comme il n'y a pas ici d'autres consumations, les navires qui apportent ce charbon doivent le vendre à la compagnie de / (55) / navigation à vapeur, soit avant de quitter l'Angleterre, soit à Constantinople. Il devra aussi être convenu avec les acheteurs, qu'ils pourront en recevoir une partie à Constantinople, quand le capitaine du navire jugera qu'il ne peut pas porter le tout au Danube. Le navire dans ce cas, sera allégé jusqu'à 11 ou 11 1/2 pieds tout au plus, à moins qu'on ait des informations positives qui donnent à penser qu'on trouvera plus d'eau à la barre de Soulina, car l'obligation où l'on serait de s'alléger sur les lieux mêmes pour passer outre est périlleuse, dispendieuse, cause des retards, et lorsque le navire reste en dehors de l'ancre, il est exposé, à la mer et il paye des droits considérables pour s'alléger.

Archives historiques centrales d'État de St. Petersbourg, fond 673, n^o d'inventaire 306, dossier 1, f° 38 v°—55, original français.

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND ISTORIA ROMÂNILOR DE PESTE DUNĂRE

GHEORGHE ZBUCHEA

Cunoașterea cât mai amplă și cât mai obiectivă a istoriei strămoșilor noștri este o necesitate axiomatică. Atenția nu numai a celui de specialitate ci a oricui aparține neamului românesc se îndreaptă spre evoluția nenumăratelor generații de strămoși ai noștri, a celor care și-au desfășurat activitatea atât în spațiul carpato-dunărean dar și în alte părți acolo unde românii au trăit în secolele trecute. Vremurile trecute, cu cursul lor atât de complicat, nu odată imprevizibil, a făcut ca în decursul secolelor, românii, ca de altfel și strămoșii și înaintașii lor dacii, să se întindă pe diverse direcții dincolo de actualele granițe ale statului nostru național, între care și peste Dunăre¹. Odată cu etnogeneza română, petrecută în principal în Carpați și la Dunăre așa cum a demonstrat în mod categoric întreaga istoriografie română², datorită unor împrejurări complexe „au existat grupuri, nu odată compacte și numeroase, de români în întreaga Peninsulă Balcanică care s-au întins de la Dunăre până la Grecia Continentală, Marea Egee, Marea Adriatică și Istria³. Acești români din dreapta Dunării întinzându-se adeseori la depărtări de sute de kilometri de marea masă a poporului român au trecut secole de-a rândul prin istorie păstrându-și trăsăturile fundamentale, limba, tradițiile, ideea originii și a unității etnice, din care vor izvorî odată cu zorile epocii moderne elementele conștiinței naționale și a luptei pentru drepturile naționale. Ei au fost rezultatul și în același timp continuatorii amplului fenomen de etnogeneză petrecut la nivelul întregii romanități orientale deci nu numai în stânga Dunării unde poporul român își are leagănul său și unde ființarea sa a fost neîntreruptă ca „oameni ai pământului“. Grupurile de dincolo de Dunăre reprezintă o continuare fragmentară, diminuată continuu a romanității orientale, odată unitară de o parte și de alta a bătrânului fluviu și care înspre sud, în cea mai mare parte ca urmare a unor complexe împrejurări istorice „a dat naștere în principal diverselor popoare sud-slave. Ca fapt în egală măsură legat de trecutul românesc dar și de istoria europeană trebuie consemnată persistența și manifestarea acestui element etnic alături de celelalte care își continuă până în zilele noastre existența în ținuturile respective. În funcție de participarea acestor români la unele evenimente și fenomene economice, poli-

tice sau culturale ca și de starea informației istorice, departe de a fi cunoscută și valorificată pe deplin, în condițiile în care n-au putut să-și creeze în mod durabil o viață statală proprie cu toate consecințele sale binefăcătoare, reflectorul istoriei îi arată în general cu totul fragmentar în locuri diferite și pe perioade mai scurte. Procesul de desetnizare care, datorită unui complex întreg de factori obiectivi și subiectivi, se desfășoară de mai multe veacuri, interesele de politică națională ale statelor suverane din zonă, o serie de alte cauze au făcut și fac, mai ales, ca problematica istoriei lor să rămână încă puțin abordată și deschisă chiar în aspectele ei fundamentale. Se impune a se adăuga imediat că o cunoaștere mai temeinică a istoriei lor nu numai că ar îmbogăți tabloul despre trecutul românilor în general, dar în același timp ar nuanța și iar dezvălui mai complet întreaga istorie a sud-estului european putând să se constituie astfel și într-un nou imbold de înțelegere și colaborare în această zonă în care rolul românismului e de prisos a mai fi subliniat³.

Trebuie precizat că istoria acestor români este departe de a fi scrisă în toată măsura ei. Singurii care au analizat pe larg fenomenul românismului balcanic au fost lingviștii și contribuțiile remarcabile ale unora dintre ei (S. Pușcariu, T. Capidan, Pericle și Tache Papahagi, M. Caragiu Marioțeanu etc.) pot fi considerate ca achiziții științifice definitive. În esență lingviștii au argumentat multilateral ideea fundamentală că graiul acestora a avut și are un caracter românesc. Ei consideră că dincolo de Dunăre au existat trei dialecte ale limbii române ce se adaugă în mod organic și întregitor graiului daco-român vorbit dincoace de Dunăre. Acest grai are la bază substratul dacic respectiv tracic căruia i s-a adăugat apoi elementul romanic alcătuindu-se astfel străvechea limbă română care în perioada imediat premergătoare masei stabilirii a slavilor în Peninsula Balcanică se întindeau atât pe teritoriul vechii Dacii cât și în dreapta Dunării pe spații mai mult sau mai puțin întinse. Dacă am lua în considerație doar acest singur argument, fundamental dat fiind rolul și însemnătatea unei limbi în viața oricărui popor, putem afirma cu toată certitudinea identitatea etnică a românilor din Carpați și de la Dunăre și a celor împrăștiați odinioară ca o pânză în întreaga Peninsula Balcanică. De altfel nici nu au trebuit să vină vremurile moderne cu cercetări riguroase științifice pentru ca această idee de neam să fie cunoscută și recunoscută⁴. La fel ca și nord-dunărenii care din generație în generație și-au avut conștiința de neam spunându-și fără întrerupere „români, rumâni“, cei din Balcani și-au spus „armâni, rumâni, romeri, rămâni“ în conformitate și cu fenomenul fonetic rotacizant care i-a caracterizat uneori. Este de notat că încă de la începutul apariției lor în izvoarele scrise, în secolele XI—XII, la Kekaumenos, Cinnamus, Presbiterul din Diocleia se arată originea lor autohtonă, continuitatea lor din romanitatea orientală și distingerea lor netă din punct de vedere etnic în raport cu alte populații balcanice⁵. Au apărut diverse denumiri date de populațiile în mijlocul cărora a trăit elementul românesc sud-dunărean, precum vlahi, valahi, morlaci, cuțovlahi, țintari ș.a. Trebuie remarcat că în general nu s-a pus în discuție caracterul românesc al acestei populații după cum reiese în egală măsură în scrierile bizantinilor, a uma-

niștilor dalmatini sau italieni, a cronicarilor și umaniștilor noștri (Miron Costin, Stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir), și, mai târziu a reprezentanților Școlii ardelene. Problema care s-a pus a fost în general cea a originii lor teritoriale, a răspândirii și a ponderii lor numerice. A existat și există, poate într-o măsură și mai mare azi, tendința de a-i numi în mod absolut cu termenul de vlahi ceea ce poate să sugereze, voit sau nevoit, o delimitare în raport cu românii ceea ce în esență nu e cazul. În al doilea rând această denotație de vlahi se încearcă a fi lipsită de conținutul etnic ce o caracterizează de către foarte mulți istorici și în general savanți străini mai ales sud-est europeni care își unesc eforturile în a încerca, fără nici un temei, de a demonstra că termenul de vlah desemnează orice altceva decât etnikon. Astfel, s-a încercat să se facă din el un simplu termen desemnând o stare socio-profesională adică aceea a păstorilor nomazi din Peninsula Balcanică indiferent de apartenența lor etnică⁶. Alături de această caracteristică de ocupație alții au încercat să convingă, contrar realității, că vlahii ar fi doar o categorie cu un statut juridic aparte definit ca atare fie în documente bizantine și sârbești, fie în cele turcești, croato-maghiare sau habsburgice. Inconsistența unor astfel de afirmații este demonstrată clar însă de analiza materialului istoric tot mai bogat pe care îl avem la dispoziție și mai mult încă de rolul acestor români timp de veacuri ca factor economic, politic și cultural și, în ultimă instanță, de sutele de mii de români existenți de-a lungul istoriei în sate și orașe din tot spațiul sud-est european.

Nu odată experiența cercetării istorice a demonstrat că realități românești sud-dunărene contribuie nu numai la îmbogățirea unor capitole de istorie universală dar pot chiar lumina și explica mai bine realități istorice din perioadele mai puțin cunoscute ale însăși românilor din spațiul carpatin ca de exemplu în cazul ocupațiilor tradiționale, ale modului de viață, al formațiunilor politice prestatale și al însăși „țărilor românești“ existente și în sud până la nord de Constantinopol și până la Marea Adriatică și Istria.

Habitatul românilor sud-dunăreni în veacurile trecute a fost mai mare și de asemenea mobil în unele cazuri, zonele mai noi de locuire fiind nu odată altele decât cele mai vechi de existență⁷. Modificarea zonală a habitatului românesc din Peninsula Balcanică a fost făcută sub impactul unor factori externi precum migrația slavilor și apoi a bulgarilor, treptata înstăpânire a otomanilor iar mai târziu, începând cu zorii epocii moderne, anarhia feudală din imperiul otoman, înrăutățirea condițiilor de viață și dorința de a-și găsi în alte părți un trai mai bun, intensificarea desnaționalizării soldată de altfel de multe ori prin topirea lor în cadrul elementelor etnice majoritare cu care trăiau laolaltă.

În Evul Mediu românii sud-dunăreni s-au împărțit într-o ramură nordică (în special în zona Munților Balcani cu ramificații până la Dunăre unde aveau contact cu cei din nordul fluviului), o ramură apuseană în Serbia medievală, în Croația și până în Istria și o ramură sudică în special în Macedonia, în Tesalia, în zona Pindului. Trebuie remarcat că, înglobați dar nu înghițiți în masa slavă, descendenții romanității orientale s-au făcut remarcați în mod distinct de către bizan-

tini cu ocazia restaurării suveranității basileilor care i-au înregistrat astfel în mod gradat ca o realitate etnică diferită de cea slavă sau grecească⁸. Începând cu jumătatea secolului al X-lea, societatea bizantină a luat act și s-a preocupat de realitatea prezenței românilor balcanici⁹. De altfel aceasta a fost și perioada în care ei au apărut în forme de organizare politică constituite, distincte, dintre care cea mai veche cunoscută, l-a avut în frunte pe la anul 980 pe Niculiță acolo unde mai apoi documentele au înregistrat timp de mai multe veacuri „Marea Vlahie”. Sursele occidentale inclusiv cele provenite din cancelaria papală, bine informată, au consemnat o Vlahie în Munții Haemus cu ocazia singurei acțiuni politice de mare amploare a românilor balcanici medievali care a fost crearea unui stat cu rol deosebit în sud-estul Europei, stat condus de frații români Petru, Asan și Ioniță și intrat în istorie ca Imperiu al românilor și bulgarilor. În secolul XIII, Marea Vlahie thesaliotă a jucat un rol însemnat după evenimentele din cruciada a IV-a păstrându-și o situație distinctă care apare clar și în veacul următor în titulatura suveranilor bizantini sau sârbi ca de exemplu la Ștefan Dușan. Existau apoi Anovlahia și Microvlahia. În secolul al XIII-lea în apropiere de Ragusa izvoarele consemnează o Blacie. În secolele XIV—XV în Croația exista o țară românească denumită Strana Vlașca, Universitas Valachorum. Șeful acesteia era un cneaz vlah ales de cei de același neam cu el iar întreaga organizare internă era vlahă. A existat de asemenea și un district, un scaun, „stol” a acestor români. Identitatea de structură politică distinctă a acestor țări românești era recunoscută clar și de către venetieni care în secolul al XVI-lea în repetate rânduri notau în terminologia lor specifică despre Morlacca deci o țară românească. În documentele din secolele XVI—XVII privind nord-vestul iugoslav sunt menționate „Mala Vlaška, Parva Valahia, Klaine Walachey”¹⁰.

În cazul cuceririi, mai ales a comunităților vlahe din Epir, Pind și Tesalia, precum și în unele zone albaneze, stăpânirile succesive, de la bizantini la otomani, au respectat formele locale de autoconducere, adunarea bătrânilor și celnicatul ereditar (instituție cnezială de fapt) precum și folosirea dreptului românesc (jus valachicum)¹¹. În domeniul autoconducerii români balcanici au conservat secolar instituții și tradiții care au fost adoptate și încadrate în structurile administrative ale cuceritorilor. În secolele XVI—XVIII autonomiile vlahe erau un fenomen de largă răspândire în Balcanii otomani fiind atestate în mai toate regiunile geografice cu populație românească de dincolo de Dunăre. Mai mult încă, atât terminologia cât și realitățile social-economice și instituționale ale acestor români din perioada otomană prezintă puternice trăsături de continuitate în raport cu cele din epoca anterioară reliefând vigoarea românismului balcanic. Astfel de realități au folosit atât autorităților otomane ca factori de natură militară deci politică cât și economică precum și românilor ca factori de întârziere a procesului slavizării sau grecizării lor, asigurându-le totodată nu rareori și un trai mai bun în raport cu alți locuitori ai Imperiului¹². În perioada turcrocăției a continuat modul de viață tradițional multiseclar al vlahilor. Păstoritul, dimensiune stabilă și statornică a vieții româ-

nești balcanice, a fost o pavăză împotriva înstrăinării etnice, un factor particularizator și conservator de tradiție. Întreaga documentație pe care o aveam ne arată în modul cel mai clar că acești români din întreaga zonă balcanică se ocupau și cu agricultura. Deosebit a fost rolul lor ca factor militar și acesta poate fi urmărit iarăși de la bizantini la turci și imperiali ca și greci moderni : pronoiaari, voinuci, uskoci, amartoli etc. Un rol deosebit de important în calitatea lor de chirigii, chervanagii, l-au avut acești români în vehicularea diverselor produse timp de veacuri în întreaga Peninsulă Balcanică. La începutul epocii moderne mai ales ei au fost mijlocitori ai comerțului pe o vastă arie geografică cuprinzând nu numai sud-estul european ci și Levantul și Egiptul, orașele italiene, Rusia, întregul Imperiu habsburgic ajungând până în Prusia și incluzând, bineînțeles, țările române, întemeind peste tot colonii de ale lor ¹³. O pagină deosebită în istoria acestor români o constituie contribuția foarte mare pe care au avut-o în dezvoltarea incipientă a relațiilor capitaliste din zonă. Cazul Serbiei, singurul studiat, este deosebit de elocvent din acest punct de vedere ¹³. Acest aspect al istoriei românismului balcanic se leagă de înflorirea unor centre urbane între care un rol deosebit l-a avut Moscopol ¹⁴. Tot această epocă marchează trecerea istoriei românilor balcanici pe o treaptă nouă, cea a unei renașteri și a formării și la ei a conștiinței naționale, fenomen similar și complementar celui petrecut de o parte și de alta a Carpaților ¹⁵. Activitatea intelectualilor aromâni constituie un pendant al Școlii Ardelene și activitatea lui Ucuta, M. Boiagi, Constantin Roja ș.a., trebuie menționată alături de cea a reprezentanților iluminismului ardelean cu care de altfel au și fost în strânsă legătură ¹⁶. În perioada napoleoniană au fost întocmite primele memorii și programe pentru o autonomie românească în inima Peninsulei Balcanice.

La mijlocul veacului trecut după o lungă perioadă frații de la nordul Dunării îi redescopereau prin elanul patriotic și național ai generației pașoptiste. Pentru Bălcescu ei erau „avanpostul românismului“ și despre ei au scris I. E. Rădulescu, I. Ghica, C. Tell, și mai ales Dimitrie Bolintineanu ¹⁷. Lui Alexandru Ioan Cuza îi revine meritul de a fi deschis o nouă pagină și în istoria acestor români prin inaugurarea învățământului românesc și sprijinirea lui permanentă prin prevederea anual în bugetul statului a unor sume tot mai importante până după primul război mondial ¹⁸.

În noul stat românesc modern s-a întemeiat, după acțiuni pregătitoare, „Societatea de cultură macedo-română“, căreia timp de multe decenii i-a revenit sarcina coordonării întregii acțiuni legate de acești români cu o consistență asemănătoare cu cea a „Ligii Culturale“ devenită „Liga pentru unitate națională a tuturor românilor“, având și o secție specială pentru acești români balcanici ²⁰.

În condițiile celei de a doua „renașteri“ a lor însăși, istoria românilor balcanici a devenit nu numai o problemă a istoriei neamului ci și un aspect important dar prea puțin investigat al problemei orientale. Manifestându-se ca popor distinct în Peninsula Balcanică s-au adresat cu un memorandum al dezideratelor Congresului de la Berlin din 1878 iar în anii următori au acționat în strânsă legătură cu albanezii. La începutul veacului nostru, mai ales, acțiunea lor s-a desfășurat pe pla-

nuni și în forme extrem de variate. În țară au apărut numeroase publicații speciale ale lor sau pentru ei precum „Frăția întru dreptate“, „Macedonia“, „Revista Pindului“, „Deșteptarea“, „Lumina“, „Dimin-darea“ etc. A apărut o literatură tot mai bogată în dialectul specific ilustrată prin nume ca G. Murnu, M. Beza, C. Belimace, N. Batzaria²¹. Li s-au consacrat un număr mai mare de cercetări istorice între care de valoare nedepășită rămân până astăzi cele ale lui G. Murnu dar nu s-a ajuns nici atunci nici mai târziu la o sinteză valoroasă. Numeroși aromâni sau descendenți ai acestora au jucat un mare rol în societatea românească în toate domeniile, numărul lor crescând continuu, iar unii dintre ei înscriindu-se chiar între cei care, ca români, au îmbogățit tezaurul culturii și civilizației universale. S-a intensificat activitatea în regiunile în care locuiau. La începutul veacului nostru un moment deosebit, iarăși puțin cunoscut, ignorat de istoriografiile străine adeseori, l-a constituit participarea românilor la marea acțiune din Macedonia anului 1903 cunoscută sub denumirea de răscoala de la Ilinden. Amintim aici doar faptul că nimic nu era mai semnificativ decât că în componența comitetului director al noului organism politico-statal republican ce se intenționa a se organiza în însăși inima Balcanilor, românilor le-a revenit un rol preponderent. Înăbușirea sălbatică a acestei răscoale i-a lovit și pe români alături de ceilalți locuitori ai Macedoniei dar nu a stăvilit lupta lor națională. Într-o atmosferă deosebit de complexă în care tendințele de grecizare erau tot mai amenințătoare s-a ajuns la un moment de referință în istoria românilor din Peninsula Balcanică și anume iradeaua sultanului din 9/22 mai 1905 precum și la o tezkere a marelui vizir din ziua următoare prin care li se acorda împlinirea unui deziderat de cea mai mare însemnătate și anume recunoașterea lor legală ca o comunitate românească distinctă²². Importanța acestui succes reiese și mai mult dacă luăm în considerație situația la acea dată a românilor din provinciile aflate sub alte dominații străine. Aceste acte constituționale din 1905 au fost rezultatul unei acțiuni concertate a fruntașilor politici a românilor balcanici și a cercurilor oficiale de la București. Guvernul român în mai multe rânduri s-a situat pe poziții ferme în fața altor capitale din zonă atunci când era vorba de astfel de drepturi naționale²³. Nu e mai puțin adevărat însă că la începutul veacului din partea diferitelor elemente etnice balcanice s-a desfășurat un odată prigoană care a căpătat și accente sângeroase căzând o serie de victime din rândul fruntașilor politici și culturali a acestor români.

Spre deosebire de alte popoare și naționalități din provinciile europene ale statului otoman, situația românilor balcanici de acolo a cunoscut, relativ, cea mai bună stare în timpul primei etape a regimului Junilor Turci²⁴. Timp de câțiva ani elementul românesc s-a manifestat din plin pe plan național și politic iar un reprezentant al lor, politician și om de litere, N. Batzaria, a făcut parte o vreme din guvernul otoman în calitate de ministru. Găsim aici o explicație a unei atitudini oarecum ciudate a multora dintre fruntașii românilor în ceea ce privește obiectivele viitoare ale acțiunilor politice. Dată fiind situația reală a diseminărilor în grupuri prea puțin compacte în rândurile

unor locuitori de altă naționalitate ca și îndepărtării lor geografice de statul român de dincolo de Dunăre, acești români au crezut că-și pot asigura drepturile lor naționale în cadrul Imperiului otoman, pronunțându-se astfel în mod implicit pentru păstrarea statu quo-ului teritorial în Peninsula Balcanică. În general aceasta a fost și poziția fundamentală adoptată în timpul congreselor macedo-române din 1909 și 1910. E de menționat că o vreme și o parte însemnată a albanezilor au fost adepți a unui asemenea program politic ce avea drept condiție esențială garantarea exercitării unor drepturi naționale pe care bănuiau a le pierde parțial sau total în granițele viitoarelor state succesoare.

În condițiile primului război balcanic, activitatea acestor români s-a intensificat pe ambele părți ale Dunării²⁵. Astfel, pe măsura înfrângerii turcilor, mulți dintre fruntașii comunităților române s-au refugiat în România pentru a desfășura o viguroasă acțiune politică pentru salvagardarea individualității etnice a conaționalilor lor în cadrul viitoarelor stări de lucruri din Balcani, în special din Macedonia și Epir. În concepția acestor români o păstrare a situației lor existente din punct de vedere național și chiar o îmbunătățire sensibilă a acesteia nu putea veni decât printr-o Macedonie autonomă sau independentă sub garanția marilor puteri europene conform lozincii „Macedonia macedonenilor“ (remarcăm imediat că aici termenul de macedonean are în mod clar accepțiunea teritorială și nu cea etnică, a poporului respectiv). În perspectivă istorică se poate aprecia că principiul unei astfel de Macedonii ar fi fost soluția cea mai justă, legitimă, care din păcate nu s-a realizat nici atunci nici mai târziu, nefiind dorită nici de cercurile conducătoare ale statelor balcanice vecine ce-și urmăreau expansiunea lor acolo și nefiind cuprinsă nici în programul marilor puteri²⁶. Apreciind cu luciditate și în mod just evoluția eventuală a evenimentelor și imposibilitatea unei formațiuni politice macedonene multinaționale, românii balcanici au militat ceva mai târziu începând cu toamna anului 1912, de altfel până la Conferința de pace de după primul război mondial, pentru un stat federativ albanezo-român în partea central-vestică a Peninsulei Balcanice și pentru garantarea unor drepturi naționale românești în celelalte state balcanice. Acțiunea națională a românilor de la sudul Dunării s-a combinat cu lupta tot mai largă a românilor din statul român și din celelalte provincii românești pentru drepturi naționale. Astfel de exemplu, studenții bucovineni au cerut sprijinul chiar al autorităților vieneze pe această direcție. S-a desfășurat și o acțiune externă, separată dar complementară, atât a reprezentanților românilor din dreapta Dunării cât și a guvernului condus de Titu Maiorescu. O delegație a românilor balcanici compusă din universitarii G. Murnu și I. Valaori precum și profesorul N. Papahagi s-a deplasat în principalele capitale europene și s-a adresat printr-un amplu și documentat memoriu Conferinței ambasadurilor de la Londra. În țară, prin numeroase articole, unele datorate unor personalități proeminente precum N. Iorga, S. Mehedinți ș.a., problema drepturilor naționale a românilor balcanici era amplu dezbătută. Însăși oficiosul guvernamental scria într-unul din numerele sale, adresându-se acestor români „Problema voastră e și a noastră, ale noastre sunt grijile voastre căci de existența românilor oriunde s-ar găsi ei, depinde fericirea și puterea

regatului. Nici un român nu trebuie pierdut din neglijență sau lăsat în părăsire de către mamă... Azi se știe de către toți, în țară și în afară, că în problema balcanică România vede în primul rând aspectul național: viitorul a atâtea sute de mii de români a căror soartă e pe cale să se decidă...“.

Cauza românilor balcanici și-a făcut loc tot mai mult și în presa internațională, un exemplu italian fiind semnificativ în ceea ce privește înalta opinie despre ei: „Sunt oameni inteligenți, pricepuți și muncitori și cei mai luminați și cei mai harnici dintre toate popoarele balcanice. Au spirit vior și nevoi modeste, își iubesc țara și familia, păstrează obiceiuri patriarhale, sunt corecți și onești și pot servi drept model pentru moralitate“²⁷.

În cursul tratativelor de la Londra guvernul românesc a insistat asupra reglementării unor garanții privind drepturile naționale românești și în acest context a acordat o mare atenție stabilirii granițelor viitorului stat albanez în cadrul căruia dorea să intre cât mai mulți români²⁸. Ideea creării unui stat româno-albanez prezintă atunci a continuat să persiste și, chiar, într-un episod puțin cunoscut, în vara anului 1917, la Samarina, în Munții Pindului, s-a încercat crearea unui canton românesc ce urma a intra în componența Albaniei.

Cel de al doilea război balcanic și apoi pacea de la București stabilea o nouă hartă politică a sud-estului european împărțindu-i pe românii balcanici (a căror număr total era controversat dar după toate probabilitățile era de cel puțin 500.000 de oameni) între cele patru state balcanice. Guvernul de la București a reușit să obțină autonomia lor școlară și religioasă precum și posibilitatea acordării unui ajutor material de la București în acest scop. Aceste reglementări au fost cuprinse în scrisori pe care șefii celor trei delegații balcanice prezente la Congresul de pace (doi dintre ei erau prim-miniștri) i le-au adresat lui Titu Maiorescu toate având în esență un conținut identic²⁹.

Continuând în mod direct actul otoman din 1905 și încununând într-un anume mod o întreagă acțiune națională desfășurată atâtea decenii atât în spațiul românesc cât și departe în ținuturile sud-balcanice, acordul din 1913, semnat solemn la București, consfințind prestigiul și poziția deosebită a statului român în concertul sud-est european cuprinzând țări a căror popoare erau în egală măsură și datoare românismului pentru sprijin și în stadiul realizării legitimelor lor aspirații naționale, părea a garanta în cadrul limitelor teritoriale ale noilor frontiere întregite optime condiții pentru dezvoltare pe baza identității etnice a aspirațiilor naționale și în conformitate cu drepturile umane în lumea veacului XX a sutelor de mii de români împrăștiați dincolo de Dunăre. Acordul părea a justifica în egală măsură încrederea, speranțele și așteptările care erau aceleași ale tuturor românilor ce-și doreau în mod arzător asigurarea existenței naționale în întreaga ei plenitudine și care erau exprimate și de fruntașul politic și omul de litere N. Batzaria: „Această Românie este acum farul luminos spre care se îndreaptă privirile românilor din afara granițelor ei. Pentru dânsii ea a fost întodeauna dar astăzi e, și mai mult, pământul făgăduinței, țara care e acum patria lor cea adevărată unde ei se simt la

ei acasă și pentru a cărei întărire și fericire își fac și ei o sfântă datorie de a-și aduce partea lor de contribuție³⁰.

Realitatea a fost însă dură și contrară așteptărilor și aceeași români în fapt au văzut situația lor treptat înrăutățindu-se. Și-au ridicat din nou glasul prin memorii și prin reprezentanții lor la Conferința de pace ce a încheiat prima conflagrație mondială³¹ exprimând aceeași dorință a asigurării cadrului propice și drepturilor legitime pentru a nu se primejdui însăși existența lor prin dispariție, proces care în acest veac, se desfășoară prin acțiunea unei multitudini de cauze și factori într-un mod și inexorabil și ireversibil. În epoca modernă multă vreme acțiunea statului român (poziția unor însemnate personalități precum Spiru Haret, V. A. Urechea, D. A. Sturdza, T. Ionescu, N. Titulescu, I. I. C. Brătianu, ș.a. este edificatoare) a avut mai ales caracterul de sprijinire în egală măsură a unei acțiuni de culturalizare și implicit de emancipare politică națională urmărind dobândirea unor drepturi și garanții pentru a zăgăzui desetinizarea ce se profila tot mai amenințător. În acest context s-a înscris întreaga acțiune politică în sud-estul european a statului român la începutul veacului nostru în condițiile prăbușirii definitive a multisekularei stăpâniri otomane și a formării unor legitime state naționale căci România dorea în condițiile unui echilibru bazat pe colaborare, egalitate și relații reciproc avantajoase, premisă a progresului, asigurarea mai ales a dreptului garantat atunci și în viitor a existenței naționale a întregului mozaic etnic pe care-l alcătuiau părți întinse din Peninsula Balcanică.

Parte a românismului în veacurile trecute, urmașii romanității orientale constituie și trebuie să fie subiect de atenție și de investigație a istoricului. Opiniile unui bun cunoscător a acestor probleme, N. Ș. Tanașoca, el însuși cu rădăcini în zona atât de românească a Pindului pot servi în egală măsură de concluzii, imbold și program de muncă.

„Cercetarea trecutului românilor balcanici ca parte integrantă și indispensabilă din studiile de istorie a românilor este justificată, așadar, nu numai de o îndelungată tradiție istoriografică în acest sens, ci de incontestabile realități istorice. Chiar dacă în împrejurările istorice arătate, ramurile sub-dunărene ale poporului român s-au desprins poate pentru totdeauna, de trunchiul comun al românismului originar, este de datoria oamenilor noștri de știință să le urmărească destinul tragic, fie numai pentru a dobândi o viziune globală, mai clară și mai cuprinzătoare, asupra locului poporului român în istoria lumii. Prin adâncirea obiectivă și lucidă, a studiilor asupra românilor balcanici putem însă dobândi și o imagine mai bogată și mai nuanțată despre alcătuirea etnică atât de complexă și devenirea istorică atât de zbuciumată a Peninsulei Balcanice, zonă de confluente și de interferențe pe toate planurile vieții omenești, unică în lume³³.

¹ Lipsește până azi o analiză temeinică și întinsă asupra trecutului acestei ramuri a neamului românesc. Ar putea fi aici invocate cele realizate în domeniul studierii limbii și evoluției acesteia. Lingviștii acceptă că marea majoritate a românilor din Peninsula Balcanică vorbeau un dialect, păreri contrare sunt extrem de puține, a limbii române, cel aromân alături de micul număr de vorbitori ai altui dialect, cel megleno-român ca și vorbitori a istroromânei, astăzi practic dispărută (vezi în special S. Pușcariu „Limba Română. Privire generală” vol. I, București, 1940 dar în special p. 219 sq. ca și cercetările mai noi, numeroase). Toți lingviștii, excepțiile nefiind semnificative, acceptă că ceea ce se vorbea la sud de Dunăre este rezultatul firesc al evoluției romanității orientale respectiv limba folosită de descendenții populației romanizate care dincolo de Dunăre s-a dislocat și din ramura sa sudică aflată inițial în Moesia au „roit” spre sudul Peninsulei Balcanice pe care au împânzit-o (vezi M. Caragiu-Marioțeanu: „Dialectologia română”, București, 1976, p. 100, 171 etc.). Din păcate din diverse cauze nelipsind cel al comandamentelor politice precum și necunoașterea în profunzime a limbilor și, respectiv, istoriografiilor tuturor popoarelor din zonă, istoricii nu au urmat decât într-o mai mică măsură exemplul cercetătorilor fenomenului lingvistic și ne lipsește până acum o monografie solidă a evoluției lor istorice. Despre stadiul actual al problemei în știința românească și în unele imperative s-a ocupat N. S. Tanașoca în studiul introductiv la G. Murnu „Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre”, Editura Academiei R.S.R., București, 1984. N. Iorga a stăruit de mai multe ori asupra trecutului acestei ramuri a românismului dar nu a dat decât o mică sinteză justificată mai mult de nevoile Conferinței de pace de la Paris: „Histoire des Roumains de la Peninsule des Balkanes”, București, 1919. În seria inițiată de Academia Română: „Cunoașterea pământului românesc” lingvistul T. Capidan a dat: „Macedo-românii. Etnografie. Istorie. Limbă”, București, 1942, lucrarea cuprinzând și o utilă bibliografie. O prezentare mai amplă a bibliografiei românești și străine există în V. Diamandi Aminceanu: „Românii din Peninsula Balcanică”, București, 1938. În primele două decenii ale veacului au apărut numeroase scrieri cu caracter memorialistic, istoric, lingvistic, politico-cultural etc. puse în slujba luptei naționale, o parte fiind înregistrate în: „Reflectarea istoriei universale în istoriografia română. Bibliografie selectivă” sub coordonarea prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, Buc., 1986, p. 179 sq. În ultimii ani, deși a început să crească, numărul contribuțiilor pe această temă este încă mic. Multe aspecte mai ales pentru epoca modernă sunt puțin sau chiar deloc investigate. Astfel de exemplu Societatea de cultură macedo-română apărută în vremea domniei lui Alexandru Ioan Cuza cu o activitate intensă de peste opt decenii în care și-a avut fără îndoială și scăderile sale dar și o serie de realizări pozitive concretizate în cele mai diverse domenii, nu și-a găsit încă locul într-un studiu monografic. Este mai cunoscută doar istoria învățământului prin o serie de lucrări ce arată între altele și importantul efort fnaițmânt anual al statului român precum și entuziasmu lși dăruirea dascăliilor ce au funcționat în numeroasele școli românești din Balcani (vezi S. Țovaru, „Problema școalei românești din Balcani”, București, 1934). O valorificare a tuturor cercetărilor anterioare consacrate problematicei românilor balcanici o cuprinde lucrarea lui Max Demeter Peyfuss *Die aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich — Ungarns, Viena 1974*, cu o bogată și utilă bibliografie și traducere românească, București, 1994.

² Din o literatură extrem de bogată cităm doar Gh. I. Brătianu, „O enigmă și un miracol istoric: Poporul român” (Ed. S. Brezeanu), Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 67 sq.

³ Ni se par deosebit de pertinente considerentele emise de N. S. Tanașoca cu ocazia reeditării unei părți a operei lui G. Murnu, „Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre”, București, 1984, p. 16.

⁴ v. A. Ambroster: „Romanité des roumaines. Histoire d'une idée”, București, 1977, *passim*.

⁵ Doar surse bizantine au fost adunate în „Fontes historiae daco-romanae”, vol. III, IV, București, 1975, 1982. Dintr-o bibliografie bogată cităm: R. Ștefan Ciobanu, „Les chroniqueurs francais de la VIe Croisade et les Roumains de l'aire

de la latină orientală", în „Nouvelles Etudes d'histoire", vol. VII, Editura Academiei R.S.R., București, 1986; S. Brezeanu: „De la populația romanizată la „vlahii“ balcanici", în „Revista de istorie", tom 29, nr. 2, 1976, p. 221 sq.; E. Stănescu, „La population vlaque de l'empire byzantin aux XI—XIII siècles. Structure et mouvement", Atena (XVe Congres International des Etudes byzantines), 1976; Gh. Zbucheș, „Les vlaques balkaniques dans les œuvres de Lucius et Luccari", comunicare la Simpozionul internațional „Vlahii în secolele XV—XVI", Sarajevo, 1975.

⁶ vezi de exemplu, „Simpozijum o srednovijekovnu katunu", Sarajevo, 1963.

⁷ S. Dragomir: „Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu", Editura Academiei R.P.R., București, 1959, passim; Th. Capidan „Macedo-românii..." p. 9 q.

⁸ S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 221 sq.

⁹ E. Stănescu: „Bizantinovlahica I. Les vlaques à la fin du Xeme siècle — debut du Xe siècles et la restauration de la domination byzantine dans Peninsule Balkanique", în „Revue des etudes sud-est europeenes", IV (1968), 3, p. 424 sq.

¹⁰ N. S. Tanașoca: „Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor", în „Revista de istorie", 34, 1981, 7, p. 1297 sq.; S. Brezeanu: „Imperator Bulgariae et Vlachiae". În jurul genezei și semnificației termenului Vlahia în titulatura lui Ioniță Asan", în „Revista de istorie", 33, 1980, 7, p. 651 sq.; Gh. Zbucheș, în „Istoria Evului Mediu", vol. II, C.M.U.B., București, 1976, p. 329 sq., „Istoria militară a poporului român", vol. I, Editura Militară, București, 1984, p. 293 sq., care integrează din nou în mod organic acest eveniment în istoria națională după mai vechile sinteze ale lui A. D. Xenopol, N. Iorga, C. C. Giurăscu, G. I. Brătianu etc.

¹¹ Cf. L. P. Marcu, „Le Jus Valachicum et le statut personnel des Vlaques balkaniques au Moyen Age", dans „Recherches sur l'histoire des institutions et du droit", Bucarest, VI, 1981, p. 127, sq. Idem, „Le système juridique traditionnel chez les vlaques balkaniques", în aceeași revistă, X, 1985, p. 65 sq.

¹² Anca Tanașoca: „Antonimia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV—XVII", în „Revista de istorie", 34, 1981, 8, p. 1513—1530 cu literatura mai veche.

¹³ Anastase N. Hăciu: „Aromânii. Comerț. Industrie. Arte. Expansiune. Civilizație", Focșani, 1936.

¹⁴ Dušan I. Popovici: „O cincarima. Prilozi pitanju postanka naseg gradjanskog drustva", ed. II, Belgrad, 1936.

¹⁵ V. Papahagi, „Moscopolă. Metropola comercială și culturală a românilor din Peninsula Balcanică în secolul al XVIII-lea", Roșiorii de Vede, 1938; V. Papacostea, „Civilizație românească și civilizație balcanică", Editura Eminescu, București, 1983, p. 358 sq.

¹⁶ V. Papahagi: „Cum s-a format conștiința latinității la aromâni", în „Revista istorică", 24, 1938, p. 43 sq.

¹⁷ Considerații și indicații la N. S. Tanașoca în G. Murnu, *op. cit.*, p. 14.

¹⁸ S. Diamandi, „Oameni și aspecte din istoria aromânilor", București, 1940 passim.

¹⁹ O privire sintetică la S. Tovu: „Problema școlii românești din Balcanii", București, 1934, unde este indicată și bibliografia acestei chestiuni ce nu și-a găsit încă studiul monografic pe care-l merită.

²⁰ Petru T. Ţopa: „Înființarea societății de cultură Macedo-Române", în „Revista aromânească", 2, 1930, 1, p. 33; *Noul album macedo-român*, vol. I, Freiburg, 1965, p. 5 sq.

²¹ Ample antologii reprezentative de proză și poezie au fost publicate în ultima vreme sub îngrijirea lui Hristu Cîndroveanu, vezi și N. S. Tanașoca, în *op. cit.*, p. 15.

²² Textele complete la V. Diamandi Amineanu, *op. cit.*, p. 211 sq. Mai nou vezi și C. Paraschiv, „Incidentul de la Janina (1905). Un episod al relațiilor româno-turce", în „Revista de istorie", 39, 1986, nr. 10, p. 947 sq. Același autor: „Diplomația României în Balcanii în timpul crizei bosniace", în „Românii în istoria universală", vol. I, Iași, 1986, p. 378 sq.; N. Ceachir: „Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1699—1918)", Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, p. 294 sq., vezi și p. 287 sq.

²³ Unele date privind acțiunile politice românești în această direcție al I. Sendrulescu: „Relațiile diplomatice ale României cu statele balcanice 1900—1914”, în „Studii și articole de istorie”, vol. 47—48 (1983); N. Ciachir, „România în sud-estul Europei”, Editura politică, București, 1979.

²⁴ M. D. Peyffus, *op. cit.*, p. 105 sq.; N. Ciachir: „Revoluția turcă din 1908 și implicațiile ei pe plan european”, în „Revista de istorie”, 31, 1978, nr. 8; *Sguardo retrospettivo sul movimento nazionalis la dei Macedo romeni nella Penisula Balcanico*, București, 1941.

²⁵ Întreaga problematică este analizată pe larg de G. Zbucnea: „România și războaiele balcanice”, special cap. VI: „Lupta națională a românilor de peste Dunăre în condițiile războaielor balcanice”, cf. și Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fond 71/1912, B. 13, vol. 17 bis 19, 20, 35 passim. Vezi și Gh. Zbucnea: „România și lumea sud-est europeană în ajunul primului război mondial” (Rezumatul tezei de doctorat), București, 1995, p. 18 sq. Același: „Românii din Peninsula Balcanică și tratatul de pace de la București”, în „Dimândarea”, an II nr. 1 (5), 1995; idem, „Lupta pentru organizarea unei vieți bisericești aromâne”, în „Dimândarea”, an II, nr. 7 (1995) și an II nr. 9 (1996).

²⁶ Pentru o privire generală cu întreaga bibliografie vezi „Istoriia na Machedonschionarod”, Skopje, vol. II, 1969. O selecție de documente în „Machedonija”, vol. I, Skopje, 1986.

²⁷ Apud Benedetto de Luca: „Gli albanesi i Macedoromenii e gli interessi de l'Italia nei Balcani”, Roma, 1913, p. 74.

²⁸ Vezi de exemplu T. Maiorescu către N. Mișu, în Arhiva M.A.E. fond 71 B/13, vol. III, f. 69 sq.

²⁹ „Le traité de paix de Bucarest au 28 Juillet (10 août) 1913, précédé des protocoles de la conférence”, București, 1913, p. 72 sq. (pentru întreaga acțiune anterioară vezi și: „Documente diplomatice. Evenimentele din Peninsula Balcanică. Acțiunea României, 20 septembrie 1912 — 1 august 1913”, București, 1913 passim), având și o altă variantă numai în românește, „Cartea verde”, București, 1913.

³⁰ N. Batzaria: „România văzută de departe”, București, f.a., p. 160.

³¹ „Les Macedo-rumains (Koutzo-valaques) devant le Congrès de la Buc. 1919”; „La question des Macedo-Rumains au des Koutzo-valaques” București, 1919; „Sguardo retrospettivo...”, p. 46.

³² N. S. Tanașoca, în G. Murnu, *op. cit.*, p. 16, cf. și unele lucrări recente: „Bibliografia macedo-română”, Freiburg, 1984; „East central european society and the balkan wars” (ed. B. Kiraly and D. Djordjevic), New York, 1987; T. J. Winniffrith: „The vlachs. The history of a Balkan People”, New York, 1987; „Les aroumains”, Paris, 1989; Gh. Zbucnea: „România în sud-estul Europei în contextul luptei naționale la începutul secolului al XX-lea”, în „Pagini de istorie”, vol. I, Buc., 1990, p. 151 sq.; N. Caranica: „Les aroumains. Recherches sur l'identité d'une ethnie”, Besason, 1990; M. Cazacu, N. Trifon: „Moldavie ex-sovietique: histoire et enjeux actuels suivis de Notes sur les Aroumains en Grece, Macedoine et Albanie”, Paris, 1993.

³³ G. Murnu, *op. cit.*, p. 16.

SCRISORI ADRESATE DE IOAN BOGDAN LUI ENDRE VERESS

LUDOVIC DEMÉNY

Sunt mai multe motive care să justifice acum, la publicarea volumului omagial închinat aniversării a 65 de ani de la nașterea profesorului Radu Manolescu, prezentarea scrisorilor adresate de marele slavist Ioan Bogdan¹ istoricului maghiar Endre Veress². Primul dintre acestea constă în faptul că cele 10 scrisori sunt inedite³ și ne dezvăluie o latură până acum necunoscută a activității savantului român de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul veacului al XX-lea, care a realizat prima lui publicație de documente referitoare la relațiile Brașovului cu țările române extracarpătice în secolele XV—XVI, cuprinse în volumul apărut la București în 1902. Distinsul nostru coleg Radu Manolescu a consacrat prima lui monografie, teza sa de doctorat, condusă de eminentul profesor universitar și savant care a fost Andrei Oțetea, monografie închinată comerțului Țării Românești și Moldovei cu Brașovul în perioada studiată și de Ioan Bogdan.

Correspondența dintre Ioan Bogdan și Endre Veress dovedește, totodată, faptul că slavistul român, alături de Nicolae Iorga și Ioan Bianu, a fost printre susținătorii istoricului maghiar de a realiza o colaborare pe tărâmul publicării documentelor și a unei bibliografii româno-maghiare. Mai mult, chiar, așa cum rezultă din schimbul de scrisori cu Veress, Ioan Bogdan a îmbrățișat această inițiativă încă de atunci când planul editării colecției, care avea să apară mai târziu la București sub egida Fundației regale cu titlul *Documente privitoare la istoria Adrealului, Moldovei și Țării Românești*, era abia în faza de elaborare. În corespondența și în colaborarea dintre cei doi oameni de știință luase contur și *Bibliografia româno-ungară. Românii în literatura ungară și ungarii în literatura română* începând din 1473, an în care se tipărise la Buda *Chronica Hungarorum*.

În calitatea sa de președinte al Comisiei istorice a României, Ioan Bogdan intenționa să publice bibliografia lui Veress în Buletinul comisiei, obținând și fondurile necesare pentru realizarea ei. Era un mijloc adecvat pentru idealul cunoașterii reciproce dintre cele două popoare.

Endre Veress, care terminase studiile secundare și trăise la București până la vârsta de 19 ani în familia emigrantului pașoptist Sándor Veress, cunoștea bine viața culturală românească, iar după terminarea studiilor superioare de istorie a stabilit contacte cu istoricii și alți cār-

turari români. El a fost de-a lungul prodigioasei sale activități științifice cel mai productiv cercetător al relațiilor româno-ungare. Susținut de Academia de Științe Maghiare, Endre Veress a efectuat la sfârșitul secolului trecut și la începutul secolului nostru ample cercetări în arhivele și bibliotecile din Austria, Germania, Italia, Polonia și Rusia, depistând un vast material inedit referitor la istoria românilor și maghiarilor din secolele XV—XVII și la raporturile dintre cele două popoare.

Încă din timpul când funcționa ca profesor la Liceul comercial maghiar din Deva el avansa propuneri de a publica documente și alte surse privitoare la români, depistate de el, în colecția Hurmuzaki sau într-o colecție aparte. Veress urmărea cu asiduitate tot ce se edita în domeniul istoriei României, căuta să procure toate publicațiile și lucrările românești. Astfel, el a reușit să adune una din cele mai bogate biblioteci particulare de istorie română și maghiară, care, din păcate, căzuse pradă celui de al doilea război mondial.

Printre cei peste o sută de istorici și alți cărturari români cu care Endre Veress a purtat corespondență se afla și Ioan Bogdan, de la care, în fondul lui de corespondență, achiziționat de Arhiva Națională Maghiară, s-au păstrat 10 scrisori ale savantului român și o copie din epistola lui Veress, trimisă văduvei lui Bogdan după trecerea în neființă a acestuia.

Prima scrisoare a lui Ioan Bogdan datează din 29 noiembrie/11 decembrie 1902, iar ultima din 26 septembrie 1914, evident, dintre cele păstrate, căci există suficient temei pentru a afirma că au fost mai multe. Din corespondența dintre Endre Veress și Ioan Bianu rezultă că legăturile și schimbul de scrisori dintre istoricul maghiar și Ioan Bogdan au fost strânse și între 1903 și 1913, perioadă din care, în fondul de corespondență a lui Veress, lipsesc scrisori expediate de slavistul român.

Ca de obicei, și de data aceasta, inițiativa stabilirii legăturilor pornește de la Veress, căci la 29 noiembrie/11 decembrie 1902 Ioan Bogdan răspundea la o scrisoare anterioară a celui dintâi, care cu această ocazie trimise savantului român și o broșură despre Huniazi. Ioan Bogdan îi trimitea, în schimb, volumul său de *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, apărut la București în 1902. Volumul a fost cerut de Veress, cu angajamentul de a-l prezenta în revista maghiară de istorie „Századok” (Veacuri). Ioan Bogdan îl ruga, totodată, pe Veress să-i comunice titlurile lucrărilor mai recente referitoare la cnejii români, subiect despre care pregătea un studiu.

Scrisorile lui Ioan Bogdan din anul 1914 sunt toate legate de trimiterarea unei sume de bani pentru volumul de documente publicat de Veress, din care Academia Română achiziționase 400 de exemplare, precum și de întocmirea bibliografiei româno-maghiare. Totodată, Ioan Bogdan îl informa pe Veress că citise manuscrisul prefeței latinești la volumul I din *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, aflat sub tipar.

Cu convingerea că scrisorile lui Ioan Bogdan, adresate lui Endre Veress, întregesc informațiile referitoare la prodigioasa activitate științifică a savantului român⁴ cu o nuanță până acum neabordată în literatura română de specialitate publicăm textele acestora.

¹ Despre activitatea științifică și didactică a eminentului slavist Ioan Bogdan s-a scris relativ mult. Dintre contribuțiile mai importante și mai noi reținem: P. P. Panaitescu, *Ioan Bogdan și studiile de istorie slavă la Români*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, VII (1928), p. 5—32; Ioan Lupas, *Ioan Bogdan în lumina unor fragmente din corespondența sa*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, Seria III, Tom XXVIII (1945), p. 153—194; Damian P. Bogdan, *Ioan Bogdan, activitatea sa științifică și didactică*, în „Romanoslavica”, III (1958), p. 187—207; Idem, *Legăturile slavistului Ioan Bogdan cu Rusia*, în „Studii privind relațiile româno-ruse”, vol. III (1963), p. 181—338; Idem, *Ioan Bogdan în circuitul slavisticii europene*, în „Studii. Revistă de istorie”, XVIII (1965), p. 3—25; Mihail Dan, *Din corespondența lui Ioan Bogdan cu slavii ruși*, în „Studii. Revista de istorie”, XIII (1960), nr. 1, p. 129—138; Idem, *Legăturile lui Ioan Bogdan cu filologi poloni*, în „Romanoslavica”, IV (1960), p. 309—325; Idem, *Despre activitatea didactică a lui Ioan Bogdan*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, VIII (1965), p. 235—272; George Mihăilă, *Ioan Bogdan — filolog și istoric, întemeietorul școlii de slavistică de la București*, în „Analele Universității din București”, Seria științe sociale. Filologie, XIV (1965), p. 73—82; C. N. Velichi, *Ioan Bogdan și reorganizarea Facultății de filozofie și litere din București*, în „Romanoslavica”, XV (1967), p. 219—239. Vezi de asemenea și studiul introductiv de G. Mihăilă la volumul: *Ioan Bogdan. Scrieri alese*, București, 1968. În acest volum se regăsește bibliografia cea mai completă a lucrărilor slavistului român. Mai menționăm că în zilele de 8—10 decembrie 1964 la Facultatea de filologie a Universității din București s-a organizat sesiunea științifică pe tema: Ioan Bogdan în istoria culturii românești.

² Referitor la viața și activitatea lui Endre Veress, precum și la colaborarea lui cu oamenii de știință români vezi: Csátári Dániel, *Veress Endre emlékezete* (în memoria lui E. V.), Gyula, 1960; L. Demény, *De l'activité historiographique d'André Veress*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VI (1967), nr. 1, p. 23—38.

³ Toate scrisorile lui Ioan Bogdan sunt scrise de mână și se află în Fondul P. 1759 *Veress Endre levelezése* (Correspondența lui E. V.), fond aflat la Magyar Országos Levéltár (Arhiva Națională Maghiară), Pachet 3, filele 185—209. Informații despre acest fond și despre corespondența lui Veress cu cărturarii români vezi în sutdiile noastre: *Correspondența cu Andrei Veress*, în volumul: G. T. Kirileanu — *sau viața ca o carte*, Edit. Eminescu, București, 1985, p. 150—165; *Scrișori inedite ale lui Nicolae Iorga adresate istoricului machiar Endre Veress*, în „Revista istorică”, Tom IV (1993), nr. 3—4, p. 331—332 și 335.

⁴ Pe lângă studiile amintite mai sus, în care s-au reproduș o serie de scrisori ale lui Ioan Bogdan, din diferite fonduri au mai publicat scrisori de ale savantului român și N. Iorga, I. E. Torouțiu, Gh. Tulbure, V. Gh. Chelaru și I. Colan.

Anexa I

Scrisorile lui Ioan Bogdan către Endre Veress

1.

Convorbiri Literare¹
Răspuns 24.XII.1902³

București 29 noiembrie 1902²

Prea stimate domnule Veress,

Vă mulțumesc pentru broșura asupra Hunyazilor⁴ și vă trimit cu poșta de astăzi în schimb cartea mea asupra Documentelor de la Bra-

șov⁵. Sint foarte vesel că un om așa de competent ca Dv. vreți să faceți o dare de samă în cea mai bună revistă de istorie ungurească⁶. Din conținutul cărții vă veți convinge că ar merita să fie cunoscută cudeamănuntul publicului unguresc, care o va saluta cred cu plăcere, ca una ce e redactată în cel mai obiectiv spirit științific. Țin să relevați acest lucru în darea de seamă a Dv., ca să se vadă în Ungaria că există și români care în studiul trecutului nu viră pasiunile prezentului, militează pentru interesul științific și pentru interesul amînduror popoarelor.

Cred că ar fi de folos dacă cineva ar face în ungurește regestele documentelor publicate de mine.

Cu ocazia aceasta vă rog să-mi dați o informație. S-a scris ceva în ungurește asupra cnejilor români de la studiul Sólyom-Fekete⁷ încoace? Mi-ați face un mare serviciu dacă mi-ați comunica aceasta cît mai de grabă, căci pregătesc și eu un mic studiu asupra cnejilor în principalele române⁸.

Al Dv. devotat I. Bogdan

Vă rog să-mi trimiteți un separatum din recenzia Dv., și dacă se poate să scrieți înainte de martie!

---

¹ Scrisoare redactată pe hîrtia cu antetul revistei, unde Ioan Bogdan lucra.

² Cu mîna lui Veress adăugată data 11 decembrie.

³ Mențiunea lui Veress.

⁴ Este vorba, probabil, de extrasul din volumul pe anul 1900 al anuarului: „Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve” (Anuarul Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara) al studiului lui Sólyom-Fekete Ferenc: *A Hunyadiak rokonsága* (Rudele Huniazilor) sau de unul din cele două studii ale lui Mór Wertner *A Hunyadiak* (Huniazii), publicat tot în 1900 din acelaș anuar, ori de studiul *Még egyszer Hunyadi János származásáról* (Încă o dată despre descendența lui Ioan de Hunedoara), apărut în revista „Turul” în 1901.

⁵ *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în sec. XV—XVI*, București, 1902.

⁶ Revista „Századok” (Veacuri) înființată în 1867.

⁷ Sólyom-Fekete Ferenc (1839—1906), la acea dată președinte de onoare a Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara în a cărei întemeiere la 1879 jucase un rol hotărâtor. El a avut o bogată colecție de documente referitoare la istoria părților Hunedoarei și Zărandului și a scris mai multe studii documnetare, printre care și *Vázlatok az oláh kenézi intézmény ismeretéhez* (Schife privind cunoașterea instituției cneziale la români), apărut în volumul aceluiaș anuar, pomenit mai sus, pe anii 1882—1884.

⁸ În 1902 Ioan Bogdan publicase studiul: *Originea voevodatului la Români*, apărut în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, Seria II, Tom XXIV (1902), apoi în 1903 *Despre cnejii români*, publicat în acelaș periodic, Seria III, vol. XXV (1903), p. 13—44. Acest studiu a apărut și în versiunea germană: *Ueber die rumänische Knesen*, în „Archiv für slavische Philologie”, Berlin, vol. XXV—XXVI (1903—1904), p. 522—543 și 100—114.

Comisia Istorică a României ¹
Nr. 1.

București 28 aprilie/11 mai 1914
R/ăspuns/ 28.V.1914 ²

Domnule Profesor,

Potrivit înțelegerii ce am avut cu Dv. în luna trecută asupra întocmirii unei Bibliografii a scrierilor istorice, etnografice, geografice și literare ungare privitoare la Români ³, care să fie publicată în Buletinul Comisiei Istorică a României și pe urmă extrasă separat, avem onoarea a vă comunica că Comisiunea noastră ⁴ a aprobat cu deosebită satisfacție această înțelegere, însărcinându-ne a vă ruga să binevoiți a întocmi prețioasa lucrare cât veți putea mai curând.

Onorariile ce autorii și editorii publicațiilor Comisiunii Istorică a României primesc pentru lucrările lor vă sunt cunoscute din textul legii noastre, din care v-am înaintat un exemplar. Dacă doriți și alte lămuriri în această privință, vă stăm cu plăcere la dispoziție.

Primiți, vă rugăm, domnule profesor, asigurarea sentimentelor noastre de osebă considerată.

Președinte I. Bogdan

Secretar Al. Lăpedatu

Domniei-Sale domnului profesor. dr. Andrei Veress, în Kolozsvár.

¹ Scrisă pe hârtie cu antetul Comisiei de secretarul acesteia, dar semnătura lui I. Bogdan este originală.

² Mențiunea lu Veress.

³ Este vorba de lucrarea care ulterior, între 1931 și 1935 apăruse în trei volume la București, subvenționată de „Fundatia Regelui Ferdinand I” sub titlul: *Bibliografia româno-ungară. Români în literatura ungară și ungurii în literatura română* de Dr. Andrei Veress și care cuprinde perioada dintre 1473 și 1878.

⁴ La acea dată Comisiunea Istorică a României era formată din: Ioan Bogdan președinte, Ioan Bianu, Constantin Giurescu, Dimitrie Onciu și Dimitrie Russo membri, precum și Alexandru Lăpedatu secretar.

3.

R/ăspuns/ 24.VI.1914 ¹

București 9/22 iunie 1914

Prea stimate domnule Veress,

Am citit de câteva ori prefața latinească ² și am introdus cu creionul, acolo unde textul nu mi s-a părut destul de clar, câteva modificări, asupra cărora vei hotărî dumneata cum vei crede că e mai bine. Acele pasaje, cărora li s-ar putea de o altă redacție, le-am însemnat cu ? la margine. Titlurile de cărți românești cred că e bine să le tipărești cu ortografia de azi; de aceea îndreptările din note.

Domnul Bianu n-a mai citit prefața ³, simțind că a uitat mult din ce a știut latinește și că ar citi-o de geaba. Bănuiesc că l-a speriat partea de la început care nu e ușoară de înțeles.

În ce privește avansul pentru bibliografie, nu ți-am răspuns pînă acum, fiindcă în ședința Comisiunii Istorică în care s-a discutat adresa

dumitale, n-am putut să luăm nici o hotărîre. Vom discuta din nou această chestiune în săptămîna aceasta, poate Vineri la 13 curent. Deocamdată sîntem și strîmtorați, căci pentru anul trecut ni s-a refuzat o parte din subvenția comisiunii. Sper s-o capăt însă dela actualul ministru de finanțe¹ și atunci oricare ar fi votul comisiunei (asupra adresantului), voi putea să-ți înaintez avansul. Se înțelege că aș prefera să plătesc odată tot manuscrisul părții I. din bibliografie. De ieșit ea nu poate să iasă decît în Buletin, așa fiind legea Comisiunei.

Dumneata nu intrerupe lucrarea, ea se va tipări în tot cazul la noi, dacă nu cu banii comisiunei, cu o subvenție a ministrului sau a Academiei. Grabă mare nu este. Cînd vei scoate volumul întîii al documentelor dumitale românești², te vei face cunoscut și la noi și vom putea obține mai ușor un ajutor pentru o lucrare așa de utilă cum are să fie bibliografia dumitale.

Al dumitale devotat prieten I. Bogdan. Calea Victoriei 158

PS. Dacă vei publica cumva o dare de samă despre documentele lui Ștefan cel Mare⁶, te rog să mi-o semnalez după ce va ieși.

¹ Mențiunea lui Veress.

² Din corespondența lui Veress cu Ioan Bianu știm că prefața amintită la volumul I, din *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, volum publicat în 1914 de Academia Maghiară de Științe, a fost trimisă de autor spre a se pronunța asupra ei atât lui Ioan Bogdan, cât și lui Ioan Bianu. Contestată vehement de N. Iorga, prefața în cauză a primit încă înainte de apariție binecuvîntarea celor doi savanți români. Vezi mai pe larg despre acest lucru în studiul nostru *Scrisori inedite ale lui Nicolae Iorga...*, p. 334.

³ Ioan Bianu a confirmat într-o scrisoare trimisă lui Veress că totuși citise prefața și că nu a găsit în ea nimic de obiectat.

⁴ Emil Costinescu.

⁵ Este vorba de *Acta et epistolae...*

⁶ *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I—II, publicate de Ioan Bogdan în 1913, trimise lui Veress.

4.

Bușteni, casa Antonia 12 Iulie 1914¹

R/ăspuns 31.VII²

Prea stimate domnule Veress,

Primesc tocmai acum dela București informațiunea că domnul ministru de finanțe ne-a aprobat creditul suplimentar cerut pentru tipăriurile Comisiunei noastre. Dacă acesta este adevărat, atunci sper ca de astăzi într-o săptămîină să-ți pot trimite primul acout pentru bibliografie, de cinci sute de lei. Lucrurile acestea merg foarte încet. Sper că pregătirea bibliografiei nu a suferit întru nimic. Unde ai să stai la Brașov?

Al dumitale devotat prieten I. Bogdan

¹ Adăugat de Veress : 25 iulie.

² Însemnarea lui Veress.

5.

Bușteni ¹. Casa Antonia 29 iulie 1914 ²

R/ăspuns/ 24.VIII.1914 ³

Prea stimate domnule Veress,

Cu mare părere de rău trebuie să-ți comunic că deocamdată nu pot să-ți trimit niciun avans pentru bibliografie, deoarece fondul, pe care îl cerusem de la Ministerul de Finanțe și pe care ministrul mi-l acordase, a fost oprit de Consiliul de Miniștri, pentru alte cheltuieli mai urgente. Dacă nu vom fi tirâți în război, sper să-l obțin la toamnă, prin octombrie sau noiembrie, dacă însă țara va fi silită să facă cheltuieli mari, atunci nu e multă nădejde să-l mai obțin în anul acesta. Va trebui deci în cazul acesta să așteptăm bugetul ordinar al anului viitor; cel în curs a fost epuizat cu totul, cu cheltuielile făcute pe datorie în anul trecut.

Joia viitoare, la 31 curent, voi merge la București și de voi întâlni pe domnul Bianu — căruia i-am trimis scrisoarea dumatăle — îl voi întreba dacă nu poate să facă domnia-sa rost de ce dorim, din fondurile Academiei. În tot cazul, mai curînd sau mai tîrziu, sumele trebuincioase pentru lucrarea începută se vor găsi.

Cu deosebită stimă și prietenie

I. Bogdan

---

¹ Scrisoarea inițial a fost trimisă pe adresa din Cluj a lui Veress, dar el fiind plecat la Viena, scrisoarea a fost expediată acolo, și astfel se explică faptul că a trecut o lună până istoricul maghiar a ajuns în posesia ei.

² Data de 11 august, stil nou, adăugată de Veress.

³ Mențiunea lui Veress.

6.

Bușteni, casa Antonia 17 aug. ¹ 1914

Ėrk/ezett/ (Sosit) szept. 11 sept. ²

Stimate domnule Veress,

Am scris chiar astăzi d-lui Bianu, rugîndu-l să-ți satisfacă dorința. Dealtmîntrelea părerea mea asupra acestui lucru i-o spuseseam ieri la București, unde am fost pentru o zi. Ca membru al Academiei Române, eu nu pot decît să sprijin orice cerere care e făcută în interesul istoriografiei române. Regret că în cazul de față nu pot pune decît o vorbă. Dacă aș dispune de fonduri, aș face mai mult.

Al d-tale bun prieten I. Bogdan

---

¹ Data de 30 august completată de Veress.

² Mențiunea lui Veress.

7.

Ėrk/ezett/ (Sosit) : 1914.IX.4 ¹

Bușteni, casa Antonia 19 aug. 1914 ²

Prea stimate domnule Veress,

Îți comunic această carte poștală a d-lui Bianu, ca să vezi că intervențiunea cerută de d-ta am făcut-o cu succes.

Cartea poștală poți s-o nimicești, după ce ai citit-o. Dorindu-ți spor cât mai mare la tipărirea volumului II al documentelor românești și la bibliografie.

Sunt al d-tale bun prieten I. Bogdan

---

¹ Mențiunea lui Veress.

² Data de 1 septembrie, stil nou, adăugat de Veress.

8.

Ėrk/ezett/ (Sosit) : IX.19 ¹

Bușteni, casa Antonia 27 aug. 1914 ²

Prea stimate domnule Veress,

Ți-am trimis ieri din Brașov o scurtă scrisoare, prin care te înștiințam că am depus pentru d-ta la banca „Albina” suma de L. 2.000, din partea Academiei ³. Iată de ce a trebuit să facem așa.

Din București acești bani nu ți se puteau trimite pe nici o cale, căci poșta nu primește, iar băncile de acolo au încetat orice transacție cu cele din Austro-Ungaria. Deaceia m-a rugat dl. Bianu să primesc eu banii, și fiindcă stau aproape de granița ungurească, să ți-i expediez d-tale din Predeal sau din Brașov. Am spus întâi să se schimbe forinți în coroane la București, întru-cît aci se pot scimba cu mult mai favorabil decît la Predeal sau la Brașov, și așa ți-a venit pentru 2.000 lei 1.862 coroane. La Brașov sau la Cluj ai fi pierdut vreo 40—60 lei. Am vrut apoi să-i trimit la Brașov prin poștă, mi s-a spus însă că nu garantează că ai să-i primești. Ca să nu risc, prin urmare, de a-i plăti eu a doua oară, i-am depus la filiala „Albina” din Brașov, cu rugămintea că dacă se poate să ți-i trimită printr-o altă bancă la Cluj, sau dacă se poate, să-i păstreze pînă ce vei putea veni D-ta să-i iei, sau pînă ce vei putea autoriza pe cineva personal să-i ridice și să ți-i aducă acolo. Locțiitorul de director al filialei din Brașov mi-a făgăduit că are să mă înștiințeze îndată ce va fi luat vre-o dispozițiune, iar eu ți-o voi comunica d-tale.

La Brașov am fost foarte ocupat și n-am putut să-ți scriu așa de deslușit despre aceste lucruri. Sper că vei primi această scrisoare fără mare întârziere (căci trenul accelerat între București și Budapesta circulă din nou regulat) și că vei ajunge chiar în curînd în posesiunea banilor.

Al d-tale devotat prieten I. Bogdan

---

¹ Mențiunea lui Veress.

² Data de 9 septembrie, stil nou, este scrisă de Veress.

³ La 1 septembrie 1914 Ioan Bianu îl anunța, printr-o scrisoare pe Veress că: „Am schimbat lei 2.000 (două mii) în 1862 coroane (a 107 1/2 de lei sută). Această sumă se încredințează colegului Bogdan, care trecînd de la Bușteni la Brașov, o va pune acolo la poștă în plic de valoare și ți-o va trimite. Această sumă este a doua jumătate a prețului exemplarelor (400) abonate /de Academia Română — n.n. L.D./ din tomul I /de *Acta et epistolae*... — n.n. L.D./ Exemplarele le vei expedia îndată ce se va restabili circulația trenurilor”.

Prea stimate domnule Veress,

Fiindcă suma de 2.000 Lei nu s-a putut expedia din București, am venit astăzi la Brașov și am depus-o la Banca „Albina“ de aici, dacă va fi posibil să ți să trimeată prin centrala de la Sibiu, o vei primi prin mijlocirea unei bănci din Cluj, dacă nu, va trebui să vii d-ta la Brașov să iai. Poșta nu primește cu garanția, și n-am vrut să risc a plăti eu personal — a doua oară — această sumă.

Aș dori să ajungi cât mai iute în posesiunea banilor și m-aș bucura să-ți fi putut face un serviciu prietenesc.

Brașov, 8 Sept. 1914.

Al d-tale devotat prieten I. Bogdan

R/ăspuns/ : 11.IX¹

¹ Mențiunea lui Veress.

10.

Brașov, 26. Sept. 1914

Prea stimate domnule Veress,

Am venit astăzi la Brașov să mă informez de banii depuși aici. Mi s-a spus că i-ai primit prin Banca „Astra“ din Cluj și că am fost înștiințat despre aceasta acum cinci zile. Înștiințarea n-am primit-o. S-a dus, probabil, la biroul de cenzuri din Budapesta.

Fiindcă plec chiar astăzi la Bușteni, sper să găsesc acolo scrisoarea D-tale de primire.

Cu distinse salutări al d-tale bun prieten I. Bogdan ¹

¹ În fondul de corespondență a lui Veress urmează, după această scrisoare, un fragment din scrisoarea, probabil a lui Ioan Bogdan, redactată în limba germană și expediată din București la 4 iulie 1915.

Anexa II

Copia scrisorii lui E. Veress, trimisă văduvei lui Ioan Bogdan

Budapesta, 1 Aprilie 1921

Prea stimată doamnă,

Trist ajun de Paște avu-i, aflînd din scrisoarea D-lui Bianu ¹, sosită în ziua aceea, moartea a Dv. răposatului soț! Ajunsese zvonul funest încă luna trecută la mine, dar nu-mi venea să-l cred pînă ce nu m-a încredințat cineva care era aproape de dînsul... Adevărîndu-se acum, din nefericire, știrea această, Vă rog Doamnă, să primiți și din partea mea condoleanțele mele, ca unuia dintre acei mulți străini, cari l-au stimat, apreciat și iubit!

Vă mărturisesc sincer că puțini oameni am iubit mai mult ca pe Ioan Bogdan și păstrându-i memoria, sunt mindru că am avut norocul și fericirea de a-l fi cunoscut și a fi stat cu el în corespondență și bună prietenie. Să nu se mi se ia de rău dacă mă fălesc și cu aceasta, căci am simțit de multe ori bunăvoința sa și era întotdeauna o zi de sărbătoare pentru mine de câte ori avui prilejul de a sta lângă dînsul și de a asculta învățăturile sau sfaturile sale, pline de înțelepciune, suflet și blîndețe.

Istoriografia română a pierdut în Ioan Bogdan cel mai mare al său reprezentant, de învățătură și metodă europeană, și mult timp va mai trece pînă îi va sosi urmașul cuvenit și competent.

Trebuie să găsiți — Prea stimată Doamnă — mîngîierea în acea că l-au iubit mulți în toate părțile pe unde a umblat și că amintirea lui va rămîne vecinic vie în cercul cărturarilor și istoricilor, cari se îndeletnicesc cu studiile în cari și-a găsit și răposatul îndeostulare sufletească și bucurie.

Cu toată stima al Doamnei Voastre prea plecat
Dr. Andrei Veress

---

¹ Ioan Bianu scria la 16 martie 1921 lui Veress: „Da, din nenorocire, Ioan Bogdan, scumpul nostru prieten a murit, și îți trimit cuvîntarea ce a trebuit să rostesc lângă trupul lui neînsuflețit“.

ISTORICUL FRANCISC PALL

POMPILIU TEODOR

În istoriografia română cu privire la istoria medievală, numele lui Francisc Pall stă alături de mari istorici ca Gheorghe I. Brătianu și Andrei Oțetea, care au dus mai departe liniile ce porneau din opera lui Nicolae Iorga. Activitatea istoricului clujean este în legătură cu *Institutul de istorie universală* care a funcționat la Universitatea din Cluj între anii 1921 și 1948 și cu deosebire cu direcțiile de investigare propuse de Constantin Marinescu, director al Institutului din 1925 până în 1943¹. Acesta a fost un timp în care s-a cristalizat o adevărată școală istorică orientată spre studiul istoriei universale și al relațiilor internaționale, mărturisită de cele două volume din *Mélanges d'histoire générale*, sub redacția lui Constantin Marinescu, și de seria de publicații apărute sub egida *Institutului* semnate de Silviu Dragomir, Constantin Marinescu, la care s-a asociat volumul omagial Nicolae Iorga².

Elev preferat al lui Constantin Marinescu, Francisc Pall este autorul necontestat al unei opere de istorie universală în domeniul istoriei central sud-est europene, al unor studii reprezentative consacrate misiunilor catolice în Țările Române, cruciadei târzii, umanismului, științelor auxiliare și, în amurgul vieții, al unui studiu monografic dedicat episcopului Inochentie Micu Klein. Deși bibliografia istoricului nu reprezintă cantitativ un număr covârșitor de titluri, acestea sunt însă apreciable dacă luăm în considerare calitatea lor științifică, problematica și originalitatea rezultatelor³. Este, fără îndoială, una din cele mai întinse contribuții de istorie universală care s-a bucurat de o circulație largă internațională, asigurându-i autorului un incontestabil prestigiu științific. Studiile de istorie sud-est europeană au contribuit la elucidarea cunoștințelor despre cruciada târzie. Or, din acest punct de vedere opera savantului român a continuat cercetările lui Nicolae Iorga consacrate cruciadei defensive prin seria de studii despre Iancu de Hunedoara, Skanderberg sau despre lupta de la Varna. De altminteri, colaborator la „Revista Istorică” și „Revue historique du Sud Est Européen”, corespondența cu marele istoric, căruia i-a continuat o direcție de investigare încă din teza de doctorat intitulată *Ciriaco d'Ancona e la crociata contri Turchi*⁴ sunt o elocventă dovadă.

Profesorul Francisc Pall s-o format în ambianța noii universități clujene în *Seminarul* și în *Institutul de istorie universală* conduse de

Constantin Marinescu, unul din elevii preferați ai lui Iorga. S-a născut în 1911 la 24 noiembrie. A urmat studiile liceale la Carei, iar pe cele superioare la Universitatea din Cluj între 1929—1933. Și-a luat doctoratul în Litere, istorie universală și bizantinologie (1936). Membru al Școlii române din Roma (1934—1936) și a celei de la Paris (1937—1938), fiind „auditor liber“ la *École de Chartes* (1937—1938). Intreprinde călătorii de studii în Italia, Franța, Anglia, Germania, făcând cercetări în arhive și biblioteci celebre⁵.

Cu sprijinul maestrului său, își desăvârșește pregătirea în centre universitare de prestigiu, în atmosfera seminariilor Sorbonei și la *École des Hautes Etudes*, atrăgându-și aprecierea elogioasă a lui Ferdinand Lot. În egală măsură a urmat prelegerile de diplomatică ale lui Alain de Boüard, participând și la seminariile de istorie universală ale lui Robert Holtzmann și Fritz Rörig la Berlin. Formația, însă, inițială, desăvârșită desigur în centre istoriografice europene, se datorează mentorului său, pe care îl și portretizează într-un remarcabil text. „Dascălul meu a făcut parte dintre profesorii cei mai buni ai Universității. De înfățișare foarte plăcută, venind la Cluj cu o excelentă pregătire mai ales de medievist, dobândită în parte ca un învățacel preferat al lui Nicolae Iorga, în parte în străinătate, de un mare talent, de o inteligență scăpărătoare, de o vioiciune extraordinară și având un orizont cultural impresionant de larg, ținea cursuri strălucite (audiate de bunăvoie și de studenți de la alte facultăți), precum și seminarii printre cele mai sistematice și utile ale facultății pentru formarea cadrelor de cercetare și de învățământ, mediu și universitar deopotrivă“⁶.

Cariera didactică a lui Francisc Pall a urmat drumul obișnuit, secretar bibliotecar la *Institutul de istorie universală*, apoi asistent din 1936 până în 1944, iar paralel, din 1941, suplinitor al conferinței de istorie medievală (1941—1944), pentru ca din 1944 să devină titular prin concurs. Din anul 1962 a ocupat postul de profesor titular provizoriu, iar din 1964 titular, pentru ca în 1972 să i se confere titlul de profesor emerit, fiind totodată și conducător de doctorat în specialitatea istorie medie universală⁷. Activitatea lui Francisc Pall s-a desfășurat după 1918 și la *Institutul de istorie și arheologie* din Cluj, în calitate de cercetător principal, de șef al *Sectorului de istorie medie* și de șef de secție, iar în cele din urmă ca șef al *Sectorului de științe auxiliare*.

Potrivit tradiției Universității din Cluj, inaugurată încă din 1919—1920, activitatea didactică s-a împletit cu cercetarea istorică desfășurată în institute specializate pe profile, în care seminariile erau laboratoare de pregătire a viitorilor cercetători. Astfel profesorul Pall a reușit să creeze alături de Sigismund Jakó, o serie de specialiști în istorie medievală de-a lungul unor ani în care munca de editare a documentelor medievale transilvănene devenise o adevărată școală în ședințele săptămânale de sector la care participau David Prodan, Teodor Naum, Ștefan Bezdechi, Sigismund Jakó, Sabin Beli, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain. De fapt rolul director îl deținea profesorul Pall cu autoritatea lui profesională și disponibilitatea pentru o muncă disciplinată. Ca profesor a deținut catedra de istorie medie universală, de bizantinologie, a predat cursuri speciale cum a fost cel consacrat Cruciadelor⁸.

Format în disciplina severă a studiilor medievale, dotat cu o pregătire filosofică exemplară, stăpân pe latina medievală și domeniul științelor auxiliare, a asociat activității sale spiritul critic și acuratețea reconstituirilor.

Opera istorică a lui Francisc Pall s-a întins de-a lungul câtorva decenii din 1933 până în anii din urmă pe care i-a consacrat cercetărilor sale tradiționale, dar și redactării unei monumentale monografii despre exilul lui Inochentie Micu. Român greco-catolic, a ținut să-și încununeze laborioasa lui carieră cu un capitol de istorie românească înscrisă însă în spațiul istoriei central europene și în legătură cu marile probleme ce rezultă din politica Imperiului Habsburgic și a Contra-reforme⁹.

Începutul afirmării sale în scrisul istoric s-a făcut prin două articole semnificative pentru viitoarea lui carieră, unul de diplomatică, în care a discutat acte suspecte și false din colecția *Documentele lui Ștefan cel Mare* a lui Ioan Bogdan¹⁰ și printr-un studiu care anunța o viitoare direcție de investigare *Les relations entre Hongrie et Skanderberg*¹¹. Să remarcăm o dată mai mult că începuturile sale științifice stau sub semnul școlii de istorie universală românească de la Cluj, în prelungirea viziunii lui Nicolae Iorga care a prezidat prin Marinescu activitatea *Institutului*. Datorită profesorului său s-a orientat spre problematica cruciadei târzii inaugurată de Iorga prin teza sa de doctorat în care a enunțat ideea cruciadei defensive¹².

Tânărul istoric era convins, fapt mărturisit la un moment dat, despre însemnătatea studiilor de istorie universală pentru istoria românească. „Mai ales lucrările lui (ale lui Iorga) privitoare la Sud-Estul european sunt frecvent citate și se bucură de o deosebită prețuire chiar și în lucrările cele mai recente ale savanților străini. Prin operele sale din domeniul istoriei universale, poate mai mult decât prin cele de orice alt domeniu al uriașei și multilateralei lui activități, Nicolae Iorga a adus strălucite și trainice servicii prestigiului țării noastre“¹³. Desigur, autorul acestor aprecieri avea în vedere necesitatea reconstituirii implicațiilor de istorie europeană în istoria națională, cărora le-a dedicat, în planul istoriei Europei Centro-Orientale, o serie de cercetări începând cu teza de doctorat și terminând cu studiile pe care le-a consacrat lui Iancu de Hunedoara și Skanderbeg. În sfera acestor preocupări se situează teza de doctorat despre faimosul călător și autor al proiectelor de cruciadă și implicațiilor sale în politica central-sud-est europeană. Reconstituind cariera politică a celebrului călător și arheolog, relațiile în lumea sud-estului și legăturile cu cruciada din Europa centrală, Francisc Pall redactează un capitol din istoria secolului al XV-lea dominat la mijlocul lui de ofensiva otomană¹⁴. Stabilind o relație între conciliul de la Florența și organizarea cruciadei, autorul tezei deschide de fapt în propria cercetare o direcție pe care o va amplifica prin continue și sistematice studii care vor lumina istoria cruciadei târzii care a implicat și spațiul românesc. Lucrarea a învederat posibilități și disponibilități de investigare ale unui medievist, înzestrat cu un instrumentar adecvat cercetării evului mediu, dotat cu capacitatea de a reconstitui prin apelul la surse o epocă hotărâtoare și pentru istoria românească.

Contribuția lui Francisc Pall la istoria cruciadei târzii a fost apreciată de istorici de prestigiu, ca Oskar Halecki, Fritz Valiavec, Franz Babinger etc. Este revelator faptul că în 1942 publică câteva observații critice la lucrarea lui A. Atiya despre cruciadele din Orient în evul mediu târziu în care se remarcă cu autoritatea unui specialist reputat¹⁵.

Preocuparea pentru istoria cruciadei defensive l-a condus la investigarea istoriei Țărilor Române și a Europei central-sud-est europene prin care a evidențiat rosturile internaționale ale unor mari conducători militari ca Iancu de Hunedoara și Skanderbeg. Cercetarea cruciadei de la Varna a constituit un subiect pe care l-a tratat în lumina păcii de la Szeged¹⁶ și deopotrivă din unghiul semnificației sale sud-est europene¹⁷. Istoria confruntărilor cu turcii a revenit în preocupările sale, așezând într-o nouă lumină politica lui Iancu de Hunedoara vis-à-vis de Țările Române în preajma luptei de la Kosovo, când marele comandant și om politic încercase să constituie un control asupra spațiului românesc¹⁸. Interesat sistematic în istoria cruciadei târzii a încorporat varii aspecte ale acțiunii politice și militare a lui Iancu de Hunedoara insistând asupra condițiilor internaționale din anii 1442—1443¹⁹, la stăpânirea Chilie sau la raporturile acestuia cu Imperiul de răsărit în preajma căderii sale²⁰. În sfera acestor interese se plasează și cercetările pe care le-a făcut în legătură cu Skanderbeg, ale cărui relații cu Iancu de Hunedoara i-au prilejuit permanente stăruințe²¹.

Investigările istoricului medievist s-au extins treptat la istoria Albaniei medievale în legătură cu raporturile albane-italiene sau la biografia scanderbegiană²², unde se distinge monografia despre Marino Barlezio, un remarcabil studiu critic consacrat unui istoric umanist, autorul unei cărți despre eroul albanez²³. Cartea umanistului i-a prilejuit o investigare de anvergură, complementară problematicii sale majore — cruciada antiotomană, prin informațiile istorice conținute. Deopotrivă medievistul s-a oprit la studiul consacrat de Barlezio asediului orașului Scutari și la compendiul despre viața papilor și împăraților²⁴. Studiul critic prin excelență mărturisește virtuțile unui medievist, specialist în istoria sud-estului, care a fost în măsură să releve un capitol de istorie universală pe terenul realităților balcanice. Cu deosebire însă capitolul în care discută talentul scriitorului — *Lo scrittore Barlezio*²⁵, ne face cunoscute rațiunile operei, concepția despre lume a autorului, ideile politice de care era animat, la care a asociat concepția istorică, sensul critic al demersului, viziunea despre Antichitate etc. Monografia despre umanistul Barlezio mărturisește nu numai orizontul medievistului român, cunoscător al literaturii umaniste europene, ci și posibilitățile de raportare la antecedente și capacitatea de încadrare în istoria umanismului în genere.

Socotindu-l un autor renescentist, a evidențiat un profil cultural în care admirația pentru Antichitate se împletea cu imitarea clasicilor, în spiritul teoriei umaniste despre „adevărata istorie“. Se poate remarca însă și valoarea strădaniei de a se apropia de metoda de investigare a istoriei istoriografiei cu interesul ei pentru studiul concepției și metodei istorice, dar și pentru ideile politice sau virtuțile scriitorului. În acest sens a evidențiat ca trăsătură distinctivă a umanistului, atașamentul pentru cruciada împotriva infidelilor, în care eroul lui Barlezio

s-a integrat. Bibliografia scrierii sale este edificatoare pentru conturarea profilului istoricului Francisc Pall care a fost, fără îndoială, un strălucit medievist, dar, în același timp, și beneficiarul unei întinse culturi istorice care i-a îngăduit analiza informațiilor despre Skanderbeg dinspre cultura umanistă europeană. Istoricul clujean oferă un exemplu despre cunoașterea profundă a izvoarelor și scrierilor umaniste, despre epocă, la care a adăugat și cunoașterea lucrărilor specifice istoriei istoriografiei cum era cartea lui Eduard Fueter.

Studiul lui Francisc Pall este indiscutabil o scriere istorică de excepție, indicând nivelul la care se situase istoriografia clujeană de istorie universală în preajma războiului.

În legătură cu aceste investigații este și cercetarea unei relatări despre expediția lui Magellan, al cărui autor, Maximilian Transylvanus²⁶, a constituit o preocupare alături de cercetarea Reformei căreia i-a consacrat un studiu încărcat de sugestii privind spațiul transilvănean²⁷. Acestui studiu i se alătură investigarea activității lui Coresi, stăruința în jurul fenomenelor sociale și religioase din Cluj în jurul anului 1570²⁸. Prin problemele ridicate, aceea a Renașterii și mai cu seamă a Reformei a venit cu noi precizări despre răspândirea curențelor protestante printre români, semnalând în acest caz raportul dintre catolicism, reformă și ortodoxie. Deși conceput acest studiu din unghiul istoriografiei, prin considerațiile făcute pe marginea bibliografiei reprezintă o investigație care rămâne esențială pentru istoria implicațiilor Reformei la români și deopotrivă pentru cristalizarea umanismului.

Aria preocupărilor lui Francisc Pall a cuprins de la primele tentative istoria misiunilor catolice în spațiul extracarpatic. Astfel studiul său consacrat controverselor dintre minorității conventuali și iezuiți în Moldova reprezintă un summum în activitatea istoricului, un rezultat al cercetărilor sale laborioase de la Roma²⁹. Acesta se înscrie într-o problemă care avea în vedere expansiunea catolicismului în Europa răsăriteană, în replică la progresele Reformei, în care pe baza unor informații inedite din arhivele Vaticanului a refăcut o istorie în care, în spațiul Țărilor Române, s-a desfășurat un dialog între creștinismul latin și cel răsăritean. Reconstituirea istoricului a refăcut mai mult decât un episod conflictual dintre ordinele călugărești, în realitate a conturat o problemă care viza dialogul Orient—Occident în sec. XVII în Moldova și Țara Românească.

Lucrare de amploare, de o mare și indiscutabilă erudiție, a adus o informație de o rară substanță și semnificație care încă nu a fost absorbită de istoriografia noastră. Lucrarea, de fapt un studiu de proporțiile unei cărți, se remarcă prin metoda la care a apelat istoricul și structura ei în care se disting valorile unei erudiții de factura studiilor medievale, la care a apelat.

Istoricul s-a distins însă și prin seria de contribuții din sfera științelor auxiliare ale istoriei, în special în domeniul diplomatiei latine. Preocupat de editarea documentelor medievale cu privire la Transilvania, colaborator principal la *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, vol. I—VI, a fost la *Institutul de istorie și arheologie* din Cluj artizanul cunoscutei colecții. În egală măsură a fost, însă, crea-

torul unei școli istorice erudite, autorul unor studii ca *Elemente de cronologie* (partea privind istoria Transilvaniei, documentele latine), *Diplomatica latină cu referire la Transilvania* (sec. XI—XV), la care a asociat studiile *Contribuții la problema locurilor de adevărire și Cancelaria voievodatului Transilvaniei la începutul secolului XIV*³⁰. Opera de editare a documentelor latine a fost un laborator pentru cunoașterea și aprofundarea științelor auxiliare în care s-au format viitorii specialiști. Se poate afirma că profesorul Pall a fost un creator al instrumentarului medievistic la noi, dacă avem în vedere că elementele de cronologie și studii diplomatice, la care se adaugă contribuția de ordin instituțional, cancelaria voievodală și cercetarea locurilor de adevărire sau *Stilionarul* (ca operă colectivă). Contribuția lui Francisc Pall a fost hotărâtoare în organizarea și îndrumarea unui colectiv de cercetare în care s-au format Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad Gündisch, editori ai colecției alături de profesor.

Opera istoricului este, evident, mai vastă, bibliografia indicându-ne și alte articole și studii, de istorie propriu-zisă occidentală, despre structura socială a Franței într-un tratat de drept feudal³¹, crestomații, cursuri și manuale de istorie medievală, recenzii care mărturisesc o ținută științifică ireproșabilă, prin acuratețea științifică și erudiția unui medievist. Cursul despre *Cruciade* publicat în 1948 este o evidentă dovadă a percepției unui subiect, devenit tradițional datorită impulsului ce venea dinspre opera lui Nicolae Iorga și dinspre propria lui experiență. Prelegerile sale de istorie universală, despre biserica creștină și papalitate în sec. V—X, etc. colaborează la o imagine de ansamblu asupra valorii științifice a savantului. Seria de rapoarte, dări de seamă, prefete și recenzii critice, de proporțiile unor studii, sunt contribuții de însemnătate, exprimând o competență și probitate rar întâlnită într-o anumită epocă.

Istoricul și-a încheiat cariera prin elaborarea unei lucrări de istorie modernă, în prelungirea studiilor sale dedicate secolului al XVII-lea pe terenul istoriei ecleziastice, printr-o monografie despre exilul lui Inochentie Micu Klein³², un subiect de care s-a interesat încă în timpul studiilor sale la Roma și pe parcursul anilor ce s-au scurs. Ca român greco-catolic a ținut de datoria sa să consacre marelui prelat și om politic o investigație pe baza unor surse inedite din arhivele Vaticanului și din Biblioteca Blajului. Studiul reprezintă o reconstituire a exilului prelatului la Roma, dar, se poate spune, că este și o contribuție critică la reconstituirea biografiei episcopului, precum și activității desfășurate în plan politic. După cartea lui Augustin Bunea și capitolele scrise de David Prodan, care l-a proiectat pe ecranul vieții politice naționale, Francisc Pall restituie o perioadă dramatică din viața unei personalități politice ce s-a identificat cu idealurile propriei națiuni. Deși abreviată în versiunea germană publicată, comparativ cu manuscrisul, mai cu seamă la anexe, cartea rămâne o reprezentativă lucrare privitoare la o vreme în care s-au întâlnit acțiunile catolicismului roman cu politica habsburgică pe terenul unei Transilvanii dominată de un regim de Stări și de intoleranță constituțională în ce-i privea pe români. Meritul cărții rezidă atât în reconstituirea evenimen-

tială, cât și în lămurirea etapelor parcurse de acțiunea lui Inochentie confruntată de politica Curții vieneze, de reticențele Sfântului Scaun și de opoziția națiunilor politice transilvănene. De o deosebită însemnătate sunt anexele documentare, petițiile și corespondența și adiacent editarea lor ce atestă cunoașterea profundă a istoriei ecleziastice, religioase, a referințelor la care se raportează episcopul.

Din acest travaliu a rezultat o imagine a culturii prelatului și omului politic, una deschisă orizontului european, ce mărturisește un profil format în ambianța catolică, atașat, însă, fundamental propriei națiuni. Prin monografia Exilului lui Inochentie se încheia opera unui istoric care a ilustrat medievistica românească, înzeștrând-o cu instrumente de investigare, colecții de documente care stau astăzi la temelia istoriografiei noastre. Prin opera lui de ansamblu, Francisc Pall a dus mai departe un program de investigare în domeniul medievisticii și istoriei premoderne pe care le-a cultivat prin studii care au determinat înțelegerea istoriei românești în aria Europei centrale și sub multiple aspecte a istoriei generale românești. Astăzi, când istoriografia românească traversează un timp al revenirii la propriile valori, naționale și europene, exemplul lui Francisc Pall ca istoric al evului mediu este unul ce merită să fie urmat.

NOTE

¹ Din istoria Institutului (și Seminarului) de istorie universală. Un omagiu profesorului Constantin Marinescu. Conceput de Francisc Pall. Publicat de Pompiliu Teodor, în A.I.I.C.N., XXXII, 1993, p. 339–357.

² Francisc Pall, op. cit., p. 341.

³ Profesorul Francisc Pall în vârstă de 65 ani. Introducere și bibliografia operei (1933–1976), Cluj-Napoca, 1978.

⁴ Francisc Pall, Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi. Tesi di laurea sostenute alla Facoltà di Lettere dell'Università di Cluj (Romania). Extras din Bulletin Historique de l'Académie Roumaine XX. Tipografia „Datina Românească”, Vălenii de Munte, 1937.

⁵ Pompiliu Teodor, în Profesorul Francisc Pall la vârsta de 65 ani, p. 1–8.

⁶ Idem, Din istoria Institutului (și Seminarului) de istorie universală. Un omagiu profesorului Constantin Marinescu. Conceput de Francisc Pall, în A.I.I.C.N., XXXII, 1993, p. 349–350.

⁷ Idem, în Profesorul Francisc Pall la vârsta de 65 ani..., p. 3–4.

⁸ Francisc Pall, *Cruciada. Curs de istorie universală (sec. XI–XIII)*, Cluj, 1948.

⁹ Idem, *Ein Siebenbürgischer Bischof in Römischen Exil: Inochentie Micu Klein (1745–1768)*, Köln/Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1991.

¹⁰ Idem, *Acte suspecte și false în colecția „Documentele lui Ștefan cel Mare” a lui Ioan Bogdan*, în „Revista istorică”, 1933 19, nr. 4–6, p. 105–113.

¹¹ Idem, *Les relations entre la Hongrie et Scanderbeg*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, 1933, 10, nr. 4–6, p. 119–141.

¹² Nicolae Iorga, *Philippe de Mézières et la croisade au XIV-ème siècle*, Paris, 1896, p. 5. Vezi Pompiliu Teodor, *Nicolae Iorga și istoria universală*, în „Mem. Sect. de Științe istorice”, Serie IV, Tomul XV, 1990, p. 35.

¹³ Francisc Pall, *Nicolae Iorga și problemele de istorie universală*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Historie, 1966, fasc. 1, p. 41–46.

¹⁴ Idem, Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi. Tesi di laurea sostenute alla Facoltà di Lettere dell'Università di Cluj, în Bulletin Historique de l'Académie Roumaine, XX, București, 1938, 20, 68 p. în extras, Vălenii de Munte, 1937, 60 p.

¹⁵ Idem, *Les croisades en Orient au bas Moyen Age. Observations critique sur l'ouvrage de M. Atia*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen, 1942, 19, nr. 2, p. 528—583.

¹⁶ Idem, *Autour de la croisade de Varna : la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, în „Academie Roumaine. Bulletin de la Section historique”, București, 1941, 22, nr. 2, p. 144—158.

¹⁷ Idem, *Un moment décisif de l'histoire de Sud-Est Européen. La croisade de Varna (1444)*, în „Balcenia”, București, 1944, 7, nr. 2, p. 102—121.

¹⁸ Idem, *Intervenția lui Ioan de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447—1448*, în „Studii. Revistă de istorie”, București, 1963, 16, nr. 5, p. 1049—1072.

¹⁹ Idem, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiotomana del 1442—1443, condotta di Giovanni di Hunedoara*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, 1965, 3, nr. 3—4, p. 433—463.

²⁰ Idem, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilie și problema ajutorării Bizanțului*, în „Studii. Revistă de istorie”, București, 1965, 18, nr. 3, p. 619—638 ; *Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyad)*, în „Byzantinoslavica” (Prahă), 1969, 30, nr. 1, p. 119—126.

²¹ Idem, *Skanderbeg et Iancu de Hunedoara*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, București, 1968, 6, nr. 1, p. 4—21 ; vezi și *Deuxième Conférence des Etudes Albanologiques*, I, Tirane, 1969, p. 87—104 ; *Une nouvelle histoire de Scanderbeg* (Remarques sur le livre de H. Yegaj), în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, 1937, 14, nr. 10—12, p. 293—306.

²² Idem, *I rapporti italo-albanesi intorno alla meta del secolo XV* (Documenti inediti con introduzione e note storico-critiche), în „Archivio Storico per la Province Napoletane (Napoli), 1965, 4, p. 123—226 ; *Di nuovo sulle biografie scanderbegiane del XVI secolo*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, București, 1971, 9, nr. 1, p. 91—101 ; vezi *Bibliografia operei prof. dr. doc. Francisc Pall (1933—1976)*, în *Profesorul Francisc Pall*, passim.

²³ Idem, *Marino Barlezio. Uno Storico umanista, Estratte del volume Mélanges d'Histoire générale*, II, Cluj, 1938.

²⁴ *Ibidem*, p. 64—65.

²⁵ *Ibidem*, p. 106—138.

²⁶ Idem, *Maximilian Transylvanus, auteur du récit de l'expédition de Magellan*, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. 2, București, 1965, p. 141—152 ; vezi și *Maximilian Transylvanus, autor al relatării despre expediția lui Magellan*, în „Anuar I.I.C.”, 1964, 7, p. 35—95.

²⁷ Idem, *Fragen der Renaissance und der Reformation in der Geschichte Rumäniens*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, Band 9, Nr. 2, 1966, p. 27.

²⁸ Idem, *Cu privire la activitatea de tipograf al lui Coresi (o știre nouă)*, în „Studii și cercetări de bibliografie”, București, 1960, 3, p. 267—272 ; Idem, *Frământările sociale și religioase din Cluj în jurul anului 1570*, în „Anuar I.I.C.”, 1962, 5, p. 7—34.

²⁹ Idem, *Le Controversie tra i Minori Conventuali e i Gesuiti nella missione di Moldavia (Romania)*, în „Diplomatarij Italicum”, *Documenti raccolti negli archivi italiani*, (Roma), 1949, 4, p. 136—357.

³⁰ vezi *Bibliografia operei...*, passim.

³¹ Idem, *Structura socială a Franței după tratatul de drept feudal al lui Beaumanoir*, în „Studii și cercetări de istorie”, 1956, 7, nr. 3—4 p. 45—66.

³² Idem, *Ein Siebenbürgische Bischof...*, passim.

DE LA CARTA ATLANTICULUI (AUGUST 1941) LA DECLARAȚIA NAȚIUNILOR UNITE (IANUARIE 1942)

CONSTANTIN BUȘE și NICOLAE DASCĂLU

Inițiativa formulării principiilor organizării postbelice a aparținut Statelor Unite ale Americii datorită poziției de neutralitate, menținută timp de doi ani, cât și datorită existenței unor condiții interne favorabile. La 3 septembrie 1939 S.U.A. s-au declarat neutre, atitudine pe care au adoptat-o după aceea și alte state americane. La 25 septembrie, subsecretarul de stat, Sumner Welles, a cerut tuturor guvernelor reprezentate la Conferința consultativă a miniștrilor de externe de la Panama (23 septembrie — 3 octombrie 1939) promovarea politicii de neutralitate, crearea unei zone de securitate de-a lungul coastelor Americii și realizarea unei strânse colaborări economice. Interesele de securitate ale Statelor Unite l-au determinat pe președintele Roosevelt să ceară și să obțină, la 2 noiembrie 1939, modificarea legii de neutralitate din 1935, astfel încât statele aliate (Anglia și Franța) să poată achiziționa armament și material de război din Statele Unite.

Pentru moment în secret, secretarul de stat Hull a decis, în decembrie 1939, crearea unui comitet special însărcinat cu studierea problemelor păcii și ale reconstrucției postbelice. Noul organism s-a divizat în trei subcomitete însărcinate cu studierea problemelor politice, a celor economice și a reducerii armamentelor.

În mesajul adresat națiunii americane la 3 ianuarie 1940, Roosevelt a menționat și interesul Statelor Unite de a contribui, după terminarea războiului, la instaurarea unei păci durabile și juste. După numai câteva zile, Hull a informat presa despre constituirea unui Comitet consultativ pentru problemele politicii externe postbelice condus de subsecretarul de stat Sumner Welles și format din 15 membri. Sarcina Comitetului era culegerea și analiza datelor legate de evoluția războiului și schițarea cursului soluționării păcii. În instrucțiunile de uz intern adresate acestui Comitet, Hull sublinia necesitatea de a fi studiate mijloacele apte de a limita și eventual de a scurta războiul, de a analiza bazele viitoarei păci în lume și mai ales chestiunea întăririi apărării emisferei vestice.

În Marea Britanie, cercurile oficiale au dezbătut încă de la declanșarea războiului problema necesității unei declarații care să menționeze scopurile de război. Dar Foreign Office a considerat că orice încercare

de a elabora un text exact era prematură, argumentând că nu erau dubii asupra participării britanice la război și nici în ce privește hotărârea de a continua lupta până la victorie. Pe de altă parte, s-a apreciat just că nimeni nu putea încă anticipa situația Europei sau a lumii întregi la terminarea războiului. Iar după căderea Franței nici nu se putea pune problema definirii unor obiective de viitor, de vreme ce chiar existența Angliei era în joc, iar victoria părea și mai îndepărtată. În același timp, primul-ministru W. Churchill era convins că și Statele Unite vor intra în curând în conflict, așa încât opinia americană putea avea un rol important în determinarea termenilor păcii. Era deci logic să se aștepte angajarea Statelor Unite în război pentru a se începe și discutarea statutului lumii postbelice.

Roosevelt a acceptat, la începutul anului 1940, ideea lui Sumner Welles de a convoca o conferință internațională a neutrilor, în scopul limitării ostilităților. Pentru sondarea terenului, Welles a întreprins o călătorie în Europa, de unde revine, în martie 1940, cu concluzii pesimiste. Ideea va cădea cu totul după succesul ofensivei germane din vara anului 1940. Între timp, Comitetul consultativ din cadrul Departamentului de Stat a elaborat un memorandum în care erau analizate interesele americane față de refacerea economică postbelică. Documentul, menținut secret, este de o importanță deosebită, deoarece în el era formulat un mănunchi de idei care vor fi menținute în politica americană în tot cursul războiului. Era vorba, mai precis, de interdependența dintre politic și economic, de necesitatea stabilității politice în lume, de imperativul reducerii cheltuielilor militare, în strânsă legătură cu sarcina majoră a menținerii păcii. Totodată, Comitetul a analizat și problema dezarmării postbelice vizând în acel moment doar Europa. În acest sens se sublinia necesitatea creării unei forțe internaționale care să realizeze dezarmarea efectivă și să creeze un mecanism de decizie politică care să aibă la dispoziție o forță militară internațională de intervenție.

Succesul ofensivei germane din primăvara anului 1940 a torpilat proiectul american privind convocarea Conferinței neutrilor și a orientat Departamentul de Stat spre problemele presante ale anihilării victoriei Axei. Statele americane, deja afectate pe plan economic de războiul din Europa, și-au trimis miniștrii de externe la Havana unde, între 21 și 30 iulie 1940, și-a desfășurat lucrările o nouă reuniune consultativă.

Hull a prezentat Conferinței un proiect de rezoluție care stabilea acțiunea comună de apărare a acestora în caz de necesitate și în cooperare cu coloniile europene din emisfera vestică. De asemenea, a fost propus un proiect de convenție care stabilea principiile politicii inter-americane față de eventualul transfer al unor posesiuni americane la state din afara emisferei.

În Convenție se preciza că republicile americane „vor considera transferul sau încercarea de transfer a suveranității, jurisdicției, dreptului de stăpânire, intereselor sau a controlului în oricare din aceste regiuni către un alt stat neamerican drept potrivitnic simțămintelor americane, principiilor și drepturilor statelor americane, menite să mențină securitatea și independența lor politică“.

De aceea, statele americane se declarau hotărâte să nu recunoască și să nu accepte un asemenea transfer sau obținerea de interese sau drepturi, directe sau indirecte. Avem de-a face cu afirmarea netă și concretă a *Doctrinei Monroe*.

Propunerile Statelor Unite au fost primite diferit, unele din țările participante la reuniune preferând o simplă declarație. După lungi debateri Conferința a adoptat *Actul de la Havana*, care prevedea că orice colonie europeană din emisfera vestică, amenințată sau atacată, putea face apel la statele americane care, printr-un efort comun, urmau a-i acorda asistență.

Deși prevederile Actului nu au fost niciodată aplicate, deoarece nu s-a creat situația cerută, documentul este important întrucât formula principiile colaborării interamericane. O altă rezoluție a Conferinței de la Havana se referea la cooperarea economico-financiară, în timp ce rezoluția XV-a stabilea că orice act de agresiune împotriva unui stat semnatar va duce la riposta colectivă a celorlalte părți contractante.

Față de succesele înregistrate de Axă, Roosevelt a decis intensificarea ajutorului material acordat statelor aliate. Propusă de președinte și adoptată de Congres la 16 septembrie 1941, Legea de împrumut și închiriere (*Land and Lease Act*) a fost promulgată la 11 martie 1941, la o săptămână, deci, după preluarea de către Roosevelt a celui de-al treilea mandat la Casa Albă.

Lend-and-Lease Act permitea exportul masiv de armament, muniții, echipament și alimente spre Marea Britanie în principal. Șeful executivului american aprecia că prin ajutorul acordat celor care luptau pentru democrație se întărea chiar securitatea națiunii americane. De menționat că într-un proiect de tratat Marea Britanie—S.U.A., elaborat în iulie 1941, privind cooperarea economică, Departamentul de Stat a inclus, la articolul 7, obligativitatea înlăturării după război a barierelor comerciale. Foreign Office s-a opus ideii, pe motiv că nu se știa atunci care va fi situația postbelică. Chestiunea a rămas nerezolvată până la Conferința Atlanticului.

Totodată, cercurile oficiale britanice au considerat necesar să afirme în fața lumii întregi voința aliaților de a lupta până la victorie. Încă din noiembrie 1940 guvernul englez a lansat ideea unei conferințe inter-aliate care să aibă loc la Londra. Cum era vizată și Grecia, care în acel moment nu se afla încă în război cu Germania, reuniunea a fost amân timer până la 12 iunie 1941. Delegați ai Regatului Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord, ai Canadei, Australiei, Noii Zeelande, ai Africii de Sud și ai guvernelor în exil ale Belgiei, Cehoslovaciei, Greciei, Luxemburgului, Olandei, Norvegiei, Poloniei, Iugoslaviei, precum și „un reprezentant al generalului de Gaulle, liderul francezilor liberi“, au semnat o rezoluție prin care se angajau să continue lupta contra Axei până la victorie. Semnatarii apreciau că pacea și prosperitatea nu puteau reveni câtă vreme popoarele libere erau supuse prin forță de Germania și aliații ei. Singura bază reală a unei păci durabile era voința de cooperare a popoarelor libere, într-o lume în care ar dispărea amenințarea agresiunii și ar fi posibilă instaurarea securității economice și sociale.

Anul 1941 a înregistrat eforturi sporite privind organizarea post-belică și din partea Departamentului de Stat. După discursul din 6 ianuarie al lui Roosevelt privind „cele patru libertăți“, Hull a înființat, la 3 februarie, Divizia pentru cerocetări speciale. Conduasă de Leo Paswolsky, aceasta avea sarcina de a studia bazele viitoarei organizări a lumii prin prisma drepturilor și libertăților umane. Senatul american a început și el să manifeste preocupări pentru viitorul lumii. O rezoluție adoptată de Senat autoriza Comisia pentru afaceri externe să studieze chestiunile legate de instaurarea unei păci durabile și cerea crearea unui comitet special de studiu în cadrul Departamentului de Stat. Hull i-a informat pe senatori că existau deja preocupări pentru formularea obiectivelor generale ale politicii postbelice, inclusiv în ce privea restaurarea ordinii și justiției în relațiile internaționale, eliminarea cursei înarmărilor și crearea unor noi relații economice și financiare care să consolideze pacea și prosperitatea tuturor popoarelor.

Sumner Welles declara public, în iulie 1941, că nu este prematur ca guvernele doritoare de pace să ia în considerare căile viitoare de evoluție. Liga Națiunilor a eșuat mai ales pentru că nu a dispus de mijloace eficiente de acțiune și pentru că a pus la baza acțiunii sale reglementarea pașnică a diferendelor, deși nu avea autoritatea necesară. Welles considera că este oportună crearea unui nou instrument, capabil să reglementeze neînțelegerile dintre state și să restaureze legea și ordinea în lume. Trebuia creat un mecanism care să realizeze abolirea armamentului ofensiv, limitarea și reducerea armamentului defensiv dar și să controleze situația internațională a forțelor armate. Pe de altă parte, aprecia Welles, pacea postbelică nu putea fi durabilă dacă nu se asigura accesul liber și egal al tuturor popoarelor la sursele de materii prime.

Intrarea Uniunii Sovietice în război, în urma atacului german din 22 iunie 1941, a adus un element nou în conjunctura internațională. Declarațiile lui W. Churchill și ale Departamentului de Stat american, din 22 și, respectiv, 24 iunie 1941, au amorsat începutul consultărilor și apoi al cooperării dintre sovietici și anglo-americani. Imediat după semnarea acordului anglo-sovietic, din 12 iulie 1941, Roosevelt lua din nou legătura cu Churchill și sublinia necesitatea de a nu se asuma nici un angajament privind situația postbelică, „pentru bunul motiv că atât Marea Britanie cât și Statele Unite doresc siguranța păcii viitoare, prin dezarmarea provocatorilor de tulburări, iar în al doilea rând trebuie avută în vedere posibilitatea consolidării statelor mici în interesul armoniei...“. Prin această poziție s-a accelerat cursul spre pregătirea întrevederii liderilor lumii anglo-saxone, Churchill și Roosevelt.

Inițiativa organizării întâlnirii a avut-o Harry Hopkins, consilierul personal al șefului executivului american, care a apreciat încă de la începutul anului 1941 că era necesar ca cei doi lideri, care aveau contacte strânse pe cale telefonică și în scris, să discute și personal. Ambii vizați au fost de acord cu întrevederea, dar evenimente curente presante au amânat momentul respectiv. Odată cu intrarea Uniunii Sovietice în război s-a creat o nouă situație ce impunea soluționarea directă a multiplelor probleme militare și politice. Roosevelt i-a comunicat decizia privind reuniunea anglo-americană lui Sumner Welles,

subliniind că o mare parte din discuții vor fi consacrate problemelor apărării. Ca urmare, din delegația americană făceau parte mai mulți consilieri militari. Era însă necesar să fie luate în considerație și o serie de probleme politice, așa încât președintele a cerut ca la întrevvedere să participe Sumner Welles. La nivel politic, aprecia Roosevelt, era necesar mai ales un acord general între cele două guverne, chiar dacă S.U.A. erau încă neutre, iar evoluția războiului nu lăsa încă să se întrevadă finalul. Președintele considera că una din cauzele eșecului structurilor clădite după primul război mondial a fost absența unui acord dintre marile puteri în momentul încheierii armistițiului. Pentru a preveni repetarea situației, era necesar — după opinia sa — încheierea în cel mai scurt timp a unui acord general anglo-american. Ulterior, urma să se încerce asocierea la conținutul acordului a celorlalte state care luptau împotriva Axei. Roosevelt considera că știrea încheierii unui asemenea acord va avea un efect moral deosebit asupra popoarelor care luptau împotriva puterilor Axei.

Cu ocazia celei de a doua vizite în Anglia, din iulie 1941, Harry Hopkins a adus invitația lui Roosevelt către Churchill privind întrevvedere, undeva într-un golf din nordul Atlanticului. După consultări cu regele George al VI-lea și cu cabinetul, Churchill a acceptat invitația. La 25 iulie primul-ministru britanic trimitea la Washington o telegramă în care propunea ca dată a întrevederii zilele 8, 9 sau 10 august într-un loc ce urma să fie stabilit ulterior. În încheiere, șeful guvernului britanic afirma că așteaptă cu nerăbdare discuțiile bilaterale „care puteau fi utile pentru viitor“.

Întrevederea a început la 9 august 1941, la bordul cuirasatului britanic „Prince of Wales“ și al cuirasatului american „Augusta“, ambele ancorate în golful Placentia din Terra Nova (Newfoundland). Chiar în cursul primei întrevederi, din seara zilei de 9 august 1941, Roosevelt a sugerat elaborarea unei declarații comune care să înglobeze câteva principii politice de bază. Iar în discuția din timpul dineului, cei doi lideri au enunțat câteva din ideile ce urmau a fi incluse în document.

În dimineața zilei de 10 august, Churchill i-a cerut subsecretarului de stat de la Foreign Office, Al. Cadogan, care făcea parte din delegație, să pregătească un proiect de declarație al cărui conținut i l-a schițat verbal. Documentul a fost elaborat imediat și Churchill a adăugat doar puține cuvinte ce modificau câteva expresii. Proiectul, prezentat de Cadogan lui Sumner Welles, în dimineața zilei de 10 august, includea cinci puncte care stipulau următoarele principii : 1) semnătarii nu urmăresc nici un fel de măririi teritoriale ; 2) ei doresc să nu se realizeze nici un fel de modificări teritoriale fără voința liber exprimată a popoarelor în cauză ; 3) cele două state se angajau să respecte dreptul popoarelor de a-și alege forma de guvernământ, precizând că sunt preocupate mai ales de apărarea libertății cuvântului și a gândirii, fără de care o asemenea opțiune este iluzorie ; 4) ele considerau necesar să se realizeze o repartizare echitabilă a surselor de materii prime între toate națiunile lumii și 5) crearea de condiții pentru stabilirea unei păci care să înlăture pentru totdeauna tirania nazistă și care să prevadă înființarea unei organizații internaționale efective care să asigure

securitatea tuturor popoarelor, navigația liberă pe mări și eliminarea poverii înarmărilor.

Welles a considerat că primele trei puncte erau importante și bine formulate, dar că ultimele două erau neclare și limitate în scopul lor.

Demnitarul american considera că trebuia inclusă o prevedere specială privind ridicarea tarifelor vamale protecționiste. Ca urmare, Welles a pregătit un proiect în al cărui preambul se afirma dorința celor două guverne semnatare de a analiza și decide măsurile necesare pentru a asigura securitatea țărilor lor în fața politicii de dominație mondială și cucerire militară a guvernului hitlerist și a aliaților săi. În fața acestui pericol era necesar a face cunoscute anumite principii de bază pentru orientarea liniei lor politice și pe care ei își fundamentează speranțele pentru un viitor mai bun al lumii. Punctele 1 și 2 erau identice cu formularea din proiectul britanic. Punctul 3 era redus, rămânând doar cu stipularea respectării dreptului popoarelor de a-și alege forma de guvernământ. Punctul 4 avea o formulare nouă: cele două guverne vor acționa pentru promovarea relațiilor economice mutual avantajoase prin eliminarea oricăror discriminări la import și pentru accesul liber, în termeni egali, la piețele de desfacere și la sursele de materii prime. Punctul 5 menționa dorința de a vedea instaurată pacea, după distrugerea tiraniei naziste, pace care printr-o organizație internațională efectivă va face posibilă evoluția tuturor statelor în securitate și fără amenințări. Pacea astfel concepută urma să asigure tuturor popoarelor securitatea navigației pe mări și oceane și să prevină alte cheltuieli militare decât cele pentru apărare.

Președintele Roosevelt a analizat ambele proiecte în dimineața zilei de 11 august și a făcut câteva modificări și completări. Astfel, el a redus preambulul, eliminând mai ales referirea la organizația internațională postbelică. În baza adnotărilor președintelui, Welles a redactat o a treia variantă care a fost analizată de Roosevelt, Churchill și de consilierii lor în aceeași dimineață de 11 august. Noul proiect avea un preambul redus: reprezentanții celor două guverne considerau necesar să facă cunoscute principiile comune pentru politica lor viitoare. 1. țările lor nu urmăresc expansiunea teritorială sau de altă natură; 2. nu doresc modificări teritoriale care să fie în dezacord cu voința liber exprimată a popoarelor în cauză; 3. respectarea dreptului tuturor popoarelor de a-și alege forma de guvernământ și restabilirea autoguvernării la cei care au fost forțați a o pierde; 4. accesul tuturor popoarelor, fără discriminare și în condiții egale, la piețele de desfacere și la sursele de materii prime necesare pentru prosperitate; 5. restabilirea unei păci care să asigure securitatea în limitele frontierelor naționale, precum și garanția unei vieți libere și fără lipsuri; 6. asigurarea securității pe mări și oceane pentru toate statele; 7. toate popoarele lumii trebuie să renunțe la folosirea forței. Deoarece pacea nu poate fi menținută atâta vreme cât unele state amenință pe altele, dezarmarea unor asemenea națiuni este esențială. Cele două guverne se angajau să susțină toate măsurile care puteau duce la reducerea poverii înarmărilor.

În timpul discutării acestei variante, Churchill a susținut reintroducerea referirii la *organizația internațională efectivă*. Roosevelt nu a cedat însă insistențelor lui Churchill, deoarece în campania presiden-

țială din 1919, când a candidat ca vicepreședinte, a susținut și ideea participării Statelor Unite la Societatea Națiunilor și, ca urmare, a pierdut orice șansă de a fi ales. Experiența Societății Națiunilor i-a arătat că aceasta nu a dispus de mijloace eficiente de acțiune, organizația fiind un instrument al politicii franceze și engleze. Mai presus de toate, Roosevelt era urmărit de fantoma eșecului lui Woodrow Wilson. Orice referire la o organizație internațională putea trezi reacția izolaționistilor și în acel moment președintele nu putea risca o asemenea perspectivă. Conform afirmațiilor lui Welles, Roosevelt i-a declarat lui Churchill că nu poate accepta sugestia din cauza opoziției pe care o asemenea declarație ar trezi-o în Statele Unite. Chiar el personal nu era de acord cu crearea unei noi forme a Societății Națiunilor, cel puțin pentru perioada în care o forță internațională de poliție anglo-americană va avea posibilitatea de a acționa.

Discuțiile au continuat pe marginea problemei comerțului și a accesului la materii prime în lumea postbelică. Churchill s-a opus formulării americane care, practic, desființa sistemul preferențial din cadrul Imperiului britanic. De asemenea, el dorea ca textul declarației comune să fie aprobat în prealabil și de Dominioane, ceea ce ar fi impus prelungirea conferinței cu câteva zile sau amânarea pentru o dată ulterioară a semnării documentului. Ca urmare, Churchill a propus eliminarea termenului „fără discriminare” și adăugarea precizării „cu recunoașterea obligațiilor existente”. Pentru englezi, aceasta însemna menținerea sistemului preferențial stabilit prin Acordul de la Ottawa din 1932. Roosevelt a acceptat în final această formulă de compromis pentru a nu întârzia semnarea declarației. Ca urmare, punctul 4 a căpătat următoarea formulare: „Ei vor acționa, respectând obligațiile existente, pentru ca în viitor toate statele, mari sau mici, învingătoare sau învinse, să aibă acces, în termeni egali, la comerț și la sursele de materii prime necesare pentru prosperitatea lor economică”.

În baza acordului de principiu realizat, Churchill trimitea o lungă telegramă guvernului britanic pentru a obține asentimentul acestuia, conform procedurii constituționale. Primul-ministru sublinia în telegramă că acordul avea o serie de dificultăți, inerente unui asemenea gen de document, ca de pildă chestiunea ridicării restricțiilor comerciale. De asemenea, Churchill aprecia că la ultimul punct trebuia adăugată o referire la stabilirea unui sistem larg și permanent de securitate. Decizia cabinetului britanic era urgentă, deoarece primul-ministru și-a amânat deja cu 24 de ore plecarea tocmai pentru a finaliza declarația, dar sublinia că ar fi imprudent să se ridice dificultăți artificiale de vreme ce declarația putea fi considerată ca un document provizoriu și parțial asupra scopurilor de război, menit să asigure toate statele asupra justetei acestora și nu ca o structură definitivă a ceea ce urma să se construiască după victorie.

Mesajul lui Churchill a fost primit la Londra în seara zilei de 11 august 1941 și cabinetul s-a întrunit imediat. O a doua analiză s-a făcut în dimineața zilei de 12 august. După prima reuniune, Churchill a fost informat că guvernul britanic era de acord în principiu cu textul propus, precum și cu sugestia primului-ministru referitoare la amendarea ultimului punct din declarație. Cabinetul aprecia că referirea la acce-

sul la sursele de materii prime trebuia astfel formulată : „vor acționa pentru asigurarea accesului tuturor popoarelor, fără discriminare și în condiții de egalitate, la sursele de materii prime ale lumii care sunt necesare pentru prosperitatea lor economică și promovarea extinderii maxime a piețelor, pentru schimbul internațional de bunuri și servicii în lumea întreagă“. De asemenea, guvernul britanic dorea să fie adăugată o clauză astfel formulată : „sprijină colaborarea deplină dintre națiuni în domeniul economic, menită a asigura tuturor popoarelor eliberarea de teama neajunsurilor, ameliorarea condițiilor de muncă, progres economic și securitate socială“.

După cea de-a doua ședință, din dimineața zilei de 12 august, guvernul a trimis o nouă telegramă lui Churchill în care sugera câteva modificări sau completări. Astfel, se insista pentru sublinierea necesității respectării obligațiilor existente, în materie de comerț și se cerea eliminarea referirii la accesul în condiții egale la comerț care punea fi interpretată ca o formulă extremă a liberului schimb. De asemenea, se cerea introducerea unei clauze noi referitoare la securitatea socială, a cărei absență din declarație putea avea efecte negative asupra opiniei publice din Marea Britanie și din Dominioane. Cum Churchill a explicat că Dominioanele nu mai puteau fi consultate, din lipsă de timp, cabinetul a fost de acord ca Churchill să semneze declarația în calitate de prim-ministru al Regatului Unit dar sugera o declarație publică imediată asupra textului convenit și informarea primilor-miniștri din Dominioane.

Cea de-a doua telegramă a cabinetului britanic a sosit după ce Roosevelt și Churchill au căzut de acord asupra textului final în care au fost incluse și câteva din amendamentele britanice. Ca urmare, Churchill nu a crezut că mai este posibil să redeschidă discuția și în ziua de 14 august declarația a fost dată publicității.

Declarația comună a președintelui Statelor Unite ale Americii și a lui Churchill, reprezentând guvernul Marii Britanii, a rămas în istorie sub numele de *Carta Atlanticului*. Documentul începea cu un preambul și avea 8 puncte care făceau publice principii : de a nu accepta extinderile teritoriale sau de altă natură ; respingerea oricăror modificări teritoriale care nu se făceau în acord cu voința liber-exprimată a popoarelor ; respectarea dreptului popoarelor de a-și alege propria formă de guvernământ și respectarea dreptului de auto-guvernare al popoarelor care au fost lipsite de acesta ; accesul tuturor statelor, în condiții de egalitate, la comerț și la sursele de materii prime ; colaborarea economică deplină între națiuni, pentru ameliorarea condițiilor de muncă, progres economic și securitate socială ; instaurarea unei păci durabile care să asigure securitatea statelor, să permită oamenilor o existență eliberată de teamă și nevoi ; pacea să asigure călătoria liberă pe mări și oceane ; abandonarea utilizării forței, prin crearea unui sistem larg și permanent de securitate și dezarmarea națiunilor agresoare, prin reducerea poverii înarmărilor să se asigure pacea viitoare.

Trebuie subliniat faptul că nu există un original semnat al *Cartei Atlanticului*. Așa cum avea să declare ulterior chiar președintele Roosevelt, textul final s-a constituit din părțile acceptate din cele patru va-

riante scrise de mâna lui Churchill, de Welles și de el însuși ; acest text a fost încredințat operatorilor radio de pe cele două cuirasate care l-au transmis la Washington și Londra, iar apoi le-au comunicat presei.

Unii autori consideră că declarația comună anglo-americană din 14 august 1941 se limitează „...la evocarea nebuloasă a unui sistem general de securitate, ceea ce face ca acest document să nu fie suficient de concludent în procesul premergător înființării unei organizații internaționale generale“. Afirmatia este, totuși, forțată, deoarece așa cum rezultă din conținutul celor 8 puncte, *Cartea Atlanticului* a înglobat tot ceea ce în momentul respectiv era posibil de realizat : o serie de principii care urmau să stea la baza organizării postbelice. Pentru Marea Britanie precizarea necesității creării unui larg și permanent sistem de securitate implica o formă oarecare a unei organizații similare Societății Națiunilor. Iar pentru Statele Unite, declarația s-a dovedit a fi un prim pas logic care a pregătit evoluția viitoare a evenimentelor. Redactarea generală a unor articole a fost determinată de limitările constituționale ale puterii prezidențiale și de influența opiniei publice, în cazul lui Roosevelt, și de îngrădirea atribuțiilor primului-ministru în relațiile cu Commonwealth-ul în cazul lui Churchill. În ciuda unor enunțuri mai generale, *Carta Atlanticului* a fost punctul de plecare în elaborarea unor planuri concrete privind organizarea postbelică a lumii.

Valoarea Cartei este pe deplin evidențiată de răsunetul larg avut de cele 8 puncte ale sale în rândul opiniei publice internaționale, informată asupra conținutului documentului prin câteva declarații ale unor oameni politici sau ale autorilor înșiși. Hull preciza chiar în ziua de 14 august 1941 că declarația era afirmarea unor principii și idei fundamentale, de valoare universală prin aplicabilitatea lor. Principiile expuse fuseseră acceptate de toate națiunile civilizate până în momentul în care o serie de state agresoare au declanșat acțiunea barbară de distrugere a relațiilor civilizate dintre națiuni. În mod constant, Hull a subliniat că declarația din 14 august 1941 era o expresie a obiectivelor fundamentale spre care era orientată politica americană și cea a aliaților. Carta, în opinia lui Hull, nu reprezenta un cod de legi cu răspunsuri la orice întrebare ci doar un îndreptar care indica direcția în care trebuiau căutate soluțiile problemelor. De importanță capitală era fixarea obiectivelor și hotărârea de a le atinge. De remarcă că, în memoriile sale, americanul Hull își exprima nemulțumirea față de includerea prevederii privind respectarea obligațiilor existente în materie de comerț, prevedere calificată ca o limitare a unui principiu.

Președintele Roosevelt a expus în fața Congresului, la 21 august 1941, conținutul *Cartei Atlanticului* subliniind că aceasta era, în momentul respectiv, un scop care merita să fie atins de către lumea civilizată. Vorbind la B.B.C. despre Conferința Atlanticului, Churchill a declarat, la 24 august 1941, că reuniunea avea o valoare de simbol : unitatea de gândire a lumii anglo-saxone și comuniunea forțelor binelui împotriva răului. Scopul declarației a fost enunțarea obiectivelor urmărite de S.U.A. și Commonwealth-ul britanic. Unul din aceste obiective era dorința de a nu mai fi războaie pe pământ, în care scop se intenționa să ia măsuri preventive prin dezarmarea agresorilor. Pe de altă parte, în lumea postbelică chiar învinșilor urma să li se asigure

accesul la viața economică internațională în condiții de egalitate. Popoarele oprite trebuiau să fie convinse că suferințele și sacrificiile lor nu erau zadarnice. „Tunelul poate fi întunecat și lung, dar la capătul lui este lumină. Acesta este simbolul, acesta este mesajul Conferinței atlantice“. Churchill a comentat evenimentul în termeni asemănători și în fața Camerei Comunelor, la 9 septembrie 1941. De remarcat că primul-ministru a declarat cu acest prilej că declarația cu privire la dreptul popoarelor de a-și alege propria formă de guvernare nu se referă la colonii, ci doar la popoarele europene subjugate de Axă.

Ecoul celor opt puncte din *Carta Atlanticului* a fost mai mare decât cel avut de cele 14 puncte ale președintelui Wilson, din 1918, deoarece declarația anglo-americană asocia clar S.U.A. la reglementarea post-belică, inclusiv în Europa. De altfel, este foarte sesizabilă asemănarea dintre cele două documente: în ciuda diferențelor de formulare, cele 8 articole din *Cartă* reproduceau esența punctelor lui Wilson. Dintre acestea din urmă, cele cu valoare generală erau următoarele: discutarea publică a condițiilor păcii (1); libertatea absolută a navigației pe mare (2); suprimarea pe cât posibil a barierelor economice (3); schimb de garanții pentru reducerea armamentelor la un nivel compatibil cu securitatea internă (4); elaborarea unui aranjament pentru soluționarea problemei coloniale (5); dreptul popoarelor la autodeterminare (6 și 10); crearea unei asociații generale de națiuni care să ofere garanții pentru independența politică și integritatea teritorială a statelor mari și mici (14).

Reiese cu claritate că o serie de principii formulate de Wilson se referă la situația concretă din anii primului război mondial (punctele 7, 8, 9, 11, 12 și 13), în timp ce *Carta Atlanticului* este concepută numai sub forma unor principii abstracte. Pe de altă parte, experiența celor 23 de ani trecuți de la elaborarea programului președintelui Wilson a permis o mai bună formulare a principiilor economice în *Cartă*. Această nu cuprinde însă, din considerentele arătate, referirea la crearea unei organizații internaționale. Cu toate acestea, concepția fundamentală este aceeași la documentul din 1918 ca și la cel din 1941.

Soarta celor 14 puncte ale lui Wilson a relevat necesitatea unei analize atente a obligațiilor asumate pentru a nu cădea în capcana unei frazeologii vagi dar răsunătoare. La terminarea războiului popoarele urmau să facă apel la principiile *Cartei Atlanticului* pentru soluționarea problemelor lor, de unde și posibilitatea unor dificultăți și dispute. Chiar dacă S.U.A. încă nu intraseră în război, *Carta* recunoștea dreptul acestora de a participa la reglementarea păcii.

Foreign Office a analizat detaliat conținutul *Cartei* prin prisma intereselor britanice. Dată fiind stipulația de la punctul 1, era clar că S.U.A. nu vor accepta sugestiile britanice privind dobândirea unor noi colonii. În ce privește punctul 2, experții englezi se îndoiau că americanii aveau cunoștință de complexitatea procesului autodeterminării în Europa. La fel și în legătură cu punctul 3, privind alegerea liberă a formei de guvernământ. Punctul 4 implica o serie de dificultăți pentru britanici, deoarece era foarte probabil ca după război americanii să ceară revenirea la comerțul liber, în caz de nevoie exercitând presiuni financiare. Punctul 5, privind colaborarea economică, nu era în măsură

să afecteze relațiile bilaterale. La fel și punctul 6, deoarece experții englezi apreciau, în 1941, că S.U.A. nu-și vor asuma obligații privind statutul teritorial al Europei postbelice. Punctul 7 presupunea doar menținerea unei flote, în timp ce punctul 8 ridica problema menținerii dezarmării statelor Axei. Existau îndoieli asupra modului în care S.U.A. vor participa la acest proces.

La această analiză Foreign Office a formulat câteva deziderate generale : să se prevină revenirea după război a Statelor Unite la izolaționism pe calea antrenării lor la reconstrucția economică ; să se evite mai ales greșeala de după 1918 când S.U.A. au acordat mari împrumuturi fără condiții precise, ceea ce a dus la dezastrul financiar din anii imediat postbelici ; să se obțină acordarea cu prioritate a asistenței economice americane Marii Britanii și aliaților săi. Marea problemă era însă înființarea unei organizații internaționale care să creeze condiții pentru aplicarea principiilor cuprinse în Cartă. Minimum necesar era un birou internațional al muncii, o bancă internațională și o comisie pentru dezarmare care presupunea și crearea unor forțe armate internaționale sau cu contingente naționale. De asemenea, se putea organiza și un fel de tribunal internațional, care să reglementeze diferendele dintre state. Dar toate acestea nu puteau practic exista fără un control sau o conducere politică, programul britanic preconizând în acest sens crearea unui consiliu internațional, de genul Consiliului Societății Națiunilor, dar eventual fără o adunare generală. Participarea americană la Consiliu era vitală. Toate acestea erau proiecte, formule foarte generale, deoarece în acel moment nu se putea merge dincolo de aceste deziderate.

Încă de la sfârșitul lunii august 1941, Hull a inițiat un schimb de mesaje cu Londra pentru a clarifica interpretarea punctului 4 din *Carta Atlanticului* privitor la libertatea comercială postbelică. Hull dorea o declarație clară privind intenția celor două guverne de a reduce și elimina barierele și sistemele preferențiale sau discriminatorii. Churchill se menținea la convingerea că trebuie menționate situațiile discriminatorii ; momentan, problema a rămas în discuție. Pe de altă parte, Churchill a repetat în Parlament declarația potrivit căreia prevederea din Cartă privind autodeterminarea popoarelor nu se referea la coloniile britanice.

Unii dintre aliații Marii Britanii au solicitat precizări în legătură cu formulările din Cartă. Pentru a le da prilejul să-și exprime punctele de vedere, Eden a sugerat convocarea unei alte conferințe interaliat. Guvernele în exil, aflate la Londra, au primit cu interes propunerea deoarece era un semn al încrederii în victorie și totodată un răspuns practic la propaganda germană despre „noua Europă“. La rândul său, guvernul american a acceptat ideea și a dat publicității un comunicat prin care califica discuția ca fiind utilă. Cabinetul englez a propus data de 27 august, făcând precizarea că reuniunea urma să discute și problemele reconstrucției postbelice și aderării la *Carta Atlanticului*. Aducerea în discuție a acestor probleme a cauzat amânarea reuniunii până la sfârșitul lunii septembrie 1941. Dominioanele au anunțat aderarea la Cartă, dar guvernele sovietic, cehoslovac și polonez au ridicat obiec-

țiuni în legătură cu unele formulări. Ambasadorul sovietic i-a declarat lui Eden, la 26 august, că Uniunea Sovietică nu se opunea conținutului Cartei, dar dorea ca unele fraze să fie reformulate.

Delegații polonezi și ai Franței Libere au exprimat unele rezerve privitoare la aplicarea practică a Cartei. În răspunsul său, Eden preciza că nu poate oferi acestora o interpretare particulară a declarației anglo-americane. În final, la 24 septembrie 1941, a început conferința interaliată de la Londra, care a dezbătut problema aderării la *Carta Atlanticului*. Erau prezenți delegați ai Uniunii Sovietice, Belgiei, Cehoslovaciei, Greciei, Iugoslaviei, Luxemburgului, Olandei, Norvegiei, Poloniei, ai Franței Libere și, desigur, ai Regatului Unit al Marii Britanii. În luările de cuvânt reprezentanții Cehoslovaciei și Poloniei au subliniat necesitatea unor garanții speciale privind securitatea țărilor lor, dată fiind vecinătatea cu Germania, iar cel olandez și-a exprimat speranța că „obligatiile existente în probleme comerciale nu vor fi perpetuate pentru totdeauna“. Ambasadorul sovietic a făcut, la rândul său, o declarație generală, de acceptare a principiilor Cartei. În final, a fost adoptată o declarație comună în care se afirma că participanții au luat notă de conținutul Cartei și aderă la principiile incluse în aceasta, angajându-se totodată de a depune toate eforturile pentru transpunerea lor în practică.

Tot în luna septembrie 1941, Roosevelt s-a arătat decis să obțină și sprijinul Papei pentru principiile *Cartei Atlanticului*. În telegrama adresată trimisului său personal la Vatican, șeful executivului american insistă asupra câtorva puncte în care trebuia obținut acordul, puncte care aruncă lumină asupra orientărilor americane privind politica postbelică. Pe prim plan era pusă necesitatea dezarmării, deoarece fusese clar că statele agresoare, Germania în primul rând, reușiseră expansiunea datorită în primul rând potențialului militar. Dezarmarea trebuia apoi extinsă, prin metode uniforme, la celelalte state, pentru a face imposibilă, după mai multe generații, declanșarea oricărei agresiuni. A doua orientare fundamentală a politicii americane postbelice urmărea să asigure libertatea comerțului pentru ca oamenii de pretutindeni să se poată bucura de prosperitate. În acest sens, Roosevelt aprecia necesitatea controlului internațional asupra surplusului de materii prime. Politica americană postbelică urmărea, de asemenea, asigurarea libertății conștiinței și a exprimării, precum și reglementarea justă a chestiunilor generate de război. În acest sens, de cea mai mare importanță era asigurarea dreptului popoarelor la autodeterminare, atât în ce privea frontierele cât și forma de guvernământ, aleasă pe calea plebiscitului, organizat sub auspicii internaționale. În final, Roosevelt aprecia că, dată fiind confuzia din lume, nu era de dorit să se reconstituie Societatea Națiunilor care, prin dimensiuni, ducea la dezbinare și inacțiune. El vedea totuși utilitatea unui for mondial care să asigure cadrul propice discuțiilor dintre națiuni și în acest sens se pronunța pentru crearea unui consiliu mondial format din marile puteri. Activitatea acestui consiliu trebuia axată pe principiile schițate în *Carta Atlanticului*. Ideea va conduce, mai târziu, așa cum vom vedea, la proiectul lui Roosevelt intitulat „Four Policemen“ (Cei patru polițiști), în virtu-

tea căruia marile puteri (S.U.A., U.R.S.S., Marea Britanie și China) urmau să vegheze la pacea lumii spre beneficiul tuturor popoarelor iubitoare de libertate. Demersul președintelui Roosevelt adresat Papei a rămas pentru moment fără consecințe. Documentul menționat este însă important deoarece reflecta primele gânduri ale lui Roosevelt privind organizarea postbelică a lumii, proiect care, în această fază, excludea ideea unei organizații internaționale.

Carta Atlanticului a fost prima declarație cuprinzătoare de principii la care s-au asociat toți aliații, inclusiv Uniunea Sovietică. Următoarea etapă logică a fost lărgirea bazei de adeziune la aceste principii. Ea a venit mai repede decât se putea crede, ca urmare a intrării Statelor Unite în război și a luat forma unei declarații de principii. Încă de la 13 decembrie 1941 Hull a cerut colaboratorilor săi să pregătească două variante pentru o asemenea declarație generală. Documentele au fost discutate de Hull cu cei care le redactaseră, aducându-li-se câteva modificări. Ca urmare, la 19 decembrie 1941, secretarul de stat a prezentat președintelui un proiect de declarație generală, precum și proiectul constituirii unui Consiliu suprem de război al celor patru mari puteri (S.U.A., U.R.S.S., Marea Britanie și China). Hull aprecia că efortul militar aliat va fi mult ușurat de cooperarea strânsă și pe plan diplomatic a celor patru puteri. Proiectul Consiliului suprem de război, modelat după organismul care a funcționat în anii 1917—1918, prevedea crearea unui mecanism de cooperare militară și economică și pregătirea terenului pentru unificarea comandamentelor de pe teatrele de operații. Roosevelt și guvernul american au aprobat ambele proiecte. Cel privind crearea Consiliului militar suprem se va lovi de opoziția britanică exprimată clar de Churchill, care sosise la 22 decembrie 1941 la Washington pentru consultări. În final, s-a realizat doar coordonarea anglo-americană pe diverse teatre de război, prin constituirea unui Comitet combinat al șefilor de stat major. Consiliul militar suprem preconizat nu se va înființa niciodată.

S-a finalizat însă cu succes celălalt proiect, privind adoptarea unei declarații generale comune a statelor aflate în război cu Axa și cu Japonia. Churchill a primit cu entuziasm ideea deoarece asocierea Statelor Unite beligerante la o declarație comună bazată pe ideile din *Carta Atlanticului* era un alt pas înainte în direcția acceptării de către americani a ideii constituirii unei organizații internaționale care să aplice în practică principiile adoptate. Roosevelt i-a transmis lui Churchill două variante ale declarației care au fost imediat telegrafiate la Londra cu aprecierea că oricare din ele, sau o combinație a lor, era satisfăcătoare. Fiecare din cele două proiecte începea cu un preambul, identic, în care se preciza că guvernele Statelor Unite, Marii Britanii, Uniunii Sovietice, Uniunii Sud-Africane, Noii Zeelande, Australiei, Canadei, Chinei și Olandei au subscris la principiile din *Carta Atlanticului*. Primul proiect continua cu afirmarea convingerii că victoria completă a semnatărilor era esențială pentru apărarea vieții, libertății și independenței popoarelor, drept care semnatarii declară: 1) fiecare guvern se angajează să utilizeze toate resursele sale împotriva Axei și va continua a le folosi până la victoria finală; 2) fiecare guvern se angajează să emită o declarație privind coordonarea efortului militar și a utilizării

resurselor împotriva inamicilor comuni ; 3) fiecare guvern se angajează să continue războiul și să nu încheie pace separată. Puteau adera la declarație toate guvernele care erau de acord cu aceste principii.

Cealaltă variantă stipula că : 1) fiecare guvern se angaja să folosească toate resursele împotriva semnatarilor Pactului tripartit din 27 septembrie 1940, cu care sunt sau vor putea fi în război, și va continua lupta până la înfrângerea inamicului ; 2) fiecare guvern se angaja să coopereze cu celelalte cu tot potențialul pentru a obține coordonarea efortului militar și utilizarea tuturor resurselor împotriva inamicului. Cabinetul britanic a analizat proiectele și s-a declarat de acord cu conținutul lor, dar formula totodată și unele observații. Astfel, se sublinia faptul că nu era clar în text ce state urmau să semneze documentul. În general, se lansase ideea ca numai statele sud-americane să adere, dar guvernul polonez de la Londra insistase deja să fie semnat, după cum și alte guverne puteau ridica aceeași pretenție. Ca urmare, cabinetul britanic s-a pronunțat pentru un document semnat de toate statele aliate. În ce privește referirea la pacea separată, formularea din primul proiect părea să fie mai clar. Menționarea în preambul a *Cartei Atlanticului* era considerată inspirată, dar se cerea adăugarea unei referiri la securitatea socială. De asemenea, guvernul de la Londra insistă să fie enumerate Dominioanele imediat după Regatul Unit, dar fără a fi amintită și India. În final, se sugera consultarea Dominioanelor prin reprezentanțele acestora de la Londra.

În baza acestor sugestii, Roosevelt și Churchill au adus unele modificări proiectului secund, luat ca bază de discuție. Președintele nu a acceptat enumerarea Dominioanelor imediat după Regatul Unit, insistând pentru ordinea strict alfabetică. Noul proiect a fost remis ambasadorilor statelor implicate, inclusiv celor ai Dominioanelor la care a fost adăugată și India la cererea celor doi lideri. Ambasadorul sovietic, Maxim Litvinov, a primit și el o copie a proiectului, pe care l-a telegrafiat la Moscova. Guvernul britanic a primit noul text la 28 decembrie și a început imediat să-l analizeze. Documentul începea cu lista semnatarilor : S.U.A., China, Marea Britanie, Uniunea Sovietică, Australia, Belgia, Canada, Costa Rica, Cuba, Republica Dominicană, Salvador, Grecia, Guatemala, Honduras, Haiti, Olanda, Noua Zeelandă, Nicaragua, Norvegia, Panama, Polonia, Africa de Sud și Iugoslavia. Se menținea referirea la *Carta Atlanticului*, iar partea a doua a preambulului era preluată din cel de-al doilea proiect. Apoi se afirma : 1) fiecare guvern se angajează să folosească toate resursele militare sau economice împotriva acelor membri ai Pactului tripartit cu care este în război ; 2) fiecare guvern se angajează să coopereze cu celelalte părți semnatare și să continue războiul, fără a încheia armistițiu sau pace separată. Puteau adera la declarație oricare alte state care acordau asistență sau contribuiau la înfrângerea semnatarilor Pactului tripartit.

Cabinetul britanic și-a exprimat punctul de vedere în două telegrame expediate ambasadei de la Washington. Astfel, se remarca absența Cehoslovaciei și Luxemburgului din listă și se cerea includerea lor împreună cu Franța Liberă. Vice-regele Indiei era de acord cu ade-

rarea, dar avea nevoie de aprobarea consiliului său. Guvernul de la Londra insista din nou ca Dominioanele să urmeze Regatului Unit și nu alfabetic și repeta cererea de includere a referirii la securitatea socială. În cea de-a doua telegramă, guvernul britanic comunica acceptarea semnării de către Consiliul Indiei și se propunea folosirea termenului de „înalte părți contractante” pentru a permite aderarea acesteia ca și a Franței Libere. Guvernul sovietic a comunicat acordul său la text, cerând doar trei mici modificări care au și fost acceptate.

Ca urmare a acestor sugestii, Roosevelt a analizat din nou textul declarației în ziua de 30 decembrie 1941. El a acceptat includerea Indiei, Cehoslovaciei și Luxemburgului pe lista semnatarilor dar s-a opus asocierii Franței Libere, deoarece considera că decizia era incompatibilă cu existența relațiilor diplomatice ale S.U.A. cu guvernul de la Vichy. De asemenea, președintele a modificat câteva expresii: „contribuția la lupta pentru victoria împotriva hitlerismului” în loc de „contribuții la înfrângerea membrilor sau aderenților la Pactul tripartit”; de asemenea, a schimbat formularea privind interzicerea încheierii păcii separate. Nu a fost inclusă referirea la securitatea socială deoarece Roosevelt considera că problema era soluționată prin referirea la *Carta Atlanticului*. De asemenea, președintele nu a acceptat introducerea termenului de „înalte părți contractante”, deoarece acesta ar schimba declarația de tratat, ceea ce împunea discutarea sa în Senatul american.

Toate acestea au fost comunicate la Londra în seara zilei de 30—31 decembrie 1941 și chiar a doua zi răspunsul cabinetului britanic a fost comunicat la Washington. În document se exprima regretul că Franța Liberă era exclusă dintre semnarii Declarației și se aprecia că formularea privind pacea separată trebuia nuanțată, deoarece Uniunea Sovietică nu se afla în război cu Japonia, ceea ce putea duce la confuzie. Înlocuirea termenului de „aderenți la Pactul tripartit” cu „hitlerist” era inadecvată. Declarația era un tratat chiar dacă nu se folosea termenul de „înalte părți contractante”, iar omisiunea referirii la securitatea socială urma desigur să fie regretată de mulți englezi. Se insista din nou pentru enumerarea Dominioanelor după Regatul Unit pentru că, în final, ambasadorul britanic la Washington să fie întrebât de unde atâta grabă de a adopta o declarație cu atât de multe defecte.

Churchill a răspuns la această telegramă la 1 ianuarie după ce a discutat din nou cu Roosevelt. Dar telegrama a ajuns la Londra la 2 ianuarie când declarația era deja semnată. Primul-ministru sublinia că nu era timp pentru a se realiza amendamentele sugerate, deoarece președintele dorea ca documentul să fie semnat la 1 ianuarie, iar operarea de noi modificări ar fi cerut un interval mai mare de timp până la obținerea acordului Moscovei.

La 1 ianuarie 1942, la Washington, Roosevelt, Churchill și ambasadorii Uniunii Sovietice și Chinei au semnat Declarația Națiunilor Unite. A doua zi, alte 22 de state au aderat la document. Semnarii subscriau la principiile incluse în *Carta Atlanticului*, fiind convinși că victoria era esențială pentru apărarea vieții, libertății, independenței și libertății religioase, în țările lor și în lumea întreagă. Fiecare guvern se angaja să folosească toate resursele militare și economice în lupta împo-

triva acelor membri ai Pactului tripartit cu care erau în război, se angaja să coopereze cu celelalte guverne semnate și să nu încheie pacea separată. Puteau adera la această declarație alte națiuni care acordau asistență militară sau contribuiau la lupta pentru victoria împotriva hitlerismului.

Procedura de semnare, de către marile puteri mai întâi și de către statele mici mai apoi, va crea un precedent: practica va fi prezentă în toate fazele genezei Organizației Națiunilor Unite. Roosevelt a insistat ca cele patru mari puteri să fie mereu în capul listelor, în afara ordinii alfabetic. Tot președintele american a fost acela care a sugerat, în ultimul moment, adoptarea numelui Națiunile Unite. Churchill a fost de acord, apreciind că era mai indicat decât acela de alianță, care putea genera dificultăți constituționale în Statele Unite, sau decât acela de „puteri asociate“, care era prea plat. Denumirea provenea de fapt de la Centrul interaliat de informații stabilit în S.U.A., care la sugestia americană s-a schimbat în Oficiul de informații al Națiunilor Unite. Noul nume a devenit foarte popular și pe viitor forțele aliate vor fi desemnate ca Națiuni Unite.

Churchill a fost de acord cu procedura de semnare dar a protestat la dorința lui Roosevelt de a include China în rândul marilor puteri. Pentru americani însă chestiunea era foarte importantă deoarece China era un punct de sprijin fundamental în lupta împotriva Japoniei. Eventuala prăbușire a Chinei ar fi avut efecte negative în Statele Unite, dar dezastruoase pentru celelalte popoare ale Asiei. Pe de altă parte, China avea și o importanță strategică, practică, fiind o bază aeriană de atac împotriva Japoniei. Chiar și în perspectivă, se aprecia la Washington, China putea juca un rol important în lume. De aici și insistențele lui Roosevelt, secondat de Hull, de a include China între marile puteri semnate ale *Declarației Națiunilor Unite*.

Această declarație — aprecia primul-ministru britanic — nu putea câștiga singură bătălii, dar arăta „cine sîntem și pentru ce luptăm“. Hull considera, la rândul său, că Declarația a unit o serie de țări în cel mai mare efort comun de război din istorie. Dincolo de aspectele militare imediate, Declarația a asigurat cadrul necesar elaborării planurilor privind organizarea postbelică a lumii. Evenimentele care au precedat formarea coaliției au prefigurat însă și o serie de probleme care erau în măsură să pericliteze menținerea unității Națiunilor Unite dincolo de obiectivul primar al înfrângerii inamicului. În acest sens, problema centrală va fi cea legată de procedeul semnării Declarației, prin crearea unei poziții privilegiate a celor patru mari.

Din vara anului 1942 și până la 1 martie 1945, alte 21 de națiuni au aderat la *Declarația Națiunilor Unite*, numărul total ridicându-se la 47. Toate acestea (mai puțin Polonia) vor fi prezente la conferința generală de constituire a organizației internaționale de la San Francisco.

SUMAR

Cuvânt înainte	3
Bibliografia prof. dr. RADU MANOLESCU	7

METODOLOGIE ISTORICĂ

STELIAN BREZEANU, <i>Tradiție și memorie în evul mediu românesc</i>	15
ALEXANDRU DUȚU, <i>Igiena, morala și revoluția. Dimensiunile istoriei mentalităților</i>	25
LUCIAN BOIA, <i>Istoria imaginarii sau dinamica arhetipurilor</i>	32

ISTORIA, AȘA CUM E EA

DANIELA ZAHARIA, <i>Ritualizare și comportamente regale la începutul epocii „Statelor Combatante” (sec. V î., Hr.)</i>	45
ZOE PETRE, <i>Tiranoctonii: istorie, tragedie și mit</i>	53
LIGIA BĂRZU, <i>Romanitatea orientală între secolele IV—VII e.n.</i>	68
ALEXANDRU BARNEA, <i>Începutul epocii dominatului la Dunărea de Jos. Între păgânism și creștinism</i>	77
VLAD NISTOR, <i>Britannia la începutul secolului al V-lea. Mărturia lui Constantius din Lyon</i>	85
ECATERINA LUNG, <i>Les Romains dans la vision du monde barbare</i>	89
ANTAL LUKACS, <i>Documente false și interpolate privind Țara Făgărașului în secolele XIII—XV</i>	97
ANDREI PIPPIDI, <i>Aprêçu sur les rapports des Roumains avec les Ordes de chevalerie</i>	107
EUGEN DENIZE, <i>La croisade de Varna et les relations entre Ianco de Hunedoara et Alphonse V d'Aragon, roi de Naples. Réalité et idéologie</i>	116
TUDOR TEOTEOI, <i>Preliminarii la studiul preemțiunii în Bizanț și în Evul mediu românesc</i>	127
ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, <i>Populația rurală în Principatele Române în secolele XIV—XVII. Obligații fiscale și domaniale</i>	138
MIHAI MAXIM, <i>Tributul românesc la Înalta Poartă: predare, destinație. Noi documente turcești din secolul al XVI-lea</i>	144
M. MEHEDI ILHAN, <i>Introducing Barkan's Introduction to HÜDAVENDIGAR LIVASI TAHRIR DEFTERLERII</i>	157
VOIREL PANAITE, „...Dunărea, apă de gazii...”	174
BOGDAN MURGESCU, <i>Did Moldavia and Valachia Export Grains during the 16th Century?</i>	190
COSTIN FENEȘAN, <i>Antonio Bufalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Habsburger und sein Wirken in Siebenbürger (1554—1555)</i>	200
ILEANA CĂZAN, <i>Acțiuni diplomatice de înglobare a Moldovei și Țării Românești în sfera de influență a Casei de Austria (1526—1541)</i>	206
IOAN-AUREL POP, <i>Identitate și alteritate în Transilvania în timpul confruntărilor din anii 1599—1601</i>	222

NICOLAE EDROIU, <i>Consecințele Războiului de 15 ani asupra societății românești</i>	231
FRANCISC PAP, <i>Registrele vamale despre comerțul clujenilor (1599—1637). Rețeaua geografică. Dinamica transporturilor</i>	239
CONSTANTIN REZACHIEVICI, <i>O participare românească la istoria universală: „steagurile moldovenești” din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683)</i>	248
LUCIA POPA, <i>Secolele XVII—XVIII: în căutarea Europei Moderne</i>	258
CORNELIA PAPACOSTEA DANIELOPOLU, <i>La modernisation de l'enseignement dans les Académies Princières. Intention et résultats</i>	268
GHEORGHE PLATON, <i>Românii în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Particularități și repere</i>	275
NICOLAE ISAR, <i>Moralistul Simeon Marcovici. De la „Cursul de retorică” la traducerea din literatura occidentală</i>	287
PAUL CERNOVODEANU, <i>Un exposé sur les Principautés Danubiennes pendant la période du Règlement Organique, par le colonel Ivan Botianov</i>	297
GHEORGHE ZBUCHEA, <i>Unele considerații privind istoria românilor de peste Dunăre</i>	319
LUDOVIC DEMÉNY, <i>Scrisori adresate de Ioan Bogdan lui Endre Veress</i>	331
POMPILIU TEODOR, <i>Istoricul Francisc Pall</i>	341
CONSTANTIN BUȘE și NICOLAE DASCALU, <i>De la Carta Atlanticului (august 1941) la Declarația Națiunilor Unite (ianuarie 1942)</i>	349

VERIFICAT
2007

VERIFICAT
2017

***Dat la cules pe data de 20-X-1995. Bun de
tipar pe data de 20-V-1996.***

**Tiparul executat la Tipografia Universității
București sub c-da 213, coli 23.**

